

જનનીસમાન ભગિનિ !

પિતાની મેવા મારું સર્વસ્વ ત્યાગ કરી હાસના સમયમાં અપૂર્વ આત્મસમર્પણનું તથા ગાઢ પિતૃભક્તિનું અનુકરણીય દૃષ્ટાન્ત તૈં આપ્યુંછે માટે તેનું સ્મરણ રહેવા સારું, અને પિતાને દેશોત્તતિના મહાકૃત્યમાં સહાયતા તૈં આપીછે તેને લીધે આ પુસ્તક ખીજના કરતાં તને વધારે પ્રિય થશે એમ ધારી; તથા તે મહારા ઉપર માતાતુલ્ય પ્રેમ રાખ્યોછે અને પોતાના પુત્ર કરતાં પણ અધિક ગણ્યોછે એ ત્હારા પ્રશસ્ય સદ્ગુણથી પ્રેરિત થઈ; આપણા યશસ્વી પિતાના જીવનચરિતનો આ અન્થ ઉપકારપ્રદર્શનાર્થ તને અર્પણ કરુંછું તે સ્વીકારજે.

ત્હારો પુત્રવત્ અન્ધ.

Lives of great men all remind us
 We can make our lives sublime
 And, departing, leave behind us
 Footprints on the sands of time,
 Footprints, that perhaps another,
 Sailing o'er life's solemn main,
 A forlorn and shipwrecked brother,
 Seeing shall take heart again.

LONGFELLOW'S PSALM OF LIFE

(રીજા)

મહાન પુરુષોત્તમ! જીવન ચેતવતા જનને,-
 હે આપણુઆધીન કરવું ઉત્તમ જીવનને,
 ને મુનિ બની પુઠે,-ચિદાચો લેતા છેલી-
 કાળસિન્ધુતણિ વાણુ વિશે પદપંક્તિ પડેલી-
 નિરખી ને પદપંક્તિ ધરે વૈર્યે ફરી તદ્દયે
 મનુજખંડુ કો મિત્રે બુધો બઠકયો કો સમયે,
 આ ભવસિન્ધુ ગભીર ખેડતા ને દુખ ફૂંચ્યો,
 માર્ગે ભાગ્ય નાવ બને એ-બટો ભોભો !

પ્રસ્તાવના.

—૦૦૭૦૩૦—

સદિમાં આપણી દૃષ્ટિયે પડતા પદાર્થના જડ અને ચેતન એવાં બે મુખ્ય વિભાગ થાય. તેમાં ચેતનના અંગમાં મનુષ્ય પ્રાણી તથા છતર પ્રાણી આવે. તેની અંદર મનુષ્યને ઈશ્વર તરફથી વિશેષ બુદ્ધિ તથા સત્તા મળેલાં જોવામાં આવેછે. એ ઈશ્વરદત્ત બુદ્ધિ તથા સત્તાનો મનુષ્ય જોવો ઉપયોગ કરે તે પ્રમાણે તે સત્કર્મ અથવા દુષ્કર્મ કરનારો ગણાય. મનુષ્યમાં સામાન્ય રીતે જોતાં ઘણો ભાગ સત્કર્મ તથા દુષ્કર્મ બંનેનો ભાગી છે. પરંતુ બાકીનામાંથી એક વર્ગ દુષ્કર્મમાં ઘણું અંશે પ્રવૃત્ત રહેછે. અને બીજો સત્કર્મપરાયણ રહેછે. સત્કર્મ શું અને દુષ્કર્મ શું એ વિશે વાદ કરવાનું આ સ્થળ નથી. પરંતુ સત્કર્મની સાથે દેશોત્કર્ષનાં મ્હોટાં ફલ કરે અને તે કરવામાં સ્વાર્થભાગી થઈ પ્રવર્તે, સ્વારેજ્ય મનુષ્યની અપૂર્વ ખ્યાતિ થાયછે, અને સ્વારેજ્ય તે મહાપુરુષની પંક્તિમાં આવેછે. મહાપુરુષોએ સંસારમાં જન્મીને શું કર્યું તે જાણવાની તેમના પછીની પ્રજાને ઉત્કંઠા રહેછે. તેમજ તેમના સચ્ચરિતના વર્ણનથી જનમંડળને શ્રેયસ્કર સંસ્કાર મળવાનો સંભવ હોયછે. તેથી સ્વાભાવિક રીતે મહાપુરુષોનાં જીવનચરિત લખાયછે.

આ ગ્રંથ પણ એક મહાપુરુષના જીવનચરિતનો છે એ સહજ જણાઈ આવશે. ભોજાનાથનું જીવનચરિત લખાય એટલે મુઘી એ મહાપુરુષની ગણનામાં આવે કે નહિ તેનો વાચકવર્ગ આ પુસ્તકના અવલોકન પછી નિશ્ચય કરશે. આ સ્થળે એટલુંજ માત્ર કહેવું બસ છે કે સામાજિક તથા ધાર્મિક સુધારણા દેશમાં થવા માટેનો એમનો નિરપૂર્વ મહાપ્રયત્ન, તેમાં તન, મન, અને ધનનું સમર્પણ, પોતે ઉત્કર્ષકૃત્તિ ધારણ કરી પોતાના બંધુવર્ગને પાછળ ન પડવા દેવાનો પ્રયાસ, એ મહાકૃત્યોની સાથે એમની ઉદારતા, નમ્રતા, ભક્તિ-ભાવ, ઇત્યાદિક સદૃષ્ટિયો તથા બીજાં ન્હાનાં મ્હોટાં સત્કર્મો—એટલાંથીજ એમની મહાપુરુષની ગણનાની ચોખ્ખતા સાબીત થાયછે. એમના મરણ પછી ચોડાકજ માસમાં, ભોજાનાથનું જીવનચરિત લખાય છે કે નહિ એ પ્રશ્ન શેઠ છાંદેરામજી મેરવાનજી મલખારીએ મારા મિત્ર રા. રતનલાલ ત્ર્યંબક-લાલને પૂછ્યો હતો.

તદ્દયમાવના આવેગનુ સંચલન થાયછે તે મૂર્તવિષયોથી; અને મનુષ્ય-પ્રકૃતિના અશોભાં તદ્દયભાન એવો છે કે તેની સમીપ પોચવાનો માર્ગ મેલેલામા મેલેલો છે, તેથી કરીને અમૂર્ત ઉપદેશવચન કરતાં કોઇ પુરુષનુ પ્રસક્ત દૃષ્ટાન્ત મનુષ્યના મન ઉપર વિરોધ સળળ અસર કરેછે; આ સસ તે અત્રેછ-માં કહેવતરૂપ થઈ ગયુછે,—Precept teacheth but example draweth “ ઉપદેશ શિક્ષણુ દેછે પરન્તુ દૃષ્ટાન્ત આકર્ષણુ કરેછે ” માત્ર નીતિ-શાસ્ત્રના અધ્યયનથી નીતિમાન થવાનુ નથી, શાસ્ત્રનિયમના વાચનથી માત્ર ફળ થનુ નથી મનુષ્યના તદ્દયનુ સદ્ગત્તન થવાને માટે, નીતિશાસ્ત્રના પવિત્ર નિ-યમ જે પુરપના જીવનમા દૃષ્ટાન્તરૂપે આવિર્ભૂત થયેલા દોષ તેવા મુખ્યના ચરિતના અવલોકનની જરૂર છે. નીતિશાસ્ત્રના અમૂર્તબોધથી જીવિને સરકાર મળે, ધર્મિયર તથા મનુષ્યમન્દુ સાથેના આપણા સમન્ધના મહત્વનુ ભાન થાય, અને તે દ્વારા આપણી ફરજે વધારે સારી રીતે સમજાય; પરન્તુ સદા ચારના અધિજ્ઞાન કોઇ પુરુષનુ, તેના સચ્ચરિતની ગણના અને વર્ણનની દ્વારા, દર્શન થાય સારેજ આપણુ તદ્દય ચિત્તશોભ તથા સાનન્દ્યાશ્રયથી દેદીપ્ય-માન થાયછે, અને ધર્મવૃત્તિનો ઉત્કર્ષ કરવાની સસ ઇચ્છા થાયછે મહા-પુરુષોનાં જીવનચરિત વાચવાનો આજ મુખ્ય લાભ છે

આમ જીવનચરિતના ગ્રન્થો નીતિના પુસ્તકોની પક્ષિતમાં ઉત્તમ ગણાયછે. નીતિના પુસ્તકો જેમ મનુષ્યને બોધ આપી તેની વૃત્તિયોને ઉન્નત કરવામા સાધનભૂત થાયછે, તેમજ જીવનચરિત પણ પ્રકારાન્તરે મનુષ્યને સદુપદેશ આપીને તેના વર્તનને સુસ્થાપિત કરેછે અને જાતિના પુસ્તકો આમ એકજ હેતુ સિદ્ધ કરેછે તોપણ તેમા જીવનચરિતના અથ જનવત્તર છે; કારણ કે નીતિના અન્ય પુસ્તકોમા ઉપદેશના અમૂર્ત વચનો માત્ર હોયછે. પણ જીવનચરિતના ગ્રન્થમાં તો તે અમૂર્ત વચનો તેને અનુસરીને વર્તનાર મહાપુરુષનાં આચરણુદ્વારા મૂર્તિમાન થાયછે. એજ નીતિના પુસ્તકોમાથી કેટલાએકમા ઉપદેશવાએને સળળ કરવાને કાંપનાથી વાર્તારૂપે દૃષ્ટાત આપેલા હોયછે. પરન્તુ કાંપનિક વાર્તા કરતા વાસ્તવિક થયેલા પુરુષની હકીકત વધારે અસર કરેછે તથા પ્રસક્ત દૃષ્ટાત જોયાથી મનુષ્યને તેનુ અનુકરણ કરવાની ઇચ્છા વધારે થાયછે. પ્રજાને નીતિનો બોધ કરવામા સહાયભૂત થવા ઉપરાત જીવનચરિતના અથનુ ઐતિહાસિક માહાત્મ્ય દોવાને લીધે એ જાતિના પુસ્તકનુ એટલે અશે વિશેષ મહત્વ મનાયુછે

જે પુરુષનું જીવનચરિત લખાય છે, તેના હરેક કૃત્યનું અથવા તેને સંબંધે બનેલી હરેક ખીનાનું વર્ણન ગ્રંથમાં થતું નથી. પરંતુ જે કૃત્ય અથવા બનાવથી એની સ્વભાવસુદ્રાનું તથા અભિપ્રાયનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય, જેથી વાંચનારને ઉપદેશ મળે, અથવા જેનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ હોય એવીજ વાત લખાય તો ગ્રંથમાં રસહીનતા થાય નહિ. એ વાત જીવનચરિત લખનારે ધ્યાનમાં રાખવાની છે. જે ન્હાની ન્હાની નિરુપયોગી ખીનાઓનું વર્ણન કરવામાં આવે તો તે ગ્રંથ નીરસ થાય છે. કેટલીક વાર કોઈ કૃત્ય અથવા બનાવ જે અન્ય પુરુષને સંબંધે નજીવું ગણાય તે મહાપુરુષને સંબંધે મહત્ત્વ પામે છે. તેવી હકીકતથી પુસ્તકમાં રસભંગ ન થતાં, ચરિતનાયકની મૂર્તિનું વિશેષ પરિચયપ્રદ પ્રતિબિમ્બ મન ઉપર પડે છે. ભોજાનાથ નિયમસર નિલકૃત્યની નોંધ રાખતા હતા. એ રોજકામ લખવાનો આરંભ ઈ. સ. ૧૮૪૯ થી કરવા માંડેલો જણાય છે; તેમાં વચમાં ૧૮૫૨-૫૫ સુધીની ચોપડિયો જડતી નથી. હરેક દિવસનાં ન્હાનામાં ન્હાનાં કૃત્યની નોંધ પણ રોજકામમાં લીધી છે; તે ઉપરાંત મ્હોટા મ્હોટા નીતિના, ઉદ્યોગના, તથા લોકોત્થાનના વિષયની એવી ટૂંકી પણ રસિક અને ઉપદેશપ્રદ ચર્ચા કરેલી તેમાં જેવામાં આવે છે કે એ રોજકામનાં પુસ્તકોજ એક નીતિના ગ્રંથનું કામ સારે એમ તેના સૂક્ષ્મ વાચનથી લાગ્યા વિના રહેતું નથી. કેટલેક સ્થળે આ ગ્રંથમાં ઉતારા કર્યા છે તે રોજકામમાંથી છે એમ સ્પષ્ટ કલા વગરજ આપ્યા છે; પરંતુ, જે જે ઉતારાને મથાળે તારીખ છે તે રોજકામમાંથીજ છે એમ સમજવું. આ પુસ્તક લખવામાં તેમાંની સર્વ હકીકતનો આધાર મુખ્યત્વે કરીને એ રોજનિશીની ચોપડિયો ઉપર રાખ્યો છે. તેમજ ભોજાનાથે પોતાના પિતાનું જીવનચરિત લખ્યું છે (તેનો હસ્તલેખજ છે) તેમાંથી પણ કેટલીક હકીકત મળી આવી છે. વળી તેમના સમવયસ્ક પુરુષો જે એમના નિરંતર સહવાસમાં હતા તેમની પાસેથી પણ કેટલીક ખીના મેળવી છે. .

આ ગ્રંથના આરંભમાં એક અંગ્રેજી પ્રકરણ છે,* તેમાં ભોજાનાથના જીવનચરિતનો સંક્ષિપ્ત સાર છે. ગુજરાતી ન જાણનારા એવા પણ ભોજાનાથના અનેક મિત્ર હતા, અને તેઓ એમનું જીવનચરિત જાણવાને ઇચ્છા રાખે એ સ્વાભાવિક છે એમ ધારીને તેમને સારું એ પ્રકરણ દાખલ કર્યું છે.

* આ અંગ્રેજી પ્રકરણ, તથા ગ્રંથમાં ૧૦ પૃષ્ઠ પ્રકરણ, તેમજ આ પુસ્તકમાં મુદ્રેલાં અંગ્રેજીપદોનાં ભાષાન્તર, —એટલું લખાણ મ્હારું નથી એ આ સ્થળે જણાવવું ઉચિત છે.

આ પ્રસંગે જો મને દારસી બાપાનું જ્ઞાન હોત તો કુંડુંબના ઇતિહાસ તથા જોજાનાથના જીવનની કેટલીક બાબતો વિશે હું વધારે માહિતી મેળવી સકત અને તેથી આ ગ્રંથને પણ વધારે લાભ થાત.

સ્વતઃકલ્પિત પુસ્તક લખવાનો આ મ્હારો પ્રથમજ પ્રયાસ છે. માટે એમાં જે કાંઈ દોષ જણાય તેની ઉદાર દૃષ્ટિથી વાંચનાર દરજુજર કરશે એવી વિનંતિ છે. મુઠ્ઠ વાંચનાર આ ગ્રંથનો યોગ્ય સ્વીકાર કરશે તથા તેથી ઇષ્ટ પરિણામ થશે, એવી આશા છે. આ ગ્રંથમાં સમાવિષ્ટ થયેલા જોજાનાથના કેટલાક મત, તથા તે લખતાં સહજ પ્રદર્શિત થઈ ગયેલા મ્હારા મત, વાંચનારમાંથી સંરક્ષક વર્ગને આરુચિકર લાગશે. પરંતુ તુરત નહિ તો કાલક્રમે પણ જ્યારે વિદ્યાના બળથી તેમનાં તદ્દયમાંથી અંધકાર દૂર થઈ જ્ઞાનજ્યોતિનો પ્રકાશ થશે ત્યારે આ પુસ્તકનો સર્વ બંધુઓ આદરસહિત સ્વીકાર કરી તેનો મથાર્ય લાભ લેશે તથા દેશોત્થતિને સહાયબૂત થશે એવી આશા રાખવી વ્યર્થ નથી.

અમદાવાદ આગ્રાબર ૧૮૮૮.

કૃ. જો.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ.

પૃષ્ઠ

A brief sketch of the Life and character of Bholanath Sarabhai.

૧	હું. અવતરણ.	૧
૨	હું. પૂર્વજ્ઞેનો દૃષ્ટા વૃત્તાન્ત.	૮
૩	હું. જન્મ, કેળવણી વગેરે.	૧૩
૪	યુ. સરકારી નોકરી.	૧૫
૫	મું. સ્વભાવમુદ્રા તથા જીવવાલાયક બિના.	૧૯
૬	હું. પ્રવાસ વર્ણન.	૩૨
૭	મું. રાજપ્રીય વિચાર.	૬૪
૮	મું. સાંસારિક વિચાર.	૬૮
૯	મું. ધર્મસંબંધી વિચાર.	૯૨
૧૦	મું. અ-થો તથા લખાણો.	૧૪૪
૧૧	મું. અવસાન.	૨૦૦
	પરિશિષ્ટો.	(નવાં પૃષ્ઠ) ૧-૪૨

A BRIEF SKETCH.

OF THE

LIFE AND CHARACTER OF

BHOLANATH SARABHAI.

The following pages record in Gujarati the life of one of the pioneers, if not the pioneer, of Social and Religious reform in Gujarat. The great life-work of Bholanath Sarabhai was to a very great extent circumscribed within the limits of Gujarat. Yet in connection with this very work, he came in contact with great men—workers in the same field as himself as well as others—of all parts of India, and his name consequently was familiar to men in Calcutta in the East, Multan and Karachi in the West, Delhi and Agra in the North, and Madras in the South. The obituary notices appended at the end testify amply to the value of his work and the place he held in the esteem of the people as a devout and ardent worker in the field of Social and Religious reform. The very fact of undertaking to write the life of this reformer is evidence enough that the writer of the following pages considers that his work deserved to be commemorated in the form of a biography. But it would not be unnatural on the part of strangers to enquire what title this reformer had to this unusual honor. A polite reference to the sequel would be a sufficient and appropriate answer to such an enquiry. Here it would suffice to hint that if one who, born amidst, and in the early part of his life surrounded by, a thick atmosphere of the most ignorant forms of superstition, emerged, by his almost unaided efforts and in very nearly a miraculous manner, out of such dense fog into the clear and vivifying regions of enlightenment, who, not resting content with such an intellectual emancipation of his own self, made it the sole purpose and object of his life to lead his countrymen out of the darkness in which they were groping, in order that they may share with him the sweets of spiritual regeneration, and who, by his untiring efforts in that direction, wherein all other work of his life was subordinated to this chief aim, exercised a powerful and abid-

ing influence over his times,—if such a one deserved a biography, surely Bholanath Sarabhai was that man. To give a sufficient idea of this great man's life and work to those members of the public who came in close or distant connection with him during his life time and to whom want of acquaintance with the Gujarati language would render the following narrative a sealed book, it is here attempted to present in the following few paragraphs in English a brief summary of the contents of the Gujarati biography.

Bholanath belonged by birth to a caste which has for ages produced able administrators, brave soldiers, and learned scholars, which in fact, even amongst the enlightened class of Brahmins, has secured through generations of intellectual pursuits an eminent inheritance of mental refinement and superiority which even now in the declining days of this caste enables its members to hold their own amidst the rising forces of competition. He belonged to the subdivision of Nagars called Vadnagar Nagars from the ancient town of Vadnagar in Northern Gujrat—the home of all the Nagars, whence all the other subdivisions emigrated into all parts of India. Bholanath's ancestors appear to have held posts of honor during the different Rulers that one after another conquered and governed Gujrat. One of these ancestors Narsindas, was an important servant of a Mogul Sovereign and lived at Agra. Nathmal Mehta, Bholanath's great-great-grand father held respectable posts at Ahmedabad during the Mussalman and Peishwa regimes. His son Kripashankar is reputed to have been a *Palki Nasheen* *

Bapabhai—Bholanath's grand father—filled an important place under the Peishwas and Gaikwads. His son, Sarabhai (Bholanath's father), rose from comparative poverty (to which the family was reduced during the life time of Bapabhai) by dint of his personal energy, industry, learning and individuality to the highest post open in his times to Natives under the British rule. Sarabhai was first introduced to Col. Murray in whose company he travelled into upper India and other provinces. His ability and parts did

* One who had the privilege of going about in a Palanquin by reason of his having got it as a present from the Rulers, the expenses being paid by the State. This was considered a special honor.

not fail to attract the appreciative notice of Col Walker the then Resident of Baroda, who had recommended him to Col Murray. Subsequently he took up service as Residency Munshi at Baroda. From this humble beginning, Śrābhāi finally rose to the influential post of Daftardar to the Resident at Baroda. In this post he performed valuable services to the British Government which received a tangible recognition in the shape of a liberal pension, presentation of a gold medal and the grant in perpetuity of an *inam* village, in his son's name on his retirement. Thus Śrābhāi, who in his boyhood had to purchase his instruction in Persian by performing manual work at his Munshi's house rose to a state of affluence and prosperity mainly by his merits and industry. He was a great Persian scholar and poet and acquired a fair knowledge of English—a very rare thing in his times. During Śrābhāi's service at Baroda, was born, at his residence in Lambdi Pol on July 23rd 1822 A. D., the son who was destined for a more brilliant and useful career than his illustrious father.

Bholānāth was carefully instructed by his father during his early days in the branches of learning available in his times. Śrābhāi personally taught him Persian regularly in addition to the instruction given by the Munshi. By the time he reached the age of twenty, Bholānāth acquired a creditable knowledge of Persian, Sanskrit, Marathi, and also English, which, in conformity with his ever progressive and inquisitive spirit, he improved to a wonderful extent in his further career.

Though born with a silver spoon in his mouth, and the only son of a fond father, Bholānāth was not allowed to depend upon the fancied security of a rich inheritance and was early prepared to strike an independent path for himself, more for the sake of the several virtues of enterprize, manliness, self-reliance, and such others, which such an occupation creates and fosters by bringing the man face to face with the stern realities of life,—summed up in the expressive term experience,—than for considerations of any worldly or pecuniary gains. Bholānāth entered life, beginning as a candidate in the court of the District Judge at Ahmedabad. He went through and passed successfully the judicial examination held in those times.

for the post of Munsiff, and in 1811 was first appointed to a Munsiffship at Ahmedabad. From this he gradually rose to the posts of Sadar Amin and Principal Sadar Amin and was finally made First Class Subordinate Judge, which place he held till his retirement. During this period of public service he lived at several places in Gujrat, and at Thana, filling several judicial posts. His official career was marked by ability strict uprightness and impartiality, diligence and a faithful sense of duty. His exceptionally eminent services were rewarded by Government on his retirement granting him the title of Rao Bhadoor and a Khillat in a public Darbar (a thing not of every day occurrence then as now) and admitting him into the ranks of 2nd class Sardars for the Deccan, an honor for the first time bestowed on a native of Gujrat and one not a Sardar by birth, and since then not bestowed on any one else.

But these worldly honors—which, be it remembered, Bholânâth never directly or even indirectly sought, though accepted gracefully and thank fully,—were not the object on which he had ever fixed his heart. Truly and with a full sense of duty though he performed his public functions, these were considered by him as only secondary to the higher mission for which he was destined and the performance of which only gave him real satisfaction. While in the service he never lost an opportunity of doing good to the public, by founding or helping a school, or a library, or a charitable institution, or a reform society and the like. But long before his retirement he had been revolving a scheme for improving the religious condition of his fellow men. It must be mentioned that Bholânâth was bred up amidst superstition of the intensest type and upto a considerable period of his life, he himself had an unshrinking faith in idolatry and all forms of superstition, and by a miraculous and providential dispensation only he outgrew all these false doctrines in time himself to be the leader of a powerful and unmustriable protest against the degenerate form of Hinduism of his and of the present times. Who could ever have dreamt that this staunch idolator, who made vows to the goddess in times of affliction, offered devout worship to Siva and Sakti and performed all superstitious ceremonies with an implicit faith in their power, was destined to be the leader of a new

and healthy revival which laid the axe at the root of all forms of idoltry and superstition? Strange as it may seem, it was the fact. It is not very easy to mark the exact period of Bholanāth's conversion. For, instead of being sudden and uncertain as such conversions too often are, his was a gradual and progressive emancipation. But no sooner did he perceive the falsehood of a particular doctrine and the truth of another, than he at once boldly relinquished the former and welcomed the latter. Some time about the year 1855 the first few gleams of enlightenment shed their influence on his mind. He owed his conversion immediately to the perusal of Dr. Blair's sermons, a work which he continued to hold in great respect and admiration throughout his life. This work was recommended to him by his friend Mr. Ranchhodul Chhotulal at present President of the Ahmedabad Municipality. There were other minor and subsidiary forces which combined to produce the reform in Bholanāth's religious views. His close connection of friendship with several enlightened Englishmen, official and non-official, his love of truth and the progressive nature of his intellect working on an assiduous study of Hindu scriptures which showed to his critical faculty the chaff from the grain,—these were some of the indirect causes.

Thus then we see the idolatrous Bholanāth with *Audraksha* strings on his neck and arms, and a print of *Tibhāt* and *Tilaka* on his forehead, his hand busily working at the rosary in the *Gaumudhi* or devoutly performing the worship of the earthen manufacture called *Purthuesvara*,—thoroughly metamorphosed in the latter portion of his life, a radical reformer of religion exposing ably in powerful and eloquent language from the pulpit of the Prarthanā Samāj the folly of idolatry and superstitious observances. It was not by a sudden bound that he reached this stage. By degrees he discarded one mode of idoltry after another till he was a pure theist in the end, when he pledged himself solemnly not to worship any idol on any occasion.

It is mentioned above that Bholanāth was contemplating a religious revival long before his retirement. When he passed out of the darkness of ignorant superstition and breathed the free air of enlightenment, his quick and sympathetic mind at once perceived

that the mass of his countrymen were hopelessly groping in ignorance and idolatry and their intellects were enslaved by false doctrines of the degenerate Hinduism of the day. With the view of informing the masses and giving them true light Bholanāth founded with the help of some sympathetic and zealous friends in the end of the year 1871 the Prarthana Samaj at Ahmedabad. This is a body of persons whose object is to weed Hinduism of the subsequent superstitious overgrowth and to present to their countrymen the ideal form of the pure worship of the one, true God. In short it is essentially identical in aims and doctrines with the Brahmo Samaj movement. How far Bholanāth's original idea was influenced and informed by the Brahmo movement, it is difficult to ascertain. But even if it had any influence it was more of a propelling than an informing power. It is true that in the year 1869 he attended a prayer meeting at Bombay at the house of Dr. Atmaram Paudurung, (present President of the Prarthana Samaj at Bombay). But whether this visit gave birth to the idea of starting a similar institution at Ahmedabad is more than doubtful. However that may be, there is no doubt whatever that Bholanāth had conceived the idea of some sort of religious movement long before he ever heard of the Brahmo Samaj of Calcutta. He had been composing hymns and prayers of a purely theistic nature long before he established the Prarthana Samaj. His oldest composition of this kind dates as far back as A. D. 1866.

In 1858-59 he, with the help of his friend Mr. Ranchhodlal Chhotatala, started a body called Dharma Sabha which met once a week and discussed religious topics and organized discourses by Sastis. Some tracts and collections of religious poems of popular *Bhaktas* were published by this Sabha. But the programme of this Sabha which hilted midway between orthodox views and reform and to a certain extent pandered to the superstitions of the masses, did not satisfy Bholanāth's nature, progressive and ardently seeking and standing by truth. After an existence of about twelve years, this institution disappeared under the process of natural decay. It was only a year after the death of this Sabha that the Ahmedabad Prarthana Samaj was founded by Bholanāth, with

the help of R. B. Mahapatram Rupram (the present President of the Samaj) on a purely theistic basis. It first began by holding prayer meetings every week for which a large number of hymns and prayers were by this time composed by Bholanath. These hymns were from time to time added to and modified, till at last they assumed a final form as now embodied in the *Prarthana Mālā* in two parts about which mention will be made later on in connection with Bholanath's literary work. Sermons were added to the programme of these weekly meetings in course of time. As was to be expected Bholanath preached on the largest number of occasions though other zealous members also helped in this task, for it should be noted that the Samaj has generally had the services of lay preachers only.

About the end of the year 1874 the great reformer, Dayanand Saraswati, the founder of the *Ārya Samaj*, visited Ahmedabad on his grand missionary tour. The *Prarthana Samaj* eagerly offered its pulpit to this great man who delivered several discourses on religious and social topics. Greatly as Bholanath admired and sympathised with the work of Dayanand, he strongly disapproved of Dayanand's tactics which introduced considerations of expediency in religious matters, in obedience to which Dayanand stood by the doctrine of the infallibility and sole religious authority of the Vedas. The principles of the *Prarthana Samaj*, which never accepted any book as an infallible guide and a revelation, were catholic and accepted truth from whatever quarters it might come, Christian, Mahomedan, or Hindu scriptures. This is the fundamental difference between the doctrines of the *Prarthana Samaj* and the *Ārya Samaj*. During his stay at Ahmedabad Dayanand proposed to Bholanath and Rao Sahab Mahapatram at a private audience that the name of the *Prarthana Samaj* be changed to that of *Ārya Samaj*, for both the institutions had the same object at heart, viz. the abolition of idolatry and the substitution of the worship of one true God, and what was in a name? Bholanath promised to consider the question before he gave his assent. He passed the whole of that night in anxiously revolving this point and finally decided to decline Dayanand's proposal. Thus he, by his foresight and up-

rightness saved the Prārthanî Samâj from what at first seemed an insignificant change, but was really pregnant with considerable danger. Perhaps Bholînâth accepted the proposal of this diplomatic reformer, Dayânand would have lost no time in triumphantly announcing to the world that he had established an Ârya Samâj at Ahmedabad, and put the matter in the light of a conquest, and not only that but, who knows, the Prārthanî Samâj might at this date have shared the fate of the several institutions of the name of Ârya Samâj, and sunk down into nominal existence and insignificance. Finding his diplomacy baffled, Dayânand tried to found a distinct Ârya Samâj at Ahmedabad, which very soon after his departure was wiped out of existence. It may be of interest to note here that while Bholînâth was in Bombay in 1881, the Honorable Rao Bahadur Mahadev Govind Ranade who is a great admirer of Dayânand, sought to effect a union between the Ârya Samâj and Prārthanî Samâj at Bombay. Though Bholînâth did not object to this attempt, he clearly foresaw that the Ârya Samajists themselves would be unwilling to unite. And this was what really happened.

For five years the Prārthanî Samâj had to depend on the courtesy of the Educational Department which allowed it to hold its weekly service in the Training College buildings. With growing signs of permanency in the movement, the need for a separate church house of their own was felt by this body of reformers. Through the munificence of the members and sympathisers of the Samâj, a fund was subscribed and collected and in the year 1876 the Prārthanî Samâj for the first time held its service in its own Prārthanî Mandir. Bholînâth was the chief mover in the matter and he did not rest till he saw this great wish of his realized. Special prayers and hymns were composed by him on the occasion of the opening ceremony of the Mandir.

For a long time the Prārthanî Samâj, though it was tacitly understood that it was a protest against idolatry, had not categorically formulated the fundamental doctrines of its creed. This want was supplied by Bholînâth in due course, when he felt that the time was ripe for it. Accordingly he drafted four cardinal Siddhântas or fundamental principles as the essence of the creed of

the Samāj These were submitted to the Samāj which after some discussion accepted them with certain modifications At this point a few of the members who held Vedāntic (Pantheistic) views and who till now had extended their sympathy to the Samāj by a process of make-believe satisfaction to their own consciences, withheld their active support in consequence of the Buddhists clearly declaring against Vedāntism The*formulating of the Siddhāntas on the other hand cost the sympathy of others who wished to hold with the hare mf- superstition and at the same time hunt with the hound of reform The following are the Siddhāntas as then accepted and ever since adhered to —

1 There is only one God He is the Creator, Preserver and Protector of the World He is distinct from things created He is the only Lord God, and there is no God but Him He is Omniscient, Omnipresent, Omnipotent, Just, Merciful and perfectly Holy, and He alone is the object of the highest worship (He alone is adorable)

2 Religion consists in loving Him, believing in Him with implicit faith, holding communion with Him, singing His praises, and offering prayers to Him, and in leading a life of moral rectitude

3 Pious and religious life is acceptable to God and is conducive to the welfare of the soul here and hereafter

The next step in practical reform was taken by the Samāj in the year 1877, when Mr Lālshanker Umāshanker proposed during the course of a sermon that each member of the Samāj should take a pledge (1) that he would pray to God duly except when disabled by sickness, (2) that he would earnestly try to conduct himself in life in accordance with the principles of morality, (3) that in his daily prayers he would not worship any created object, (4) and that he would not believe in deliverance through the agency of any saving human mediator It was Bhojanāth who first originated and moved this point informally and asked Mr Lālshanker to put it formally before the body The entry in his diary on this day shows how exultantly he congratulated himself and the Samāj on this great achievement If carefully looked into, these herds of pledge were not difficult to observe Still the proposal created some agitation, which added to the cooling down of the sympathy (if any

existed) of such half hearted supporters as had already slackened their interest in the movement when the Siddhāntas were accepted

We have almost taken a survey of the theistic movement in the course of these remarks, and we could not have done better For, from a certain point of view, the history of the Samāj is the history of Bholānāth's religious progress He was the life and soul of the Samāj, the originator and prime mover His services to the cause of this Samāj were numerous and valuable He delivered sermons from the pulpit, full of piety, learning, and enlightenment, he went out on preaching tours occasionally, and instilled life and vigour into branch Samājes In other parts of Gujrat, he devoted a portion of his time to giving religious instruction to children in the school attached to the Samāj, he placed all his literary powers as an offering at the altar of theistic reform as will be seen from the two volumes of prayer book, and numerous other tracts, hymns, and occasional and other compositions, written and published by him,—the pecuniary profit of all going to the funds of the Samāj, he supported the institution by a handsome contribution in money on all occasions, but above all was the moral influence that he exerted on the working of the body When he attended the service—and he never failed to attend in any case—and especially when he preached from the pulpit, a spirit of life and energy pervaded the whole proceedings, and the spirit never flagged for a moment In fact he dedicated his life—especially after his retirement from public service—to the cause of the Prārthanā Samāj His last thought on his death bed was about the well being of the Samāj, and he specially enjoined the compiler of this biography to look after the interests of the great cause for which he lived and in the service of which he died

All this untiring and energetic dedication of his life to the service of the cause proceeded from a sincere desire to regenerate the Hindu community from its religious degradation But what gave success to his earnest endeavours after this consummation was Bholānāth's highly religious character Full of faith, piety, and devotion, his character did not fail to stamp its impress upon what ever he did, and gave a real value to his work even in the eyes of

those who did not sympathise with the cause of religious reform. Even while he worshipped idols during the first period of his life he did it with a faith and devotion whose intensity was exceptional. Rejecting the forms of superstition in his after life he carried into the new mode of worship the same intense devotion and the same firm faith. It is not to be supposed that this devotional and pious element in one's character can insure permanence to itself without cultivation by progressive religious exercise. Nor could an ever active and restless spirit like Bholânâth remain satisfied without such exercise. He daily and yearly cultivated the religious spirit in him, and added to its strength and intensity, by regular worship and holy communion with the great Spirit, by deep religious study of indigenous and foreign works on religion, by acts of charity and public good, and by the company of persons of eminently religious turn. This last he found in persons like Pratâpa Chandra Mazumdar, Keshab Chandra Sen and Maharsih Devendranath Tagore. The first named Brahmo brother visited Ahmedabad more than once, and Bholânâth with his usual liberal hospitality put him up. During his stay he imparted, by a process of religious electricity, a new life and new spirit to the religious character of Bholânâth. Family prayers were held at Bholânâth's in the course of which Pratâpa Babu's fervent prayers and instructive discourses spread a spirit of calm and deep delight on the whole proceedings. To such a degree of perfection had Bholânâth's religious character attained before his death, that, during his last illness when Babu Pratâpa Chandra, at Bholânâth's earnest request, conducted a short service before a select family group, Pratâpa Babu was greatly struck with the sublime spirit of resignation which dwelt on the sick man's heavenlit face, to which Pratâpa Babu testified in the following expressive terms in his obituary notice of Bholânâth in the *Interpreter*—"Lying on his last bed of illness when I was with him in April, he repeatedly requested me to offer prayers at his bedside, and devoutly joined in the little services held. His son, who was attending upon him, sang the hymns so well known, he had composed, and altogether the dying man seemed to be at peace with God and with man. Now he has passed away to his rest. The record of righteousness, if it belongs

to any body, belongs to him. Let the whole Brahmo community join in praying for the peace of his spirit, and the continued prosperity of the cause he had so much at heart."

The meeting of this great man, with Keshab Chandra Sen—one of India's greatest sons—took place at Calcutta when Bholanāth visited that city in the year 1877. This meeting was a memorable one,—not for anything particularly noticeable occurring at the interview,—but for the deep impression it made on Bholanāth's mind and character. He heard Keshab's soul-bewitching discourses and sermons during his stay in Calcutta, and so powerful was the impression created in Bholanāth's mind, that his admiration for Keshab's phenomenal piety and devotion blinded him at one time—and for a time only—to Keshab's mistakes and eccentricities which were developed later on and which gave rise to a split in the Brahmo camp. This unfortunate occurrence is too well known to be dwelt upon at length here. But the effects of the catastrophe did not fail to reach, though in a slight degree, far off Ahmedabad. The Ahmedabad Prarthanā Samaj as a body, when called upon by the Sadhārana Brahmo Samaj for an expression of opinion, declared its neutrality. But, as hinted above, Bholanāth, though not fully approving of the conduct of Keshab with regard to the Kuch Behar marriage, nevertheless could not sympathise at the time with the hostile attitude taken up by Keshab's opponents, and, partly owing to his admiration of Keshab's highly pious character, and partly through a liberal disposition, he rather inclined to side with this great man in distress who, he thought, was greatly and undeservedly being wronged by persons who, wanting in piety themselves, could not appreciate Keshab's piety which was far above them. This partial view was subsequently relinquished by Bholanāth when he met a truly religious person belonging to the Sadhārana Brahmo Samaj—Pandit Ekanāth Sāstri. But for a time he leaned towards Keshab with a spirit of partiality and forgiveness for what he termed were unimportant mistakes. And his leanings did not rest here. Keshab's aberrations and attempts at what he called religious eclecticism (but which may more correctly be called syncretism), as he manifested in the journal of the New Dispensation of those times, created a temporary reactionary effect on Bholanāth's

religious views, and Bholânâth also induced himself to reconcile some of our Hindu ritualism by strained interpretations. But this reaction was only a passing cloud. Soon his love of truth and his clear sight asserted themselves and dispelled the cloud, when, having all the facts of the case before him, and seeing Keshab's eccentricities growing wilder day by day, Bholânâth saw his mistake, and at once retraced his steps from the false path.

During this same visit to Calcutta Bholânâth met another great man, a real saint—Maharshi Devendra Nâth Tîgore, Pradhînakârî of the Âdi Samaj, on the anniversary of which Bholânâth was invited to Calcutta by Mr Satyendra Nâth Tîgore C S, Devendra Nâth's son. Bholânâth was the guest of the Tîgore family, and during his stay he derived valuable advantages by the religious company of the Maharshi for whom he entertained a high respect, and even reverence, which feelings were reciprocated by the great Maharshi in his turn. When the Maharshi visited Ahmedabad in the beginning of 1886—only a few months before Bholânâth's death—the meeting of these two great men was marked by a cordiality and mutual esteem, which was the result of the religious character of both and a lively consciousness of each being a devoted servant of the great Father whose work each was endeavouring to perform. This is the secret of the fact that during a short period of acquaintance, the friendship between these two remarkable men bore the mark of personal affection and regard such as would result after a mature knowledge of each other for some years, though it is true that Bholânâth's personal friendship with Mr Satyendra Nâth Tîgore (who stayed at Ahmedabad as District Judge for a considerable period) may partly account for the fact. On this occasion the Maharshi delivered a highly instructive, learned and pious discourse from the pulpit of the Prarthanâ Samaj. Though over 70 years of age this venerable sage's delivery was so distinct, full of that sonorousness which only real religious fervour can inspire, and marked by such an earnestness of spirit, that the whole audience was for once electrified with silent admiration. Never did the prayer hall before witness such a scene of unique solemnity and holiness as when on this occasion the stately and venerable figures of the great Maharshi of Bengal and the pious

sage of Gujrat sat side by side on the pulpit, dressed in simple garments of snow white purity, during this discourse, and spread around them a veritably divine fragrance of serenity and sanctity. The Maharshi after a short stay at Ahmedabad, left the place and went on to Bombay. When some months afterwards at his temporary residence at Bandora near Bombay, Devendra Maharshi heard that Bholânâth had passed away, he was keenly touched by the sad event and gave expression to his feelings in very touching words.

By the company of such great men did Bholânâth cultivate his religious character and feed the flame of his devotion. Besides these there were other Brahmo brothers also such as Pandit Siva-Nâth S'astri and Bâbu Navin Chandra Rai of the Siddhârtha Brahmo Samâj, and Satyânanda Agnihotri of Lahore,—whose company in one way or another contributed to the growth of Bholânâth's religious character. It was only shortly before Bholânâth's last fatal illness that Satyânanda Agnihotri visited Ahmedabad, and, during his illness, Bholânâth was greatly soothed by hearing chanted some of the best hymns contained in the little collection of hymns by Satyânanda, called *Singita Pushpâvali*.

Besides the company of great men, performance of good deeds, religious study and spiritual exercises, another important factor in the formation of Bholânâth's character was furnished by some of the trials which are inseparable from human life and which chastened and enhanced the purity of Bholânâth's devotion. Such trials are common to every sojourner on this earth. But it is not given to every man to come out of the ordeal of calamity, a purer and devoted man. With many affliction of an ordinary kind stifles faith, blinds reason, and shows God as an unjust dealer of blessings and ills among his children. Not so was it with Bholânâth. Each personal calamity rooted the deeper his conviction in the religious truths which gained greater beauty in his eye. In the year 1866, he witnessed the first great affliction in the death of his wife. He accepted the inevitable blow in a spirit of calmness. He was about 43 years of age at this time, and though asked by a number of friends to marry again, he kept up his determination and declined even to think of it. The next calamity that befell him was the loss

of a promising son in the prime of his life. In the year 1869, Aparao, Bholânâth's second son, who had just completed his 27th year and at that early age already passed the Munsiff's examination and exhibited exceptional talents and promise of a brilliant career, died suddenly after an illness of only 24 hours. Bholânâth was at this time at Thana at his post as Subordinate Judge. A telegraphic message informing him of the sudden and dangerous illness of Aparao fell on him like a thunder-clap. Regaining self possession, he lost no time, and proceeded post-haste to Ahmedabad. But before he reached, Aparao had already departed life. The fond father could not have the consolation of seeing the dying son in his last moments. But this blow, severe as it was to Bholânâth's loving nature, he bore with remarkable patience. To preserve the memory of Aparao, Bholânâth founded a library at Ahmedabad, to be open free to all persons, and contributed Rs 10,000 towards it. Years rolled on, and the wound caused by Aparao's untimely death was nearly healed up, when a fresh trial was again before Bholânâth. Towards the end of the year 1884 his eldest son, Bibaro died at the age of 45 leaving some sons and daughters behind him. This blow falling as it did upon one already suffered, and coming as it did during Bholânâth's declining years of life, was the more severe. But Bholânâth had at this period greatly advanced in spirituality and religious faith which came to his help and made him bear the misfortune with exemplary submission and resignation to the Divine will. And yet it was not without a struggle,—a struggle that inwardly told upon his physical constitution and hastened his death seventeen months later on. To an old acquaintance and friend of the family who came to him for condolence Bholânâth remarked that it was a decided sin even to mourn and complain against the inscrutable will of the Father. And yet when he uttered these words of strong faith there was visible in his face the powerful struggle that was going on within between parental grief and religious duty. But in the end faith and devotion came victorious and glorious out of the struggle and all these trials. On this occasion Bholânâth said with great truth and earnest feeling —“In this world man is placed like a soldier in a battle field, he receives bullets in the shoulder, in the arm, in the back, and all over the

body, but it is his duty to have no thought of them, and look nor right nor left, but steadily to march on and reach the goal "

Nurtured by such trials, such religious company, such religious exercises and communion, was the religious character of Bholânâth who was enabled by it to do for the Prâthanâ Samâj what no other Samâjist has yet been able to do. But it must not be omitted that Bholânâth, though he was the moving and inspiring power in the Samâj, was not quite alone in the field. He had a zealous and sincere fellow worker in Rao Saheb Mahipatram Rupram (the present President of the Samâj and then Secretary) whose zeal and sincerity were equal to Bholânâth's. Mr Mahipatram was the right hand man of Bholânâth in the field of religious reform. Since Bholânâth's death the whole burden of the religious work has fallen on Mr Mahipatram who works with as great zeal as ever. It is interesting to inquire how these two great men came to be such co workers and intimate and sincere friends. Mr Mahipatram is the first Gujarâti Brahmana who crossed the 'black waters' and went to England, breaking through the barriers put across such undertakings by the unmeaning custom of caste. When Mr Mahipatram left India on this voyage, he had not known Bholânâth in any intimate manner. But some how or other he counted upon Bholânâth's support in case of a caste dispute arising. There are entries in Bholânâth's diary, speaking in highly laudatory terms of the enterprising journey undertaken by Mr Mahipatram. On Mr. Mahipatram's return Bholânâth was the foremost man who actively espoused his cause, admitted him to dinner, carried on, with the help of a small band of friends and relatives, a warm dispute with other people of the caste who excommunicated these few men, and this small band of reformers, maintaining for nearly seven years a firm attitude, succeeded at length in obtaining a reconciliation with the opposite party. To those who know what kind of an institution caste is in India and what sacrifices are entailed in being boycotted by caste people, the character of Bholânâth's self sacrifice and moral courage will appear in the light it deserves. Without being at that time in any way a personal friend of Mr Mahipatram's, Bholânâth took up his cause mainly through love of truth and a desire for reform.

This brings us to the question of social reform and Bholânâth's relation to it. It must be admitted that the part which Bholânâth played as a religious reformer was more practically visible than that of a social reformer. But social reform had a second place in Bholânâth's programme, and his attitude towards it was the natural outcome of the character of his religious principles which he so firmly held and so ably advocated. The question of riding through the barrier of caste so far as voyage to England was concerned is sufficiently hinted above. The institution of caste was held by Bholânâth in sincere abhorrence. True, it was not possible for him to thoroughly break through the bondage of caste, the rigour of which can be realized by those only who are familiar with India and Indian institutions. But he fully realized all the dark features of caste and the ruin it had brought down upon Hindu society and the whole Indian nationality. But it may well be advanced that there are two sides to every question, and a mere rash breaking of the bondage of caste for the sake of root and branch reform may well be looked upon as an act of questionable usefulness. Be that as it may, Bholânâth's repugnance of caste and its evils was none the less sincere, as he has more than once expressed in his diary, and incidentally in his answers to a reference by the Bombay Government on Mr. B. M. Malabar's well known Notes on Infant Marriage and Enforced Widowhood, and no one who knew Bholânâth but once could charge him with insincerity.

Bholânâth's views on Infant Marriage and Enforced Widowhood are set forth at length in his answers to the Government reference on Mr. Malabar's Notes*. But there are scattered over his diaries and other writings also his views on these questions, and it would be as well to focus them here in one point. To take up Infant Marriage first,—Bholânâth firmly held that Infant Marriage had no sanction in Hindu Sastras, nay, was on the contrary distinctly an infringement of the word and spirit of the commands of these Sastras. He was also deeply convinced that Infant Marriage was fraught with baneful consequences physically and was one of the chief causes of the present degenerate condition of the people of India.

* See Pp 78—81

In this social question Bholanāth's desire for reform did not stop at mere opinion and sympathy, but he gave practical shape to his views. About 1874 there was started at Ahmedabad a society, called *Dāla lagna Nishedhaka Mandal*, whose object was to put a stop to Infant Marriage, and in accordance with whose object each member of the society took a solemn pledge not to marry his son before the age of 16, or if he was married earlier, to ensure that his bride was younger by at least 5 years (which secured the object in another way). Bholanāth was one of the founders and hearty workers of this Society, and he kept his pledge ever since he entered the Society. Nay, to his advanced mind the limit of age to 16 and the optional minimum difference of 5 years in the ages of the bride and bridegroom, fell below the mark. His ideal of a properly wedded match in point of age, was a bride of 16 linked to a bridegroom of 25 years. In this connection it may be said that Bholanāth also disapproved of the custom which was the natural and inevitable result of infant marriage,—viz that parents should arrange the marriage of their children. He was for full scope being given to the choice of the parties chiefly interested, i. e., the bride and bridegroom, in short for marriage by choice. But he saw the difficulties that lay in the way of an immediate and sudden reform in this direction (and most probably he would not have advocated any sudden change), and held that so long as the custom prevailed, it was the duty of the parents to exercise their power with a sense of responsibility and duty and select the fittest mates for their children. He himself would go so far as to consult the wishes of the son or daughter before entering upon any contract on their behalf. In fact he did so in the case of his youngest son who was allowed and asked to select a wife for himself. In proportion as Bholanāth's views advanced, he put them into practice step by step. He performed the marriages of his sons at the ages of five, nine, thirteen and seventeen respectively, and daughters at the ages of nine and thirteen. It should be borne in mind that the marriages at the early ages here mentioned belong to periods when either Bholanāth's father lived and so he was not independent of his father, or when Bholanāth's views were not so enlightened as in his later period of life.

Bholânâth was a sincere advocate of Widow Remarriage... Even so far back as the year 1849, when Bholânâth had not left idolatry and other superstitions, we find the following entry in his diary with reference to a new born babe found dead, ^{very} ~~probably~~ murdered —

"It seems some widow has committed this cruel act for fear of caste-people God almighty may move the caste people to allow widows to remarry if they please "

During the later period of his life, Bholânâth more actively espoused the cause of the remarriage of widows. He was a prominent member of the society founded at Ahmedabad for the encouragement of widow marriages and gave moral and pecuniary help in every marriage performed under the patronage of that society. His views on this vexed question are fully expressed in his answers to Mr Malbârî's Notes*. He fully believed that widow marriage was permitted by the Hindu Scriptures, if rightly and dispassionately interpreted. The Honorable R. B. Gopalrao Hari Deshmukh referred to Bholânâth for decision a controversy carried on between the former and an opponent of widow marriage, as to, whether or not widow remarriage was permitted by the Hindu Scriptures. Bholânâth wrote out an able and elaborate decision which went to show that the scriptures did permit such marriages.

Bholânâth's advocacy of widow marriage did not rest solely on a scriptural basis. He had moral grounds also, and based his conviction on the lawful rights of woman which have been trampled down by those—viz the other sex—whose existence would have been wanting in an ennobling and chastening influence without the blessings conferred by the gentler sex. The palpable injustice implied in the prohibition to a widow of however tender an age to remarry, while an old dotard could marry as often as he chose, was one which Bholânâth's sense of right and justice would never bear. He did not advocate extreme principles, and only stood by the contention that if a young or elderly woman lost her husband at a time when another start in married life would not be too late

or undesirable, and if such a woman desired herself to remarry, man and society had no right to stop her from doing so, and the custom that presumed to exercise such an arbitrary right was nothing short of an embodiment of cruelty, injustice and oppression of the weaker by the stronger.

Another reason why Bholānāth's sympathies flowed in the channel of this emancipation of widows, was to be found in his extremely sensitive and tender heart. The miserable condition which is the average lot of the Hindu widow touched the tenderest chord in Bholānāth's heart. In one of his unpublished *Abhangas* he has pathetically spoken in simple but expressive words of the touching scene when the poor young unfortunate girl widow is subjected to the infamous and outrageous operation at the hand of the barber on the beautiful hair with which nature endowed her.

The desirability and necessity of opening the way to the widow to matrimonial life, was brought home to Bholānāth from another point of view also. He could not shut his eyes to the sin and moral degradation of the basest type which was visible in all directions, in consequence of the artificial restriction placed by custom on the widow's will and passion. The only remedy he saw for effectually and speedily putting an end to such sin was the removal of this restriction. .

The emancipation of the Hindu widow is a question included in the wider question of the emancipation of the Hindu woman in all matters. The present position of woman in Hindu society met with Bholānāth's clear disapproval, and he held it to be mainly the result of Mahomedan oppression that came in and intercepted the noble and exalted position held by the ancient Aryan woman. He staunchly adhered to his belief that until Hindu women were reinstated into their former position of honor and liberty, the domestic life—and for the matter of that, the national life—of the Hindus would never have a real and healthy growth. Reform in this matter is within the reach of every individual willing to act up to his convictions. Caste places no objection in its way. One has only to conquer a few false notions and rise above petty and narrow minded slander, and the work is easy enough and yet we see reformers by

dozens and scores who would find some distorted excuse or other for not being practical even in such minor reforms. But Bholânâth was not of that school, and in his family he had raised the position of females to a reasonable equality and respect with men.

One of the chief means whereby to secure all reform—emancipation of woman and of the widow, rooting out of infant-marriage, and even religious reform—was female education, as Bholânâth rightly believed. He has touched this subject in his answers to Mr. Malbari's Notes * and in this question also Bholânâth actively testified his zeal by practical action. When in the public service, he by his personal exertions brought about the opening of a girls' school at Kaira. Wherever he went he never failed to seize an opportunity of furthering the cause of female education in some way or other. He was one of the hearty supporters of the English class for girls at Ahmedabad. He set an example by introducing English education to some extent among the female members of his own family. He was such a sincere advocate of female education that when he first met at Poona, the renowned Panditâ Ramâbai, he was filled with admiration for her learning and acquirements, to which the entries in his diary fully testify.

The higher education of men was necessarily, to Bholânâth's mind, another factor in the solution of the problem of social and religious reform. His zeal and practical public spirit in this question will be fully realised by a consideration of the facts that he was one of the chief originators of the movement for an Arts College at Ahmedabad, that he contributed a handsome donation towards its funds, that he worked hard along with other friends in getting up subscriptions for the institution from the people of Ahmedabad, the state of Baroda, and the public of Bombay, and that he was one of the active members of the College Fund Committee. For the education of the masses he worked hard. He was one of the zealous working members of the Managing Committee of the Gujarat Vernacular Society which has for its chief object the enlightenment of the people through the improvement and regeneration of the Gujarati language.

* See Pp 89 90

All these activities of Bholânâth were directed and inspired by one prevailing principle,—the public good and the regeneration of the nation. It would be needless here to mention several other minor reforms which he brought about resolutely but unostentatiously. But during the latter period of his life especially, his chief attention was devoted to religious reform which we have dealt with at sufficient length in the foregoing paragraphs.

He subordinated every other movement and agitation to this great work of his life,—religious reform. He firmly held that without religious unity national unity was impossible. This was one of the chief reasons why Bholânâth could not sympathize with the unreasonable cry of our so called patriots for political reform to the utter exclusion of social and religious reform. Nevertheless he was a patriot in the correct sense of the term. For, who but a patriot could have so dedicated his life to the service of a cause which aimed at the regeneration of the whole land? As for the so-called political questions, he was of opinion that it was the just right of the people to lay their grievances before their rulers in a reasonable manner, and it was the duty of the rulers to redress them. Beyond this and other similar principles marked by moderation and good sense, his thoughts on political matters did not move. For as we have said, he thought that the root of the whole evil of national stagnancy lay in the question of religion, and at this he set himself zealously to work.

One of the ways in which Bholânâth devoted his services to the cause of religion was, as has already been mentioned, by composing numerous hymns, and prayers and religious songs. It is time now for us to examine the character of these compositions from a literary point of view, as also other literary performances of Bholânâth. The chief portion of Bholânâth's religious literature is contained in the two parts of *Prarthanâ Mâlâ* which contain prayers and hymns in verse with prose interspersed here and there. But this is not all he composed. There is a large quantity of his unpublished poems and prose works,—to enumerate which would take up more space than could be spared in a brief chapter like this. It will be enough to describe the character of these works. To begin

with his religious poetry,—it is characterised by a feeling of solemn and pious tone pervading the whole spirit which has been clothed in a diction which was Bholânâth's own,—at once grand and simple, elegant and sublime. This diction was brought into existence for the first time by Bholânâth,—both in poetry and prose, a fact testified to by an able critic, the late Navalram Lakshmu ram , and although it has found many imitators, none has been able to make even a slight approach to its essential features. His poems are full of devotion and love towards the Divine Soul, and appealing less to the human imagination, are more calculated to touch the solemn chords of religious devotion in the human heart. Hence they have a soothing and renovating effect on the reader's mind, difficult to be created by works wherein imagination predominates.

Bholânâth was a born poet, though his poetic efforts were mainly confined to religious composition. He began versifying as far back, as A. D. 1858 while he was in the public service. His older compositions present an appearance of ruggedness in point of language which his later ones are entirely free from. The fact was that Bholânâth being more or less a self-educated man, and always progressive, his literary works also proceeded in similar lines of progress as he advanced onwards. But even his older verses do not lack the fire of real poetry, and some of them, including those in praise of the goddess composed during his idolatrous stage, are of rare merit surpassing some of his later compositions in point of poetic excellence.

Bholânâth's prose corresponded in dignity of diction to his poetry. The several prose prayers in the *Prarthanâ Malâ* are almost all from his pen, with the exception of three or four. His other prose writings are numerous and scattered on various topics. He translated one of Dr. Blair's sermons about A. D. 1872. The translation bears a mark of freedom and closeness combined, and a peculiar grace of diction. But the greatest specimen of his prose wherein its brilliancy and almost all other qualities come out conspicuously, is a pamphlet (not yet published) entitled '*Nâgar Mitra*' (the friend of the Nâgars) which deals with the *pros* and *cons*

of a voyage to England, from scriptural and other points of view, in a style which combines with power of expression, balancing of diction, seriousness of movement and an unanswerable and closely reasoned way of argumentation

Bholañāth's devotion to religious literature did not make him narrow minded so as to blind his appreciation to what may be termed literature proper. He himself once began an attempt at a translation of Kālidāsa's *Sākuntala*, but gave it up when he heard that Mr Javerilāl Umashanker Yājñik was going to publish a translation of the same play. His religious turn came in the way of himself attempting any further purely literary work. But he throughout retained a pure taste for literature proper which enabled him to appreciate good poetry and good plays, and at the same time criticize with ability literary works of others submitted to him for opinion as a member of the Gujarātī Book Committee, as also in connection with the Gujarat Vernacular Society. Though he himself used Sanskrit words abundantly but with judgement and skill and a naturalness quite unique, he utterly abhorred the quaintly and artificially Sanskritized Gujarātī of a certain pedantic school that laid claim to dignified diction. On the other hand, Bholañāth equally detested and ridiculed the school of writers that went to the other extreme of puerility of style and language. In poetry also nothing short of works of really poetic merit satisfied him, and he denied that the verse of Mr Dāpitrām and his school—which correspond to some extent, but very poorly, to the verse of Pope—although possessing some merits, could ever be called real poetry.

Bholañāth had a tasteful appreciation of the kindred arts of painting and music. Music had a peculiar charm for him, and he deeply respected the divine side of this art, and clearly perceived its connection with devotion and solemn communion. From this stand point he strongly opposed the attempts of some members of the Prarthanā Samāj to do away with music from the programme of the weekly service of the Samāj. As to painting, he patronized the well known painter of Gujarat, Hānsājī Rughnāth, whose work has extracted high praise from European amateurs, and whose remarkable landscape scene, first seen by Bholañāth at Broach in

1865 called forth all the admiration of Bholânâth's heart. The equally great, or greater, artist of Madras,—Mr Raviarmâ—had also charmed Bholânâth by his admirable work as a poetic painter.

The poetic soul in Bholânâth accounts for his love of art and also nature—which passion was one of the causes of his taste for, and love of travel. During his life-time Bholânâth hardly ever rested at one place but had gone out on some tour or other. Since his retirement not a year passed without a trip to some place or other noted either for its architecture, or natural beauty or historical or other associations. These travels extended over a large part of Upper India, and a greater portion of the Bombay Presidency. He had a great mind to visit Southern India but he did not live to realize this wish. His last journey was to Mahabaleshvar in company of H. H. the Nizam of Radhanpur, from whose predecessor Bholânâth held an Inam village granted to his father, and who had great personal respect for Bholânâth. Mahabaleshvar delighted Bholânâth's mind extremely by its beauty of nature. During his tour in Central and Upper India he visited the fall of Narmadâ and the Marble Rocks near Jubbulpur. The solemn and sublime beauty of the place impressed Bholânâth's heart deeply, and reached the innermost recesses of his spirituality, and called forth from him a spontaneous effusion of prayer and thankfulness—

“ Beautiful sight ! White mountains on both sides and the stream of Narmadâ shding between,—a sight like this cannot but give rise to thoughts of the boundless power of the Lord. It was extremely delightful to the mind. Really lovely scene, worth seeing no doubt ! We then visited the Falls of the Narmadâ. These too are very beautiful and display the charms of Nature. In this lies the proof of the great power and providence of God.

Lord ! how do we forget thee, so mighty as thou art ! Why dost not thou lead us into thy presence ? Father ! show us the right path, and let thy blessed sight and presence ever dwell in our hearts.

Thus did he express himself in his diary in Gujarati. It must be stated that Bholânâth's love of travel was equally to be ascribed to curiosity and inquisitiveness and a spirit of restlessness and activity which was manifested in his smallest and most ordinary actions of life.

Yet with all his restlessness, his habits had a feature of accuracy and regularity also. He was an early riser, regular in his morning and evening constitutionals, regular and punctilious to a degree in writing up his diary, regular in his multifarious correspondence. These habits gave him a facility and despatch for work which consequently rolled smoothly on these rapid wheels.

Some of the main features of Bholânâth's character must have been manifest to the reader after what has been detailed above. Other elements which went up to build up this exemplary character were, simplicity and humility of heart, piety, truthfulness, love especially for children, zeal, hard work, public spirit, purity of thought and life, abstinence from drink, amiability, hospitality, cheerful geniality in the midst of 'the still sad music of humanity' around him, and a true liberality of spirit. It has been necessary simply to make an enumeration of these qualities without demonstrating them by incidents and references which would necessitate a larger compass than is available for a short sketch of Bholânâth's life. But every body who came in contact with him testified to every one of these qualities. His delight at receiving a guest in his house was unbounded, his unostentatious manner of talking with all from the highest to the lowest, and the absence of pride from his heart, without at the same time lessening in any way his innate dignity, made him at once loved and respected. The words in which the British and Foreign Association spoke of the late Dr James Freeman Clarke, are truly applicable to Bholânâth also —

"There was a grandeur in his simplicity of character and in the courage of his zeal for whatever he felt to be right, and a charm in his breadth of sympathy with all good men of whatever name, which, united with his supreme common sense, and openness of

mind to all new truth, created for him a position of influence far beyond the limits of his own immediate circle."

In the midst of hardest work, he was always delighted to have about him children and grand-children for whom he evinced unusual affection. During his early period he was known as a man of wrathful temperament, but this defect was so far conquered and almost eradicated by him as he advanced in religious culture that those who knew him only in his subsequent life could hardly have imagined that such a defect ever existed in him. With religiousness advancing, he advanced in a high spirit of liberality which enabled him to dwell on the white side of men and things and forgive the black side. This same spirit of liberality in another form helped him to realize his situation in every stage of his life in relation to his surroundings which never confounded him (as they do those who see new things with old eyes), but to which he wonderfully adapted himself. This was the combined result of the natural gift of a liberal and progressive mind, and the fact of himself having been a keen observer of events. Old men become narrow minded and cynical, because they cannot accommodate themselves to changed times. Real education can cure or guard against this disease. The reason why Eliot saved himself from this state in his old age, was that he had acquired real education—not in a college—but by his own truth seeking self. Finally, although he had a simplicity of heart which bordered on the innocence of childhood, he had nevertheless a keen knowledge of human nature and could instinctively detect the scoundrel in the polished looking gentleman.

Such were the chief features of the life and character of this great reformer—who, unlike rotting government pensioners who can find no work to do after their retirement, had his hands full with work of the noblest character which kept him more active and busy after his retirement than even during his earlier career, and performing which till his end he may be said in another and a better sense to have died in harness. We shall end the study of this exemplary and noble character by a brief account of his last days.

In the December of 1881 Bholânâth lost his eldest son, as we have said above. Since this second blow Bholânâth's mind was almost wholly taken away from the affairs of the world, and what little attention he devoted to them was finally discontinued. A spirit of ascetic indifference took hold of his heart and his religious exercises became deeper and took a more sombre colouring. He tried a change in May 1885 to Mahableshvar, where the beauty of the scenery soothed his mind. But, for all this change could do his health showed decided signs of failing. He worked for the Samaj with his usual zeal. But the mournful end of all the work was visibly approaching. In fact the effort with which he tried to conquer grief since his son's death created a deep struggle raging in his heart between religious resignation and earthly attachments, and although it left the former final victor in the field, the victory was obtained not without sacrifice, and the sacrifice was nothing less than that of his earthly existence. The struggle worked inwardly upon his health in his declining years and precipitated the close of a noble and holy career which might have possibly extended for some years more. On the 5th of February 1886, Bholânâth on returning home from the Ahmedabad Railway station whither he went to see the Marchioness of Ely off, sat at his breakfast, but taking very little food and feeling unwell he rose, and at once fainted and with the fainting vomited large quantities of blood. He had ruptured a blood vessel in the stomach. He lay unconscious for 32 hours, after which he rallied. The best medical aid was sought without loss of a moment. He was removed to his house near the river, and, to all appearances, he was saved. But it was for a time only. He did show signs of improvement and by degrees was able to move about in the hall, and for some days to go out for a drive. But fever and slight dropsy supervened and soon confined him to his sick bed again. He lingered in this condition for about three months. He was conscious till three days before his end. He held daily prayers, his youngest son singing hymns by the sick father's bed. This spiritual nourishment soothed him in an unusual manner. In April Babu Pratâpachandra visited Bholânâth who entreated him to conduct divine service in front of his sick bed. We have already given the words of Babu Pratâpachandra in which he de-

scribed this solemnly touching scene. Clearly Bholanâth was prepared for his departure from this world. During one of the nightly family prayers his youngest son chanted a hymn from Satyananda Agni hotri's Sangit Pushpâvali. It begins—

* हरिनाम भजनका बेला है
मन करत क्या अवहेला है

The son continued the hymn, and fearing a depressing effect would be made on Bholanâth's mind and imagination and consequently on the feeble state of the body by the next couplet which spoke of the fleeting unions of earthly life and the solitary march out of them through the gates of death, he imperceptibly passed over it. The couplet runs—

† सग दो दिनका यह मेला है
फिर करना क्या अकेला है

But Bholanâth who knew the hymn by heart, and was at this time deeply absorbed in the spirit of the hymn, imagined that this couplet was also sung, and turning to another of his sons said with an expression full of presentimental significance, "Do you see the meaning of कृच्छ ? It is not कृच्छ, 'any thing' but '—he added with a wave of his hand to indicate departure, "it means departure, marching away."

After lying unconscious for about three days Bholanâth expired on the 11th of May 1886 at half past six o'clock in the evening casting a melancholy gloom over the large family, numerous friends, the whole religious brotherhood, and the whole people of Gujarat, and thus came to a close an extraordinary and noble career of usefulness, purity and holiness. The Prarthana Samaj of Bombay and Ahmedabad held special services on this mournful occasion and thus evinced their deep sense of appreciation of the sterling work of this one of the truest servants of God and man, and their sense that a really great man had passed away. If any sincere prayers were wafted to Heaven, surely were those chanted

* It is time for prayer. Oh heart ! why art thou neglectful

† This world is the pageant of a day, and alone shall you march out of it.

by these religious bodies for the rest and peace of this great soul.
May that noble soul rest in divine peace. Amen ! *

What is Life ?

'Tis a delicate shell

Thrown up by eternity's flow

On Time's bank of quick sands to dwell

And a moment its loveliness show. .

Come back to its element, grand

Is the billow that brought it on shore ;

Another is washing the strand

And the delicate shell is no more

(*Montgomery*).

* Bholanāth's death called forth letters of sympathy from all parts of India and appreciative and sympathetic obituary notices from the public press in different parts. Obituary notices are appended at the end of this work.

ભોળાનાથ સારાભાઈનું જીવનચરિત.

પ્રકરણ ૧ હું

અવતરણ.

જે જમાનામાં ભોળાનાથનો જન્મ થયો હતો તે જમાનો બદલાઈ જઈ હોય તેનું મધ્ય નવીન રૂપ જોવામાં આવે છે એમનો જન્મ વડોદરામાં થયો, તે વખતે ગુજરાતની રાજ્યસ્થિતિમાં જેવી અધાધુધી ચાલતી હતી તેવો જ જન-સ્થિતિ ઉપર પણ અધકારનો પડદો પડેલો હતો એક તરફ અંગ્રેજ શોષ પોતાનો અમલ બેસાડવામાં પ્રવૃત્ત થયા હતા અને તેમાં અનેક સાધન વાપરવા તત્પર હતા વખતને અનુસરતી ધો તેવી યુક્તિઓ કરી પોતાની રાજ્ય-મત્તા બેસાડવી એજ તેમનો હવે મુખ્ય હેતુ ઉઘાડો પડ્યો હતો બીજી તરફ સયાણરાવ ગાયકવાડ નિશાચરવૃત્તિ ધારણ કરીને પોતાનું બળ જોમળને તેમ ટકી રહે તથા પોતાની સ્થિતિનો ભંગ ન થાય તેને માટે સાવધાન રહેવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરીને બેઠા હતા તેને સારું ગમે તેવા ઉપાયની યોજના કરવી તે વિશે તેમનું કારભારીમંડળ નિરકુશ પ્રયત્ન ચલાવતું હતું ભોળાનાથના પિતા સારાભાઈ વડોદરા રૈસિડેન્સીમાં તે વખતે દફતરદાર હતા તેમને અનેક પ્રમાણે સાધવાની યોજના ગાયકવાડે કરી, પરંતુ સર્વ યોજનાઓ નિષ્ફળ ગઈ, કારણ કે સારાભાઈ નિશ્ચય રજા હતા આવું કાળચક્ર ફરતી વખતે ન્યાયધર્મનું કોઈને પણ જ્ઞાન રહ્યું નહોતું આના અધકારના મમયમાં ધર્મધુરધર ભોળાનાથનો જન્મ થયો હતો અતિ ગાઢ તિમિરમાં જ્યોતિષપ્રમાશ થયો હોય, પરંપર રોગાત્મા શત્રુદ્વેગમાં ધર્મધ્વજ પ્રગટ થયો હોય એમ એમના શરીરની પ્રતાપવાન કાન્તિ ઉપરથી સૂચિત થતું સ્તુરાયમાણ બુદ્ધિપ્રવૃત્તિથી ભોળાનાથે આત્મશિક્ષકવત્ સર્વેત સાગ્રહણ કરના માડયુ આવપણમાં જ્ઞાનસપ્તિયે ભોળાનાથમાં વૃદ્ધત્વ અર્પ્યું હતું, વૃદ્ધાવસ્થામાં સુરી-

* સગણસગ સારાભાઈને સખઝાવવા સેવિના સમયમાં ગુપ્ત મુલાકાત એમને ૫૨ બેતે જઈ કરેલી એમ કુટુંબકથા છે

લખણાએ શિશુત્વ સમર્પ્યું હતું ન્દાનપણથીજ થતા પ્રાત કાળમા ઊઠી પિતાનો આપેલો ફારસી પાઠ નિયમપ્રમાણે કરતા થોડોક સમય વીસા પછી તેમના પિતા નોકરીમાથી પેનસન લઈને અમદાવાદ આવ્યા ત્યારે ભોળાનાયે ત્યાં એક ખાનગી અંગ્રેજી શાળા હતી તેમા અંગ્રેજીભાષાનો અભ્યાસ કર્યો વળી વૈદિક તથા શાસ્ત્રી પાસે સસ્કૃત પણ શીખવા માડ્યું ફારસી અભ્યાસ સારો કર્યો તેમજ સસ્કૃતમા વ્યાકરણાદિનું અધ્યયન કર્યું તે સિવાય મરાઠીભાષાનું પણ એમણે જ્ઞાન મેળવ્યું મુંબઈમાથી તેમના એક મના જેવી શુદ્ધ, સરળ, પ્રૌઢ તોપણ વ્યાભાવિક, ભભકા વગરની તથા મુદર, રીંથી લખનાર ભાગ્યે મળી આવશે

તે સમયમા, નાગરનો પેગો “કલમ, કડલી, કે બરછી” એ વાસ્તવિક કહેવતની પૂરી અસર નાગરો ઉપરથી ૧૭ ગઈ નહોતી કલમનો ધધો કરનારા નાગરોમાથી ભારે મુસદ્દીઓ મળી આવતા હતા તેમજ જીવનપર્યંત ફારસી પુસ્તકે વાચવા લખવામા પડેલા અને વખતે જોયા દરબજાની ગેરે બનાવનારા નાગર વિદ્વાનો મળી આવતા તે સમયે, ભણવા ગણનામા ધ્યાન નહિ અને લાલા લોક થઈને ફરતું એવી નાગરોના છોકરાઓની દુર્દશા આવી નહોતી જે નફરબધા થઈને ફરતા, તે પણ કુસ્તી, દાવપેચ, પટાંગેદમા સુરિયાર હતા પણ એ સમયમા જે સૂત્રે ભાગે રોટતો મળે તે ખાઈને નોકરીએ નિકળતું એ નાગરનો મુખ્ય તથા પ્રશસનીય ધધો ગણાતો વડનગર ભાગ્યા પછી કલમ દક્ષિણ દિશાએ જતરી, અને ‘કડલી’ ઉત્તરમા મારવાડ તરફ લઈને ટ્રેલોક નાગર ગૃહસ્થો નીકળી પડ્યા હતા બરછીએ ટ્રેલીકવાર મુધી પશ્ચિમ દિશામા કાઠિયાવાડમા વાસો કર્યો પણ હવે ધણીવાર સૂધી બરછીનું કામ પડે તેડું નહોતું, તેથી વડનગર ભાગ્યા પછી નાગરોની બરછી કઠાર્થ ને તેજ દિવસથી તેમની જતરતી દશા બેસવાનો આરભ થયો એમ કહેવાય, ડારણુ કે છૂટા પડી જવાથી દિવસે દિવસે તેમનામા સમય, ભય, તથા ત્યાનિક એક વધતો ગયો, તેમ દૃષ્ટિયોને ઉત્તત કરનારા સસ્કૃત વિદ્વાનો પણ હવે યોગજ રહ્યા હતા તેથી ધીરે ધીરે તેમનામા ગૃહપ્રીતિ, પરજન દ્રેપ તથા સ્વાર્થની વૃદ્ધિ થતી ગઈ દેશવિદેશમા જવાનું બધ થયું તે ક્ષણથી નાગરોની બરછી ભાગી, ભાગી તેનો ફરીથી ખપ પડે તેડું ન રહ્યું થોડા વખતમા બરછીવાળા અને બરછી વગરના બંધાને વશ કરી નાખે એવો ગોળાગોળોનો અવાજ દૂરથી આવતો હતો, મુસલમાની તલવાર સતારીને

મ્યાનમાં બેડી હતી; અને શર કે કાયર—બળવાન કે નિર્બળ—સર્વેને વશ કરી નાંખનાર લક્ષ્મીનો રણકાર દૂરથી સંભળાતો હતો. તે વખતે અંગ્રેજની સત્તા સામદાનના વાવટા જિંચા ચઢાવીને પાસે આવતી હતી, અને થોડા વખતમાં સઘળે ઠેકાણે પસરી જવાની હતી. ભોળાનાથે નોકરીનો આરભ કર્યો તે વખતે ઉપર કહેલી કાલકાન્તિ અવસાન પામી અંગ્રેજ અમલ ધણોખરે દૃઢ બેઠો હતો, પરંતુ ભૂતકાળના સંપ્રદાયનું બળ કાયમ હતું. આવા સમયમાં સરકારી નોકરીનો પ્રતિષ્ઠિત ધંધો કરવો એ ભોળાનાથનો મુખ્ય હેતુ હતો.

સારાભાઈના એકેજ પુત્ર ભોળાનાથ હોવાથી તેમના જન્મદિવસે સારાભાઈના ઘરમાં મોટો ઉત્સવ કરવામાં આવતો. ભોળાનાથ એમની તેજોમય કાન્તિને લીધે સાક્ષાત્ શંકરનો અવતાર છે એમ એમના ભક્તિમાન પિતા તથા આસપાસના મનુષ્ય માનતા. તેજ પ્રમાણે એમણે વિદ્યાભ્યાસથી તથા સન્માર્ગે વર્તીને પોતાના નામનું સાર્થકત્વ કર્યું. થોડો વખત ન્યાયની ‘કોર્ટ’ માં જઈને પછી તેમણે સુરતથી જળમાર્ગે મુંબઈ જઈને મુનસફની પરીક્ષા આપી. તેની પૂર્વે અમદાવાદમાં પણ મુનસફની પરીક્ષા આપી હતી. સારપછી એમણે અમદાવાદમાં અને પછીથી ઉમરેઠમાં મુનસફની જગા સ્વીકારી સરકારી નોકરીનો આરંભ કર્યો. સારાભાઈએ રાજકીય ખાતામાં કામ કરેલું તેથી ‘આતો તોળવાનો ધંધો’ એમ નિર્દોષ હાસ્યમાં કહેતા, તોપણ આ વ્યાપારથી તેમને અતિશય સંતોષ તથા અભિમાન જપ્ત્યું. સુરત, ભરૂચ, થાણા વગેરે ઘણે ઠેકાણે ન્યાયખાતામાં તે સમયે દેશીઓને અપાતા મોટા અધિકાર ભોળાનાથે બોગવ્યા. એમનો ધણો વખત એકાના ન્યાયાસન ઉપર ગયો હતો.

ઈ. સ. ૧૮૫૮-૫૯ માં ૨૧૦ રણછોડલાલ છોટાલાલને બ્યારે ધર્મચર્યા કરવાનો વિચાર સૂઝ્યો ત્યારે ભોળાનાથે એ વાત ઉપાડી લીધી; ત્યારથી ધર્મ-સભા નામની મંડળી સ્થાપન થઈ. ૨૧૦ રણછોડલાલ એમના પ્રિયમિત્ર હતા, પણ એ જેના મનનાં બંધારણમાં જેવું અંતર તેવું બાંધે કોઈ પણ બે મિત્રમાં જેવામાં આવશે. એક સતત બદ્ધપદ્ધતિએ વિચાર કરનાર—બીજા અન્તઃકરણમાં જે ખરું લાગે તેમ અનુવર્તન કરનાર; એક પવિત્રતા જેવા નિશ્ચલ—બીજા સમુદ્ર જેવા તરંગમય પણ ગંભીર; એક મનનપરા-યાગી—બીજા ભાવપરાયણ; એક મંરણક નીતિના અંગીભૂત—બીજા ઉર્કર્ક

* આ સભાનું કામ હસ બાર વર્ષ બાદથી પછી એ મંડળી ભાગી પડી.

નીતિના પદાકાર. ધણા કાળના વિદ્યાભ્યાસથી તથા સ્વાભાવિક બહુશ્રુતપણાથી તેમ અગ્રેષ્ઠ વિદ્વાનોના ધણા સપર્શથી ભોજાનાયના નિચારને સર્વ સરખાર મળ્યા હોય એમ લાગે છે એ સરકારનો સદજ બાસ ઈ. સ. ૧૮૪૯ માં જોવામા આવ્યો હતો.

જે સમયથી એમના મનમા નવા સપ્કાર પેસવાનો આરભ થયો ત્યાર-થીજ એમની વૃત્તિ વૃદ્ધિમાર્ગમા પડી, કેમકે એમનું મન ધણું વેગવાન તથા અત કરણુ નિર્ભળ પણ આવેશ ભરેલુ હતુ જેવુ તેનેમય લોહી ત્વરાથી બહેતુ તેમ મન તથા અત કરણુ પણ ધણા ત્વરાયમાલુ હતા.

આવી મનોવૃત્તિને લીધે, રા સા મીપતરામ રૂપરામ ઇંગ્લાડ જઈ આવ્યાથી નાલખ્તદાર હતા તેમને પાંજ લેવાની વાત ૧૮૬૫-૬૬ માં એમના મુરતના મિત્રોએ કરી તેને ભોજાનાયે પોતાનો સગળ આશ્રય આપ્યો પરંતુ મુરતના તેમજ અમદાવાદના નાગર ગૃહસ્થો તથા ક્ષિત્રુકો એમના વિરુદ્ધ પત્રો, નાગર ગૃહસ્થોમા તડ પડ્યા તપ્પર વાપી વધી અને નાગરના બાર-ગામમા બધે ઠેકાણે ફેવાઈ. આ પ્રસંગે વિદ્વાર શાસ્ત્રી યજ્ઞેશ્વર ચિમણાજીનો ભોજાનાયના મતને ખોટો આશ્રય હતો એને સળધે શાસ્ત્રીઓની સભાઓ મેળની, મલ શાસ્ત્રાચના મશોબન ધર્મ પ્રસિદ્ધ થયા, પરંતુ દુરાચલ તથા અજ્ઞાનના બળનેથીધે નાગરમડળના લદ્દયમા એ વાત બતરી નહિ તોપણ એ વિરોધ સાત વર્ષને અંતે અમદાવાદમા શમી ગયો, મુરતમા તો તે પૂવ થોડી મુદત પહેલાં સર્વ મમાધાન ધર્મ ગયુ હતુ.

ભોજાનાયને સમૃત પુરાણાદિક વાચના માબળવાનો શોક મૂળથી હતો એ વિપવનો ધણો પરિચય થયા પછી ગુજરાતી પદ લખવાની વૃત્તિ એમને ધણા વર્ષ ઉપર ધર્મ હતી આ વૃત્તિનું પરિણામ એમના પુસ્તકોવગેરે જે થયા તેની સવિસ્તર દક્ટીકત આગળના પ્રકરણોમા છે.

બહેમી આચારમા કેટલાક વર્ષ પીલા પછી નિરાકાર ઈશ્વર ઉપર એમનું મન વળ્યુ, ત્યારે ઈ. સ. ૧૮૬૩-૬૪ ના અરસામા એમણે પ્રથમ ઈશ્વરભક્તિના સ્તોત્ર બનાવ્યા તે મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુરના પુત્ર સત્યેન્દ્રનાથ અમદાવાદમા ‘એસિરટ્ટ જજ્જ’ હતા તેવામા થોડોક વખત એમને લા મિત્રમંડળમા વાચવામા આવતા હતા પણ પાછુ એ મિત્રમંડળ મળીને ભક્તિ કરવાનુ લાગી પડ્યુ હતું તેનો ઈ. સ. ૧૮૭૧ માં બ્યારે મહારાણીના બચેક પુત્ર નામદાર ‘પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ’ બારે માદગીમાથી બીડ્યા તે વખતે ઈશ્વરનો ઉપકાર માન્યો ત્યારે દ્રુરીથી આરભ થયો, અને આજ સર્વ દેશમા જાણીતી થએલી

‘પ્રાર્થનામાળા’ પણ સાર પછીજ થઈ. આ ‘પ્રાર્થનામાળા’નાં બજન તથા ખીજ એમની ગદ્યપદ્યાત્મક રચનાવિશે આગળના પ્રકરણમાં લંબાણથી વિવેચન કરેલું છે માટે આ રચણે એટલુંજ કહેવું દુરસ્ત છે કે એ પ્રાર્થનાઓ વાંચ્યાથી મનુષ્યના આત્માને ખરેખરું પોષણ મળી તેની યત્તિ તુરત તો નિર્મળ થઈ ઈશ્વર તરફ વળેછે. ગયા વર્ષમાં અમદાવાદમાં મેદાનદ નામના સંન્યાસી આવ્યા હતા તેઓ ‘પ્રાર્થનામાળા’નાં સ્તોત્ર વાંચીને અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજના મતને અનુકૂળ થયા, અને તેને અનુસરીને તેમણે સમાજના મંદિરની વેદી ઉપરથી ઉપદેશ પણ કર્યો હતો. જોગાનાથની બક્તિ નિર્મળ તથા ઉત્સાહી હતી. થોડો વખત પાછળથી પૂર્વના સંસ્કારની છાયા દેખાઈ હતી. અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજનો ઉત્કર્ષ સર્વ પ્રકારે કરવો એટલે સદ્મતે પ્રચાર કરવાના પ્રયત્ન નિરંતર જારી રાખવા એ સરકારી નોકરીમાંથી મુક્ત થયા પછી એમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. મરણની રાખા ઉપર પણ સમાજનું શું થશે એ એમની મુખ્ય ચિંતા હતી. અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજનું હિત એમના હૃદયમાં એટલું બધું હતું કે મરણશય્યા ઉપર પણ એમણે તેની નિરંતર ચિંતા રાખવાની દૂરજ મને સોંપી હતી.

વ્યવહારમાં જે દોષ જોતા તે દૂર કરવા જોગાનાથ પ્રયત્ન કરતા. ખીજ સર્વ દોષ કરતાં બાળસમ ઉપર એમને ઘણી અપ્રીતિ હતી. વિધવાવિવાહનો પ્રચાર થાય એવી એમની અંતઃકરણથી ઇચ્છા હતી તોપણ તેની દુઃસાધ્યતા એમના લક્ષમાં હતી. જ્ઞાતિબંધનથી આ દેશને ઘણી હાનિ થઈછે એ એમની વિવેકબુદ્ધિમાં આવી ચૂક્યું હતું. તે શિવાય ખીજ ન્હાના વ્યવહારિક દોષ, જેથી જનમંડળનો ઉત્પતિમાર્ગમાં ક્રમ સ્ખલિત થાયછે એમ એમને લાગતું, તે સર્વ નિવારણ કરવાને નિરંતર ચિંતાગ્રસ્ત રહેતા. સર્વ દોષ દૂર થઈ જનમંડળને સંસ્કાર મળવાને વિદ્યાના પ્રચારની આવશ્યકતા જોગાનાથને લાગતી. સ્ત્રી-શિક્ષણને સારું વિશેષ ઉત્સુકતા બતાવતા.

રાજ્યપ્રકરણનો કોલાહલ જોગાનાથને પસંદ નહોતો. અસલથી ચાહ્યો આવેલો રાજા પ્રજાનો સંપ્રદાય તથા જ્ઞાનવાન્ હોય તે સામાન્ય જન ઉપર સત્તા ચલાવે એ રૂઢ અભિપ્રાયનું તે અનુમોદન કરતા હોય તેમ જણાતું. તોપણ પ્રજાએ નમ્રતાપૂર્વક કરેલી યોગ્ય માગણી તરફ લક્ષ આપવાનો રાજ્યકર્તાનો ધર્મ છે એમ ઘણીવાર કહેતા. જોગાનાથ એક દૃઢ રાજબક્ત હતા તેમજ લોકહિતૈષી પણ હતા.

પોતાના દ્વિતીય પુત્રના મરણ પછી ભોજાનાથનું મન સંસાર ઉપરથી ઊડી ઈશ્વરભક્તિ તરફ વળ્યું. સારે બીજી સર્વ વસ્તુ ઉપર તેનું આગ્રહાદન થયું હોય એમ જણાતું. તે પહેલાં પણ જ્યારે મૂર્તિપૂજન કરતા, જ્યારે ચિન્તામણિ તથા ચંડીપાઠના પ્રયોગ થતા, જ્યારે સંધ્યાવંદનના પ્રાચીન વિધિ ઉપર પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી, સારે પણ ધાર્મિકવૃત્તિ એમનામાં હતીજ. ભક્તિમાર્ગનો તથા કવિત્વનો વારસો એમને પોતાના પિતાથીજ મળ્યો હતો. નિરાકાર અમૂર્ત ઈશ્વર ઉપરના એમના ગાઢ સપ્રેમભક્તિભાવ વિશે તથા તેના અંગના બીજા અનેક વિચારો વિશે આગળના પ્રકરણમાં સવિસ્તર વિવેચન છે.

સને ૧૮૬૯માં એમના દ્વિતીય પુત્રનું યુવાવસ્થામાં અચાનક મૃત્યુ થયું. આ દુઃખદાયક જનાવથી ભોજાનાથના હૃદયને ઘણો શોક થયો. પરંતુ અનેક ઉપાયોથી ચિત્તનું સમાધાન કર્યું. જ્યેષ્ઠ પુત્રે ૧૮૮૪ માં કેટલીક મુદતનો મંદવાડ ભોગવી દેહસાગ ક્યોં તે સમયે પહેલાં કરતાં ભોજાનાથ વધારે વૃદ્ધ હતા તેથી હૃદયને સવિશેષ દુઃખ થયું. ધર્મજળથી શોક શમાવ્યો. તોપણ આ બે પુત્રના મરણના ધાથી એમનું શરીર તથા મન ઘણું અશક્ત થઈ ગયાં. આશિયોનેસ ઓફ ઈલાઈ અમદાવાદમાં આવી હતી તેને વિદાય કરવાને ભોજાનાથ અમદાવાદના રેલવે સ્ટેશન ઉપર બરશિયાળામાં સવારે ગયા. સાંથી પાછા આવ્યા પછી એમને ચક્કર આવ્યા અને રક્તવમન થયું. તે દિવસથી એમના અવસાનના મંદવાડની શરૂઆત થઈ. પ્રખ્યાત વૈદ્યોના ઉપચારથી ઈ. સ. ૧૮૮૬ ના માર્ચ માસમાં એમની પ્રકૃતિમાં કાંઈક સુધારો જોવામાં આવ્યો. પરંતુ ટુરતજ જનરેલપત્તિ થઈ અને છૂટું જ્વર એમના શરીરમાંથી ખસ્યોજ નહિ. અને આખરે તેજ વર્ષના મે મહિનામાં ભોજાનાથે સ્વર્ગ-વાસ કર્યો.

ભોજાનાથના મરણથી ગુજરાતને અનેક પ્રકારે હાનિ થઈ છે એ નિઃસંશય છે. એમનાં આચરણ સર્વથા શુદ્ધ હતાં. પોતે સદાચારી રહીને પોતાની આસપાસના સર્વ ખંધુઓને સન્માર્ગે દોરવાના એમના પ્રયત્નથીજ એમને અપૂર્વ કીર્તિ મળી હતી. એમની સ્વભાવમુદ્રા વિશે આગળ વિવેચન કર્યું છે. લક્ષ્મી તથા વિદ્યાના વારસ હોઈને જાનેને સંબંધે ભોજાનાથ નિરભિમાન હતા. અભિમાન કુલીનપણાનું તથા સદ્ગુણનું રાખતું એમ સમજતા. પોતાના મુશીબપણાને લીધે એમણે બહુ જનપ્રીતિ મેળવી હતી. નિયમાનુસારે ચાલવાની ટેવ એમને ન્હાનપણથીજ હતી. પ્રાતઃકાળમાં હમેશ પગે ચાલીને ફરવા

જવાનો મ્હાવરો હતો. તદ્દય સ્વચ્છ હતું. સ્વભાવ ગંભીર પણ ઉદ્ધાસયુક્ત હતો. છેક અન્તાવરયામાં પણ એમની આકૃતિ સરિખત તથા સૌમ્ય રહેતી.

આ ઉપરથી એમ કહેવાનું નથી કે એમનામાં દોષ કાંઈ પણ ન્હોતા. પણ દુર્વિકારનો અમલ એમની વૃત્તિ ઉપર ચાલતો નહિ. ક્ષીદ્રુંબિક સ્વભાવ ક્રોધી હતો. એમના પૂર્વજોમાંથી જે બાધ્યો ક્રિતાળો બ્લેયતાં એક ક્રિતાળના અર્ધો અર્ધ ભાગ કરવાને તૈયાર થયા હતા. પણ ભોજાનાયે ક્રોધ શમાવ્યો હતો. એમની તમોવૃત્તિ ક્ષણિક તથા નિરપરાધી હતી; પણ આવી ક્ષણિકવૃત્તિયો ક્રોના મન ઉપર અસર કરે ? એમના શુશુદ્ધોપનું વિવેચન કરવામાં શુશુની મણુના વધારે યાવજે. એમની જિંદગીની મુખ્તેસર હકીકત આગણ્યાં પ્રકરણોમાં આપીએ. આ સ્થળે તો એટલીજ માત્ર સૂચના કરવાની છે કે દયા, પરાપકાર, અતિથિસત્કાર, પ્રમાણિકતા, નિરભિમાનવૃત્તિ તથા સદુદ્યોગ વગેરે અનેક સદ્ગુણ એમનામાં હતા અને એજ સર્વ મ્હોટા ગુણોને લીધે ભોજાનાં યને અપૂર્વ સુકીર્તિ મળી.

પ્રકરણ ૨ જી.

પૂર્વજનો દૃઢ વૃત્તાંત.

લોળાનાથ સારાભાઈનું કુળ ગુજરાતના વડનગર નાગર ગૃહસ્થમાં અસનના કાળથી વસ અને ખ્યાતિ પામતું આવેલું છે. ઘણા જૂના મમયથી એમના પૂર્વજે લોહમાં તેમજ સગરમાં માન પામ્યા હતા. પાદગાદી વખતમાં, પેશનાઈ અમનમાં, અને અંગ્રેજી રાજ્યમાં જે જે પુરુષો એમના કુટુંબમાંથી નોકર હતા તે સર્વની તુગિયારી અને વિવાને મારું સરગર તરફથી તેમની ઘણી તારીફ થયેલી જણાય છે. લોળાનાથના પૂર્વજના નામ એમનાથી દસમી પેઢી સુધી હાલ જાણવામાં છે, વશાવળી પરિશિટ(૪) ના આપીછે, તેમાં મૂળ પુરુષ વિશ્વનાથ હતા તેમના એજ્ઞ પુત્ર અચળજી હતા અને તેમના પછુ એક જ પુત્ર તાપીદાસ હતા, તેમને છ પુત્ર હતા તેમાંથી નરસિંહદાસના વશમાં લોળાનાથનો જન્મ થયો હતો. ખીજા પુત્રોના વશ પછુ હાલ મળ્યો છે. એ મૂળ પૂર્વજે વડનગરમાં રહેતા હતા તે સર્વ વિશે કાંઈ હમીકત જણાવવાની નથી, તોપણ જેમના વિશે થોડી હકીકત જણાઈ છે તે આ સ્થળે આપીછે.

લોળાનાથના પિતા સારાભાઈ વડોદરા રેસિડેન્સીમાં નોકર હતા. ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૩૦ માં પોતાની નોકરીની વખતે વડીલોની હકીકત ઉરડુ ભાષામાં સારાભાઈએ લખી આપીછે તેનું ભાવાન્તર કરી લોળાનાથે સારાભાઈના છવનચરિતમાં દાખલ કરવા નીચે પ્રમાણે લખેલું છે.

“માગ વડીનો અસન વડનગરના રહેનાર હતા, મતે નામગ્ર વ્યાજણ, લાથી હીજરી અને ૮૭૦ ની સાનમાં મુતતાન મહમુદ બેગડાનો અમલ અમદાવાદમાં તથા આપાનેરમાં હતો. તે વખતે જોષીનાથ નામે મારા ખાનદાના વડીન વેપારને અર્થે આપાનેરમાં માનનું હાસન માફ કરાવીને વસ્યા મુતતાન મહમુદ બેગડાની મેહેરખાની હતી. નાથ શમ્ષ દોંદુના દેવનું નામ તે મુસનમાન લોહ દોંથી કહે નહિ માટે પાદશાહીમાં જોષીમતેક એ નામથી પ્રસિદ્ધ હતું. જોષીનાથે શહેર અમદાવાદ નજદીક જોષીપુર વસાવ્યું અને ત્યાં પોતે નિવાસ કર્યો. આપાનેર તથા વડોદરામાં યજ્ઞ મકાનો બનાવ્યા હતા.

* જોષીનાથ નથમલ મહતાના મેસજપક્ષના સમા હતા એમ જણાવ છે.

† જોષીપુર હાલ જણાયું નથી. ઉજ્જવલ ધનુ હરો અમના નામ જણાવ્યું હશે.

ગુજરાતી પાદશાહનો અમલ બધાયો, અને ૮૮૦ હીજરીમાં અકબર પાદશાહે શહેર અમદાવાદ લીધું તે વખતથી મુસદ્દીયો તથા મમદારો દીક્ષીયા આવવા લાગ્યા તે મુસદ્દીયોના વર્ગમાં મારા વડીલોએ ઇજતથી સરકારી દફતરતું કામ કરી કાલકેપ કર્યો આખરમાં જવામરદખાન બાળીનો શહેરમાં અમલ થયો. સારે મારા વૃદ્ધ પિતામહ (વડા દાદા) નયમલ મહેતા હજુરમાં વકાલતના કામમાં મુકરર થયેના હતા અને તે પછી સને ૧૧૬૭ હીજરીમાં પેશવાયે અમદાવાદ જવામરદખાન બાળી પાસેથી લીધું સારે પેશવાના દરબારમાં જવાબ સવાયને વારતે નયમલ મહેતા જતા હતા, અને બાવાજી બાજીરાવ પેશવા સાહેબ, પ્રધાન વગેરેની હજુરમાં પુનામાં રહેતા એ વખત નયમલ વકીલ એવું નામ પેશવાના દરબારમાં પ્રસિદ્ધ હતું પેશવાનો અમન શહેર અમદાવાદમાં થયો સારે પાદશાહી મુસદ્દીયોમાં અની મહમદખાન દીવાન, કાજી રમ્બુલહક, લાનદાસ મીઠાનાન એ દીવાની દફતરના પેશકાર, તથા નયમલ વકીલ, તથા ટાજી તુરના તથા મીરજી અજીજી તથા હરલાન મહેતા એટલા શખ્સના નામથી સાતીમાંનો જારી રહ્યો તે હાલ પણ ઇમેજી અમનમાં મળેછે એ સાતીયાનો હાલ સરકારમાં પોલિટીકલ પેનશનના વશપરપગ અમનમાં લખાય છે ”

આ ઉપરથી જણાયછે કે અમદાવાદ શહેર બધાયું સારે તે પૂર્વજોમાંથી ગોપીનાથ આ શહેરમાં આવી વસ્યા તે વખતે પાદશાહી અમન હતો અને મુસનમાન મુમાની નોકરી તેમણે ઘણી ડુશિયારીથી કર્યાંથી તેમને હિજરી સન ૮૭૦ એટલે વિક્રમ સવત ૧૫૦૮માં મોટો અધિકાર મળ્યો અને એમનું નામ ગોપી મલેક પડ્યું તથા એમણે શહેરમાં ગોપીપત્ર વસાવ્યું તે તે વખતે એમના વશજે સાર પછી ત્રણસે વર્ષ સુધી લોકમાં પ્રથમ પકિતનું માન મેળવતા આવ્યા, અને જે જે રયાસતો તે વખતમાં હતી તે સર્વમાં જોયા દરજ્જાની નોકરિયો ભોગવતા આવ્યા જ્યારે બાજીજી પેશવાએ જવામદ પાસેથી આ શહેર ખુશાની લીધું સારે મોટા મોટા અમનદારો જે પદવ્યુત થઈ ગયા હતા તેમને પેશવા સરકારે નીમણુક બાધી આપી, તે અમનદારોમાં ભોગનાયના દાદાના નામ નયમન મહેતા હતા તે નીમણુક રાજ્યનો અમન કર્યો છતા હજી તેમના કુટુંબને મળેછે એ સર્વ હકીકત ઉપર દર્શાવી દફતરી લખાણથી જણાયછે કે ઈસવી સન ૧૮૦૨ માં મન વોર્કર સાહેબ કડી મુકામ આવ્યા સારે ગુજરાતની હકીકતથી વાકફ થયા મેઘ દારસીમાં કાબિન શખ્સને તેમની હજુરમાં મોકલનારું પાદશાહી જ્વિન અખીમહમદખાન તથા અમનના મુમા મુન-

નાયરાવ કાકાજી તથા મેઠવખતચદ ખુશાવચદને લખવાને તેમણે રાવજી આ-
જાજીને લખાણ કર્યું તે માગણી ઉપરથી ભોજાનાથના દાદા આપાભાઈને તેમની
ફારસી ભાષાની પ્રવીણતાને લીધે તે કામને સારુ ધણા વાચક જાણી કર્નલ વોર્ક-
રને મદદ કરવાને મોકલવામા આવ્યા હતા. એમનું મરણ બહુ અદ્ય વયે એ-
ટલે આગરે અડત્રીમ વર્ષ થયું હતું સાત વર્ષ સુધી એટલે પોતાના મૃત્યુ પર્યંત
કર્નલ વોર્કરની સાથે રહ્યા આ ઉપરથી જણાય છે કે એમણે યુવાવસ્થામા એટલે
એકત્રીમ વર્ષમા પોતાની દુશિયારીથી ગાયકવાડ તથા પેશવા સરકારમાં માન
મેળવ્યું હતું તેમની માથે તેમના પુત્ર એટલે ભોજાનાથના પિતા * આરાભાઈ
પણ બરે ફરતા હતા. તે સમયે આરાભાઈની દુશિયારી તથા અમ્ય પ્રકા-
નમા આવ્યાનું પ્રમાણ એજ છે કે કર્નલ વોર્કરે કર્નલ મરને વડોદરેથી ઉત્તર
હિંદુસ્થાનમા ખાસ કામને સારુ મોકલેલા તે વખતે તેમની સાથે સારાભાઈને
પણ મોકલ્યા હતા. તેમણે રેસિડેન્સીમા કર્નલ વોર્કર, કેપ્ટન ઝીનવુડ તથા
મેજર કર્નીક તથા જેમ્સ બ્રુહનિયમ્મ એ અમલદારો પામે એકનિશ્ચયથી
નોકરી બજાવી પછી એક મરડો પાસે રહ્યા હતા એકા કલેક્ટરની આ-
શીસમા નોકરી કમૂલ કરી હતી પછી કર્નલ વોર્કરે તેમને પોતાની પાસે
રાખ્યા કાઠિયાનાડનો બદોબત સારાભાઈના હાથથી થયેલો તેમનો
પગાર રૂ. ૪૦) થી રા. ૩ થયો, અને વધતા વધતા રૂ. ૫૦૦) નો થયો.
વોર્ડન હડ બરેલુ હતું તેથી પેનશન પણ રૂ. ૪૫૫ ૦-૦ ગણાઈનું મળ્યું હતું.
મને ૧૮૨૦ મા નામદાર એડિફિન્સ્ટન સાહેબ ગવર્નર વડોદરે આવ્યા તે
વખતે સારાભાઈની કામેવિયત, વાચકી, તથા વિદ્વતા જોવામા આવી એ
ગવર્નરને ફારસી માત્રમ હતું, સારાભાઈએ તેમની તારીફની કવિતા ફાર-
સીમા કરી હતી તેથી તે ધણા રાજ થયા અને પગારમા વધારો કર્યો,
અને તે પછી સને ૧૮૨૭ ની સાલમા દક્ષતરદારની જગા રૂ. ૫૦૦) ની
મળી સારાભાઈએ ધણા વર્ષ સુધી અંગ્રેજ સરકારની નોકરી બહુ વફાદા-
રીથી કરી એમણે નોકરીના વખતમા હિંમત અને દૃઢતા બહુ રાખી હતી.
તેમની દુશિયારીથી તથા વફાદારીથી એમણે કર્નલ બ્રુહનિયમ્મ જેવા મોટા
અમલદારનો મેદ મેળવ્યો હતો એવા મોટા અમલદાર જે અંગ્રેજ સરકાર-
મા પણ એક માન પામેલા અધિકારી હતા, તેમનો પણ એમની કામેવિ-
યત વિશે ધણે સારો અભિપ્રાય હતો ગાયકવાડ તથા અંગ્રેજ સરકારની
વચમા એની બારે તકરાર હતી કે સારાભાઈ ગાયકવાડથી લવચાયા હોત તે

લાખો રૂપિયા તેમને મળત, પણ એમણે એકનિશ્ચયી રાજ્યભક્તિનો જિંદ સાગરી રાખ્યો. રામાછરાવે ઘણી લાલચ, લાખ રૂપિયાની નીમણૂકની તથા ધનામ જંગીર આપવાની, જનાવી. પણ તેના જવાબમાં તેમણે કહ્યું કે, "પતિવ્રતા સ્ત્રીને પતિ એકજ હોય, હું અંગ્રેજ સરકારનો નોકર છું તેજ મારો ધણી છે તેની ખેરખ્યાદોથી નોકરી કરવાનો ધર્મ છે તે હું બળવીશ. અને મદારાજ તમે પણ તેમની સલાહ પ્રમાણે ચાલશો તો તમારું કલ્યાણ છે." આવો ઉપદેશ કર્યો. પેનશન લેતી વખતે અંગ્રેજ સરકાર તરફથી એમને શાહીબાગમાં મોટો દરવાર બરી એક સોનાનો ચાંદ તે ઉપર અંગ્રેજ અને દારસી લેખ સાથે બક્ષીસ કરવામાં આવ્યો. તેમની ઘણી સારી નોકરી બદલ તેમના પુત્ર ભોજાનાથને અંગ્રેજ સરકાર તરફથી એક ગામ પણ તેજ વખતે વંશપરંપરા ધનામમાં આપવામાં આવ્યું. આ ઉત્સવનિમિત્ત તેમણે એક નાલ જમાડી તથા શાહીબાગમાં અંગ્રેજ લોકોને એક ખાણું આપ્યું. વળી રાધનપુરના નવાબ સાહેબ જોરાવર ખાનજીએ ધનોરા ગામ ધનામ આપ્યું હતું.

સારાભાઈ શિવશક્તિને માનતા હતા, પણ દક્ષિણમાર્ગી હતા. એમને કવિતા તથા ગાયનનો શોક સારો હતો. કવિતા કરી પણ સંકતા હતા. એમણે પ્રથમ લમ કર્યું હતું તે સ્ત્રી પોતાની યુવાવસ્થામાં ગુજરવાથી અને તેને પેટે કાંઈ દુરગંદ ન હોવાથી તેમણે બીજું લમ કર્યું સારપછી તેમને જે સંતાન થયાં—એક પુત્ર, ભોજાનાથ, અને બીજી પુત્રી, ખંડેનજીબા. એ કુળનું ગોત્ર કારયપ, શાખા માધ્યન્દિની, અને અવટંક દિવટિયા છે.

કુટુંબની રિયતિ કૃપાશંકરના વખત સુધી સારી રહી. કહેછેકે કૃપાશંકર પાશ્વખીનશીન હતા. તેમના મરણ પછી દ્રવ્યનો સંક્રાંચ ધણો હતો. લમાદિક પ્રસ્તુત ઘણી મુસ્લિમીથી કરેલાં એમ આપાભાઈ તથા સારાભાઈના કાગળો વાંચવાથી જણાયછે. એવી દુઃખી અવસ્થા છતાં આપાભાઈ તથા સારાભાઈ બંને ધણા ઉદ્યોગી હતા. પોતાની વિધાના બળથી રાજ્યકાંડમાં પ્રવેશ કરીને પોતાની પ્રતિષ્ઠા વધારીને સંસારી હાલન પણ સુધારી. સારાભાઈએ દારસીનો અભ્યાસ પોતાના પિતા આપાભાઈ પાસે કર્યો તથા આખું ન્દજીને લાં જઈને પણ થીખતા. પૈસાની તંગી હતી તે વખતમાં બહાર

૧ આ રાખો સારાભાઈના પોતાના છે તે ભોજાનાથે લખેલા સારાભાઈના જીવનચરિતમાંથી ઉતાર્યા છે.

૨ મથુરાના તીર્થગારના એપરામા સારાભાઈએ લેખ કરી આપ્યો છે તેના અટકને માટે લખ્યું છે કે, "અવટંક ગણેશ, પંડિત લાંબુડીવા, મદદર દિગ્દેશ."

ધરતી બધું કામ કરતાં; કેટલોક અભ્યાસ માંલવી જાલિલુદ્દીન પાસે કર્યો હતો તથા અબદુલ રજકને ત્યાં લખાવા જતા.

તેમનો વિદ્યા ઉપર લક્ષ વખાણવા લાયક હતો. દ્રવ્યના સંક્રાંતિને લીધે આપ્રુન્દજીને પગાર આપવાની શક્તિ નહિ તેથી પગારને બદલે કુવામાંથી પાણીની ડોળો કાઢીને બધ્યા હતા દરરોજ સો સો ડોળો કાઢવી પડતી. આટલી મુશીબત ભોગવીને વિદ્યા બધ્યા. વિદ્યાની કિંમત એટલી જાણુતા કે—“ ગમે તેવી દુઃખી અવસ્થા હોય તો પણ વિદ્યા સંપાદન કરવામાં અનાદર કરવો નહિ.” એમ નિલ ઉપદેશ કરતા.

એમના પિતા બાપાભાઈ પણ ફારસીમાં ઘણાજ કાબિય હતા. ફારસીમાં શૈર એટલે કવિતા ઘણીજ ઉત્કૃષ્ટ કરતા હતા. ફારગી બાપા નરસિંહદાસના વખતથી કુટુંબમાં દાખલ થયેલી જણાય છે. કૃપાગકર મહેતા પણ ફારસીમાં ઘણા નિપુણ હતા. એ વાત તે સર્વેના લખેલા ફારસી કાગળોથી રપદ જણાય છે. સારાભાઈએ વડોદરા રેસિડેન્સીમાં નોકર રહ્યા પછી અંગ્રેજીમાં મ્હોટી ઉમરે અભ્યાસ કર્યો તે એટલે મુધી કે મુરોપિયન સાથે અંગ્રેજીમાં વાત કરતા, તથા તેમની અંગ્રેજી ચિઠ્ઠિયો પોતે કાઢતી મદદ વિના વાંચી સકતા. લખવાનો અભ્યાસ નહોતો તેથી રેસિડેન્ટ સાહેબની ચિઠ્ઠિયોનો જવાબ ફારસીમાં તથા ઉરદુમાં લખતા. રેસિડેન્ટ જેમ્સ લુઈલિયમ્સને ફારસી આવડતું અને તેના એસિસ્ટન્ટને ઉરદુ આવડતું. સારાભાઈ અંગ્રેજીમાં પોતે બોલીને કાગળ કે ચિઠ્ઠી લખાવી સકતા. ઉત્તમ પ્રકારનું અંગ્રેજી નહિ પણ સાદું તથા વગર ચૂકતું અને સમજી સકાય એવું બોલતા. પેનશન લીધા પછી સંસ્કૃત પુસ્તક વાંચવાનો તથા શાસ્ત્રી પાસે વંચાવવાનો મહાવરો રાખ્યાથી સંસ્કૃતમાં પોતાનો પ્રવેશ ઠીક હતો. બ્રિજ બાપા ઘણી સારી આવડતી. તેમણે છેક ઉત્તરાવસ્થામાં બ્રિજ બાપામાં ઈશ્વરની ભક્તિ તથા વૈરાગ્યપરત્વે પદ કર્યોછે. આશરે એક દબાર પદ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો; તે ઘણો ખરો પૂરો થયો હતો.

આવા પ્રતિષ્ઠિત તથા સંસ્કારી પિતાપિતામહાદિક પૂર્વજોના વશમાં જોજાનાયનો જન્મ થયો.

પ્રકરણ ૩ જી.

જન્મ, કેળવણી વગેરે.

લોજાનાનાથનો જન્મ વડોદરામાં લીમણપોળમાં એમનાં પિતાના ધરમાં સંવત ૧૮૭૮ ના શ્રાવણ માસના શુક્ર પક્ષની પાંચમને દિવસે એટલે ઈસવી સન ૧૮૨૩ ના જુલાઈ મહિનાની તારીખ ૨૨ મીએ થયો હતો. સારાભાઈની સર્વ વાતે તે વખતે ચડતી હતી. અને ખીછ વારના લમ પછી પ્રથમ પુત્ર થયાથી લોજાનાનાથના જન્મનો દિવસ એટલો ઉમંગનો મનાયો કે એમની જન્મગાંઠને દિવસે સારાભાઈ એક નાલ જમાડતા. લોજાનાનાથને સર્વ સંસ્કાર યથાશાસ્ત્ર થયા હતા. પ્રથમ ચૌદ, પછી સંવત ૧૮૮૭ માં ઉપનયન અને સંવત ૧૮૮૯ માં વડોદરાના મુનશી લક્ષ્મણરાયની પૌત્રી શિવકાશી સાથે લમ થયું. મુનશી લક્ષ્મણરાય મૂળ અમદાવાદના હતા. (તેમના વંશજો પણ અમદાવાદમાંજ લમ વગેરે કરેછે.) પણ મુનશીગિરી મળ્યાને લીધે વડોદરે રહેતા. લોજાનાનાથનું લમ અમદાવાદમાં થયું હતું. સારાભાઈ જૂના વિચારના માણસ, અને તેમને નવી સંપત્તિ મળેલી, તેમાં વળી લોજાનાનાથ તેમના એકજ પુત્ર, એટલે તેમના લમ વખતે લખલૂટ ખર્ચ કર્યું હતું. લોજાનાનાથને ૭ પુત્ર અને ચાર પુત્રીઓ થઈ, તેમાંથી હાલ ત્રણ પુત્ર અને બે પુત્રીઓ હયાત છે. બે પુત્રીઓ ત્રણ ચાર વર્ષની વયે ગુજરી હતી. અને ચોથો પુત્ર એક વર્ષની ઉમરે ગત થયો હતો. પણ ખીજ પુત્રનું મરણ યુવાવસ્થામાં એટલે સત્તાવીસ વર્ષે થયું હતું. તથા જ્યેષ્ઠ પુત્રે પિસતાળીસ વર્ષની વયે દેહલ્લાગ કર્યો. લોજાનાનાથની સ્ત્રી સંવત ૧૮૨૨ ના ફાગણ વદ ૬ ને દિવસે લાંબો મંદવાડ બોગવી મરણ પામી. આ વખતે લોજાનાનાથની ઉમર ૪૩ વર્ષની હતી. એ ઉમરે સ્ત્રી ગુજરે તો આપણા લોક ખીજું લમ કરતાં ધણું કરીને અચકાતા નથી. પરંતુ લોજાનાનાથે તે વિશે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હતો કે ફરી લમ કરવું નહિ. તેમના મિત્રોએ તેમને ધણું સમજાવ્યા છતાં પોતાના નિશ્ચયથી બિલકુલ ચલિત થયા નહિ. સાર પછી એમના પુત્ર પુત્રીઓને ધણાં સંતાન થયાં અને તે સંતાનમાંથી પણ કેટલાંકને પુત્ર પુત્રીઓ થયાથી તેમના કુટુંબનો વિસ્તાર ધણો મ્હોટો થયો, તે જોઈ એમને ધણો આનંદ થતો.

લોજાનાનાથને કેળવણી લેવાના વખતમાં સરકારી નિશાજો અંગ્રેજ કે ગુજરાતી અમદાવાદમાં બિલકુલ હતી નહિ. પણ એક ખાનગી અંગ્રેજ નિશાજ કોષ્ટએક યુરોપિયન ગૃહસ્થ ચલાવતો તેમાં એમણે અંગ્રેજીનો અભ્યાસ

* લોજાનાનાથનું રાશિનામ પ્રસાદસંકર હતું.

કયોં હતો, તેમજ પોતાના પિતા પાસે અગ્રેજી વ્યાકરણ ગ્રંથો દત્તા. ખાનગી નિરાળ એટલે શિખવવાની પદ્ધતિ બહુ સારી નહિ હોય, તોપણ એમણે અગ્રેજી પુસ્તકો વાંચવાનો અભ્યાસ મારો ગણેલો તેથી અને અગ્રેજીનો મદવાસ ધણો હોવાને લીધે અગ્રેજી જરાજર જાણતા હતા. સ્ટેજ ટ્રિબ્યુનલોને લીધે જેમ ખીજું બોયતાં અચક્ષતા તેમજ અગ્રેજી બોલતાં પણ અચક્ષતા પરંતુ લખાણ શુદ્ધ અને વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે કરતા. કેટલીક વાર એટલું સરળ અને શુદ્ધ અગ્રેજી લખતા કે નવી પદ્ધતિ પ્રમાણે શિખેલાને પણ આશ્ચર્ય લાગતું.

ગુજરાતી તો સ્વભાષા એટલે જરાજર આવડેજ પરંતુ તે બાપાનું જ્ઞાન પોતે વધાર્યું. અને બાપામા સર્વ વાતે નિપુણતા મેળવી તે પોતાની મહેનતથી અને સંસ્કૃત તથા ફારસીના જ્ઞાનને લીધે. વૈદિક તથા શાસ્ત્રી પામેથી સંસ્કૃત શિખેલા અને વાચવાનો મ્હાવગે ધણો રાખેલો તેથી પુરાણ વગેરે પુસ્તકો અને વેદની ટીકા ઇલાદિ સારી રીતે સમજી સકતા હતા. ઋક્મદિતા ધણી ખરી મેળાએ હતી. કાવ્ય, નાટક વગેરે પણ જ્ઞેયા હતા. મર્વ કરતાં ફારસીમા ધણી પ્રનીણતા હતી તેની સાથે અરબીનું પણ થોડુંક જ્ઞાન હતું પોતાના પિતાને ઉત્તમ ફારસી આવડતું તેથી પ્રથમ એમણે તેમની પામેજ અભ્યાસ શરૂ કર્યો તે વખતે રા. રા. રણછોડલાલ છોટાલાલ સારાબાઈની પામે ફારસી શીખતા હતા. રણછોડલાલના પિતાને તથા લોગાનાથના પિતાને મંત્રી હોવાને લીધે રણછોડલાલ લોગાનાથના સહાધ્યાયી થયા હતા. સારથી એ બે બાળ-મિત્રો વચ્ચે રહેલ થયો તે છેક લોગાનાથના મરણપર્યંત અને વચ્ચે ગાઢ મેત્રી રહી પિતા પાસે ફારસી શરૂ કર્યા પછી સુનથી બનિશ્વરીન પામે જરાજર અભ્યાસ કર્યો; તેથી એમને ફારસી બાપાનું જ્ઞાન ધણું ઉત્તમ થયું. આ જમાનામા એમના જેટલું ફારસી જાણનાર એમની વધના ગુજરાતમા બહુ થોડાજ હશે. હમેશા જે જે કાર્ય થાય તેની નોંધ રાખતા તે નોંધ ડેટ-લાઈ વર્ષ સુધી ફારસીમાજ લખતા. વડોદરામાં જન્મ થયેલો અને પ્રથમનાં આઠ વર્ષ લાજ ગાળ્યાને લીધે મરાઠી બાપાનું પણ જ્ઞાન મારું હતું. શુદ્ધ મરાઠી બોલી સકતા અને શુદ્ધ મરાઠી મોડી લિપિમા ત્વરાથી લખી અને વાચી મકતા.

ગુરુશિક્ષા તો ઉપર પ્રમાણે હતી પરંતુ પોતાના તીવ્રબુદ્ધિબળથી તથા અધ્યયનના નિરતર પ્રયાસને લીધે એમનું સર્વ પ્રકારનું જ્ઞાન પરિપક્વ દશાએ પહોંચ્યું હતું; અને ઊંચા પ્રકારની કેળવણીથી મનને જે ખુબરો સમકાર મળેછે તે એમણે મેળવ્યો હતો એ વાત આગળના પ્રકરણના અવલોકનથી સ્પષ્ટ થશે.

પ્રકરણ ૪ થું

સરકારી નોકરી.

ભોળાનાથે સરકારી નોકરીમાં દાખલ થતા પહેલાં એ માસ સુધી અમદાવાદમાં દિનાની અવસરમાં ઉમેદનાર તરીકે કામ કર્યું હતું તે પછી અમદાવાદમાં કાયદાની પરીક્ષા આપી તેમાં પાસ થયા પાછળથી મુંબઈમાં મુનસફની પરીક્ષા આપી હતી, તેમાં પણ પાસ થયા હતા અમદાવાદ અથવા ધોધા જ્યાં એમને પસંદ હોય ત્યાં જાય એવો ઠરાવ થયાથી, અમદાવાદ ૧૧ મુનસફની જગા સ્વીકારી ૧૮૪૪ ના ફેબ્રુઆરીની ૧૨ મી તારીખે આ પ્રથમ નોકરી શરૂ થઈ પોતાના પિતાને પુષ્કળ સપ્તિ હોવા છતાં એમણે નોકરી કરનારું ધાર્યું એ તે સમયના અને હાલના ધનવાન લોકથી વિરુદ્ધઆચાર હતો એમના પિતાએ જ એમને નોંધરીમાં દાખલ કર્યા તે રાજ દરમીની ગાબતમાં પ્રવીણતાની પ્રાપ્તિ થાય એ ઉદ્દેશથી થોડી મુદત સુધી અમદાવાદમાં નોકરી કર્યા પછી એમની બદલી કંપડવણજ થઈ અને ત્યાંથી ઉમરેઠના મુનસફની જગા ઉપર ગયા ઉમરેઠમાં પ્રેટનાક માસ રહ્યા પછી ખેડામાં મુનસફ થયા ત્યાં સન ૧૮૬૩-૬૪ સુધી રહ્યા તેટલા વખતમાં એમણે સરકારની નોંધરી બહુ જ ઉત્સાહથી અને એકનિષ્ઠાથી કરી નોકરીની દરમિયાન મુનસફની પરીક્ષા લેનારે મુંબઈમાં પરીક્ષક તરીકે એમને એકાદ બે વાર ઠરાવ્યા હતા તે વખતના અંગ્રેજ અધિકારિયોની એમના પર બહુ મહેરબાની હતી તેમની પાસેથી ધણા સારા સારા સર્ટિફિકેટો મેળવ્યા છે અંગ્રેજ અધિકારિયો પણ તેમને યોગ્ય માન આપતા, એટલે એક સરકારી નોકર તરીકે જ નહિ પણ સદ્ગૃહસ્થ મિત્ર તરીકે ગણતા તે સમયે તેમને અંગ્રેજ ગૃહસ્થોનો સહવાસ પણ ધણો હતો એમ એમના રોજ કામ ઉપરથી જણાય છે થોડા વખત સુધી ભરૂચમાં પણ નોકરી કરી હતી. પણ ભરૂચમાં એમની તનિયત બહુ જ નાદુરસ્ત રહેવાથી માછી ખેડે બદલી થઈ તે વખતે એમને મુનસફની ચઢતી સદર અમીનની જગા મળી એટલે સન ૧૮૬૩-૬૪ માં અમદાવાદ બદલી થઈ અને સન ૧૮૬૫-૬૬ માં મુરતમાં પ્રિન્સિપલ સદર અમીનની જગા મળી ત્યાં ચાર વર્ષ રહ્યા તે સમયમાં એમની સ્ત્રી મરણ નીપજત ત્યાર પછી ૧૮૬૮ ના જાન્યુઆરી માસમાં

થાણે બદલી થઈ. લાં મરાડી બાપાનો વડીલટ હતો તોપણ એમણે પોતાની લમેશની સરળતાથી ન્યાયનું કામ ચલાવ્યું. કારણકે એ બાપાનું જ્ઞાન એમને પહેલેથીજ હતું. થાણે એમની બદલી થઈ તે સાંભળી લાંના વડીલ કારકુનો વગેરે લોક વિચારમાં પડ્યા કે એ ગુજરાતી ગૃહસ્થ છે તેમને દક્ષિણમાં કેમ કીક પડશે. પણ લાં એમણે કામ આરંભ્યા પછી લોકોએ જાણ્યું કે એમને મોડી મુદ્દાં આવડે છે ત્યારે સર્વને આશ્ચર્યની સાથે સંતોષ થયો. થાણામાં પાંચ મહિના રહ્યા તે સમયમાં મે માસની રમ્મને પ્રસંગે તેમણે અગાજ તથા અગાજની મુસાફરી કરી અને રજા પૂરી થયે થાણે પાછા ગયા. એવામાં અચાનક એમના બીજા પુત્ર અમ્મપારાવનું સત્તાવીસ વર્ષની ઉંમરે મૃત્યુ થયું. આ મહાબેદકારક બનાવથી તેમનું ચિત્ત નોકરી ઉપરથી જોડી ગયું. પણ બિલકુલ નોકરી છોડી દર્શન તો ચિત્તને વધારે ખેદ થશે એમ ધારીને એમણે નોકરી કરવાનો ધરાદો કાયમ રાખ્યો, પણ અમલદારની પાસેની જગા. માં બદલી થાય તો નોકરીમાં રહેવું, નહિ તો પેનશન લેવું, એવો નિશ્ચય કર્યો. અને તેથી સરકાર પાસે ખેડા જિલ્લામાં બદલી માગી. તે સમયના અંગ્રેજ અધિકારિયો મ્હોટા દિલના અને સામા માણસની સ્થિતિ ઉપર યોગ્ય લક્ષ આપીને કામ કરનારા હોવાને લીધે એમની બદલી ખેડે કરી. લાં એમણે સત ૧૮૭૪ના ઓક્ટોબર સુધી નોકરી કરી અને તેજ માસમાં પેનશન લીધું. ભુજની દિવાનગિરી સ્વીકારવા ચારુ એ ત્રણ વાર રાવ સાહેબ તરફથી માણસો આવી ભોળાનાથને પૂછી ગયાં હતાં; પણ એ વાત એમને અસચિત્ત હતી. રાજખટપટની વાતને એમના સ્વચ્છ હૃદયમાં અવકાશ મળ્યો નહિ. કારણ કે પેનશન લેના પહેલાં ધણા લાંબા સમયથી સરકારી નોકરીમાંથી જેમ બને તેમ જલદી મુક્ત થઈ ફક્ત સાર્વજનિક લાભનાં કાર્યમાં પોતાનો સમય રોકવાની એમને ઇચ્છા થઈ હતી. સરકારી નોકરી છોડ્યા પછી દેશી અમલદારોએ દેશી સંસ્થાનમાં જવાનાં ફાંફાં મારવાં અથવા જવું એ એમના વિચારવિરુદ્ધ હતું. કારણ કે પેનશન લીધા પછી મનુષ્યને જે ફરજો બજાવવાને વધારે સુલભતા થાયછે તે ફરજો તે બરોબર સમજ્યા હતા; અને તેને અનુસરીને પોતે વર્તન કરી એમની પછીના પેનશનરોને સારું એક અનુકરણીય દૃષ્ટાંત આપ્યું.

જે જે રથજો એ નોકરીને સખએ ગયેલા તે તે રથજો સરકારી નોકરી શિવાય લોકોપયોગી કામમાં એમણે લક્ષ બહુ આપ્યું હતું. નિશાળ, લાપ્સેરી. ધર્મશાળા વગેરે સ્થપાવવામાં ભોળાનાથ તન મન અને ધનથી મદદ કરતા. તેમજ મરીજ લોકોને અન્ન અને વસ્ત્ર આપી તેમનાં દુઃખનું નિવારણ કરતા.

વળી પોતાના નમ્ર અને માયાળુ સ્વભાવને લીધે સર્વ જગ્યાના સરકારી તથા ખાનગી લોકોની એમણે એટલી બધી પ્રીતિ મેળવી હતી કે તેટલી પ્રીતિ મેળવી હોય એવા અધિકારીનો બીજો દાખલો હજી સુધી જોવામાં આવતો નથી. કપડવણુજ, ઉમરેઠ અને ભગ્યમા એમણે બહુ યોડી મુદત નોકરી કરેલી તેમ છતાં ત્યાંના લોકોની પણ એમના ઉપર ઘણી ચાલના હતી. થાણા જેવી દૂર જગ્યાના લોકો પણ એમના દુકી મુદતના મદવાસથી પ્રસન્ન થઈ ગયા હતા. ખેડામાં એમણે બહુ મળીને બાવીસ વર્ષ નોકરી કરી તેથી ત્યાંના લોકોને સહવાસનો સ્નેહ તો હોયજ પણ તે વખતે એમણે લોકપ્રયોગી કૃત્યો બહુજ કર્યા હતા તેથી લોકો તેમને ઘણીજ પ્રીતિથી જોતા હતા. હુમ્મ્યા, કપરી લોકોને દડ દીધેના તે છતાં તે લોકો પણ એમની નિંદા ન કરતા વખાણુ કરતા. એ ઉપરથી જોવાનું છે કે જે યોગ્ય ધનસાક્ષ આપે, પ્રમાણિકપણે રહે, અને સ્વચ્છ હૃદયથી સર્વને સમાન ગણે, તેને સર્વ લોક સ્તાય છે. લોકો તરફથી જેટની પ્રીતિ અને માન મેળવ્યા તેટલુંજ માન મરકાર તરફથી એમને મળ્યું અધિકાર છોડ્યા પછી પણ સરકારે દરબાર ભરી રાવજાહાદુરનો ખિતાબ તથા તેજ વખતે એક દુશાલાના ખિતતની બક્ષીસ કરી હતી. દરબારમાં કલેક્ટર મી. બોરોડેય અને જજની મી. ન્યૂનહમે જે ભાષણો કર્યા હતા તે ઉપરથી સાક્ષ સમગ્રાય છે કે અંગ્રેજ સરકાર એમના પ્રમાણિકપણાથી, ન્યાયથી, અને કાબે બિયતથી ખરેખર સતુષ્ઠ થયા હતા. તે પછી પણ એમને દક્ષિણના બીજા વર્ગના સરદારમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા હતા. ગુજરાતમાં આવા સરદારોના વર્ગ છે નહિ, અને દક્ષિણના સરદારના વર્ગમાં સરકારે એમના શિવાય બીજા કોઈ ગુજરાતી ગૃહસ્થને હજી સુધી દાખલ કર્યો નથી. જ્યારે નામદાર ‘પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ’ હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા ત્યારે સરકાર તરફથી એમને મુંગાર્થ જવાનું ખાસ ધજન હતું. સન ૧૮૭૭ માં મહારાણીએ કૈસરે હિંદનો ખિતાબ ધારણ કર્યો તે વખતે એમનાથી દિલ્હી જવાનું ન બન્યાથી એમને અમદાવાદના દરબારમાં નામદાર વાર્ષિકરૂઠ તરફથી એક સર્ટિફિકેટ આપવામાં આવ્યું હતું. ત્યાર પછી સને ૧૮૮૨ માં અમદાવાદની મ્યુનિસિપાલિટીમાં સરકાર તરફના મેમ્બર હતા. પણ એ કામ એમના ધર્મવ્યવસાયમાં ખલેન કરશે એમ ધારી એક વર્ષ પછી રાજીનામું આપ્યું. કેળવણી ખાતાની ગુજરાતી બુક કમિટીના મેમ્બર એમને સરકારે સન ૧૮૮૦ માં નીમ્યા હતા, તે મરણપર્યંત રહ્યા. અમદાવાદ ડિસ્ટ્રિક્ટ લોકલ બોર્ડના પણ મેમ્બર (ધનામદાર તરફથી નિમાયતા) હતા તે મરણપર્યંત રહ્યા. આ કામ મ્યુ-

નિસિપાલિની જેટલો વખત રોકે એવું નહોતું સરકારી નોકરી છોડ્યા પછી, આ તરેહના સમયે શિવાય પણ મરદાંગ સાથે એમને ઘણો મજબૂત હતો મોટા મોટા સાસારિય અથવા આનિય અવરોગ્ય વિષયો મનથી પ્રશ્ન મરદાર તરફથી એમને પૂછનામા આવતા

આ મર્થ માન એમને સરમરી નોકરીમા મળ્યું, પરંતુ સરમરી નોકરી થીજ યશ મેળવવાનો લઘુ હેતુ એમના ઉદાર મનમા કદિ નહોતો. નિરતર વિદ્યાવતોડન કરી તથા ધર્મપરાયણ વૃત્તિ રાખી લોભપયોગી મર્થમાજ પોતાનું નનસમર્પણ કર્યું, આજ એમનો ઉદાર હેતુ હતો વાસ્તવિક રીતે આજ મરણથી ગેમો ખ્યાતિ મળી મોટી પદવીની નોકરી તો ઘણાં પ્રેરે, પણ તેજ મરણથી તેમને મુગ્ધ લોક મર્થિપાત્ર ગણતા નથી, તેના અનેક દૃષ્ટાન્ત છે ખરી મહત્તાનું સત્ત્વ સ્વરૂપ તે કાંઈ અગ્રેજ અથવા દેરી નોકરીના જોયા દર જગ નથી, પણ નિર્યાર્થ ઉત્તરતા સ્વભાવનમ્રતા ધાર્મિકવૃત્તિ તથા લવુ-દટિવાળા અગ્રનોં તરફની નિંદાથી અમકુચિત સામાજિક ઉત્તતિનો મોત્તાલ યત્ર,—એજ છે તાત્કાલિક લોભપ્રીતિથી લોભાર્થને જેઓ ઉત્તતિના માર્ગમા વિત્ત કરે છે અને પોતાના આડમરયુક્ત કૃત્યોથી સતુષ્ટ થઈ આશ્રિતવર્ગની ભાટાર્થથી પ્રતુલ થઈ જન્મનું સાર્થક્ય તો અમેજ પ્ર્યુ એમ માને છે, તેઓથી મુક્તિ તો મો ગાજ દૂર નાસશે એટલુંજ નહિ પરંતુ તેઓ લવિષ્યની વિચારશીલ પ્રજાના તિરસ્કારને પાત્ર થશે.

પ્રકરણ ૫ મું.

સ્વભાવમુદ્રા તથા જાણવાલાયક બિના.

ભોજનાનાયના સરીરનો ખાંધો મજબૂત અને પુરુષને છાત્રે એવો હતો. તનદુરસ્તી પણ હમેશ ધણું કરીને સ્વસ્થ રહેતી. નિત્ય સહવારે ચાર* વાગ્યે જડીને એ ત્રણ માઇલ સુધી પગે ચાલીને ફરવા જવાનો મહાવરો હતો. આખરના મંદવાડના દિવસ સુધી પણ પગે ચાલીને ફર્યા હતા. વાંચવા લખવાનું બધું કામ પદ્મશેડિયે તથા સહવારમાં કરતા. બપોરે કચેરીનું કામ કરવામાં વખત ગાળતા. રાત્રે જલદી સુવાની ટેવ હતી, પણ સહવારમાં જડવાનું જલદી થતું. અને એકંદરે પણ નિદ્રા બહુ થોડી આવતી. ઈશ્વર ઉપર ખરા અંતઃકરણની શ્રદ્ધા હતી. પૂર્વે જ્યારે મૂર્તિપૂજા કરતા ત્યારે તે પણ ખરી શ્રદ્ધાથી કરતા, અને જ્યારે બૃહમનો પડદો ખસીને મૂર્તિ ઉપરથી આસ્થા જતી રહી ત્યારે પણ નિરાકાર ઈશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા અને પ્રેમ રજાં અને તે વિશેષ દૃઢ થયાં. મૂર્તિપૂજા કરતા તે પણ નિયમસર કરતા, અને ઈશ્વરની માનસિક ભક્તિ કરતા તે પણ અંતઃકરણથી નિયમપ્રમાણે દરરોજ કરતા. એમનામાં જેવો ભક્તિભાવ હતો તેવો હાલ બીજા યોગમાં જેવામાં આવેછે. પિતૃભક્તિ પણ વખાણવા લાયક હતી. પિતાની આજ્ઞા પાળવાને હમેશ હિત્સુક રહેતા. તેમજ સંતાન પ્રતિ પ્રેમ પણ અનુકરણીય હતો. જેટલો પોતાનાં પુત્ર પુત્રી ઉપર પ્રેમ તેટલોજ પૌત્ર પૌત્રી ઉપર, અને તેટલોજ તેનાં પણ સંતાન ઉપર રાખતા; બડકે જે તેમના સહવાસમાં આવે તેના ઉપર પોતે ખરા દિલથી સ્નેહભાવ રાખતા; અને એમનામાં કાંઈ એવી સ્નેહાળ વૃત્તિ હતી કે તેને લીધે સામા માણસમાં પણ તેમના પ્રત્યે સ્નેહ તથા પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન થતો. પોતે ઘણા મોટા દરજ્જાનું માન સરકાર તરફથી તથા લોકમાં પણ મેળવ્યું હતું, તેમ છતાં ગર્વનો બિલકુલ અંશ એમનામાં નહોતો. પ્હરવેશ ઘણો સાદો રાખતા, અને વૃત્તિ તથા રીતભાત પણ એક સાધારણ સદૃઢસ્થ જેવાં હતાં. એમની નિરભિમાન સાદી વૃત્તિ-વૃત્તિને લીધે ઘણા રમૂજ તથા બોધદાયક પ્રસંગો કદી કદી આવતા હતા. “આપણાથી કાંઈ ચાલતા જવાય?” એવું માનનારા જવાન શેઠિયા હાલ પણ

* પૂર્વે કોઈવાર સાઠાચાર અથવા પાંચ વાગ્યે ઉઠેલા ત્યારે ‘આજે મારું ઉઠાણું’ એમ રોજનિશીમા લખેડું જણાય છે.

હશે. ગર્ભશ્રીમત એકજ પુત્ર હાવા તો આવા ગેઠિયાથી તદન ઉત્તરી-
તિના ભોજનાથ હતા, અને તેપ્રમાણે નિલ પગે ચાલવાની કસરત જિંદગી-
નો ધણો ભાગ રાખી રહ્યા હતા. અમદાવાદમાં કેટલાક દિવસ આ પ્રમાણે
શિયાળાના સ્વપારમાં રોજ પગે ચાલી સાધારણ દૂધવાળાને સાથી ધારોપ્ત્યુ દૂધ
પીવાનું પેનશન લીધા પછી રાખ્યું હતું એક વખતે દૂધ આપતા આપતા દૂધ-
વાળી ડોશીએ આ માદા પોચાકના, નોંર વગેરેના આડમર વિનાના, પદગા
મીને પૂછ્યું ‘‘ડોહા ! બરાણ બરાણ ગળોડો કે ? રોજ દૂધ પીવા આવોછે ?’’
આ રમૂજ પ્રસંગ પોતાની આમપાસનાને કઠીને ભોજનાથને ખૂબ આનંદ
થતો તે દિવસ પછી તે ઠેમણેથી દૂધ પીવું છોડી દીધું ગરીબ તથા તવગર,
વૃદ્ધ તથા બાળક સર્વની સાથે સમાન રીતે મોનતા વળી દયાનો શુભ, જે
સર્વ મહાન્ પુરોમાં રોવો નેછયે તે એમનામાં સપૂર્ણ રીતે વ્યાપ્ત હતો.
એમના દિલની મોટાઈ સ્તુત્ય હતી પૈસો આપનામાં અને બીજાના વિશે માંછ
પણ વિચાર કરનામાં ઉદારતા ધણી વાપરતા. રા મહીપતરામના ઈંગાડના
પ્રવાસને સમયે નાલમાં તરાર આવતી હતી તેનામાં મામાં પક્ષમાંના એક પુરુ-
ષને નોકરી અપાનવાની અથવા તેમાં વૃદ્ધિ કરવાની બલામણનો પત્ર એમણે
કોઈ અધિકારી ઉપર લખી આપ્યાનું દૃષ્ટાત એમની ઉદાર બુદ્ધિને પ્રકાશમાં
આણવાને અપર્યાપ્ત નથી. માંછ આદમી જુદું બોલેછે એનું એમના મનમાં
પણ કંચિતજ આવડું, અને પરનિંદાનો એમણે બિવડુલ લાગ કર્યો હતો.
એટલે હમેશ ઉદાર વૃત્તિથી હરેક વાત સારા રૂપમાંજ એમની નજર આગળ
આવતી પોતાના પુત્રાદિને અનેકનાર વાતચીતમાંજ ઉપદેશ કરતા અને તે
સમે બોધદાયક ફારસી ગેરો અથવા સરકૂત શ્લોક બોલીને તથા દૃષ્ટાંતરૂપ
ટૂંકી વાતો કરીને પોતાના ઉપદેશ મનવત્તર કરતા.

લોકનિર્ભરતા (Moral Courage) એમનામાં પુષ્કળ હતી નાલની
કેટલીક નિરર્થક રીતભાત ફેરવનામાં એમણે એ હિમ્મત વાપરેલી જણાય છે
ઉપર કહેલા સર્વ શુભ-ભક્તિ પ્રેમ, દયા, ઉદારતા, અને હિમ્મતના કેટલાક
દૃષ્ટાંત નીચેની હકીકતો ઉપરથી જણાશે આ સર્વ મહાન્ શુભોને લીધેજ
એ મજાપુરૂષની પક્તિમાં ગણાયા, અને સર્વ લોકોની પ્રીતિ મેળવી તથા વિ-
રાગ ખ્યાતિ પામ્યા.

મર્તિપૂર્ણ ઉપર જે કાળમાં એમને શ્રદ્ધા હતી તે કાળમાં તેના નિયમ
અપૂર્ણ રીતે પાળતા તે કાળમાં જે તરેહની ભક્તિ એ કરતા તે યથાર્થ માનીને
ઠરતા આલણોને દાન પણ બહોળે હાથે કરેલા સાર પછી બુદ્ધિ સમ્પન્ન પામ્યાને

લીધે બહેમ આ બીજી અજ્ઞાન ભરેલી ક્રિયા ઉપરથી શ્રદ્ધા જઈને સહ નિરાકાર
ઈશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા બેઠી, તેની સાથે એમના મનને એવું પણ ઉદ્બોધન થયું કે
આ દેશના યોગની ધાર્મિક સ્થિતિ સુધરવી જોઈએ, અને એ ઇચ્છા પૂર્ણ કર-
વાં એમણે સન ૧૮૭૧ ના ડિસેમ્બર માસની ૧૭ મી તારીખે રા બા મહી-
પતરામ રૂપરામ વગેરે સન્મિત્રોની મદદથી પ્રાર્થનાસમાજ નામની મહા
પ્રિન્સ ઓફ વેન્સ બારે માદગીમાથી બચ્ચાની ખગર આવી તે દિવસે સ્થાપી
પેનશન લીધા પછી નિદેશીનો ઘરો ભાગ એ સમાજની વૃદ્ધિ કરવામા એમણે
ગાળ્યો હતો એ ઉપરથી સહજ જણાય છે કે એમનામા ઈશ્વર ઉપર ભક્તિ
ભાવ અગાધ અને સંપૂર્ણ હતો એમનામા દયાનો ગુણ પણ વ્યાપ્ત હતો તે
એમણે જે જે ન્હાના મોટા પરાપકારના મર્ચ કર્યા છે તે ઉપરથી જણાય છે
કેટલાક ગરીબ છોશ્રાઓને નિરાશમા બચવાને પૈસાની તથા પુસ્તકની મદદ
કરતા તેમજ અનેક અપગ માણસોએ એમની દયાનો લાભ લીધો હતો
ખેડામા બ્યારે નોકરી ઉપર હતા સારે એક વખત ખેડેથી મેહમદનાદ બજા-
દની ગાડીમા આવતા હતા તેમની સાથે એક ન્હાનો રજપૂતનો છોકરો જે
આશરે ૧૮ વર્ષની ઉમરનો હતો તે કચેરીમા પઠામા નોકર હોવાને લીધે
એમની સાથે તે દિવસે આવ્યો હતો પણ છ સાત માઈલ ગાડીની સાથે નહિ
ચાલીસકે એમ ધારીને એમણે દયાભાવથી એ સિપાઈને પોતાની સાથે
ગાડીમા બેસાડ્યો આ નિરભિમાનવૃત્તિના જ્વનત દુષ્ટાન્ત ઉપરથી માલૂમ
પડશે કે દયા આવે તે વખતે એમના મનમા બીજો મોઢા પણ લાવ રહી મકતો
નહિ, કે જે દયાનુ કૃત્ય કરતા એમને અટકાવે

મન ૧૮૬૬ ના માર્ચ માસની તા. ૧૦ મીએ એમની સ્ત્રીનું આશરે ૪૩
વર્ષની ઉમરે મગણ થયું આ મમયે એમને પાત્ર પુત્ર અને બે પુત્રીઓ હતા,
તેથી પોતે ધૈર્યથી ચિત્તનું સમાધાન કરી પોતાને ઉચોગે લાગ્યા હિંદુલોકના
રિવાજમાણે સારો દોહદાર અથવા પમાદાર પુરુષ આવે પ્રસંગે ગમે તેટલી
ઉમરે પણ પરણે છે તે પ્રમાણે લોખાનાથને બીજી વારનું લગ્ન કરવાને એમના
મિત્રોમાથી જે ડાહ્યા મમજી પુત્રોમા ગણાતા હશે તેમણે પણ સારી પેઠે અ શ્રદ્ધ
કર્ચો હતો પણ એ આગ્રહને બિનકુન ન ગણીકારતા એમણે દૃઢ નિશ્ચયથી
એ વાતનો અનાદર કર્યા આ ઈશ્વરકૃપાથી એ નિશ્ચય એમના મરણપર્યંત
કાયમ રહ્યો અને સુખી થયા વૃદ્ધાવચ્ચામા અથવા બીજી રીતે તિરૂપ
સ્થિતિમા એટલે ગોકાદ બે કરતા વધારે સતાન હોવા છતાં પુરુષ કૃત્રીથી લગ્ન
કરે એ નિધ છે એમ એમનો મત હતો હિંદુઓએ હાનના સમયમા આળીસ

વર્ષની ઉંમર પછી ફરીથી વસ ના કરું જોઈએ એવા અભિપ્રાય એમણે બાંધ્યો હતો. ૧૬ પુરુષો લગ્ન કરેછે તે ડંવળ મર્ખોઈ કરેછે, એમ માનતા, અને તે વિશે એવા દાખલા થયા હશે તે વખતે એ રિવાજના નુકસાન વિશે કહેતા, તથા તેની નોંધ પણ ગખી છે

એક સ્થળે નીચે પ્રમાણે વખતુ છે

“ Another injurious custom is that in old man of fifty or sixty marries a girl of eight or ten. This is shocking and pernicious in the extreme. These people are no doubt committing the sin of casting the poor girls into deep pits of permanent misery ”

પોતાની પત્નીના મરણ પહેલાના પાંચ સાત વર્ષો એમણે બહુજ આનંદમાં ગાળ્યા હતા. ખેડમાં નોકરી દોવાને લીધે હર રવિવારે અમદાવાદ આવી પોતાના કુટુંબના સર્વ માણસોને મળતા. એમના પિતાની પાસેથી એમણે ગાયનનો શૌક લીધો હતો અને પોતાના પુત્રોમાં પણ એ રસિક વિદ્યાનો શૌક સારીપેઠે હોવાને લીધે, ગાયનથી જે બેલદ આનંદ થાય છે એનો તેમણે સપૂર્ણ અનુભવ કર્યો હતો. પૂર્વે દર અઠવાડીએ અમદાવાદમાં આવીને ગાયન સાંભળતા, અને જે સ્થળે પોતે નોકરી નિમિત્તે રહેતા, ત્યાં પણ પોતાની ગાનકળાની કદર થરા એમ સમજી અનેક ગરૈયા એમની પાસે ધણે પ્રસંગે જતા. તેમનું ગાયન સાંભળી તેમની કળાનું તોલન કરી તેમને યથોચિત સતોષ આપતા. અને સારા ગાનથી ખર શ્રુતિસુખ અનુભવના. ગાયનનો એટલો બધો શૌક હોવા છતાં એમણે આરાધે ત્રીમ વર્ષથી વેશ્યાનો નાચ જોવો છોડી દીધો હતો. અને જનતાસુધી નાચની મિજલસમાં શામિલ થતા નહિ. કાંઈ વાર રાજદરબાર જેની જગાએ સપડાઈ ગયાને લીધે બેસવું પડે તો તે પણ બહુજ લાચારીથી તથા નાખુશીથી બેસતા, પણ નાચમાં ના બેસવું એવા નિશ્ચય કર્યા પછી એનું બે ત્રણ વારજ બન્યું હતું, કારણ કે એમના સર્વ મિત્રો જાણતા કે વેશ્યાના નાચની મિજલસમાં એ નહિ આવે તેથી એમને કાંઈ આગ્રહ કરતાજ નહિ, અને જેમને ઘેર લગ્ન વગેરે પ્રસંગે ભોગાનાય જતા તેમને ત્યાં નાચ શરૂ થતા પહેલા જઈ આવતા

એમની પત્નીના મરણ પછી થોડી મુદતમાં એમને લોકનિર્ભરતા બતાવવાનો પ્રમગ આવ્યો. સન ૧૮૬૦ માં રા બા મહીપતરામ રૂપરામ ઇંગ્લાંડ ગયા હતા ત્યાંથી પાછા આવ્યા પછી અમદાવાદમાં રહ્યા સારપછી બે ત્રણ વર્ષે નાલમાં એ વિશે તકરાર પડી. પિલાયત જવાથી વટલાય અને

શાસ્ત્રનો એ માટે પ્રતિનિધ છે વગેરે લૌકિક વાતો સર્વ જાણે છે અને એ વાતથી
 નાલભા એ વિશે ચર્ચા થવા લાગી તેમ છતાં એમને ઉપાડી રીતે નાલમ્હાર
 મકેના નહિ પણ નાલના લોખને એમને નાલમ્હાર મૂકનાની ઇચ્છા ખરી
 ના સમયે લોખનાથ સુરતમા નોખીને મળે રહેતા હતા રા બા
 મહીપતરામ પણ સુરતના રહસ, તેથી એમને રા બા નંદગકર તુળજરામ
 વગેરે લાના કેટલાક મિત્રોની મદદથી રા મહીપતરામને પોતાની અને
 ખીજા મિત્રોની માથે જમાણા આ બનાવથી એમને મરેને નાલમ્હાર મૂક્યા
 એટલે અમદાવાદની નાથે પણ તેમને નાલમ્હાર કરી આ વખતે
 લોખનાથે શાસ્ત્રીઓની સલાહો શ્રી શાસ્ત્રાર્થ પ્રત્યા તેમજ શાસ્ત્રાર્થ સમ
 જાવનાને સનુદ્ધિપત્રથી સલનિરૂપણ મલવિવેક અને નાગરમિત્ર નામના
 ધણા જાજ્ઞ્યમાન અને મળા નિમિષ લખી તેમા જ તારીફલાયક ન્યાય
 નિયમથી પોતાના પક્ષ સ્થાપના દર્શાવે જતાની પાુ બિશુક પ્રાક્ષણોએ લોખ
 અને અજ્ઞાનને લીધે તથા નાગર ગૃહ્યોએ બહુધા ઈર્ષ્યા અને મમતને લીધે
 સલાસલ ન તપામતા શાસ્ત્રાર્થ સ્વીકાર્યો નહિ ગાથી બિનકુન ન ગભરાતા
 લોખનાથે પોતાની હિમ્મતથી આજો મલ પક્ષ ટકાવી રાખ્યો આ મળે
 એમણે પૈસાનો ખર્ચ પણ પુષ્કળ કર્યા હતા એ તરફર માત વર્ સુધી રહી,
 અને આખરે સન ૧૮૭૨ ના ડિસેમ્બર માસમા લોખનાથનુ ધર અને એમની
 સાથે રહેના ખીજા ધર સર્વ નાલભા તામિલ થયા સુરતવાળા તો સુરતની ના
 લભા તેમજ લાજ શામિન થયા હતા તોપણ સુરત અને અમદાવાદની નાગરની
 નારો વચ્ચે વ્યવહાર જરી થયો નહિ આ વ્યવહાર પણ લોખનાથની જ હિ
 મ્મતથી આખરે સન ૧૮૮૧ મા જ્યારે એમના કનિષ્ઠ પુત્રનુ સુરતમા લગ્ન થયુ
 ત્યારે સુરતમા અને ત્યાર પછી તુરત અમદાવાદમા આનુ થયો આ સમયે એ
 મના પુત્રોની પણ હિમ્મતની એમને સારી મદદ હતી હિંદુધર્મામા નાલનુ
 બધારણ કેનુ છે, નાલનુ જોર કેનુ છે, અને નાલમ્હાર રત્નાની કેટલા અને કેવા
 કષ્ટ સહન કરવા પડે છે તે જે લોકો જાણતા નથી તેઓને એટલે અગ્રેજ,
 પારસી, મુસલમાન વગેરે લોખને આ પ્રમમા કેટલી બધી હિમ્મત તથા ધૈર્યનો
 ખપ છે તેનો વિચાર આપવો મુશ્કેલ છે પણ નાલના બધથી જે સપૂર્ણ
 રીતે વામ્ છે તેને એમ લાગ્યા વિના નહિ રહે ૩ સાત વર્ સુધી નાલમ્હાર
 ગહીને આખરે તેરે વર્ પણ મહીપતરામના કુટુંબને નાલમા દાખલ કરાવ્યુ
 એ કાઠ થોડી હિમ્મતનુ પ્રમ નહોતુ એ વર્ગમા એમને લા મરણ
 પણ થયા અને લગ્ન પાુ થયા, ત્યારે એટલું જ જોવુ કે એ પ્રમગોએ એમણે

કેની રીતે પોતાના કાર્ય સિદ્ધ કર્યો હશે ઈશ્વરકૃપાથી એમનો ટેકો છોક મુધી કાયમ રહ્યો

એ તમ્બાચુ ચાતુ હતી તેનામા સન ૧૮૬૮ ના જૂન મહિનાની છઠી તારીખે માયક્રાજે એમના બીજા પુત્ર આપાગવતુ આશરે મત્તારીસ વર્ષની ઉંમરે યુવાવસ્થામા એમ્દમ મદવાડ આનનાથી એક દિવસમા મત્યુ થયુ આ વખતે ભોળાનાથ થાણે નોકરી ઉપર હતા પોતાના પુત્રને એમ્દમ મુઝારો થઈ આ બાબતી ખબર એમને તારથી મળી, અને તે ઉપરથી અમદાવાદ આનવાને તુરંત થાણેથી નીકળી મુંબઈ આવ્યા, પણ આગગાડીનો વખત ના હોવાથી પોતાના પુત્રના મુખદર્શનાર્થે આવવાને સ્પેશિયલ ટ્રેન સારુ એમણે ધણી મહેનત કરી અને હજારો રૂપિયા આપવાના કર્યાં પણ ચોવીસ મના પેરી ખબર આપવી નેધે એવો ધારો હોવાને લીધે તે દહાડો મુંબઈમા અયાગ ગોકમા આગે ચિંતામા ગાગવો પડ્યો બીજે દિવસે રાત્રે અમદાવાદ આવ્યા, પણ પુત્ર ક્યાં? એ સમયે એમને જે નિરાશામિશ્રિત ગોષ્ઠ થયો હશે એનું પ્રાણ માપ કરી સડે? તારથી મદનાડની ખબર મળી એટલે પુત્ર જીવવાની ઉમેદ તો છોડીજ હતી પરંતુ એનું છેલ્લીવાર મુખ પણ જોઈ સકીશ એ આશાએ મુંબઈથી અમદાવાદ મુધીનો રસ્તો કાપ્યો ચિંતાને લીધે અશુભૂર્ણ આખ્યે આખો રસ્તો કાઢ્યો હતો તોપણ મેધાઅહિત આગશમા કનમિત્ત ક્ષણમાત્ર સૂર્યનું ન્હાતું કિરણ પ્રગટ થાય તેમ એમના ચિંતાગ્રસ્ત હૃદયમા પુત્રમુખ જોવાની સહજ આશાનું સ્ફુરણ થઈ કાષ્ઠક ચિત્તને મમાધાન કરતું હતું, પણ ઘેર આનીને તે આશા ભગ પામી, કારણ જે પુત્રનું મુખ જોવાને એક ક્ષણમા હજારો રૂપિયા ખર્ચવાનું મંજૂર્ય હતું તે પુત્રરત્ન તો એમની પાસેથી ઈશ્વરે ક્યારનું એ પોતાની પાસે બોલાવી લીધું હતું આવી હૃદયવેધક વેદના પ્રાણ ખમી સડે? અને આનું દારુણ દુઃખ જોઈ કિંમુ વજ્રમય હૃદય પીગળ્યા વિના રહે? દૃઢ મનને ચઢેલા નાસના વિરુદ્ધ પક્ષવાળા આવેળા વિરોધ ભૂલી ગયા, અને આવા મહા દુઃખના દર્શનથી ઉત્પન્ન થતી સમભાવના તથા ઉદારતાથી પ્રેરિત થઈ, રમશાનમા ગયા એટલુંજ નહિ, પણ શબવહનમા મદદ કરી, અને બોળાનાથના ગોરે અગ્નિદાહ દીધો સ્વાભાવિક રીતે દુઃખ થાય તે થયું પણ બોળાનાથે મૂર્ખ અજ્ઞાન લોકની પેઠે કંતેશ કર્યો નહિ, અને એમના કુટુંબની સ્ત્રીઓએ પણ એમની આજ્ઞા પાળી ઘણે દરજ્જે મૂટવાનો રિવાજ ઓછો ક્યાં એ પુત્રને ગ્રાધ સતા ના હોવાથી અને પાંજળ બાળવિધવા મૂક્યાથી બોળાનાથના દુઃખમા વધારો થયો પ્રથમ સ્ત્રીનું મરણ

અને સાર પછી ત્રણજ વર્ષમાં પુત્રનું મૃત્યુ—આ જે બનાવથી એમના ચિત્તને બેદદ દિલગીરી થઈ. પણ ઈશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા હોવાને લીધે એમણે આશ્ચર્યકારક ધૈર્યથી પોતાના ચિત્તનું બહુ ટૂંકી મુદતમાં સમાધાન કર્યું. મરણ પાછળ બ્રાહ્મણબોજન વગેરેમાં નકામો ખર્ચ ન કરતાં સ્ત્રોળાનાયે પોતાના પુત્રના સ્મરણાર્થે, એમના મિત્રાએ એક લંડોળ ઊંચું કર્યું હતું, તેમાં રૂ. ૧૦,૦૦૦ ની રકમ આપી. આ બનાવ પછી એમણે કુટુંબની પાસે રહી સરકારી નોકરી થઈ સકે તો કરવી, અને નહિ તો પેનશન લેવું, એવો ઇરાદો કર્યો. આ ઇરાદો થવાનું કારણ એજ કે એ આપાસવને મરણ પહેલાં જોઈ ન સક્યા કે-મકે દૂર દેશ પોતે રહેતા હતા. તે પ્રમાણે એમણે ખેડે અથવા સુરત બદલી કરવાની અરજ કર્યાંથી સરકારે એમની બદલી ખેડે કરી.

સાર પછી જે વર્ષે એમના કુટુંબમાં ત્રણ લગ્ન થયાં; આ વખતે નાલની તકરાર ચાલુ હતી; પણ ઈશ્વર કૃપાથી સર્વ કાર્ય નિર્વિઘ્ન પાર પડ્યું. નાલની તકરાર છતાં ત્રણ કન્યાઓનો લગ્નસમારંભ સંપૂર્ણ થયો. વીસનગરા અને ખીજ બ્રાહ્મણોએ વિધિ કરાવ્યો. વગેરે સર્વ યથાર્થિત નિર્વિઘ્ન પાર પડ્યું તે કારણને લીધે એમણે તે પ્રસંગે નીચેનું ધોળ જોડી વરરાજના વરઘોડામાં તથા લગ્નની સમાપ્તિ વખતે ગવડાવ્યું હતું. તે વખતે મૂર્તિપૂજા ઉપરથી શ્રદ્ધા જવાનો આરંભ થઈ ચૂક્યો હતો. પરંતુ તે મત પ્રસિદ્ધપણે બહાર જણાવવાની હિંમત નહિ ચાલી હોય અથવા તો કોઈ ખીજ કારણસર દેવીને સંબોધન એ ધોળમાં છે:—

ધોળ.

- કીરપા કીધી અબે મારી માવડી, પુર્યાં મનના મનોરથ સર્વ,
ઉતર્યો રિપુગર્વ—યયો જય સસનો. ૧
- માજી અવસરે આવી ઊભાં રલાં, ઉપકાર કીધો છે મહાન,
રહ્યું અભિમાન—યયો જય સસનો. ૨
- વડા નાગર સાગર ભુદિના, નવ રહે કદી પરતંત્ર,
વાહાસો છે સ્વતંત્ર—યયો જય સસનો. ૩
- માજી સજીને રૂડી મતી આપજો, છોડાવો પરતંત્રનો પાશ,
પુરો તેની આશ—યયો જય સસનો. ૪
- જય યયો સ્વતંત્ર પક્ષનો, * * * *
* * * * —યયો જય સસનો. ૫

શત્રુ થર થર થર થર કંપીયા, માણ એ સજી તમારા પ્રતાપ,
 કૃપા છે અમાપ—થયો જય સસનો. ૬
 અંખા આપકૃપાથી કારજ સીધ્યાં, ફરક્યાં ફરક્યાં સસનાં નિશાન,
 શુ સમજે નાદાન—થયો જય સસનો. ૭
 શક્તિ સરવરથળે સસ સ્થાપીયુ, એવો અચળ નિયમ ફરે કેમ,
 ચળે ન કું જેમ—થયો જય સસનો. ૮
 જેણે જૂઠાં બંધન તોડીયાં, મૂળ પુરુષ એ મહીપતરામ,
 રૂઠાં કીધાં કામ—થયો જય સસનો. ૯
 પાળે વરધોડે વાળાંજ રંગનાં, એતો સસતણા ડંકા સર્વ,
 ઉતર્યો રિપુર્ગર્વ—થયો જય સસનો. ૧૦
 હવે લમસમારબ થાયછે, ચાક્રી ચાલી રંગતી રેલ,
 * —થયો જય સસનો. ૧૧
 વરરાજ ખીરાળ્યા આ મંડપે, યાઓ નિલ કુશલ કલ્યાણુ,
 હોયો જયભાણુ—થયો જય સસનો. ૧૨
 આશા પુરી આશાપુરી માણ્યે, અગકાવ્યાં સસનાં નિશાન,
 દીધાં વરદાન—થયો જય સસનો. ૧૩

આ ધોળમાં જે કેટલાક એમના સ્વભાવવિરુદ્ધ કટુશબ્દ છે તેનું મૂળ તે સમયે એ તકરારનો જીરસો બહુ વધી ગયો હતો તે છે.

પુત્રના મરણ પછી ભોળાનાથનું મન ઈશ્વર તરફ વધારે ખંચાવા લાગ્યું, અને ભજન જોડવામાં કુરસદનો વખત ગાળવા માંડ્યો. સન ૧૮૭૧ ના ડિસેમ્બર માસમાં અમદાવાદપ્રાર્થનાસમાજ સ્થાપન થઈ. એ વિશે પ્રથમ લખી ગયા હિયે અને આગળ પણ કહેવામાં આવશે. સારપછી સન ૧૮૭૪ ના ઓક્ટોબરમાં એમણે પેનશન લીધું. સાં સુધી વિશેષ જાણુવા લાયક બિના બની નથી. એ પછી એમણે નિશ્ચિત થઈ પોતાનો સર્વ કાળ પ્રાર્થના-સમાજના અને ખીજા ધર્મના અને પરોપકારના કાર્યમાં દાદ્યો. એમને મુસાફરીનો શોક વણો હતો. નોકરીના સળબથી મુસાફરી કરતા જ, પરંતુ મૂર્તિપૂજા ઉપર શ્રદ્ધા હતી ત્યારે યાત્રાનિમિત્ત અને સાર પછી દેશ જોવાની ખાતર વર્ષમાં એકવાર મુસાફરી કરતા. યાત્રાનિમિત્તે પૂર્વે યુવાવસ્થામાં અંબાજી ગયા હતા. સારપછી ફરી અંબાજી, આણુ, વહા, બહુચરાજી, નાસિક, પૂના, મુંબઈ, હુમસ, ઊંઠડીયા મહાદેવ, સોલાપૂર, મહાબલેશ્વર વગેરે અનેક

સ્થળે ક્રૂર જોવાની ખાતર કેટલી વાર કુટુંબના સર્વે માણસો સાથે અને કેટલીક વાર યોગ માણસો સાથે ગયા હતા. મન ૧૮૭૭ માં ઉત્તર હિંદુસ્થાન અને ખંડાગાની મુસાફરી કરી હતી. દક્ષિણની મુસાફરી કરવાની એમને ઘણી ઇચ્છા હતી પણ ઈશ્વરે એ મુયોગ આપ્યો નહિ. ઉપર કહેલી મુસાફરીઓ વખતે જ્યાં જ્યાં યાત્રાના ધામ હતા ત્યાં એકે ઠેકાણે એમને માહાત્મવાળા કુટુંબ અથવા નદીમાં સ્નાન નથી કર્યું તેમ બ્રાહ્મણને નિરર્થક દાન કર્યું નથી. પૂર્વે જ્યારે જોઈએ હતા ત્યારે તો સન કર્યું હતું. રાધનપુરના રાજ્યમાં એમનું ઇનામી ગામ હોવાને લીધે એમને ત્યાંના નવાજ સાહેબ સાથે ગાંઠો સળધ હતો અને રાજ્યના એક મિત્ર તરીકે ગણાતા તેથી એમને રાધનપુર જનાનું ધનુષણ વખત થયું ત્યાંના નવાજ સાહેબ મોટા કામો એમની સલાહથી કરતા મહામજેશ્વરની મુસાફરી એમની મોખતમાં કરી હતી. નવાજમાટે ૧૦ ગાંધ રેલવેથી અને એમનીથી ૫૦ ફૂટ દોવાને લીધે સુધારામાં ૫૦ પાછા છે, એમ એમને લાગતું અને નવાજ સાહેબ પણ એ વાત સમજતા તેથી એમણે નવાજ સાહેબને અનેકવાર અરજ કરેલી કે તમે સારા બહેનના નના વિચારના કાગજારી રાખો તો તમારું રાજ્ય સુધરશે એવું ઘણી વાર કહેવાથી આખરે (૧૮૮૨ માં) એમણે સારો દિવાન રાખ્યો. તેવખત જોગાનાથ તો ગુજરી ગયા હતા પણ તે પહેલાં નવાજ સાહેબે એમની મનાઈ લીધી હતી.

મન ૧૮૭ - ૮૦ - ૮૧ અને ૮૪ માં એમના પુત્ર, પૌત્રીઓ અને પૌત્રના લગ્ન થયા અને પુત્રપદ્ધતિઓ મીમતપ્રસંગ આયા તે વખતે લૌકિક રિવાજમાં ઘણા ફેરફાર કર્યા, તેમાં મોટો ફેરફાર એ કર્યો કે સન ૧૮૮૪ માં એ સંકુચી ન્હાના પુત્રાની વડુઓને અને સન ૧૮૮૫ માં પૌત્રની વડુને સીમત આપ્યું તે વખતે મીમતનિમિત્ત કાષ્ઠ પણ જન્મણ વાર મ્યો નહિ, તેમજ સીમતનો અંગીન વિધિ પણ ક્યા નહિ એ સુધારો એમની ન્યાતમાં અમલવાદ તથા ચરોતરમાં પ્રથમજ થયો. એમને આ નિર્નય / રિધિ ઉપર પ્રબળ ધિક્કાર હતો. પણ પૂર્વે સમય અનુકૂળ ન હોવાને લીધે તેમજ બીજા અનેક પ્રસંગોને લીધે તે કરવો પડતો. પણ આ પ્રસંગે ખરેખરી દિમ્મત વાપરીને એ રિવાજ મિનકુન બધ કર્યો તે વખતે બ્રાહ્મણો વગેરે લોકોએ સહજ ચર્ચા કરી, પણ વખત એટલો બદલાયો છે એવા બીજા દાખલા થવા માડ્યા છે.

પછી મન ૧૮૮૩ ના દિન ૧૨ માસમાં એમના તૃતીય (ચતુર્થ) પુત્રને

સ્ટેટ્યુટરી સિવિલ સર્વિસમાં દાખલ કરવાનો હસાન હિદુસ્તાન સરકાર તરફથી થયો. પુનને આતુ માં મળ્યાથી પિતાને મનોદા થાય એ આશાવિષ્ ઠે અને તેમાં વગી ભોજાનાથ જેવા પુનત્મન પિતાને આગ્રાધ નતો. અને આનંદ થાય એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી એ પુનને એકામા પ્રથમ કામ કરવાને ગમ્યાથી એમના હર્ષમાં વધારો થયો.

જાત્યાર સુધી એમના દિનસ સુખમાં ગયા આપારાવના મરણ પૂર્વે જે સુખ હતું તેનું નો નહિજ, પરંતુ તેનું થોડું ઘણું વિસ્મરણ થયા પછી સ્વાભાવિક રીતે મનના ધર્મ પ્રમાણે સુખ મળતું તેમાં (એમનો સ્વભાવ હમેશા આનંદી અને સુખી થવાનો હતો તે પ્રમાણે) દિવસનું નિગમન કર્યું પરંતુ

વસ્યાત્યંત મુલમુપનત દુ હમેશાન્તતો વા ।

નોર્ચર્ગચ્છત્યુપરિ ચ દના ચન્નનેમિત્રમેણ ॥

એમના થોડા સુખમાં પણ એમણે પાઠો ભગ થયો ૧૮૮૪ ના ડિસેમ્બર માસની તા. ૧૫ મીને સાયકાળે, ૧૭ મામ માદગી ભોગવી, એમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર આપારાવે આગરે પિસ્તાળીસ વર્ષની ઉંમરે દેહલ્લાગ કર્યા આ પીત્તે ધા લાગનાથી ભોજાનાથના ચિત્તને બેહદ બેદ થયો પરંતુ સતોષ એટલો હતો કે એમણે (આપારાવે) પાછળ પુત્ર, પુત્રી, પૌત્રી વગેરે કુટુંબવિસ્તાર મૂક્યો હતો પણ પ્રથમના ધા વખત કરતા આ વખતે એમની અવગ્યા દૃઢ તેથી રોકની અસર વધારે થઈ, તેમજ વગી પ્રથમ કરતા આ વખતે ધર્મજ્ઞાનની વૃદ્ધિ વધારે થઈ હતી અને ઈશ્વરસહવાસ વધારે થયેલો હતો તેથી ચિત્તનું સમાધાન ઝટ કરી સમ્યા પુત્રમરણથી સ્વાભાવિક રીતે શોક થયો, પરંતુ સજ્જાનથી તથા ઈશ્વરસહવાસથી દૃઢતામાં ગભીરતા આવી હતી તે કારણથી એ શોક અનક્ષ ગ્હો આમ થનાથી ટાળ અનુદાર લોક, જે પુનવત્સલતા તથા દૃઢતામાંથી અજ્ઞાન હશે, તેમને એમ પણ લાગ્યું હશે કે ભોજાનાથના ચિત્તને પુનમરણનું દુઃખ લાગ્યું નથી પરંતુ—

વન્નાદપિ કઠોરાણિ મુર્ત્તિન કુસુમાદપિ ।

લોકોત્તરાણા ચેતાસિ કો નુ વિનાતુમર્હતિ ॥

આ પછી એમણે મડળીમાં જુ શમિન થતું મૂકી દીધું પ્રાર્થનાસ માજ અને પીઞ્જ પરાપકારી કામની મડળી શિવાય પીજી સમામાં જવાનું બંધ કર્યું ગૃત્સસારમાં જે થોડુંક મજાન આપતા તે પણ મૂકી દઈ કેવળ ઈશ્વરપરાયણ રૂતિ મરી એમને ગાંડીય નિમિષ વિશે જુ લક્ષ પણ નહોતું, કેમકે જે ખરેખરા રાજભક્ત હતા એમના જે સર્વ સદ્ગુણ ઉપર વર્ણવ્યા

તેમા એક મુખ્ય ગુણ વિશે કહેતુ રહી ગયુ છે, તે એ કે—અતિથિસત્કાર. આ ગુણ એમનામા બહુ જ હતો. પોતાને ઘેર પહેરોણા આવ્યાથી ઘણા ખુશી થતા અને એનો ખગ અત કરાવતી અને ઉદારતાથી સત્કાર કરવાને લીધે અતિથિ-જન પણ ખુશી થઈને વિદાય થતા. આ એમના પ્રશસનીય સદ્ગુણને લીધે એમનું ઘર મહેમાન વિના ખાલી રહેતુ નહિ. સરાસરી મહિનામા એકાદ બે પહેરોણા ખરા ને ખરા આ ભાવ એમનામા એટલો વ્યાપ્ત હતો કે મરણના નણ દિવસ પહેલાં જ્યારે અર્ધા બેશુદ્ધ અવસ્થા હતી ત્યારે પણ મને કહ્યું કે “મહેમાન આવ્યા છે તેની સાથે જમના બેસો.” ખરુ જોતા કોઈ મહેમાન નહોતો. પરતુ અતિથિસત્કારનો અભ્યાસ હોવાને લીધે તે વખતે એમ બોવાઈ જવાયુ. દૂકામા એટલુ જ કે એમનામા ભક્તિ, પ્રેમ, દયા, ઉદારતા, લોકનિર્ભરતા અને અતિથિસત્કાર—આ સર્વ સદ્ગુણ સંપૂર્ણ રૂપમા હતા, અને તેની સાથે આનંદી સ્વભાવ અને ઉદ્યોગી વર્તનને લીધે લોકોપયોગી કામ પુષ્કળ કરી સમ્યા અને લોકપ્રિય થયા.

શારીરિક શ્રમ લેવામા પણ એમનો અમાધારણુ અભ્યાસ હતો. એમના શરીરનો બાધો તેને થોગ્ય હતો. તો પણ એના ઘણા દૃષ્ટાંત જોવામા આવે છે કે જોમા મનુષ્યો શરીરે પુષ્ટ હોવા છતાં તેને બિલકુલ તસદી આપતા નથી. પણ બોજાનાથતુ એથી વિરુદ્ધ દૃષ્ટાંત છે. એમના શારીરિક શ્રમની કેટલીક વાર તો કેવી પરાક્રમ થતી તે આ એક દૃષ્ટાંતથી જણાશે. જ્યારે પોલી ખેડામા નોકરી હતી ત્યારે એમના કુટુંબમા કોઈના લક્ષ્મીનો પ્રસંગ આવ્યો, તે વખતે રજા ન મળનાને લીધે ખેડેથી બપોરે એક વાગે નીકળીને સાંજે સાત વાગે અમદાવાદ આવ્યા, (તે વખતમા રેલવે નહોતી) આખી રાત લક્ષ્મીના સમાગમમા શામિન રહી પાછી રાત્રે બે વાગે ખેડે જવા નીકળ્યા, ત્યાં માત્ર વાગે પોલી કોર્ટના કામથી ફારક થઈ પાછા બપોરે એક વાગે નીકળીને સાંજે અમદાવાદ આવ્યા. એમની સહન શક્તિ સાખીત કરવાને આ એક દૃષ્ટાંત બસ છે. આવા અનેક શ્રમ લીધેલા માલુમ પડે છે. તે વખતમા એમની યુવાવસ્થા હતી એટલે શ્રમ લઈ સકે એમ કોઈ કહેશે. પરતુ તેને સવાલ એટલોજ છે કે યુવાવસ્થામા પણ આવો શ્રમ લેનાર કેટલા વિરલા છે? આવો ઉદ્યોગ અને ઉત્સાહ કેટલા યોગ્ય પુરુષોમા જણાય છે? અને આ ઉદાહરણુ તો સામાન્ય કામને માટે કરેલા શ્રમ-કથન છે, પરતુ એનો શ્રમગ્રામ્ય એમણે અનેક લોકહિતના કામ માટે અનેકવાર

કરેલો. કોઈ પણ સાર્વજનિક કામ અથવા પરોપકારનું કામ આવ્યું કે તે વખત તાપ તડકો કે એવાં દેહદુઃખનાં કારણ ઉપર લક્ષ ન આપતાં તે કાર્યમાંજ એ પ્રવૃત્ત થતા. વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ એ પોતાના ગજ ઉપરાંત શ્રમ લેતા, અને એ અતિશ્રમના પરિણામમાં એમને હૃદયરોગ (Heart-disease) યોગ્ય હતો. એ જોટલો શ્રમ-હૃદની અંદર અથવા ઉપર-વેતા તે નિરર્થક અને નિરુપયોગી કામ સારુ લેતા નાહ. અને તેથીજ કરીને એમની ઉઘોગી અને ઉત્સાહી વૃત્તિ સ્લાખ છે.

ઉપર વર્ણવેલા એમના ઉત્તમ માનસિક ગુણની ગચ્ચુતરીમાં એકાદ એ રહી ગયા છે. એમના જેવા સ્પષ્ટવક્તા બહુ યોગ્ય જણાય છે. સ્પષ્ટવક્તાના ગુણની સાથે નિષ્પક્ષપાત એટલો એમનામાં હતો કે પોતાના સબધીઓની ભૂલ તુરત બતાવતા, તે એટલે લગી કે એમના પુત્રના દોષ પણ તે પૂરી રીતે સમજી સકતા. પોતાનાજ સત્તાનનો વાક વસવો એ કેટલાક મહાકઠિણ વાત ગણે છે, અને સારી કેળવણી ના મળી હોય તેને તો કઠિણ ખરુજ. પણ જે સર્વ સલાસલ સમજી સકે છે તેને પોતાના દોષ પણ સમજાવા મુશ્કેલ નથી. પોતાના પુત્રોના બાળકપણના જે કાંઈ દોષ હશે, અને જે દોષ તેઓ દૂર નહિ કરે તો તેમને ભવિષ્યમાં બહુ હાનિ થશે એમ એમને લાગેલું, તેવા દોષને માટે એમણે તેમને યોગ્ય ઠપકો આપીને સુધરવાની સૂચના કર્યાનાં પ્રમાણ, તથા તે શિવાય અનેક ન્હાની ચૂકો દૂર કરવાને કરેલી સૂચનાઓનાં અનેક પ્રમાણ એમના રોજકામમાં જણાય છે. આના દૃષ્ટાંતમાં એક વાત લખવા યોગ્ય છે. એમના જ્યેષ્ઠ પુત્રને સ્કૂલમાં શિક્ષકે સોડી મારી તેથી તે રીસાઈને ઘેર આવ્યા, અને પિતાને આવવાનું કારણ કહ્યું, તે ઉપરથી પોતે ગુસ્સે થઈને પુત્રને ઠપકો આપ્યો અને પાછા નિશાળમાં મોકલી માસ્તરની માફ મંગાવી. વળી હું જ્યારે અમદાવાદ જ્યેષ્ઠ સ્કૂલમાં અભ્યાસ કરતો હતો તેવામાં એક વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે મારા શિક્ષકે મને બીજાની લખેલી કૌંપીચુક મારી તરીકે બતાવવા આપી. આ વાત પરીક્ષક મીં બચુલરને ખબર પડી ને તેણે મારી સાક્ષી લીધી; પણ હું નિર્દોષ હતો તો પણ એ સર્વે દષ્ટાંત જોવાનાયે જાણી કે તુરત મને મીં બચુલરની ક્ષમા માગવા મોકલ્યો. તેમજ ન્યાયાસન ઉપર બેસી ન્યાય આપતી વખતે પક્ષપાત બિલકુલ રાખતા નહિ. તેના દૃષ્ટાંતમાં એક વાત આ સ્થળે લખવી યોગ્ય છે. જ્યારે જોવાનાય મુરતમાં પ્રિન્સિપાલ સદર અમીન હતા ત્યારે પાછળ સૂચવેલી એમની નાલની તકરાર ચાલતી હતી. તે અરસામ

દુર્ગારામ મહેતાજીએ શાસ્ત્રી દિનમણિશંકર ઉપર નુકસાનીની ફરિયાદી માડી
 એ કામ ભોળાનાથની પાસે આવતા તેમણે જિલ્લાજનજ તરફ મોકલ્યું—એમ
 કહીને કે હું આ કામમાં નાલની તકરારને સંબંધે કાનૂક સંબંધી ગણાઉં તેથી
 આ કામ ખીજી કોર્ટમાં ચાલવું જોઈએ પરંતુ જનજે તે તકરાર ન સ્વીકારતા
 ભોળાનાથ કનેજ એ કામ પાછું મોકલી એમના ઉપરનો દૃઢ વિશ્વાસ ખતામ્યો
 મમ ભોળાનાથને ચલાવવું પડ્યું દુર્ગારામ ભોળાનાથના પક્ષમાં હતા અને
 દિનમણિશંકર વિરુદ્ધ પક્ષમાં હતા ફરિયાદ પણ નાલની તકરાર સંબંધીજ હતી
 સર્વ લોકોને એમ લાગ્યું કે ભોળાનાથ દુર્ગારામની તરફજ ચુકાદો કરશે પરંતુ
 એમની ન્યાયદૃષ્ટિ અસ્ખનિત હતી તેથી એમણે દુર્ગારામનો પક્ષ ન પકડતા
 શાસ્ત્રી દિનમણિશંકરના લાભમાં ચુકાદો કરી પોતાની ન્યાયપરાયણ વૃત્તિનું
 દૃષ્ટાંત આપ્યું આ ગુણની સાથે ખીજે એક મોટો ગુણ એમનામાં હતો તે
 જૂના જમાનાના લોકમાંથી અને નરી કળવણી પામેનામાંથી પણ ધણા યોગ
 મા જોવામાં આવેછે એ મહાગુણને લીધે સર્વ મનુષ્ય પોત પોતાનું હિત
 સાચવી સકેછે એ ગુણ વિનાના મનુષ્યને સન્માર્ગે ચાલી સમ્વાનો થોડો /
 સમય હોયછે પોતે પોતાના દોષ સમજી તે દૂર કરવાનો પ્રયત્ન—આ એ મહા
 ગુણ છે આ ગુણને આટલું મહત્ત્વ આપવાનું ટેલકાક વાજખી નહિં ધારે પણ
 મારા માનવા પ્રમાણે મનુષ્યની આખી વર્તણૂકનો આ ગુણ ઉપરજ ધણે
 દરજ્જે આધાર છે એ ગુણ જોનામાં છે તે સદાચારી થાયછે, અને એ ગુણના
 અભાવે કરીને મનુષ્યનામાં અનેક દુર્ગુણ આવેછે એ મહાગુણ ભોળાનાથના
 હૃદયમાં સપૂર્ણ રીતે વ્યાપ્ત હતો તેનું પ્રમાણ એ છે કે એમના રાજકામમાં
 રથજે રથજે પોતાના ટેલકાક દોષ કબૂત્રેના જોવામાં આવેછે અને તેની સાથે
 તે દોષથી મુક્ત થવાની ઈશ્વર પાસે અનેકવાર પ્રાર્થના કરેલી તેજ રાજકામમાં
 જોવામાં આવેછે, તેમજ એમના રચેલા પ્રાર્થનાપુસ્તકોમાં પણ એના પ્રમાણ
 છે અને એ ગુણનું પ્રસક્ષ પરિણામ એમના સદાચાર અને સદ્વર્તનમાં
 જણાતું આ અને ઉપર વર્ણવેલા ખીજા એમના મહાન ગુણને લીધે એમની
 આખી જિંદગી સદ્વર્તનથી ભરપૂર હતી આવા સદ્ગુણવાળા પુરુષ મહા
 પુરુષની ગણનામાં આવે અને એમના સત્કાર્ય તથા સદ્વર્તન અનુકરણીય
 થાય એ નિર્વિનાદ છે

પ્રકરણ ૬ ઠું.

પ્રવાસવર્ણન.

મનુષ્યના જીવનને ધર્માત્માઓએ મુસાફરીનું રૂપ આપ્યું છે અને મનુષ્યને એક મુસાફર કહ્યો છે. પૃથ્વી ઉપર મુસાફરી કરનાર મનુષ્યનો દેહ એક શહેરથી ખીજે શહેર જાય છે તેમ મનુષ્યનો આત્મા સંસારયાત્રા દરવામાં પૃથ્વી છોડી અન્ય લોકમાં વાસ કરે છે. પૃથ્વી ઉપરની મુસાફરીનાં મુકામ થોડા થોડા દિવસના હોય પણ સંસારયાત્રાનો મુકામ કેટલાંક વર્ષનો છે. એ મોટી યાત્રાના અંગમાં મનુષ્ય અનેકવાર પૃથ્વી ઉપર ન્હાની ન્હાની મુસાફરીઓ કરે છે.

હિંદુ લોકમાં ધણા લાંબા કાળથી મુસાફરી કરવાનો રિવાજ છે; પણ તે રિવાજ ધર્મશાસ્ત્રની આજ્ઞાને કીધે પડ્યો છે એટલે તેને અનુસરીને યાત્રા કરનાર લોક બહુધા તીર્થનાં ધામમાં જઈ ત્યાં શાસ્ત્રાનુસાર કેટલીક ક્રિયાઓ કરી સંતુષ્ટ થઈ પાછા ફરે છે. એ તીર્થનાં ધામ ધણાં ખરાં દેશના રમણીય તથા મનોહર ભાગમાં આવેલાં છે; તોપણ તીર્થયાત્રા કરનાર લોક ધણું કરીને તે જગાના સૃષ્ટિસૌન્દર્યની ખૂબી સમજતા નથી તેમજ મુસાફરીથી થતા લાભ લઈ સકતા નથી; કારણ કે તીર્થ કરનારામાંથી ધણા ખરા ધર્મોધ દોઈને તેમને ખીજા પ્રકારની કેળવણી ન મળ્યાથી એમના ખીજા માનસી ભાવ ઉત્પન્નતાવસ્થામાં આવેલા હોતા નથી. પરંતુ ભોજાનાથે જે યાત્રાઓ તથા મુસાફરીઓ કરી હતી, તે આ જાલની યાત્રા કરતાં જુદા અને જિંવા પ્રકારની હતી. જે સમયમાં એમને જોખી આવ્યાર ઉપર ભાવ હતો અને તેને અનુસરીને ચાલતા તે સમયમાં યાત્રા કરેલી તે વખત તો બહુધા તીર્થમાં ક્રિયાઓ કરી સંતુષ્ટ થયા હતા; પણ પાછળથી જ્યારે સલધર્મ સમજાઈ તીર્થગમનાદિ અનાયારની નિરુપયોગતા લક્ષમાં આવી ત્યાર પછી દેશ જોવાની ખાતરજ જે મુસાફરીઓ કરી હતી તે પ્રસંગે તો એમણે મુસાફરીથી થતા લાભનો ખરો અનુભવ કર્યો હતો. એમણે બાસઠ વર્ષની વય સુધીમાં અનેક મુસાફરીઓ કરી છે. નોકરીના સળખથી આમાં તર જવું પડતું; પરંતુ તે શિવાય પણ જોવામાં રેલવે ન્હોતી તેવામાં પણ સુંબારી સુધી જઈ આવ્યા હતા, અને રેલવે થયા પછી તો એક પણ વર્ષ આખું એક જગ્યાએ નથી જ રહ્યા; પરંતુ એ ત્રણ મ-

હિના યાચ જોઈએ કોઈ પણ કારણથી સ્થનાતર કરનાર ધારીને બંદાર જતા એમની મુખ્ય મુસાફરિયોના પ્રસંગની કેટલીક દૃષ્ટાંત એમના માસારિક તથા ધાર્મિક વિચાર વિગે જોનાતા કહેની પડશે તો પણ મુમાફરી વખતે જે જગાએ ગયા સ્નાના લોકની અવસ્થા વિશે આગીતી મેળવવાની જે એમને ટેવ હતી— જે ટેવ હાલ નહીં કેળવણી લીધેના લોક આખાતર જતા હશે તેમનામાથી પણ થોડાને હશે—તે, તથા સ્નાની રીતભાત વિગે વાકફ થઈ તેમના સદશનું અહણુ કરવું ઇત્યાદિ મુસાફરની ખર્ચ ફરજો એમણે બજાવી છે, તે સર્વનું યથાર્થભાન થવા એમણે કરેલી મુમાફરિયોમાથી કેટલીક જાણના લાપક વિશે વર્ણન કરિયે

આ પ્રકરણમા ભોળાનાથે કરેલી મુસાફરિયોનું દૂક વર્ણન મળ્યું છે. તે કોઈકને નિર્ધક અથવા નીરસ લાગશે, પરંતુ તે સજ્જનોને જોઈલી વિનતિ છે કે રેનને, પોસ્ટઓફિસ, તારવન આદિ અને દેશ/દિના ઉપકરણથી પરિવર્તન પામેલા આ જમાનાના વાતાવરણમાથી શણગાર મનને મુક્ત કરી સચનનહીન ભૂતકાળમા મુસાફરી કરાવો, તીર્થયાત્રાના નિમિત્તે વિરન પ્રસંગે થતી—પણ જિયા પ્રમરના માનસિક તથા અધ્યાત્મિક લાભના તદ્દય-વિસ્તારક અશથી હીન—નામની મુસાફરિયો બાદ કરતા બાકી અધકારમય, સ્તબ્ધ, નિશ્ચન, જનમિથિતિનો કામ મનની દૃષ્ટિ આગળ કલ્પનાયેખનીથી આનેખો, અને પછી જુઓ કે એના ભૂતકાળ અને આવા વર્તમાનકાળની વચ્ચે ભવ્યમૂર્તિયે સેતુરૂપ જોવા રહી એ બેને અયુક્ત કરનાર ભોળાનાથના શબ્દનને સખન્ધે દેશાટન કેવું જુદું રૂપ ધારણ કરે છે

ભોળાનાથની મુસાફરિયોમા કેટલીક દેશ જોવાના ઉત્સાહથીજ આરંભાઈ હતી તથા કેટલીક અમુક ન્તાના મોટા કાર્યપગલે પણ થઈ હતી તથાપિ દેશ જોવાના ઉત્સાહથી પ્રેરિત થયેલી મુસાફરિયોમા પણ પ્રસંગવશાત્, વિદ્યા, કૃતિહાસ, જનસમાજનો અબ્યુદય, ઇત્યાદિ વિષયને સમઘે પણ માધ કાંઈ કરેલા જણાય છે દેશાટનનો લાભ એકના જાતેજ ન ભોગવતા, હમેશા મિત્ર, કુટુંબ-વર્ગને પણ એ આનંદના ભાગી કર્યા વિના એમને સતોપ થતો નોતો

ઈ સ ૧૮૫૫ ની પૂર્વ ભોળાનાથે જે યાત્રાઓ કરી હતી તેનો કાંઈ દાખનો જણાતો નથી ગુજરાતમા ધોળા પાસે વઘ્ય કરીને આમડું છે ત્યાં દર કાર્તિકી પૂર્ણિમાની રાત્રિયે મેજો ભરાય છે એ જગા બે નદીના સંગમ ઉપર છે, ત્યાં પૂર્ણ ચંદ્રની જ્યોત્સ્નામા મેજો ભરાય છે તેથી એ સ્થળ તે સમયે રમણીય તાનુ મૂર્તિમાન સ્વરૂપ થઈને રહે છે એ રમ્યતાનો અનુભવ કરવાની ઇચ્છાથી

ભોજાનાથ ૧૮૫૫ થી ૧૮૭૧ મુધીમાં પાંચ વખત સકુટુંબ વહેંચે ગયા હતા. તે પ્રસંગની એમની નોંધમાં “આજ કુટુંબસહિત વહાલામાં રહી ધણો આનંદ કર્યો” એ શિવાય બીજું કંઈ જણાવું નથી.

પેટલાદ પાસે આશાપુરીનું યાત્રાનું ધામ છે તે સ્થળનો દેખાવ તથા દેહરું સુંદર છે. ભોજાનાથ બે વખત તે જગાએ ગયા હતા. એક વાર ૧૮૬૩ માં; તે વખતે પોતાને શ્રદ્ધા નહિજ જેવી હતી પરંતુ જ્યેષ્ઠ પુત્રની વહુએ પોતાની પુત્રીને સારું બાધા રાખી હતી તેથી તેમની સાથે જવું પડ્યું હતું. તેની પૂર્વે ૧૮૫૮ માં ભોજાનાથે આશાપુરીની યાત્રા કરી હતી; પણ તે શ્રદ્ધાથી કરી હતી કે નહિ તે જણાવું નથી. તે યાત્રા વિશે એમણે નીચે પ્રમાણે લખ્યું હતું:—

“17 October 1858 Tuesday.

I intend going to Ashapoori after going to Court. I left this at 7½ and reached Ashapoori at 1 o'clock. The Temple is very nice; the Brahmins are great rascals”

આ શિવાય બીજું કંઈ લખ્યું નથી તેથી કંઈ નિશ્ચય થતો નથી. રેલવેમાં પ્રથમ મુસાફરી એમણે કરી તે વખતે હરેક ઝીણી વાતની પણ નોંધ ફેવી રીતે લીધી છે તથા તેનો દૂસ્રો પણ હેવાલ જણાવવા લાયક છે તેથી નીચે ઉતારિયે છિયે:—

“5 June 1861 Wednesday.

સવારે પાંચ વાગે વાસદ પોચા તાંદાં વડ તળે રસોઈ કરીને જમા વાસદ આગળ રેલવેની ગાડીનું Engine જોઈ તા. રેલ જોઈ. મહેં આજ પ્રથમ જોઈ. નવ વાગતાં વાસદથી નીકળ્યા તે ડોલીએ અગીયાર વાગે પોચા. બાર બપોર એક વાગે ગાડી વડોદરેથી નીકળાની ખબર તારમાં આવી. પુણા બે વાગે ગાડી ડોલીએ આવી. બે કલાક ને સાત મીનીટે ડોલીએથી ગાડી આ-લીને તેવીસ મીનીટમાં વડોદરે પોચી. વડોદરેથી ત્રણ વાગે બપોડી તે ઈટાલે પોચા તાંથી ત્રણ કલાક ને ૩૫ મીનીટે બિપાડી તે કરજણ ચાર કલાકમાં પાંચ મીનીટ ઝાણે પોચી સાંથી ચાર વાગે બિપાડી તે પાલજ ચાર કલાક ને ૨૮ મીનીટે પોચા; સાડા ચાર વાગે તાંથી ચલાવી તે પાંચ કલાકમાં દશ મીનીટ ઝાણે ચમારગામ પોચા, સવાપાંચ વાગે ભરૂચ પોચા. નર્મદા નદી ઉતાર (?) ભરૂચનો પુલ જોઝો ધણોજ ઉત્કૃષ્ટ છે. ભરૂચથી છ કલાક ને પીસ મીનીટે ગાડી ચલાવી તે અંકલેશ્વર પુણાસાત વાગે પોચા પછે જરા બિધ આવી તેથી

ખીજી રોશનની બરોમર માદ રહી નથી મુરત રાતરે આઠકવાક ને દસ
મીનીટે જતરા "

નિસના પરિચયથી આગગાડી હાથ તો સાધારણ વાત થઈ ગઈ છે.
તેથી હાથના સમયમા આ જી. ડી. જી. નોંધ નિરર્થક અથવા ૧૨૭ જેની
લાગશે. પરંતુ આરબમા આ મનુષ્યશુદ્ધિના અદ્ભુત રચનાચાતુર્યના ફળનું
પ્રથમ દર્શન થતા મેઈ પણ મનુષ્યના મનમા કોતુક, આશ્ચર્ય, આનંદ ઇલાદિ
અતીક્રિક્ક ભાવ ઉત્પન્ન થઈ આવકવત્ સરસતા જણાવનારા વચનનો ઉદ્ગાર
સહજ થઈ આવે એ વિચાર કરનાથી ભોજાનાથના આ લેખની ઉપપત્તિ
જણાશે

વડોદરા ભોજાનાથની જન્મજૂમિ હતી, તથા પ્રથમના આઠ વર્ષ લાજ
ગાળ્યા હતા, તેમજ સા મિત્રો પણ હતા, તેથી વડોદરા તરફ એમને ઘણું આશ-
ર્યું થતું અને લા ગયાથી એમનું ચિત્ત પ્રમત્ત રહેતું રેનરે થયા પછી મરા-
સરી પર્મા એક વાર ઘણું કરીને વડોદરે જતા, મેઘ વાર મમપ્રસંગે,
કોઈ વાર મિત્રોને મળવા અને કોઈ વાર તમારા વગેરે જોવાને શ્રીમત ખંડે-
રાવ મહારાજે વડોદરા શહેરમા એમને વખત બહુ સારી રાશની કરી હતી,
તે જોવાને ભોજાનાથ સકુદુમ ગયા હતા દસેરાની સવારી જોવાને પણ અનેક
વખત ગયેના, તેમા સન ૧૮૭૭ મા બા. નૂ. સતેન્દ્રનાથ ટાગોરની સોનતમા
ગયા હતા તે મિત્રાણ હાનના શ્રીમત મયાજીરાવ મહારાજનું પ્રથમ લક્ષ
યથુ તે વખતે તથા એમણે રાજ્યનો કારખાર સ્વહસ્તક લીધે ત્યારે ભોજાનાથ,
વડોદરે જઈ એ ઉત્સવોમા રામિન થવાનું નિમનણ આપ્યાથી, લા ગયા હતા
મહારાજા ॥ પ્રથમ લક્ષને પ્રસંગે અનેક જાતના તમારા થયા હતા તેમા એક
વખત ગાયકવાડે પોતાના મહેમાનોને સાડુ 'ચિત્તાહટ' કરાવ્યો હતો, તે જોવાને
ભોજાનાથ ગયા નહિ, તે વિગે નીચે પ્રમાણે લખી રાખ્યું છે —

"4 January 1890

આજ મરપરે ચીતાહટીંગ જોવાનો તમારો નેગીવ ગ્રહરથોને માટે
હતો લા જવાનું આમનણ આપ્યું હતું પણ મને એ ધાતકી ફૂલ જોવા
જવાનું નાપમંદ લાગ્યું તેથી હું ગયો નથી લીમભાઈ વગેરે ગયા છે "

ભૂતદયાના મૃદુલથીજ જેનું હૃદય બનેલું એવા ભોજાનાથના બાવને
અનુરૂપજ આ કૃતિ તથા ટીકા છે

સન ૧૮૮૧ મા ત્યારે શ્રીમત સયાજીરાવને રાજ્યસત્તા સ્વાધીન કર-

વાગા આવી તે વખતે પણ તેમના નિમગ્નથી ભોળાનાથ વડોદરે ગયા હતા. તે વખતનો હેવાલ જાણવા લાયક છે તેનો મારાશ એમના રોજકામમાં નીચે પ્રમાણે છે —

“25 Dec 1881 Sunday

આજ પામજર તેમના વડોદરે ગયા રજુઝાડખાઈ, મહીપતરામ તથા મોતીયાવ માથે છે * * લીમભાઈના ઘર ખાસે ગાપુરજના બગલાના મેડા ઉપર અમારે સુવા બેઠવાનું રાખ્યું છે રસોઈને વારતે પામેજ ખીજી મોટું મમન છે સાજાં બાપુ પ્રતાપચંદ્ર અમારે ઉતાડે આવ્યા. પ્રાર્થના કરી * * *

28 Dec 1881 Wednesday

મહારાજને ગુજરાતના લોકોએ માન પત્ર આપવાનો મુમનીદો રજુઝાડલાઈએ કરેલો તે ઉપરથી ઝરેરીલાલે તથા મોતીયાવે સુધારીને નવો તૈયાર કર્યો. ઈનખાબ રોહુમાથી રાત્રે મગાએ વામનરાવે મુનેરી કાગળ ઉપર એ માનપત્ર સાફ કર્યું આ બધું કરવામાં રાત્રે ઉગમરો તથા તાકીદ કરાવવામાં મારો વખત ગયો.

29 Dec 1881 Thursday

* * પંડી ગુજરાતના લોકોનું તદ્દાલસ માનપત્ર રા રજુઝાડલાઈએ છોટાવાતે વાચ્યું તેનો જવાબ મહારાજની તરફથી રા બા મણીભાઈએ વાચ્યો આ બધું ધણુજ સતોપકારક થયું ગુજરાતના લોકોએ માનપત્ર આપવું જરૂર હતું આ વાત હુ ગયા માસમાં વડોદરે હતો ત્યારે મને સૂઝી હતી તે મણીભાઈને કહી હતી અને તેમને વિચાર ધણો પસંદ પડ્યો હતો * * *

* મરાઠી રાજા હતા ગુર્જર દેશમાં રાજ્ય કરનાર ગાયકવાડનો ગુર્જર પ્રજા જોડેજ મુખ્ય સમઘ હોવાથી આ માનપત્ર આપવાની કપના ભોળાનાથને સૂઝી હતી

“30 Dec 1881 Friday

રાત્રે નાટક જોવા ગયા સસલામાનું રસણું હતું તથા અકુતનાનો ચોયો અમ હતો તે સારો હતો બાકી સસલામાનું રસણું તો સારું નેતું ઈશ્વરને નામે એવું થયું ન જોઈએ ”

આ પૂર્વે ભોળાનાથે ઘણીવાર નાટક જાણવાયા જોયા હતા નાટકની જનસમાજમાં ચોખ્ખતા અને આવશ્યકતા વિશે ખાસ મત કાઢ એ લખી

ગયેલા જણાતા નથી. પરંતુ જિંયા પ્રકારનાં નાટકોનો શૌક એમને હતો એ નિઃસંદેહ છે. શાકુન્તલ નાટકનું ભાષાન્તર કરવાનો પ્રયત્ન એમણે આરંભ્યો હતો. અમદાવાદમાં ઘણાં વર્ષ ઉપર માધવરાવ પેશવાના મરાઠી નાટકના અભિનયથી એમનું દૃદ્ય વિશેષ દ્રવીભૂત થયું હતું. એમના ધર્મ તથા નીતિ વિશેના મતને અનુસરીને આ પ્રસંગે એમના દૃદ્યમાં આ એ ભિન્ન ભિન્ન વિષયોનાં નાટકની ભિન્ન ભિન્ન અસર થઈ. સર્વોત્તમ નાટક શાકુન્તલના સર્વોત્તમ વ્યંકને એમના સત્પાત્ર દૃદ્યમાં ઉચિત આશ્રય મળ્યો. અને ઈશ્વરને નામે અનાચારને ધર્મની છાપ આપનાર નાટકવિષયે આ ધર્મસ્વરૂપ દૃદ્યમાં પ્રવેશ ક્યો નહિં.

"31 Dec. 1881 Saturday.

આજરાત્રે પાસેજર ત્રેનમાં અમદાવાદ જવાની તૈયારી (?) સામાન બાંધ્યો પણ મણીલાધ્યે તથા મોતીલાલે વિચાર બધ રાખ્યો, કહ્યું કે આજ એકદમ જવા કરતાં કાલે પાસેજરમાં જવું સારું છે. ચુલોડભાઈને જરા ગમ્યું નહી. પણ પછી બધાની મરજી દીડી એટલે રહેવાનું ઠરાવ્યું. પછી બાપુ પ્રતાપચંદ્રની તા. શંકર ખાંડરગની ચીઠીયે આવી કે બાપુનું લેકચર કાલે ઠર્યું છે એટલે તો રહેવું નહીં ઠર્યું.

1st January 1882 Sunday.

સાંજરે માંડવામાં બાપુ પ્રતાપચંદ્રનું લેકચર સાંભળવા ગયા. ઘણું સારું હતું. મહારાજ તથા દિવાન સાહેબ આવ્યા હતા. પછી મહારાજની ખાનગી મુલાકાત અમે વગેરેયે કરી. * * * * કાલે અમદાવાદ ન જતાં વડોદરે રહ્યા તે સારું થયું. પ્રતાપચંદ્રનું લેકચર સંભળાયું તા. મહારાજની મુલાકાત થઈ."

આ પ્રસંગોની પૂર્વે તથા ત્યાર પછી અનેક વખતે ભોળાનાથ વડોદરે ગયા હતા; તેમાં ૧૮૬૯ ના ડિસેમ્બર માસમાં રાવમદાદુર ગોપાળરાવ હરિ દેશમુખ સાથે ગયા હતા. શ્રીમંત ખંડેરાવ ગાયકવાડની સહાયતાથી, વિધવાવિવાહ સશસ્ત્ર છે, બાવોદાદ શાસ્ત્રસમત નથી, તથા સમુદ્રમાં જવાથી પતિત થવાતું નથી, એ ત્રણ મહોટા વિષયોના સિદ્ધાંત વડોદરાના શાસ્ત્રીઓ પાસે કરાવવાનો એમનો પ્રયત્ન હતો.

"2nd Dec 1869.

દશ વાગ્યા પછે, મકરપુરે ગયા. ખંડેરાવ ગાયકવાડને મળ્યા. મહારાજે ગોપાળરાવને કહ્યું કે શાસ્ત્રીઓએ જવાબ તૈયાર કર્યો છે પણ પૂર્વપક્ષીયે કબૂલત આપવી જોઈએ કે પુનરલમ્બ અશાસ્ત્ર કરે તો તેઓએ પ્રાથશ્ચિત્ત કરવું. ગો-

પાળરાવે કહ્યું કે વિષ્ણુશાસ્ત્રી કાગળમાં તે સરત કબૂલ કરેછે. પણ તેમની સરતમાં સામા પક્ષવાળાએ સહી કરવી. બનેની સરતમાં એક ખીજાએ સહી કરવી તે નાતાલની રજામાં વાદ થાય તે પહેલાં કરીને વાદવિવાદનો આરંભ કરવો. ગેરપાળરાવને તથા મને પ્રતિજ્ઞા આપી મધ્યસ્થ રહેવાનું મહારાજે કહ્યું તે કબૂલ કર્યું. * * *

એજ મહાકૃતને માટે એ બે મહાપુરુષોએ વડોદરા જઈને શાસ્ત્રીઓને પૂછવાના પ્રશ્ન દહાવી તે સાલની નાતાલની રજામાં સભા કરી વિવાદ દરાવવાનો વિચાર રાખ્યો હતો; પણ તેનું પરિણામ શું થયું તે એમના રોજકામ ઉપરથી જણાતું નથી.

સન ૧૮૫૬ માં પોતાના કુટુંબના પુરુષવર્ગને તથા દેટલાક મિત્રોને લઈને સુરતથી ભરૂચ જઈ લાંચી શુક્રતીર્થનું રમ્યસ્થાન તથા કબીરવડ નામનું ભવ્ય વટવૃક્ષ જોઈ આવ્યા હતા. ત્યાર પછી અનેકવાર ભરૂચ ગયા હતા, પરંતુ તેમાં બે પ્રસંગ મુખ્ય છે. એક, ભરૂચનું પ્રદર્શન બિધડ્યું તે વખત, અને બીજો સન ૧૮૭૯ માં ભરૂચની પ્રાર્થનાસમાજનો વાર્ષિકોત્સવ હતો તે પ્રસંગ. ભરૂચ પ્રદર્શનના પ્રસંગે જોનાનાથ લાં ગયા હતા તેનો દૃઢ હેવાલ નીચેની નોંધ ઉપરથી માલુમ પડશે:—

■ 23 Dec. 1868.

આજ ભરૂચ પ્રદર્શન બિધડ્યું. એ સમારંભમાં લોકોને ઘણી અડચણ પડી. પોલીસની ગેરવર્તણૂકથી લોકો ધણા નારાજ થયા. પ્રદર્શનના અંદર એસવાની બરોબર ગોઠવણ નોતી. રાજા લોકોની પણ યોગ્ય સરભરા નહિ થવાથી નારાજ થયા.

■ 24 Dec. 1868.

આજ પ્રદર્શન જોઉં. ગોઠવણ સારી હતી. વડોદરાનો સામાન સારો હતો જોવા લાયક પારીસનો એક આયનો હતો. સાંજરે દરબારમાં ગયા. રાજાઓ બંધા આવ્યા પછે ગાયકવાડ આવ્યા અને તે પછે ગવરનર સાહેબ પોતાના તંત્રીમાંથી આવ્યા એટલે ગાયકવાડ મુખાં સર્વેએ બિડીને ગવરનરને માન આપ્યું. આ વાત ગાયકવાડને વાસ્તે મેં પેહેલીજ જોઈ. * * *

બીજો પ્રસંગ જોનાનાથ ભરૂચ ગયા તે વખતે લાંની પ્રાર્થનાસમાજનો વાર્ષિકોત્સવ હતો. તેની હકીકત જણાવવાને નીચે એમના રોજકામની નોંધ ઉતારિયે છિયે:—

“ 30 June 1879 Monday

:

આજ ભરૂચ પ્રાર્થનામંડળીનો તીજો વાર્ષિક ઉત્સવ છે. રાત્રે ગયો. મેં વ્યાખ્યાન કર્યું. અહીંની મંડળી અમદાવાદની પ્રાર્થનાસમાજના સિદ્ધાંતને મળતી કહી સકાતી નથી. પારસી તથા મુસલમાનને આવવા દેતા નથી એ મોટી ખામી છે. અહીંના મનમોહનદાસ પ્રમુખ છે તેમનું મત વેદાંતનું છે. વળી વેદને મુખ્ય માનવો એમ અહીંના કેટલાક સભાસદોનો મત છે. આવી રીતી અહીંની મંડળીની છતાં મારો જો ઉત્સાહ હતો તે ભંગ થયો.”

પ્રાર્થનાસમાજના સિદ્ધાંતમાંના બ્રાતૃભાવના સિદ્ધાંતનું ઉદાર સ્વરૂપ આ ઉપરથી સહજ જણાયો.

સન ૧૮૬૯ના માર્ચ મહિનામાં થાણાના સબોર્ડિનેટ જનરલ ભોળાનાથ હતા. સારે સાંધી ‘વિહાર વોટર વર્ક્સ’ તથા કેનેરી ક્રેન્સ’ જોવા ગયા હતા તે વિશે લખ્યું છે કે:—

“ 14 March 1869.

આજ સવારમાં વીહાર વોટર જોવા ગયા સાંધી કેનેરી ક્રેન્સ જોઈ આવ્યાં. સાંજરે થાણે આવ્યા. ભાંડૂપના સ્ટેશનથી થાણે આવ્યા. વીહાર તળાવ મોટું છે. કેનેરી ક્રેન્સો ધણી જુની જણાય છે. સાં કોઈ વરતી નથી ને જગા સાફ નહી તેથી જુની જગા જોઈ એ સીવાય કાંઈ વધારે પસંદ કરવા લાયક જણા મને તો લાગી નહી. ”

ઈ. સ. ૧૮૬૯ માં અંબાજી તથા આણુનો મ્હોટો પ્રવાસ પગરસ્તે ધણુ મિત્રો તથા કુટુંબના પુરુષવર્ગ સાથે ભોળાનાથે કર્યો હતો. એ લાંબી મુસાફરીમાં અનેક જાણુવા જોગ હકીકત બની હશે, પરંતુ હુંવે તે પ્રસંગની રોજનિશી મળી સકતી નથી તેથી એ પ્રવાસ વિશે કાંઈ લખવાનું સાધન નથી.

પછી સન ૧૮૭૨ ના ડિસેમ્બર માસમાં પોતાના કુટુંબનાં સર્વ માણસોને લેઈને બહુચરાજી ગયા. તે વખતે એમણે શું શું કર્યું તે જાણવાને નીચેની નોંધોનો ઉતારો કર્યો છે:—

“ 27 December 1872.

આજ સવારમાં સર્વ છોકરાં સહીત વીરમગામ ત્રેનમાં આવ્યા. શુકલ દુરનારાયણ ડિદેરામ વીરમગામના વાસી બ્રાહ્મણ સાક્ષર છે તેની પાસે ઉદીચપ્રકાશ છે તે લખાવી મોકલવાનું વેને કહ્યું.

20 December 1872.

આજ નાર વાગે બહેયરાજ માતામાં આવ્યા. બહેયરાજ આ નામ પ્રાપ્ત તા. આધુનિક છે. મૂર્ખ લોક બેયરાજને માતા માની તેની માનતા કરેછે. બોલા લોકો સંસારી સુખ એ માતા આપેછે એવું માની બટોના કહેવા ઉપર છેતરાયછે. બેયરાજની ઉત્પત્તી રાસમાળામાં લખેલી છે. તે ઉપરથી કોઈ નાડોદી ચોર સાથે લઢાઈ કરીને તે ત્યાં મરણ પામી છે. જેમ શરવીર પુરોને મૂર્ખ અજ્ઞાન લોકો માન આપેછે તેમજ સ્ત્રીએ કોઈ અસાધારણ પરાક્રમ કર્યું હોય તેની અજ્ઞાની દેવીશક્તિ માની તેને દેવ કે દેવી માનેછે. વિચારવાન તથા ખરા ભક્તિમાન, મનુષ્યને પરમેશ્વર માનવામાં ઈશ્વરનું અપમાન થાયછે, એમ ગણેછે. જડ વસ્તુ ઈશ્વર નથી. અજ્ઞાન લોકો એમ માને તેમાં કોઈ નવાઈ નહીં પણ કેળવણી પામેલા વેદેશી ક્રિયાઓ કરે તે જોઈ વધારે ખેદ થાયછે. બેયરાજ (?) રૂરામાં ગોખ છે તેને આંગી ચડાવેછે. મેહુ એ ગોખને દેવી કે દેવ માન્યો નથી ને તેને મારા મનથી કાંઈ પણ માન આપ્યું નથી ને નમસ્કાર પણ કર્યો નથી. કારણ કે એને ઈશ્વર કે ઈશ્વરી માનવું એમાં જગત્તાં પરમાત્માનું અપમાન થાયછે એમ મારા મનમાં આવેછે. બેહેયરાજ યાત્રાએ આવ્યા નથી. પણ માર ગામ ધનોરા છે ત્યાં જવાનું હતું તે રસ્તામાં બેહેયરાજ છે માટે ત્યાં મુકામ રાખ્યું હતું. અમારી સાથેન લોકોમાં કેટલાક વેદેશી છે તેમની એક જોઈ ઘણું દસતું આવેછે. પરમ કૃપાલુ ઈશ્વર લોકોને સન્માર્ગે ચડાવી એના ખરા સ્વરૂપનો ખોધ કરે. "

ત્યાંથી ધનોરે ગયા, ત્યાંની બધી હકીકત વસ્તી વગેરે લખી લીધું. ત્યાં એક દિવસ રહી પાછા ફર્યા અને ફરીથી બહેયરાજમાં મુકામ કર્યો તે વખતે ફરીથી બહેયરાજ વિશે નીચેની નોંધ એમણે લીધી:—

" 31 st December 1873.

આજ ધનોરેથી નીકળ્યા. બેયરાજમાં બાદારની ધર્મશાળામાં મુકામ કર્યો. બેયરાજના મંદિરની જમણી પાસની ધર્મશાળામાં ભીત ઉપર પથર ઉપરનો લેખ છે તેમાં લખ્યું છે કે બેયરાજનું મંદિર માનાજ ગાયકવાડે સંવત ૧૮૩૯ માં બનાવ્યું. એ લેખની નકલ લીમબાઈની નોટબુકમાં છે. હરગોવન ચમરવાળો મારો ઓલખીતો છે. તે કહેછે કે માતાજીને પ્રથમ તો મઘ ખુલી રીતે ધરાવાતું હવે તો માતાજી બોળાં યયાં છે માટે ગુપ્ત રીતે મઘ ને નાસીંગવીરને તો બધાડી રીતે દારૂ દરરોજ ચડાવેછે. ને બકર પણ કાપે-છે ને કાલી ચૌદશે માતાની ચાચરમાં ખંભાલીયા પાડે મારેછે. આવાં કર્મ

યાય તે સ્થળને લોકો પુણ્ય તીર્થ ગણે છે એ જોઈ મનને ધણે ખેદ થાય છે. ઈશ્વર માણસની બુદ્ધિ સુધારે. ધણા લોકો અગ્નિ તથા મૂર્ખ છે એમ કહ્યા વિના ચાલતુ નથી. માનસરોવર પણ માનાશ્ર ગાયકવાડે બંધાવ્યું છે. માનસરોવરનું પાણી એવું તો મેહું ને ગદુ છે કે તેમાં નાહાવાનું તો શુ પણ તેના સામુ જોવાનું પણ મન થતુ નથી. આવા ગદ્ય તથા શરેલા પાણીને લોકો તીર્થ માની તેમાં ડબકાં મારે છે. અમારી મંડલીમાંથી નોકરો સિવાય પુરુષોમાં કોઈ નાહુ નથી. જાણ્યામાં * * નાહો હશે. બધરાંમાં * * * નાહો. બધરાંનું મૂર્ખપણું વિદ્યા શીખે સારેજ જાય.”

પછી ૧૮૭૩ ના માર્ચ માસમાં હુતાશનીની રજાને લગતી બીજી થોડીક રજા લઈને કુટુંબસહિત નાસિક તથા પૂના જોવાને જોજાનાય ગયા. તેનો હેવાલ નીચેની નોંધો જોવાથી જણાશે.

“ 10 March 1873 Monday

મુખાઈનાં તાબૂત જોયાં; ઘણાં સારાં નોતાં.

“ 11 March 1873 Tuesday.

Exhibition (સંગ્રહસ્થાન) જોયું. ઘણું જોવા લાયક છે.

12 March 1873 Wednesday.

આજ નાસીક ગયા. પાંચ વાગે ડીઓલાથી સ્ટેશન પોઆ લાંથી ઘોડાની ગાડી ટાંગામાં બેસીને નાસીક ગયા. પંચવટીમાં ઊતર્યાં. મુખાઈથી નાસીક જતાં યજ્ઞઘાટ જોવાલાયક છે. રાત્રે જમવાનો સામાન સારો નોટોતો.

13 March 1873 Thursday

નામીકમાં ગોદાવરી નદી છે, કુંડ બાંધેલા છે તેનું મહાત્મ, આગલના સમયમાં મહાત્મા રહેતા હશે તે ઊપરથી થયેલું. આજ તો પાણી મેહું છે. જોળી શ્રદ્ધાવાળાને ગમે; બાકી નાસીકમાં કાંઈ ગમે એવું નથી. બિહુકો લોકોને ધણા હેરાન કરે છે. તીર્થશ્રદ્ધ તથા મુડન મેહે કરાવ્યું નથી, એ કરવું કેવળ મૂર્ખપણું છે એમ હું માનુ છું. નદીએ સ્નાન કર્યું પણ પાણી મેહું હતું તેથી સ્નાન કરવાથી ચિત્ત ધસતુ થયું નહિ. મૂર્તિપૂજકો તથા તીર્થનું મહાત્મ માનનારાને સારું લાગે પણ ઈશ્વરબક્તને તો એના ઊપર શ્રદ્ધા બેસે નહિ. અંતઃ-કરણુ પવિત્ર થતું જોઈએ નાહાવાથી શરીર પવિત્ર થાય છે. તીર્થનાં માહાત્મ બ્રાહ્મણોએ પોતાના સ્વાર્થને સારૂ ખોટાં ખોટાં કથાનકો જોડીને બીચારા અગ્નિ લોકોને છેતર્યા છે. નાસીકમાં કાંઈ ઠીક લાગ્યું નહિ તેથી અંજક જવાનો વિચાર બંધ રાખીને પુને જવાનું નક્કી કર્યું. * * * * *

સન ૧૮૭૪ માં લોગાનાયે પેનશન લેવાનો ધરાદો કર્યો પણ પંચાવન વર્ષનું વય પૂરું નહોતું થયું તેથી 'Invalid pension' લેવાનું હતું અને તેને સારું 'મેડિકલબોર્ડ'નું 'સર્ટિફિકેટ' લેવું પડ્યું હતું. તે લેવાને સારું લોગાનાયને તેજ વર્ષના સપ્ટેમ્બર માસમાં મુંબાઈ જવાનું થયું તે વખતે સર્ટિફિકેટ લીધા શિવાય જાણવા લાયક બનાવ શકતો એ લાંની પ્રાર્થનાસમાજનું મંદિર તૈયાર થયા પછી પ્રથમજ લાં ગયા તે હતો; તે વિશે લખ્યું છે કે:—

"20 September 1874 Sunday.

સાંજરે મુંબાઈની પ્રાર્થનાસભામાં ગયા. બંગ્લરદરે ઉપદેશ ધણો સારો કર્યો. પણ ગાયન તો સારું નોતું. મંદીર સારું શોભીતું છે તેનો ખરચ રૂ. ૨૨,૦૦૦) થયો છે તથા રૂ. ૬,૦૦૦) જમીનના ખેલ છે મંદીર અંદરથી ફૂટ ૬૩ લાંબુ અને પોહોણુ ૩૫ છે."

રાધનપુરના રાજ્ય સાથે લોગાનાયને ઘણો નિકટ સંબંધ હોવાથી લાંના નવાબસાહેબના શાહજહાઓના લગ્નપ્રસંગે લોગાનાયે પોતાના પુત્રોને મોકલ્યા હતા, પરંતુ લાં રેલવે નહિ તથા પોતે સરકારી નોકરીમાં એટલે લાંબી મુદતનો અવકાશ મળવો કઠિણ, તેથી ૧૮૭૫ ના આરંભ સુધીમાં લોગાનાય રાધનપુર જઈ સત્યા નહોતા. એ વર્ષમાં તો નોકરીથી મુક્ત થયા એટલે સ્વતંત્ર રીતે પોતાની ખુશી પડે લાં સુધી ખ્વાર ફરવાની કુરસદ મળી. ૧૮૭૫ ના જાન્યુઆરી માસમાં લોગાનાય રાધનપુર ગયા. પાટડી સુધી રેલવેમાં જઈ લાં એક દિવસ રહી બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે રાધનપુરથી આવેલી ગાડિયે વગેરેમાં સવાર થઈ કુચ કરી. તેના હેવાલ સારું એમના રોજકામની નોંધ પ્રસંગે પ્રસંગે ઉતારિયે છે:—

"8 January 1875.

સવારમાં પાંચ વાગે પંચાસરથી શમી જવા નીકળ્યા. સંજેશ્વર સાડાછ વાગે પોહોઆ. સંજેશ્વરમાં આવકનું દેર જોયું. * * * *"

"11 January 1875.

નવાબસાહેબના હજુરમાં સાંજરે પાંચ વાગ્યા પછી ગયા. આહીર કર્યું. * * * રાત્રે પ્રાર્થના કરી."

"12 January 1875.

સવારમાં ગામમાં ગયા. શાવકનાં દેહેરાં તથા મહાદેવનું દેહેર જોયું. * * * *"

રાધનપુરમાં ચાર દિવસ રહી લાંથી પાટણ જોવાની ઇચ્છા થયાથી તે તરફ ગયા. પાટણ શહેરની જૂની ઐતિહાસિક હકીકત ટૂંકમાં રોજકામમાં લોખાનાથે લખી રાખી છે. તે આખી નોંધ આ રથને ઉતારવાથી લંબાણ થાય. માટે કેટલુંક જાણવા લાયક છે તેજ લખું:—

15 January 1875 Friday.

આજ પાટણ સાંજરે ત્રણ વાગે પોચ્યા. વૈકુંઠરાયની ધર્મશાળામાં જિતયાં. નાગરાયે ઘણી ખાતરદારી કરી.

16 January 1875.

પાટણ જાણે નહાતું અમદાવાદ દોષ એવું દેખાય છે. ત્રણ દરવાજા, બદ્ર, તા. બદ્રમાં રામમદીર તથા સરકારવાડો છે. પાટણના દરવાજા બાર નીચે પ્રમાણે * * * *. હીંગળા ચાચરના મેહેલા વચે ચઢી છે તેનો દેખાવ અમદાવાદના ચઢી જોવો છે. પાટણમાં વડનગરા નાગરોનાં ઘર ૧૫૦ છે અને બિહુકનાં ઘર ૧૦ છે. બિહુકની દક્ષણનાં નામાં ૩૦ થાય છે. * * * પાટણમાં પચાસરા પારસનાથનું દેવળ છે તેમાં વજુરાજ આવડા પાટણ શહેરના વસાવનારની આરસપાણીની મૂર્તિ છે તે નીચે સવત્ ૭૫૧-૭૫૨ લખી છે. હીંગળા ચાચરમાં ગાધવંવાડામાં આઘ ગણપતીની મૂર્તિ છે તે નીચે લેખમાં સવત્ ૮૦૨ ના ચેત્ર શુદી ૨ વાર શુક્રે વજુરાજ આવડાએ અનહીલવાડ (અથવા પાટણ) ની સ્થાપના કર્યાનું લખ્યું છે. ગુગડીયા દરવાજાની બહાર એક હનુમાનનું મંદિર છે લાં અમે પ્રથમ જિતારો કર્યો પણ શહેરથી ધણુ વેગનુ તેથી લાંથી વૈકુંઠરાયની ધર્મશાળામાં આવીને મુકામ કર્યો સુખી થયા. નાગરવાડાની નજીકમાં એ ધર્મશાળા છે. નાગરવાડો જોયો. નાગરોનાં ઘર જાણ્યું છે * * * .

17 July 1875.

દરવાજા બહાર ખાનસરોવર જોયું. એ સરોવર બનાવ્યાની તારીખ * * * હીંગરી સને ૭૮૪ માં આ તળાવ બનાવ્યું ઠરે છે. * * * પાટણમાં જોવા લાયક સ્થાનમધ્યે સહસ્ત્રલિંગનું તળાવ જોવામાં આવ્યું નહિ બાકી સર્વે જોયું. * * * .

લાંથી પોતાને ધનામી ગામ ધનોરે જતાં વચમાં બહુચરાણનું સ્થાન આવ્યું લાં એક દિવસ મુકામ કર્યો. આ પ્રસંગે પણ બહુચરાણ વિશે પ્રથમના જેવીજ નોંધ છે. એટલે તે આહિ ઉતારતાં પુનર્સંજિત થાય.

અમદાવાદમાં ‘આર્મ્સકોલેજ’ યાજ એવી ભોજાનાથની પૂર્વથી ઇચ્છા હતી, અને તેમાં એમણે ધનની યથાશક્તિ સહાયતા આપી હતી; પણ તે કૃત્તને પોતાના મનની તથા તનની મદદ આપનારમાં ભોજાનાથ મુખ્ય પુરોમાંના એક હતા. તનની મદદનો એક પુરાવો નીચેની નોંધમાં છે અને ખીન્ને પુરાવો આજ પ્રકરણમાં આગળ આવશે:—

“ 3 July 1875.

આજ સવારની ગાડીમાં હું ગોપામરાવ, જેયરદાસ, મહીપતરામ વડોદરે ગયા.

1 July 1875.

આજ આઠ વાગે અમે સર્વે સર. ડી. માધવરાવ દીવાનને મળ્યા. ધણી વિદ્વાન તથા જિતમ પ્રતના માણુમ છે. કોલેજ F. D. A. મુધી વડોદરામાં કરવાનું તેમનું મન જણાય છે. બે ત્રણ કલાક વાત કરી.”

વડોદરે જવાનું આ પ્રસંગે થયું હતું તે ફક્ત અમદાવાદની કોલેજ સારું ગાયકવાડ સરકારની સહાયતા મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવા સારું.

૧૮૭૫ ના નવેમ્બરમાં જ્યારે નામદાર પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા તે વખતે એમનો આદરસત્કાર કરવાને રાજા, સરદારો, વગેરે શિષ્ટ-મંડળ મુંબાઈમાં ભેજું કરવામાં આવ્યું હતું તે પ્રસંગે, ભોજાનાથ દક્ષિણના ખીન્ન વર્ગના સરદારની પંક્તિમાં હોવાથી એમને પણ સરકાર તરફથી મુંબાઈ જવાનું નિમંત્રણ આવ્યાથી ઓક્ટોબર મહિનામાં એ મુંબાઈ ગયા. તે પ્રસંગે બહુ જાણુવા લાયક હકીકત નથી. તે વખતે ભોજાનાથ આશરે બે મહિના મુધી મુંબાઈમાં રહ્યા હતા, તે અરસામાં કામને સળખે થાણે જઈ થોડા દિવસ રહ્યા હતા. મુંબાઈથી ‘સ્ટીમ બોર્ડ’ માં બેશીને Elephantia Carcs (ધારીપુરી) બોલા ગયા હતા. મુંબાઈથી પાછા ફરતાં વડોદરે જિતયાં, અને સાંથી ડાકોર જવાનો ઇરાદો થયો; પણ તે અરસામાં અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજનો વાર્ષિકોત્સવ આવ્યો માટે કુટુંબનાં માણુસ ને એમની સાથે હતાં તેમને વડોદરે મૂકી ભોજાનાથ પોતે બે દિવસ સારું અમદાવાદ આવ્યા. સાંથી બાકીનાં કુટુંબનાં માણુસોને લઈને ડાકોર જવા નીકળ્યા, તે અણુંદને સ્ટેશને વડોદરે રહેલો આમ્રવર્ગ બેગા થયો. સર્વે સાંથી ડાકોર ગયા. ડાકોરની હકીકત લખેલી માલુમ પડતી નથી, પણ એટલું નિશ્ચય છે કે ડાકોરની રેલવે બિલ્લુ પછી તે બોઈ નહોતી તેથી સા આ પ્રસંગે ગયા હતા.

ખેડાની 'હેડો લાયબ્રરી' ની સ્થાપના કરાવવામાં લોજાનાથે ઘણી સોતસાદ સહાયતા કરી હતી તેથી લોજાનાથની મ્હોટી એક છબી એ લાયબ્રરીમાં મૂકવી એવો દરાવ લાંના કલેક્ટરની સૂચનાથી લાયબ્રરીની કમિટીએ ૧૮૭૫-૭૬ માં કર્યો હતો. એ ઉપરથી પોતાની બે છબિયો સુરતના પ્રખ્યાત કારીગર હાંસજી રૂગનાથ પાસે કરાવી;—એક લાયબ્રરી સારું ને બીજી પોતાના ઘર સારું એ છબિયો તૈયાર કરતા પહેલાં હાંસજીની રૂબરૂ બેસવું પડ્યું હતું. તેટલા માટે ૧૮૭૬ ના જુલાઈ માસમાં લોજાનાથ સુરત જઈ બે ચાર દિવસ રહ્યા હતા.

એજ વર્ષમાં બે વાર ડાક્ટર ગયા તેમાં પ્રથમ રા. બા. શંકર પાંડુરંગ પંડિતની સોબતમાં ગયા હતા. તે વખતની હકીકત નીચેની નોંધ જોવાથી જણાશે:—

“ ૩ October 1876.

ડાક્ટર ગયા. શંકર પાંડુરંગ પંડિત મહેમદાવાદથી સાથે આવ્યા. “ + ” રાત્રે મંડળીઓ જોવા ગયા. ઘણી બીડ હતી. મૂર્ખ લોકો આડે રસ્તે ચડી ગયા છે. આવા મેળામાં સ્ત્રીઓની લાજ રહેવી કઠણ છે તોપણ મૂર્ખસ્ત્રીઓ મરદોની બીડમાં દરશણ કરવા જાય છે. હું એ રણછોડજીના મઢીરમાં ગયો નથી. કારણ કે મૂર્તિમાં દેવ છે અથવા મૂર્તિ એજ દેવ છે એમ હું માનતો નથી. મૂર્તિપૂજાથી લોકો ઘણી નીચી અવસ્થામાં આવી ગયા છે.”

આ મંડળિયો વગેરે જોવાને લોજાનાથ પગે ચાલીને ભરચક બીડમાં ફર્યો હતા. ડાક્ટરના મેળાની માલુસમારી બીડથી જણીતા વાચકને આ લેખ ઉપરથી જણાશે કે જનમડળના ડાંચા નીચા સર્વ વર્ગોમાં અલક્ષિત રીતે બળી જનસ્વભાવ આદિકનો અભ્યાસ આ નિરભિમાન, સાદા, મહાપુરુષે કેવી રીતે કર્યો હતો. તેજ સમયે ડાક્ટરથી ખેડે આવ્યા અને લાંના કૂલની નોંધ નીચે પ્રમાણે:—

“ 6 October 1876.

આજ સાંજે પ્રાર્થના સમાજ ભરીને અદ્યતન હોજમાં પ્રાર્થના કરી મેં ઉપદેશ કરે. ”

પછી દોઢેક માસમાં પાછા નાતાલની રજામાં બાપૂ રાત્રેન્દ્રનાથ ટાગોરની સાથે ડાક્ટર તથા વડતાળ ગયા. એ સમયે ડાક્ટરમાં કાંઈ જણવા યોગ્ય હકીકત બની નથી. વડતાળની મુસાફરીને સંખ્યે પણ એકજ બિના નોંધ લેવા લાયક છે:—

"30 December 1876

આજ બપોરે જમીને ડાકોરથી વડતાળ ગયા. બોરીયાવી સ્ટેશનથી વડતાળ ગયા ત્યાં સ્વામી નારાયણે હાથી મોકલ્યો હતો તેના ઉપર હું તથા ડાકોર બેઠા. હાથી ઉપર હું પેહેલ વેહેલોજ આજ બેઠો છું. બરોળર સુખમાં બેસાય તેવું નથી કમર દુખવા આવી."

ભોજાનાથ આટલી ઉંમરમાં તેજ દિવસે પ્રથમ હાથી ઉપર બેઠા ને સાર પછી કદી હાથી ઉપર બેઠા હોય એમ યાદ નથી.

ભોજાનાથની સર્વ યાત્રા તથા મુસાફરિયોમાં કલકત્તા તથા ઉત્તર હિંદુ-સ્થાનની મુસાફરીનું સર્વ કરતાં વિશેષ મહત્ત્વ છે. તેની હકીકત સવિસ્તર જાણવાને રાજકામમાંથી કેટલાક ઉપયોગી ઉતારા લખ્યે. તા ૯ મી જાન્યુઆરી ૧૮૭૭ ને દિવસે સાંજરે મુંબાઈથી નીકળ્યા.

"10 January 1877.

આજ દરડે ન જિતરતા ખડવા જોવું એમ વિચાર થવાથી ખડવે જિતયાં. ધર્મશાળામાં મુક્તમ કર્યો ગામમાં જતાં એક બ્રાહ્મણ મળ્યો તેનું નામ પુછ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું કે નાગેશ્વર કેવળરામ ને કહ્યું કે વડનગર નાગર છું એમ કહ્યું તેને ઘેર હું ગયો ને તેણે હકીકત લખાવી તે નીચે પ્રમાણે - કહેવાય છે કે જુનાગઢથી આશરે સાતમહે વર્ષ ઉપર નવાજ સાથે તકરાર થવાથી જુનાગઢથી ખડવે આવ્યા કહેછે કે ૬૦૦ ગાડીયો હતી. પાદશાહ પામે એ નાગરો ગયા. ખડવામાં શીતુરી બદમાશ લોકો હતા તેમને નાગરોએ ઢરાવ્યા પોતાને તાબે કરી લીધા તેથી પાદશાહે કેટલાક નાગરોને દેસાઈગીરીની નીમનોડ કરી આપી * * * . તે દાદાબાઈ દેસાઈને ઘેર હું મળવા ગયો તે ધણી વિવેકી છે રીત ભાત નાગર જેવી છે. * * * ને જીયુએ લગન તથા જનોઈનાં ગીત ગવડાવી જોયાં તે નાગરોને ધણાંખરાં મળતાં આવેછે. * * * કેટલાક નાગરો કમડાના વેપારી છે. ગૃહસ્થ તા. ભિન્નક બે વર્ગ છે. હાલમાં ગૃહસ્થનાં ૬૦૦ ઘર છે. ને તેટલાંજ આશરે ભિન્નકનાં છે. ગૃહસ્થ ભિન્નકમાં કન્યા આપવા લેવાનો વ્યવહાર છે. એક કન્યા ઉપર બીજી કન્યા પરણવાનો ચાલ છે. આટલોજ માત્ર દરક છે. ખંડવામાં હાટકેશ્વરનું દેહેર છે. તે નાગરો જુનાગઢથી આવ્યા ત્યારે બધાવ્યુ એમ કહે છે. હાટકેશ્વરનો ઉત્સવ ચૈત્ર શુદી ૧૪ ને દિવસે કરે છે પાલખીમાં બેસાડી વરધોડો કાઢાડે છે. પાલખી છે તથા મુખવટો અથવા મુખારવદ છે. * * * નગરખડ કોઈ બીજા નાગરબ્રાહ્મણને લાછે. * * * નાગરોનાં નામ પ્રથમ મહેતા, રાય,

વોહોરા, પંઝા, ઝોઝા, વ્યાસ પાડતા. ખંડવાના નાગરો કોઈ પણ ખીન્ન બ્રાહ્મણનું જન્મતા નથી. પોતાની માંહોમાંદ જન્મવા તા. કન્યાવ્યવહાર છે. પરદેશમાં પણ ખીન્ન બ્રાહ્મણનું ખાતા નથી. વડનગરા નાગર હોય તો તેને ત્યાં જન્મે. લગનમાં ગણપતિ બેસાડે છે. વરને પીઠી ચોળે છે. લુણ ઉતારેછે. (આ લુણ ઉતારવાની ચાલ ગુજરાત બારગામમાં નથી; છપોળમાં છે તેની રીત તેમાં હશે) કન્યાના ગળામાં હારડો નાંખે છે. પછાની રીત મુકરર નથી. અમૃતકરણ ભસ્મમર્યાદા વગેરે નાગરે કરવું નહિ એમ અચળમાં છે તે ખડવાના નાગરો પાસે છે. ખંડવામાં સત્તાવીસ ગોત્ર તા. ૧૩ શર્મ છે. ' ' ' ' જેટલી વાર જન્મવું તેટલીવાર નાહાવાનો ચાલ છે. દુધની દશમી હોય ત્યારે નાહા પીના ખાય પણ વચમાં પાણી પીવાય નહિ. જન્મતાં પાણી જિંચેથી પીવાનો ચાલ છે કેટલાક ડુચીને ડાબે હાથે પીયે છે (આ ચાલ ખીન્ન બ્રાહ્મણોનો જોઈને પડયો હશે) ઘણો કાળ તથા દેશોંતર થયાથી કેટલાક ચાલ બદલાય." આ શિવાય ખીન્ન દક્ષતરી પુરાવા જોઈને દૂર ખુણે અધકારમાં શુભ રહી ગયેલા સ્વસ્થાતિબંધુઓની ટૂંકી હકીકત લખીને પોતાના મનનો નિર્ણય એજ નોંધમાં બતાવ્યો છે કે:—

“એકંદર રીતભાત જોતાં ખડવાના નાગરો વડનગરા નાગર છે એમ માનવાને સખજ અનુમાન છે.”

જાતિબંધનથી થતી મોટી હાનિઓને લીધે એ બંધનની વિરુદ્ધ પોતાનો દૃઢ મત છતાં, અનેક જમાનાથી થતી આવેલી સંસ્કારપરંપરાને લીધે, સુધ્ધતા, જ્ઞાન, સાહસ, ઇલાદિ ગુણથી જાંચી પકિતયે આવેલી પોતાની નાગરી નાસની ઉત્તતિમાં લોગાનાયને કેટલો ઉત્સાહજેર રસ હતો તે આ ઉપરથી જણાશે. તેમજ ઘણાં વર્ષથી ખીન્ન ગામના નાગરોએ પોતાની જાતિના તરીકે ન સ્વીકારેલા ખંડવાના નાગરોને ન્યાય આપી તેમને સંવ્યવહાર્ય ગણવા જોઈએ એ ઉદ્દેશથી જાતિબંધનને કાંઈક શિથિલ કરી નાગરવર્ગને વિસ્તાર પમાડવાની ઇચ્છા પણ જણાઈ આવશે.

ત્યાંથી ખીન્ને દિવસે રાત્રે નીકળી જખત્રપુર આવ્યા. ત્યાં શું શું જોયું વગેરે હકીકત નીચેની નોંધમાં છે:—

“13 January 1877.

આજ Marble Rocks (આરસના પાહાડ) જોવા ગયા. જખત્રપુરથી ૧૪ મૈલ છે એને લોકો બેઝઘાટ કહેછે. ' ' ઘાટ આગળથી હાડીમાં બેસીને આરસના પાહાડ જોવા ગયા. અતિસુંદર દેખાવ ખંને પાસ

શ્વેત પાદાડને વચ્ચા નર્મદાનો પ્રવાહ જોઈને ઈશ્વરની અપાર સત્તાનો મનમા વિચાર ઉત્પન્ન થયાવિના રહે નહિ. માને ધણું આનંદદાયક લાગ્યું. ધર્મો રમણીય દેખાવ બેશક જોવા લાયક છે. આરસના પાદાડ જોઈ આત્મીને પડે એ મન નર્મદાનો ધોધવો (Fall of Nerbudda) જોવા ગયા એ પછી અતિસુદર અને સૃષ્ટિની ખૂબી જોવા લાયક છે. ઈશ્વરની મહાન સત્તા તથા ઉપકારી ગોડવણનો પુરાવો છે.”

આ રમણીય સૃષ્ટિ મૌન્ય જોઈ એમના ભક્તિમાન આત્માને ઈશ્વરનો તુરત સંયોગ થયાથી મદન તેની સ્તુતિ પ્રાર્થના નીચે પ્રમાણે થી તે પછી, એજ નોધમા લખી છે —

“હે પ્રભુ આવો સમર્થ છતાં તને જામે કેમ જુલો જઈયે છીએ ? અમને તારા સમુખ તું કેમ લઈ જતો નથી ? હે પિતા તું મને સન્માર્ગ બતાવી તારા શુભદર્શન તા સનિધપાડુ સદા અમારા હૃદયમા રહે એવું કરે.”

ઈશ્વરની ભવ્યતા તથા સુંદરતા આવા રમણીય સ્થળોમા મૂર્તિમતી થતી કેટલા થોડા પ્રવાસી જુવેછે. ધર્મવાસના અને મિત્વનાસનાનું યોગ્ય સમેતન થઈ અનૈકિક રીતે સચેતન થયેના આત્મા ઉપર જેવી છાપ આવા સ્થળોના દર્શનથી પડે એવી સામાન્ય જન ઉપર પડવાની નહિજ. પરંતુ કેળવણી થામેલા વિદ્વાનો, નિદાન ગણાતા રાજમરશ્ચારિયો, ઇલાહિયાથી પછી વગા થોડાજ પુરો આવા સ્થળ ઉપર ભાનસહિત જવાની ઉત્સુકતા રાખશે, અને તેમ જશે તો થોડાકજ પુરોના હૃદયમા આવા પ્રકારનું ઉત્તમ ભાનસચનન થશે. નવીન પ્રકારની કેળવણીથી અસ્પૃશ્ય, કનિષ્ઠાસના સૃષ્ટિમૌન્ય ઉપરના પ્રીતિભના દોષથી મુક્ત, — ભોળાનાથના સ્વાભાવિકકવિત્વપૂર્ણ હૃદયમા થયેના ગભીર તથા ઉત્તમ ભાનના ઉદ્ગોષનનું આ એક ટમે લેખ ધણું મૂલ્યસ્વરૂપ છે.

લાથી અલાહનાદ મુકામ ક્યોં, લાની હખીમત એમના ધાર્મિક વિચારના પ્રકરણમા છે અલાહબાદથી તા ૧૭ મીએ નીકળીને ૧૮ મીના પ્રાત કાળમા કનકતે પ્લોઝ્યા ચોવીસ કનાક સુધી લાગટ રેલવેની ગાડીમા તેજ વખત પ્રથમ બેઠા કલકત્તાની સવિસ્તર હકીકત ભોળાનાથે અમેજી પત્રદારા રા બા મહીપતરામને લખી મોકલી હતી તે થવ અન્ય સ્થળે પ્રસંગવશાત્ દાખવ મ્યોં છે. કનકતેથી તા ૨૭ મી જાન્યુઆરીએ નીકળીને વૈજનાથના સ્થાનમા ભોળાનાથ આવ્યા. વૈજનાથની જગા બહુ રમણીય નથી. પછી

પોતાના પિતા પૂર્વે સાં ગયા હતા તેથી એમને પણ જવાની ઉત્કંઠા થઈ હશે. તેની હકીકત:—

■ 28 January 1877.

આજ ઐઘનાથ (વૈજનાથ)ને સ્ટેશને બેઠાં, સ્ટેશનથી બે ગાઉ વૈજનાથનું સ્થાન છે સાં ગયા. દેવલ ઘણું મોટું નથી. પંજા લોકો વૈજનાથમાં રહે છે. યાત્રાતુને ગોરપડું કરે છે. મારા પિતા સ્વર્ગસ્થ સારાભાઈ સંવત ૧૯૦૩ ની સાત્તમાં કાશીયાત્રાએ આવેલા તે વખતે અહીં વૈજનાથમાં આવ્યા હતા તેમના હસ્તાક્ષરનો લેખ પંજા દયારામે ચોપડામાં બતાવ્યો તે તેમનો હસ્તાક્ષરનો ખરો છે. તેમણે હાંદી ભાષામાં દેવનાગરી અક્ષરથી લખ્યું છે એ લેખ જોઈ પિતૃસ્નેહ સ્મરણ થવાથી પ્રેમાત્મુ આવ્યાં. ૫ ૫ ૫ એ દયારામે અમારી સંભાવના સારી રાખી છે. ૫ ૫ ૫ ”

ખીજે દિવસે સાંથી કાશી આવ્યા; સાંની યોડીક હકીકત ધાર્મિક વિચારના પ્રકરણમાં છે. અને બાકીની નીચેની નોંધમાંથી જણાશે:—

■ 30 January 1877.

માનમંદીર જોયું. જયપુરના રાજા માનસીંગે બંધાવ્યું છે. તેમાં જુના હિંદુનાં જોતિંગ પ્રમાણે વેધયંત્ર (observatory) છે. તે જોયું. સાંજે દોડીમાં બેસીને ફરવા ગયા દોડીમાંથી રોહરનો દેખાવ ધણો સારો દેખાય છે.”

■ 31 st January 1877.

આજ દુર્ગાદેવીનું દેહેર જોયું. તાંહાં માંકડાં ઘણી ગમત કરાવે છે. બાપુદેવ શાસ્ત્રીને મળ્યા. સારા વિદ્વાન છે ગણીત જોતીષ શાસ્ત્રમાં સારા કુશળ છે.”

સાંથી અયોધ્યા નગરીમાં આવ્યા. એ નગરી સરયુનદી ઉપર આવેલી છે; સાંની રમણીયતાથી જોનાનાથનું ચિત્ત પ્રસન્ન થયું હતું. અયોધ્યાથી નીકળી લખનૌ મુકામ કર્યો. સાં જોઈ સારી સારી જગ્યાઓ તથા ઇમારતો હતી તે સર્વ જોઈ; તેમાં ‘હુસેનશાહ’ તથા સરકારી જાગ એ બે જગ્યાઓ જોનાનાથને ઘણી પસંદ પડી. તા. ૬ ફી ફેબ્રુઆરીએ કાનપુરમાં આવ્યા, સાં Memorial well તથા Memorial church જોયાં. સાં એમને વરસાદનું માવડું બહુ નડ્યું. કાનપુરથી આગે આવ્યા સાંની હકીકત આગળ આપેલા અગ્રેજ પત્રમાં છે. આગાનો કિલ્લો જોયો તથા જગપ્રસિદ્ધ તાજ-મહેલ જોઈને ખાતરી કરી કે એ રાજાની ખ્યાતિ છે તે વાસ્તવિક છે. આગ્રે-

અંગલો રાખ્યો હતો ત્યાં રજા. તે મકાનમાં તારીખ ૨૮ મીની સાંજરે ફેટલાક લોકોને બોલાવીને ઈશ્વરપ્રાર્થના કરી, તથા લોગાનાયે પ્રાર્થનાસમાજના સિદ્ધાંત તથા પ્રાર્થનાની આવશ્યકતા વિશે ઉપદેશ કર્યો.

તેજ વર્ધના સેપ્ટેમ્બર મહિનામાં લોગાનાથ તથા રા. બા. મહીપતરામ ખેડા પ્રાર્થનાસમાજના સાંવત્સરિકોત્સવને પ્રસંગે ખેડે ગયા. બાબૂ સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર તથા ખીખ મિત્રો પણ સાથે હતા. તેની હકીકત નીચે પ્રમાણે:—

“ 23 September 1877

આજ ખેડે ગયા. ટાગોર સાહેબ સેશન સાર ખેડે ગયા તેમની સાથે “ફર્સ્ટ ક્લાસમાં બેઠા. મહીપતરામ સાથે છે. નનુભાઈ સાથે છે.

સાંજરે સમાજ બરાવવાની તે અંગલો બોલ્યા. ”

23rd September 1877

સવારમાં સમાજ બરાઈ. સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોરે ધણોજ ઉત્કૃષ્ટ ઉપદેશ કર્યો. ”

24th September 1877.

આજ ખેડા પ્રાર્થનાસમાજની વર્ષગાંઠ છે. સવારે ચીંતામણ સખારામે ઇંગ્રેજીમાં વૃત્તાંત વાંચ્યો સારો હતો. યુરોપીયનમાં મી. રોપર્ડ, ડાક્ટર ફૂક, લેડુશ, લીટલ તથા રોપર્ડ સાહેબની મઝમ આવ્યાં હતાં. ફેટલાકે સાઈ ગાયું. સાંજરે ધર્મશાળા આગળ મેદાનમાં મહીપતરામે બાપણ કર્યું. ધણા લોકો ભેગા થયા હતા.

25 September 1877.

સવારમાં મહતર ગયા. ટાગોર સાહેબ સાથે હતા. ત્યાં ધર્મશાળામાં મહીપતરામે ઉપદેશ કર્યો. ”

ત્યાર પછી ૧૮૭૮ ના જૂન માસમાં લોગાનાથને કાંધે ખાનગી કામના સળભે મુંબઈ જતું પડ્યું ત્યારે જતી વખતે સુરત મુકામ કર્યો હતો:—

“ 10 June 1878.

આજ સુરત ગિતર્યા. પ્રેમચંદની ધર્મશાળામાં ગિતર્યા. અહીં સુરતમાં વામન આબાજી મોંડકની પ્રેરણાથી પ્રાર્થના-

* પોતાની ઉંચ ઉપાવસ્થા સ્ત્રી લોગાનાથ = મેન્ડ ક્લાસ” માં ખુસાફરી કરતા. પાછળથી શરીરફાણુએ “ફર્સ્ટ ક્લાસ” માં બેસવા માંડ્યું હતું. ફેટલાક અંગ્રેજીમાં જ્યારે સેન્ડ ક્લાસમાં બેસતા ત્યારે અનેકવાર દોઢેલા, પરંતુ એ પોતાની સાતી વૃત્તિને અડસરીને રહેતા.

સમાજ સ્થાપન થઈ મહીપતરામ એ કામમા ઘણી તોસ રાખે છે
 * " સાજરે પાચ વાગે દેાનતરાય સંપતરાયના મકાનમા પ્રાર્થના કરી
 હમેશને માટે રાયચદ દીપચદની કન્યાશાળાનુ મકાન રાખુ એમ બધાની
 નજરમા આવે છે " "

કચકતે જઈ આવ્યા પછી ભોજાનાથના મુંબાઈ, મુરત, ખેડ,
 માતર, ભરૂચ, ઇલાદિ સ્થળોમા પ્રયાણ થયેલા તે બ્રાહ્મધર્મપ્રચારને અર્થજ,
 અને એ સક'પની પ્રેરણા એમને કલકત્તાની બ્રાહ્મસમાજની કૃતિપદ્ધતિના
 પ્રસક્ષ દર્શનથી થઈ હશે એમ અનુમાન કરવાને કારણ છે

" 11 June 1878

આજ સનારે હુંસજીને લા જમનામાઈની તસવીર હુંસજીએ ચીતરી
 છે તે જોવા ગયા છમી વણીજ મુદર તથા તારીફ લાયક ચીતરી છે ધન્ય છે
 એના હુન્નરને આપણા દેશીમા ગુજરાતમા તે એના જેવો ટ્રાઈ નથી "

લાથી મુંબાઈ જઈ લા થોડા દિવસ રહીને પૂને કામ પ્રસંગે ગયા લા
 ચિંતામણુ સખારામ ચિટનીસને ઘેર બિતયાં ચિંતામણુરાવે એક દિવસે
 ભોજાનાથની મુલાકાત લેવાને પૂનાના કેટલાક ગૃહસ્થ મિત્રોને પોતાને ઘેર
 મેલાયા હતા પૂનાની મમાજમા ભોજાનાથે એ દિવસ ઉપદેશ કર્યો
 પૂનેથી મુંબાઈ આવીને થોડા દિવસ રહ્યા તે સમયમા મુંબાઈની સમાજને
 પણ એક દિવસે ભોજાનાથે પોતાના સદુપદેશનો લાભ આપ્યો થોડા દિવસ
 રહીને પાલ અમદાવાદ આવ્યા

એ વર્ષમા પણ ખેડ સમાજના વાર્ષિકોત્સવને પ્રસંગે ભોજાનાથે તા
 ૨૪ સેપ્ટેમ્બરને દિવસે ખેડે જઈ ધર્મોપદેશ કર્યો હતો, પણ લાતુ કામ મદ
 ચાલતુ જોવાથી એ પ્રસંગે એમને ઘણો ઉસાહ દેખાયો ન્હેતો

તેજ વર્ષના નોવેમ્બર માસમા કુટુંબના (થોડા શિવાય) સર્વ માણસોને
 નઈને ઊંડિયા તરફ પગરસને ગયા ઊંડિયે જતા એમને રસ્તામા વાતક
 નદી આગળ બહુ દરકત પડી અને પાછને મુકામથી સનારે બેલા નીકળ્યા હતા
 તોપણ રાત્રિયે દસ વાગે ઊંડિયે પહોચી ઉતારો કરી સ્વસ્થ થયા ઊંડિયે-
 થી કપડવણુજ જતા કેદારેશ્વર મહાદેવનુ સ્થળ જોઈ એમને બહુ આનંદ
 થયો કપડવણુજમા ગામ બહાર મોગી ધર્મશાળામા મુકામ કર્યો લા ત્રણ
 દિવસ રહ્યા તેટલામા લાના લોખંડે એમના ઉપર બહુજ પ્રીતિ દર્શાવી
 ભોજાનાથ કપડવણુજમા નોકરીના આરબના વર્ષોમા મુનસફ હતા તેને તે

સમયે ધણું વર્ષ વીતી ગયાં હતાં તે છતાં સાંના લોકોએ એમનું ધણું સન્માન કર્યું તથા એમના દુઃખ મુકામથી અસંતુષ્ટ દેખાયા. સાંથી લડુંદાના દુના પાણીના કુંડ જોવા ગયા. તે વિશે એમની નોંધ જોવા યોગ્ય હોવાથી આ સ્થળે ઉતારી છે:—

“8 November 1878.

લડુંદરાના ઝિનાપાણીના કુંડ જોયા. બ્રાહ્મણોએ અગાત માણસોને છેતરવાને આ ચમત્કાર જાણી ક્ષેત્ર દરાવ્યું છે. પૃથ્વીના ભાગમાં ગરમી હોવાથી તે ઠંડાણાનું પાણી ગરમ હોય છે. આ પાણી ખાર છે. નાદાવા લાયક નથી. એમાં કોઈ નાશું નહિ તેથી બ્રાહ્મણો ચીકણા. એક બ્રાહ્મણ ચોપડી લઈને મારી પાસે આવ્યો ને કહે કે તીર્થગાર મને કરીને આમાં લખી આપો. મેં કહ્યું કે અમારા ધરડાનો લેખ એમાં નથી વલી હું કપડવણુજ હતો તે વખતમાં અહીં આવેલો ત્યારે પણ મેં કોઈને તીર્થગાર કરીને લખી આપેલાની યાદ નથી. મારો જુનો લેખ હોય તો બતાવો; તે કાંઈ બતાવ્યું નહિ. મેં કહ્યું કે તમને ચોપડીમાં એટલું લખી આપું કે આ તીર્થ છે એમ હું માનતો નથી અને તીર્થગાર કરવાની જરૂર નથી. એ જવાબ સાંભળી એ માણસ નીરાશ થઈને પાછો ગયો.”

સાંથી કાકોર જઈ બે દિવસ રહીને અમદાવાદ આવ્યા. કાકોરમાં તીર્થ-સ્નાનાદિક કાંઈ કર્યું નહોતું.

મુંબાઈની પ્રાર્થનાસમાજના વાર્ષિકોત્સવમાં શામિલ થવાની ઇચ્છાથી તા. ૧૩ માર્ચ ૧૮૭૮ ને દિવસે ભોજાનાથ અમદાવાદથી મુંબાઈ જવા નીકળ્યા. સમાજ મળી તેટલી વખતે ભોજાનાથ જતા. દરેક સમાસદ સમાજ મળી હોય તે વખતે જુદી જુદી પ્રાર્થના ગોઠવી બોલીને કરે એવો મુંબાઈની સમાજમાં રિવાજ છે, તેને અનુસરીને ભોજાનાથે પણ ચોકવાર મરાઠીમાં તે પ્રસંગે પ્રાર્થના કરી હતી. તા. ૧૬ મી ને દિવસે ગુજરાતીમાં ઉપાસનાનું કામ એમણે ચલાવ્યું તેમાં ગુજરાતી દિંદી તથા અભંગ ગવાયાં તથા વિષયાનંદ કરતાં બ્રહ્માનંદ શ્રેષ્ઠ છે એ ગંભીર વિષયનું વિવેચન ભોજાનાથે કર્યું. ખીજે દિવસે Theosophical Society ના અગ્રણી કર્નલ ઓર્ડોટની મુલાકાત ભોજાનાથે લીધી:—

“આજ સવારમાં પેલા અમેરિકન Theosophic mission વાળા Col. Olcott ને મળવા ગયા. * * * એ લોકો ઘણી અસબવિત વાતો કરે છે. કોઈએ નજરે જોઈ નથી અને દેખાડતા નથી.”

મેડમ બ્લેવેટસ્કીને પણ તેજ અરસામાં સુંબાઈમાં લોળાનાથ મળ્યા હતા. અને તેને વિશે શું લખેછે તે જોઈએ:—

" 24 March 1879.

સાંજે Madame Blavatsky ને મળવા ગયા. ઘણી મજબૂત તનદુરસ્ત કાળીલ છે પણ હાંદુ ધર્મની મોટી મોટી વાતો કરેછે પણ તે કાંઈ જાણતી નથી. * એનો મત નાસ્તિક જેવો છે, જગતકર્તા ઈશ્વરની પ્રાર્થનાની જરૂર નથી. ચમત્કારની વાતો અસંભવિત કરેછે. આત્માની શક્તિ ઘણી આશ્ચર્યકારક બતાવેછે, પણ તે કાર્ષ્ણ દેખાડતી નથી. * * * ગપોની વાતો કરેછે. એનું પોકળ છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. ધીમે ધીમે પોલાણ બાહાર પડશે. "

લોળાનાથ અને એમના જેવા ધર્મસુધારકો ઉપર કેટલાક કહેવાતા દેશાભિમાનીઓ એવો આરોપ ચૂકેછે કે આ દેશનું જેટલું જૂનું એટલું ખોટું માનોછે પણ તેજ જોમની વાતો પાશ્ચાલ્યોદ્ધો એમના ટાપટીપિયા રૂપમાં આણેતો તરત માનો. લોળાનાથની " થીઓસોફી " ની મ્હોટી મ્હોટી વાતો ઉપર અશ્રદ્ધા એ આ આરોપને અપાસ્ત કરવાને બસ છે. તેમજ આ ઉપરથી એક બીજું પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. નાસ્તિકમતવાદીને મન નિર્મળ ધર્મબુદ્ધિ તે બ્રમણ અને ધર્મમત તે ન્યાયકોટિથી અપ્રતિપાદ છે, પરંતુ ધાર્મિક પુરુષની જૂદીજ દૃષ્ટિબુમિને લીધે તે તદ્દયનો તથા આધ્યાત્મિક વિષય બની હર તરીતે પ્રતિપાદન છે. છતાં એ ધાર્મિક બુદ્ધિ ખરી બ્રમણને તો દૂરજ રાખવાની; અને તેનું પ્રમાણ આ લોળાનાથ તથા તેમના જેવા ધાર્મિકો થિયોસોફીની બ્રમણપાશમાં ન પડ્યા અને ન પડવાના તેથી જણાશે. તેમજ " ધીમે ધીમે પોલાણ બહાર પડશે. " એ ૧૮૭૯ માં લખેલા શબ્દો હાલ કેટલા સસગર્બ અને સસભાવિચ્છયક બન્યા છે !

સુંબાઈમાં શુજરાતી લોકની ' ઈશ્વરપ્રાર્થનામંડળી ' નામની જુદી સભા તે વખત હતી (તે નામની જેવીજ હતી, અને હાલ હયાત છે કે નહિ તે ખબર નથી) તેની ઉપાસનામાં લોળાનાથે તા. ૨૫ મીને દિવસે શામિલ થઈ સામાજિક ભક્તિની આવશ્યકતા વિશે વ્યાખ્યાન કર્યું. તા. ૧૮ મી ને દિવસે પ્રાર્થનાસમાજમાં ડૉ. લાંડારકરે નવીન પદ્ધતિને અનુસરીને કીર્તન કર્યું તે વિશે લોળાનાથે લખ્યુંછે કે:—

" 19 March, 1879.

આજ રાત્રે રામકૃષ્ણપંથ લાંડારકરે કીર્તન કર્યું આરવાગે પુર થયું

ધણુ સાર ક્યું; મને તો ધણુજ પસંદ પડ્યુ. આવાં ઉત્તમ પ્રકારનાં કીર્તનો પ્રચાર થાય તો નદરાં નિર્લજ કીર્તનો બંધ પડી જાય.

28 March 1879.

ભાંડારકર વિનાયક બાપુ જેમણે પોતાની દીકરી વિધવા થયેલી તેનું પુનર્લગ્ન થયું તેમાં પોતે અનુમોદન આપી પોતે કન્યાદાન આપ્યું હતું તે જોનાં જમાઈના પ્રથમની સ્ત્રીથી થયેલા છોકરાનું જનોઈ હતું ત્યાં ગયા. “ . . . ”

તેજ વર્ષના મે મહિનામાં ભોજાનાથ કુટુંબસહિત પોતાના સગામાં લગ્નપ્રસંગે વડોદરે ગયા હતા ત્યાંથી તા. ૧૭ મી મેને દિવસે નીકળી કરનાળા જવા ગયા. રસ્તામાં ડોઝોઈ ગતરી ત્યાંનો જૂનો કિલ્લો જોયો. કન્યાળામાં સોમેશ્વર મહાદેવમાં રા. જા. મોતીલાલ ભાંડારકરના ઉતારામાં ગતર્યાં. કન્યાળા વિશે નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે:—

“ 13 May 1879.

કન્યાળાની આજ હવા ધણી સારી છે. નર્મદાનું પાણી ધણું નિર્મળ છે. હું સંવત ૧૮૮૭ ની સાલમાં મારા પિતાસાથે આવ્યો હતો. આજથી અડતાલીસ વર્ષ ઉપર આવેલો તેથી કુબેર સોમેશ્વરનાં દેરાં તથા ગોરના ધરની થોડી થોડી યાદ છે. “ . . . ”

કન્યાળામાં થોડા દિવસ રહી તેની આસપાસનાં કુંજનાથ, અનસૂયા, વેદવ્યાસ, શુકદેવ આદિ રમણીય તથા મનોહર સ્થળો હોડીમાં ખેંચીને જોઈ આવ્યા હતા:—

“ 12 May 1879.

આજ પાંજલી રાત્રે અનસૂયા ગયા ત્યાંથી વેદવ્યાસ આવ્યા. “ . . . ” સાંજરે શુકનું સ્થાન જોયું. શુકનું દેહેર રા. મૈરાજ નારાયણ સંવત ૧૮૬૮ ની સાલમાં બંધાવ્યું છે એમ ગોખલામાં લેખ છે. આજથી ૬૭ વરસ ઉપર એ દેર બંધાવ્યું છે. વ્યાસનું સ્થળ ધણું સારું છે. ”

બાપૂ સર્વેદ્રનાથ ટાંગોર ૧૮૮૦ માં મુરતના ડિસ્ટ્રિક્ટ જજના હતા તેમને મળવા સારું ભોજાનાથ તે વર્ષના જૂન મહિનામાં મુરત ગયા હતા. ત્યાં એ રહ્યા તેટલી મુદતમાં રવિવાર ન આવવાથી ત્યાંની સમાજના લોકોએ ભોજાનાથને સારું વિશેષ સભા મેળવી ઈશ્વરપ્રાર્થના કરી તેમાં એમણે શાનિલ થઈ ઉપદેશ કર્યો. ત્યાર પછી જો મહિને ફરીથી ભોજાનાથ મુરત ગયા તે વખતે અમદાવાદના માણ કલેક્ટર મી. બોરોડેલને મળવાનો સંખળ હતો. એ પ્રસંગે રા. જા. રણછોડલાલ છોટલાલ એમની સાથે હતા એ પણ મી.

બોરોડેલને મળવાને જ ગયા હતા. રવિવારને દિવસે મુરતપ્રાર્થનાસમાજમાં ભોજાનાય ગયા; તથા મંગળવાર તા. ૧૯ મી ઑક્ટોબરને દિવસે વિશેષ સભા થઈ તેમાં રા. બા. રણજીડલાસે વ્યાખ્યાન કર્યું.

• પોતાના તૃતીય પુત્રને ૧૮૮૧ ના “યુનિવર્સિટી કોનવોકેશન” માં B. A. (ગિ. એ.) ની પદવી મળવાની હતી તે સમારંભ જોવાની ઇચ્છાથી ભોજાનાય તે સાંજની ૮ મી જન્યુઆરીને દિવસે મુંબઈ ગયા ત્યાં ૩ ૭ ફેબ્રુઆરી સુધી રહ્યા. તેટલો કાળ એમણે કેવી રીતે ગાળ્યો તે નીચેની નોંધો જોવાથી જણાશે. જ્યારે જ્યારે મુંબઈ જતા ત્યારે દર રવિવારે ત્યાંની પ્રાર્થનાસમાજની ઉપાસનામાં શામિલ થતા, અને તેના દરેક કૃત્તમાં ઉત્તમાદથી ભાગ લેતા:—

“ 15 January 1881.

સાંજરે લેડી ફરગુસનની પાર્ટીમાં * * * ગયા. * * *

16 January 1881.

* * સમાજમાં ગયા. સરકારપદ્ધતિને વાસ્તે વાદવિવાદ થયો. અગ્નિ વિના કોઈ પણ સંસ્કાર હિંદુ ધર્મમાં નથી આ અડચણ બ્રાહ્મધર્મમત પ્રમાણે વિવાહસંસ્કારને ધણી આવેછે. એ મોટી અડચણ છે. માટે એક દિવસમાં આ નિશ્ચય થાય એવું નથી. સાંજરે સમાજમાં રાનડેએ ઉપદેશ કર્યો. અગ્નિમાં આહુતિ આપવી એ ઈશ્વરને પોચેછે એની બુદ્ધિથી આપવી નહીં પણ આપણને પ્રિય વસ્તુ છે તેનો ત્યાગ કરવાને આપણે તૈયાર છીએ આવી બુદ્ધિથી આપવી. આ નવી કલ્પના રાનડેએ કાઢી છે. પણ એ કાંઈ પૂર્વ ધ્યેયા ક્રમિમતને અનુસરતી કલ્પના નથી. આ વ્યાખ્યાન સમાજના ધણા લોકોને પસંદ પડ્યું હોય એમ લાગતું નોતું, મને પણ એ વિષયને સબધે પસંદ પડ્યું નહીં. આવી સુક્તિ કરીને જુની ચુક છુપાવવી એ સત્તને બાધકારક છે ”

જૂના બહેમી વિધિ આચારને બધે બેસાડવાના બ્યય પ્રયત્નની વિરુદ્ધ ભોજાનાયતું આ દૃઢ મતપ્રદર્શન થોડા પણ સખગ શબ્દોમાં થયેલું જેઈ એવા અસમર્થનીયતું સમર્થન કરનાર શો ઉત્તર આપશે તે જાણવા જેવું છે. બહેમી વિધિનું સમર્થન કરનારા એ પ્રકારે કરેછે. એક તો એ વિધિથી થતા આનુષંગિક પરિણામ અને ઉદ્દેશ એ બે વચ્ચે ભ્રમાત્મક એકતા કરી નાંખીને;— જેમ કે—યાત્રાથી પ્રસંગવશાત્ દેશાટનના લાભ થાયછે—તે લાભને માટેજ જાણે

* ભોજાનાય મુંબઈની પ્રાર્થનાસમાજના સભાસદ થયા હતા

યાત્રાઓ કરી ના હોય ? એમ સમગ્રવવાનો પ્રયત્ન એ લોકો કરે છે. બીજા પ્રકાર આથી પણ જોડે દૃઢ છે. જે ઉદ્દેશ એ વિધિનો મૂળમાં હોવાનો સંભવ પણ નહિ એવા ઉદ્દેશનો આરોપ કરવાનો પ્રયત્ન એમાં હોય છે. એનું ઉદાહરણ ઉપરના લેખમાં સૂચવેલા રા. બા. મહાદેવ ગોવિંદ રાનડેના બાપણમાં આવ્યું છે. આ બંને પ્રકારના પ્રયત્નોની નિષ્ફળતા ભોજાનાથના દૃદ્યમાં ૬૮ છપાઈ હતી, તેથીજ આવા સખળ પણ સસગર્ભ શબ્દોમાં ભોજાનાથે પોતાનો દૃદ્યાશય દેખાડ્યો છે.

. આ પ્રસંગે ભોજાનાથે લાંબી સમાજમાં એકવાર ઉપદેશ કર્યો હતો. પછી તા. ૧ લી ફેબ્રુઆરીને દિવસે “કોન્વોકેશન” બોલેને તા. ૨ જીએ અમદાવાદ તરફ આવવા નીકળ્યા.

સાર પછી તુરત ભોજાનાથ મારા લક્ષ્મિનિમિત્ત અમદાવાદથી બસે માણસની જન લઈને ફેબ્રુઆરી મહિનામાં મુરત ગયા. લાં પંદર દિવસ રહ્યા લાં સુધીમાં લક્ષ્મિનું કૃત્ય સમાપ્ત્યું, અને તેને બંગે એક વખત મિત્રમંડળ બોલાવી પોતાને ઉતારે ઈશ્વરોપાસના કરી અને લક્ષ્મસમારણ નિર્વિઘ્ન પ્રાર પડ્યો તેથી ઈશ્વરનો ઉપકાર માન્યો.

ભોજાનાથે પેટલાદ કદી બેઠું નહોતું અને લાં સ્વજાતિવર્ગ રહે છે તેથી એ ગામ બેવાની ઉત્કંઠા એમને ધણું વર્ધથી હતી. તે ઉત્કંઠા પાર પાડવાનો પ્રસંગ એમને રા. બા. મણીભાઈ જસલાઈની પુત્રીઓનાં લગ્ન ૧૮૮૨ ના એપ્રિલ મહિનામાં થયાં, તે વખત મળ્યો. એ પ્રસંગે ભોજાનાથ પોતાના કુટુંબનાં સ્ત્રીપુરુષોમાંથી કેટલાંકને સાથે લેઈને પેટલાદ ગયા હતાં. પેટલાદમાં પ્રાર્થનાસમાજની ઉપાસનામાં ગયા. અને એક દિવસ પોતાને ઘેર લાંના સર્વ નાગર ગૃહસ્થોને આ પીવાને બોલાવ્યા હતા, તથા બિશુદોને દરેકને અડધો રૂપિયો દક્ષિણા આપી. પોતાને લાં કાંઈ પ્રસંગ નહોતો તે છતાં બિશુદોને દાન કર્યું એ જરાક આશ્ચર્ય બેઠું લાગે છે. કોઈ મિત્રના-આગ્રહથી આપી હતી. એમણે નામુશીથી દક્ષિણા આપી હતી તે નીચેના એમના હસ્તાક્ષરથી સાબીત થશે:—

“ 25 April 1882.

* * * આજ મારે ઘેર પેટલાદના નાગર ગૃહસ્થોને આદા પીવા તથા પાનગુલાબ લેવા બોલાવ્યા તે સર્વે કૃપા કરીને આવ્યા. બિશુદોને રૂ. ૦૧ પ્રમાણે દક્ષિણા આપવી પડી. આ દક્ષિણાનો ખરચ નકામો છે. ખોટી કીર્તિનો છે પણ તે જાણી બોલેને કરવો પડ્યો છે. ”

આગળ ઉપર સૂચવવાનું છે તે મતપરાવર્તન આ સમયે લોજાનાયના મન ઉપર મચાવ કરતું હતું એ વત ધ્યાનમાં રાખ્યાથી આ એમની આમાન્ય જનની વૃત્તિને અત્યુકૂળ કૃતિનો કાષ્ટક ખુલાસો થયો .

એજ વર્ષના જૂન મહિનામાં મુંગાર્થ જઈને સાથી થાણે એમના મિત્ર મિ વોલ્કર સી એસ ને મળવા ગયા તેમજે લોજાનાયના સન્માનાર્થ થાણના મદ્દગૃહરથોને જોનારી પોતાને ઘેર “મિનમેન્સપ” કર્યા હતા થાણેથી મુંગાર્થ આની બે દિનસ રીતે પૂરે ગયા સા છ દિવસ રહ્યા તેટલી મુદતમાં પોતાના મિત્રોને તથા અંગ્રેજ અધિકારીઓને તથા નામદાર ગવર્નરને મળ્યા તે સિવાય પ્રમિદ્ધ નિદુષી પંડિતા રમાગાર્થની એમણે તે પ્રસંગે પ્રથમ સુતાગત કરી તથા તેનું પાડિય જોવાનો લાભ લીધો —

“23 June 1892

સાથી પાચ વાગે Temple Normal School મા ગયા પડિતા રમાગાર્થનું બાપણુ માબંધુ આ સમયમાં મમ્કૃત બજેલી આપણામાં આ પ્રાતમાં ખીજી ઢોઈ નથી મરાડીમાં એક ક્યાક મુધી અરિચ્છિત જોની માદ બાપણુ કર્યું સ્ત્રીયોની દાનત મુધાગવા ઉપર એ બાઈનું ચિત્ત ધણુ છે . . .

20 June 1882

મંકરારે પોતાને ઘેર પડિતા રમાગાર્થને પુરાણ વાચવા જોનારી હતી રા રામકૃષ્ણ બાગરકર વગેરે શિષ્ટમડળી તથા એક રાસ્ટ્રી તથા સ્ત્રીનર્ગ આવ્યા હતા તેમની આગળ રમાગાર્થએ ભાગવતના એકાદશ સ્કંધમાંથી એક અધ્યાય અવધૂત તથા કૃષ્ણના સનાદનો વાચ્યો અને તેની વ્યાખ્યા અવિચ્છિન્ન ઘણી સારી રીતે કરી પછી શાસ્ત્રી તથા રામકૃષ્ણ સાથે રમાગાર્થને સરૂતમાં વાતચીત કરી ઘણી નિદાન તથા વિચીક્ષણ છે સ્ત્રી-વર્ગમાં હાના વખતમાં મરૂતનું જ્ઞાન મેળવેલી એજ બાઈ છે . . .

તે પછી લોજાનાય મુંગાર્થ પાછા આની ચોડા દિનસ રહ્યા, તેનામાં એકવાર મુંગાર્થપ્રાર્થનામમાંના ગુન્જરાતીમાં ઉપાસના કરી તે સિવાય વિરોધ જાણના લાવક કાંઈ નથી સાથી અમદાવાદ પાછા જઈને એ માસ પછી લોજાનાય ફરીથી મુંગાર્થ આવી કામપ્રસંગે એકાદ માસ રહ્યા હતા

તેજ વર્ષની તા ૧૪ મી ડિસેમ્બરને દિનસે નડિયાદ ખેતીનાડીનું પ્રદર્શન બિરડયુ તે દિવસે લોજાનાયને નિમનજી આવ્યાથી નડિયાદ ગયા, અને તેજ માસે પાછા અમદાવાદ આવ્યા

સન ૧૮૮૩ ની સાલના આઘ દિવસે રાધનપુર જવાને સારુ ભોળાનાથ કુંડેળનાં ચોડાંક માણસમહિત અમદાવાદથી નીકળ્યા માર્ગમાં પોતાનું ધંનામી ગાગ ધતોરા આવ્યું ત્યાં બે ચાર દિવસ રહ્યા, તેટલી મુદતમાં બહેચરાછ માતાનું સ્થાન ફરીથી એકવાર બેવાના રોડકથીજ બેઈ આવ્યા રાધનપુરમાં ચોડા દિવસ રહ્યા; ત્યાંથી પાટણ આવી બે દિવસ મુકામ દ્યો મન ૧૮૭૫ માં ભોળાનાથ પાટણ આવ્યા હતા તે વખતે ત્યાંની સર્વ હકીકતથી વાકફ થયા હતા એટલે આ પ્રસંગે વિશેષ કાંઈ થયું નહિ પાટણથી સિદ્ધપુર આવ્યા ત્યાંની હકીકત વિશેષ નથી એકજ નોંધ બેવા જેવી છે —

“ 29 January 1883

માંજરે ખિંદુસરોવર બેઈ આવ્યા એ કુડમાં ઘણું દુર્ગંધ બરેલું પાણી છે એમાં મૂર્ખ, અજ્ઞાન, ધર્મોષ અને વેહેમી લોકો નાહીને માનૂગયા કરેછે આવા અપવિત્ર સ્થળે શ્રાદ્ધ કરવાથી મરનારનો મોક્ષ થાયછે એ માનવું કેવું મૂર્ખાઈતું છે હું ૧૨ વર્ષ ઉપર અહીં આવ્યો હતો આશુથી પાછા વળતા અહીં આવ્યા હતા તે વખત મેં કાંઈ શ્રાદ્ધ કર્યું નથી આ વખત પણ શ્રાદ્ધ કે કાંઈ વેહેમી ક્રિયા કરી નથી તથા સરસ્વતીમાં સ્નાન પણ કર્યું નથી લોકો નાસ્તિક કહે તો કહો પણ સત્ય ધર્મવલ્લખી એવી ખોટી ક્રિયા લોકોની ખીલીકથી કરતા નથી ઈશ્વરપ્રિય શું છે તેજ કર્મ કરવા જિપર તેમની શ્રદ્ધા દોષ છે ”

એજ વર્ષના હુનાળામાં અમદાવાદમાં ગરમી બહુ લાગવાથી વર્ષાઋતુના આરભ સુધી સુરત રહેવાના ધરાદાથી તા. ૩ ૭ જૂને ભોળાનાથ સુરત ગયા ત્યાં વીસ દિવસ રહ્યા; તેટલા સમયમાં ત્યાંની પ્રાર્થનાસમાજમાં ભોળાનાથે બેવાર ધર્મોપદેશ કર્યો એકવાર નિયમિત દિવસે અને બીજીવાર સમાજના વાર્ષિકોત્સવનિમિત્ત ઉપાસનાને દિવસે.

એ પછીના સેપ્ટેમ્બર મહિનામાં ભોળાનાથ મુંબઈ તરફ ખાનગી કામે ગયા મુંબઈ તે વખતે ઘણા દિવસ રહ્યા; તે અરસામાં ચારેક દિવસ પૂને જઈ આવ્યા. પૂનાની સમાજની ઉપાસનામાં તથા સગતમલામાં ગયા, તેમજ મિસિસ સોગન્જની કન્યાશાળામાં ધનામ આપવાના સમારભમાં ગયા પૂનાની ગાયનસમાજનું પણ કામ બેવાનો લાભ લીધો મુંબઈમાં આર્ય-મહિલાસમાજની મંડળીમાં તથા ગુજરાતી સોશિયલ યુનિયનમાં ગયા હતા આ પ્રસંગના પ્રવાસમાં એમણે અનસૂયાબાઈ, જે બાઈ સરકૂત ભાષા બોલનારી

છે, તેને પ્રથમજ પુરાણ વાચતા સાલળી, તથા એની પ્રથમ મુલાકાત કરી

ત્યાર પછી થોડેજ દિવસે એમની તબીબત નાદુરસ્ત રહેતી હતી તેવામા એમના મિત્ર રાંકર પાંડુરગ પંડિતનો પત્ર એમને મુંબાઈ તેડાવવાનો આવ્યો, તે ઉપરથી તા ૧૬ મી નોવેમ્બરને દિવસે અસ્વસ્થ પ્રકૃતિયે પણ મુંબાઈ જવા નીકળ્યા ત્યાં ગયા પછી એમને માલુમ પડ્યું કે શરીરસ્થિતિને જોખમમા નાખીને જવાજેતુ કામ નહોતું લાવનગરના માણ દિવાન સામળ-દાસ પરમાનંદદાસ તથા તેમના નિકટના સખધી દેસાઈ હરિપ્રસાદ સંતોક રામ વચ્ચે ભિન્નભાવ ધણા સમયથી ચાલતો હતો, તે ભિન્નભાવ દૂર કરી તેમના વચ્ચે સ્નેહભાવ કરાવવાને મારુ રા પંડિને લોળાનાથને મુંબાઈ તેડાવ્યા હતા આ વખત નામદાર ડચુક અને ડચેસ ઓફ કેનૉટના પ્રથમ આગમન-નિમિત્તનો સમારજ્ય જોવાનો લાલ મળ્યો

સન ૧૮૮૫ નું વર્ષ લોળાનાથની મુસાફરીઓનું છેલ્લું વર્ષ હતું એ વર્ષની ૮ મી જાન્યુઆરીને દિવસે ખાનગી કામે એ મુંબાઈ ગયા હતા ત્યાંથી સાત દિવસ રી અમદાવાદ આવ્યા ત્યાર પછી આશરે બે માસની અદર દૂરીથી મુંબાઈ જવાનું તા ૯ મી માર્ચને દિવસે થયું આ પ્રસંગે ખાનગી કામ નહોતું પણ લોકોપયોગી કાર્ય હતું ગુજરાત કોલેજના ભડોળમા મુંબાઈના ધનવાન લોકની સહાયતા માગવા અમદાવાદના શિષ્ટવર્ગનું એક “ડેપ્યુટેશન” ગયું તેના અગ્રભૂત તરીકે લોળાનાથ મુંબાઈ ગયા એમણે એ કામમા કેટલો શ્રમ ત્યાં લીધો તે નીચેની નોંધ ઉપરથી જણાશે, તથા એ કોલેજને પોતે ખરા ઉમંગથી સહાયતા કરતા તેનો ખીજો પુરાવો મળશે —

“ 10 March 1885

“ સવારે વખતસર મુંબાઈ પોહોઆ મોરારજીને ત્યાં જિતયાં, લાઈ-શકરને મળ્યા જમ્યા પછી રીઝી સાહેબને મળ્યા *

11 March 1885

રીડ સારેજને મળ્યા લાજમીદાસ ખીમજીને મળ્યા પાંચ વાગે ઠરાવ પ્રમાણે મ્યુનીસીપાલ ઓફીસમા બેગા થયા કાવની મિટીંગને વાસ્તે “ત્રોગ્રામ” નખા થયું રાત્રે નાદાનાભાઈ હરીદાસને ત્યાં ડેપ્યુટેશનમા આવેલા બધા ગયા *

ચતુરભુજ મોરારજીને મળ્યા

12 March 1885

સવારમા સમાજમા ગયા પણ લોકોને ઘેર જવાનું હતું તેથી જલદી

ગયા. દ્વીનશા માણકજી, સૌરાણજી રાપુરજી, સર જમશેદજી, મંગળદાસ નાયુભાઈને મળ્યા. ખપોર પછી એક વાગે ઘેર આવ્યો. રાતના તથા અત્યારના અમથી થાક ઘણો લાગ્યો. સાડાચાર વાગે ટ્રૌન હોલની મિટીંગમાં ગયા. " " "

13 March 1885.

ખપોર પછી ૧૧ વાગે ગવરનર સાહેબને કોલેજ કમેટીના મેમ્બરો મળ્યા. " " " ૭ વાગે સમાજમાં ગયા. " " ઉપાસના અધુરી મુકીને હું બેઠાં આવ્યો કેમકે અમદાવાદ જવાનું છે. " "

રાધનપુરના નવાળ સાહેબ અમદાવાદ બે ત્રણ દિવસમાં આવવાના છે એવી ખબર એમને તારમાં મળ્યાથી તુરત અમદાવાદ આવવું પડ્યું. નહિં તો મુંબાઈની સમાજનો વાર્ષિકોત્સવ જે તેવામા ચાલતો હતો તે મમામ થતા સુધી ત્યાંજ રહેવાનો વિચાર લોળાનાથને હતો નવાળ સાહેબે અમદાવાદ આનીને પોતાની માથે મુંબાઈ જવાનું લોળાનાથને ફરમાવ્યાથી એમની સાથે પાછા તા. ૧૮ મીને દિવસે શરીરને તકલીફ આપીને પણ મુંબાઈ જવા નીકળ્યા. મુંબાઈમાં રહ્યા એટલા દિવસ હરરોજ એકવાર પણ નવાળ સાહેબની હજૂરમાં જતા પોતાનો પુત્ર જે શોલાપુરમા નોકરી ઉપર હતો તેને મળવાની ઇચ્છા થયાથી તા. ૨૮ મી માર્ચને દિવસે શોલાપુર જઈને એક અઠવાડિયું રહી આવ્યા. તા. ૧૬ મી એપ્રિલને દિવસે નવાળ સાહેબના ફરમાવ્યાથી મહાબળેશ્વર જવાને પૂનેથી નીકળ્યા. એમની સાથે એમના કુટુંબના સ્ત્રીપુરુષવર્ગમાંથી યોડાંકે. હતાં. પૂને જે દિવસ રજાં તેટલામાં કન્યાઓ સારુ નવી સ્થાપન થયેલી હાઈ સ્કૂલ જોઈ આવ્યા. પૂનેથી આરામમાં મહાબળેશ્વર ગયા. મહાબળેશ્વરનાં આવડવા એમને ખડુ પસંદ પડ્યાં, તેમજ ત્યાંના સ્પ્રિસૈન્દર્ભથી પણ એમનું ચિત્ત પ્રસન્ન થયું. ત્યાં આશરે દોઢ માસ રહ્યા. તા. ૫ મી મેને દિવસે સાંજરે પાંચ વાગે લેડી રૈની " ગાર્ડન પાર્ટી " માં પુત્રવધૂઓને લેઈને ગયા હતા. ત્યાંની લાયબ્રેરીમા બાપણો થતાં ત્યાં પણ લોળાનાથ જતા. તા. ૧૨ મી મેને દિવસે મહાબળેશ્વર મહાદેવ તથા ધ્રુવારણ્ય જોવા ગયા, તે એમને ખડુ પસંદ પડ્યું નહિં. ટિંગ-માળાનું સ્થળ એમને રમણીય લાગ્યું. તા. ૧૩ મી મેને દિવસે ત્યાં Fancy Bazaar (ફૅન્સી બઝાર) માં પોતાની સાથેનાં સર્વ સ્ત્રીપુરુષોને લેઈને ગયા હતા. મહાબળેશ્વરમા એકવાર પોતાના એક મિત્રના બંગલામા લોળાનાથે કેટલાક મિત્રોને બોલાવીને ઈશ્વરોપાસના કરી હતી. તા. ૨૬ મીને દિવસે

સાંથી નીકળીને પૂને આવ્યા પૂને આવીને બે દિવસ રહી ત્રીજે દિવસે પોતાના પુત્રને મળવાને સાદુ શોલાપુર પાસેના મોટાળ મુકામે બોળાનાથ તથા તેમની સાથેના સર્વે ગયા ત્યાં બે દિવસ રહીને મુંબઈ આગ્યા મુંબઈમાં તા ૭ મી જૂનને દિવસે ત્યાંની સમાજમાં ઉપાસના ચલાવી તેમજ ૭ મી તારીખે રાત્રે પોતાને ઉતારે સમાજના કેટલાક સભાસદોને બોલાવીને તાલમૃદગ-મહિત ઈશ્વરભજન કરાવ્યું તા ૧૩ મી જૂને મુંબઈથી નીકળીને વડોદરે આવ્યા, ત્યાં બે દિવસ રહીને પાછા અમદાવાદ આવ્યા

ભોળાનાથને દક્ષિણ હિંદુસ્થાન તથા કાઠિયાવાડની મુસાફરી કરવાની ધણી ઇચ્છા હતી, પરંતુ એ પ્રસંગે આવ્યો નદિ, કેમકે મહાબલેશ્વરની મુસાફરીના અંત પછી અગિયારે મહિને એમની સસારયાત્રાની પણ સમાપ્તિ થઈ, એટલે એમના આત્માએ આ પાર્થિવ ધામનો ત્યાગ કરી દિવ્યધામ તરફ પ્રયાણ કર્યું

પ્રકરણ ૭ મું.

રાજકીય વિચાર.

આ પ્રકરણમાં ભોળાનાથના રાજકીય વિચાર વિશે વિવેચન કરીશું અને તેને મમ્મે બીજી પા. ડ્રેલીન્ જાળનો વિશે બોલવામાં આવશે ભોળાનાથની વૃત્તિ મૂળથીજ રાજકીય વિષય તરફ યોડીકળ વળેલી હતી એમણે એ સખવી ધણી વિચાર કરેલા નહોતા એમ એમની વાત ઉપરથી તથા રાજ-મંત્રીની ચોપડિયો ઉપરથી જણાય છે, મરણ કે દરેક બાબત વિશે જે જે એમના મનમાં વિચાર આવતા તે મવ પોતાની ચોપડીમાં લખી રાખતા, અને આ મખધી એકાદ બે ઠેમણે લખેલું જણાય છે. તે ઉપરથી અને વાતચીતમાં એમણે જે વિચાર દર્શાવેલા તે ઉપરથી આજ માન્ય પડે છે કે એ એક ખરા અત કરણના રાજભક્ત હતા એમનો જન્મ અગ્રેજી અમન શરૂ થયા પછી થયો અને મૃત્યુ પણ તેજ અમલમાં થયું, એટલે એમને અગ્રેજી રાજ્ય ઉપર સારી આજ્ઞા હતી એમનો સ્વભાવ ખુશામતખોર નહોતો એમને ખુશામત કરવી ગમતી નહિ તેમ એમને મોઢે કોઈ એમની સ્તુતિ કરતું તેને તેજ વખતે સ્પષ્ટ કહેતા કે 'મારે મોઢે મારા વખાણ ના કરે' એવો એમનો સ્વભાવ હતો એટલે કોઈ ખુશામત સારુ રાજભક્તિ બતાવતા એમ નહોતું રાજભક્તિ હોના છતાં એમના જમાનાના બીજા પુરુષોની માફક એ અગ્રેજી અધિકારીની ખુશામત કદી કરતા નહિ અગ્રેજ અધિકારી માથે જે સખધ રાખતા તેને ખુશામત મેવાયજ નહિ મરણ કે એમને મૂળથીજ અગ્રેજ અધિકારીનો સહવાસ વધારે હતો, એટલે તે લોકસાથે એકપ્રમારની મૈત્રી હતી તેમની સાથેના સખધમાં એમણે અનેકવાર સ્વતંત્રતા બનાવેલી મ્હારા બેવામાં છે પૂરે બ્યારે ખેડામાં સદર અમીનની નોકરી ઉપર ભોળાનાથ હતા તેવામાં ત્યાંના કોઈ અગ્રેજ અધિકારીની બદલાવ બાબતેના ઉપરીના સાબળામાં આજ્ઞાથી સરકારમાં રિપોર્ટ કરવાની ઇચ્છાથી ભોળાનાથને બોલાવી એ જનવાર્તાની સત્યાસત્યતા વિશે પૂછવાથી એમણે નિષ્પક્ષપાત તથા સ્વતંત્રતાથી જવાબ આપ્યો કે તે સર્વથા સત્ય છે આ સ્વતંત્ર વિચારનો વારસો એમણે પોતાના પિતાની પાસેથીજ લીધો હોય એમ જણાય છે એમના પિતા સારાબાઈ છેક જૂના જમાનાના હતા તેથી એમની કોઈ આશા ના રખાય એના સ્નાતકનો દાખલો એક છે

સારાભાઈ વડોદરા રેસિડેન્સીમાં દફતરદાર હતા તેવામાં ઇંગ્લાંડથી કોઈ જુવાન અંગ્રેજ અધિકારી ત્યાં આવ્યો. દેશી શોકને ગુલામ જેવાજ ગણનાર તે હશે તેથી એણે સારાભાઈને એકવાર Donkey કહીને ગાળ દીધી. આ ગાળ સાંભળતાંજ જવાબમાં તુરતજ કહ્યું “I shall complain to Government.” આ વાત મુખ્ય રેસિડેન્ટને કાને પડતાં પેલા સાહસિક જુવાન પાસે સારાભાઈની ક્ષમા એણે મંગાવી.

હારે, ખુશામતિયો સ્વભાવ ના હોવા છતાં આટલી રાજભક્તિ લોખાનાથમાં હોવાનું કારણ શું? મારા ધારવા પ્રમાણે એનાં જે મુખ્ય કારણ હતાં. એક તો એમનામાં નિમકહલાસીનો ગુણ સારી પેઠે હતો. હમેશા એ કહેતા કે ‘આપણે અંગ્રેજ સરકારનો પગાર ખાધયે, એમનું આપેલું ધંનામી ગામ ખાધયે, એટલે આપણે એમનું નિમક ખાધયે છિયે. માટે એ રાજ્ય ઉપર આપણે ભક્તિ રાખવી જોઈયે, અને એના વિરુદ્ધ યધયે તો નિમકહરામીનો ગુન્હો લાગે.’ બીજી કારણ એ હશે કે એમની ઉદાર-વૃત્તિને લીધે એ બીજા અનુદાર અને ખોટા સ્વદેશવત્સલ લોકની પેઠે દોષકદ્દ ન હોઈને ગુણગ્રાહક હતા; એટલે હરેક મનુષ્ય અથવા વાત વિશે વિચાર કરતાં તેમની દૃષ્ટિએ એના ગુણ જલદી પડતા. આવી સ્વાભાવિક વૃત્તિ હોવાને લીધે અંગ્રેજી રાજ્યના જે નિર્વિવાદ લાભ છે તે ઉપર એ હમેશા વધારે લક્ષ રાખતા. અને તેનો ઉપકાર એમના મનમાં નિરતર હોવાથી એમનામાં રાજ્યભક્તિ સુદૃઢ હતી. એ રાજ્યના કેટલાક દોષ પણ એ સારી પેઠે જાણતા, તોપણ દેશને લાભ તેથી ધણા અને ચમત્કારિક યથાથી તે ઉપર એમની પ્રીતિ હતી અને તેની રિયરતા ઇચ્છતા. આના પ્રમાણમાં નીચે એમના રાજ-કામમાંથી નોંધ લઈયે છિયે. સન ૧૮૫૭ માં જ્યારે મહોટો બલ્લવો થયો ત્યારે તેની દૃઢીકૃત વાચી એમણે નીચે પ્રમાણે નોંધ કરીછે.

“ 23 rd May 1857 વેશાખ વદ ૩૦.

આજ સાંભળુ કે દીવીમાં તા. ને રોજ મોહોટુ બંડ થયો ~ ~ ~
 ~ ~ ~ ઈશ્વર કરે ને જલદી સમાધાની થાય. આ ખબર સાંભળી સર્વેને ત્રાસ લપટે છે કે ગિયારા અંગ્રેજ લોકોનો તા. તેની કોમવ સ્ત્રીઓ તા. બાળકો-નો ઘાતકી લોકોએ ઘાત કર્યો ~ ~ ~ ~ ~ હાલમાં ઘણે ઠેકાણે બંડ તા. બલ્લવો સંભળાય છે. ઈશ્વર જલદી સમાધાની કરે. બીજા રાજ્યો કરતાં ઇંગ્રેજ રાજ્ય ધણુ ઊત્તમ છે તેને ઈશ્વર કાયમ રાખો. ~ ~ ~ ~ ~”

સાર પછી ગુજરાતમાં પ્રથમ રેલ્વે થઈ તે જોવા ગયા સારેપણુ અગ્રેજી રાજ્યને અભિનંદન દીધું જણાય છે. એમની રાજભક્તિ વિશે વધારે પ્રમાણુ માટે ‘નાગર મિત્ર’ માથી નીચેનો ઉતારો કયોંછે.

“ઈશ્વરની આપણા દેશ ઉપર મોટી કૃપા જણવી જોઈએ કે આપણા દેશની સત્તા માયાયુ ઇગરેજ સરકારના હાથમાં છે. એ રાજ્યના નીતિ બરેલા નિયમોથી આપણે કેટલા બધા સુખી છીએ. એવા રાજ્યની રાજધાનીમાં જનારની નાગરો નિંદા કરી હવે પછે જવાનો અટકાવ કરવામાં પ્રયત્ન કરે એ દેની નાદાની તથા ગાડાઈ છે કે જે રાજ્યનું અન્ન આપણામાના ધણા લોકોના પેટમાં છે, જે રાજ્યે આપણા દેશના કલ્યાણને અર્થે કાટચાવધિ દ્રવ્ય ખર્ચા આ દેશના લોકોને વિધાનો લાભ આપ્યોછે અને આપેછે જે રાજ્ય પોતાની પ્રજા ઉપર પ્રીતિ રાખી તેમનું સુખ વધારવાની નીરતર શીકર રાખેછે જે રાજ્ય આપણા લોકોને મોટા મોટા અધિકાર આપેછે એવા રાજ્યના મુંદર ને પવિત્ર ધામમાં જવાને કાંઈ પણ પ્રકારે બાધ ન છતાં મૂર્ખત્વ તથા મમતાથી માઢા પાતક છે એમ કહેવાથી આપણે કેવળ કૃતઘ્ની થઈએ છીએ. એટલુંજ નહીં પણ આપણુ સરક્ષણ તથા પાલન કરનારનું આપણે મોઢું અપમાન કરીએ છીએ, તેની સાથે આપણી હાવની તથા તે પછેની પ્રજાને નીરતર નીચી મિથિમાં તથા દુ ખી રાખવાને આપણે પોતેજ સાધન થઈએ છીએ.”

આટલી રાજભક્તિ હોવા છતાં એમનામાં દેશભક્તિ પણ સારી પેઠે હતી. પોતાના દેશની સાસારિક અને ધાર્મિક અવસ્થા સુધારવા ઉપર એમનું મપૂર્ણ લક્ષ હતું. રાજભક્તિ ધણી હોવા છતાં દેશની રાજકીય દશા સુધરે એમ પણ તેમની ઇચ્છા હતી. દેશની રાજકીય જરૂરિયાતોની યોગ્ય માગણી નમ્રતાપૂર્વક કરવી; રાજ્યના ખગ દોષ યોગ્ય વિવેકથી દર્શાવવા તે દોષ દૂર કરવા તથા બીજી જરૂરની વાતો માગવા સવિનય અરજ કરવી; એમ એમના વિચાર હતા. આવી દેશભક્તિ એજ ખરી દેશભક્તિ છે, અને એથીજ આપણને ખરે લાભ થશે, અને ખોટા અત્યુત્સાહી લોક, જેઓ અગ્રેજી રાજ્યની નિન્દાજ કરેછે, તેના કાયદા સમગ્રી સકતા નથી, તેવા લોકથી ઉલટું નુકસાન છે, એમ લોજાનાય માનતા, અને એવા ખોટા અત્યુત્સાહી લોકને ધિક્કારતા. સ્વ-દેશાભિમાન એમનામાં હતું તોપણુ જોટલુ આપણા દેશનું તે સર્વ સારુ એમ માનતા નહિ. આપણા દેશી રાજ્યો અસરકૃત રહ્યા છે, તેઓ નિરક્ષર છે,

વિધારહિત છે, ઇસાદિ એ લોકની ખામિયો એમની નજરમાં હતી, અને એ સર્વ દોષને લીધે તેમને એ નાપસંદ કરતા. 'દેશભક્તિ એમનામાં હતી તેનું પ્રમાણ એજ કે આપણા દેશીઓની સાંસારિક ધાર્મિક અવસ્થા સુધારવા સારુ પ્રાર્થનામાળામાં અનેક સ્થળે પ્રાર્થના કરીછે, તેમજ દેશની દરિદ્રાવસ્થા દૂર થાય અને લોકમાં ઉદ્યોગ વધે એવા વિચાર ઘણી વાર જતાવ્યા છે. તેના ઉદાહરણ- માં એક નોંધ નીચે આપિયે છીયે. રા. બા. રણછોડલાલ છોટાલાલનું રતું કારખાનું—(આ કારખાનું કરવાને સારું ભોજાનાથ પૈસા સંબંધી ઘણા ભેખમમાં ઉતર્યા હતા; તે ફક્ત રણછોડલાલ પ્રત્યે સ્નેહભાવને લીધે તથા દેશના એકંદર લાભને અર્થે; ફટલાક એમ માને છે કે ભોજાનાથની મદદ વિના એ કારખાનું થઈ સકત નહિ)—ઉઘડ્યું તે વખતે ભોજાનાથે નીચે પ્રમાણે નોંધ કરી છે.

" 30 May 1861.

" આ દેશના લોક સુધરે અને મ્હોટા યંત્રની મદદથી મ્હોટાં કાર્ય કરે તો બેશક તેમને ફાયદો થાય, દરિદ્રદશાથી છૂટા થાય. ઈશ્વર કયા કરી તેમને સદ્-બુદ્ધિ આપે. "

હૂંકામાં એટલુંજ કે એમના રાજકીય વિચાર સમર્પાદ હતા. એ વિષય ઉપર એમણે આ મર્યાદા ઉપરાંત ઘણું ધ્યાન પણ ન્હોતું આપ્યું, કારણ કે એમનું લક્ષ સાંસારિક અને ધાર્મિક સુધારણા ઉપર વિશેષ હતું.

પ્રકરણ ૮ મું. સાંસારિક વિચાર.

ભોજાનાથની જિંદગીમાં મુખ્ય જાણવા લાયક તથા જોધ લેવા લાયક સાંસારિક અને ધાર્મિક સુધારો કરવાના એમના પ્રયત્ન અને ઉત્સાહ, એ છે. એમની જિંદગીમાં એને સખંધે જે આશ્રમ થઈ ગયા એમ કહીએ તો ચાલે, એટલે પૂર્વે જ્યારે સર્વ જૂના રિવાજ ઉપર આસ્થા હતી, તેને પૂર્વાશ્રમ કહિયે; અને બીજી અવસ્થા જ્યારે સર્વ જૂના ખરાજ રિવાજ ઉપરથી શ્રદ્ધા જઈને વિચાર સંસ્કાર પામ્યા તે, તેને ઉત્તરાશ્રમ કહિયે. આ જે અવસ્થાને એક બીજાથી જૂદો પાડી તેની ખરી તારીખ આપી સકાય તેમ નથી; કારણ કે સર્વ વિચાર ધીમે ધીમે બદલાતા માલૂમ પડેછે. એટલામાટે પ્રથમ સાંસારિક વિષય લઈ તેની હરેક બાબત વિશે એમના વિચાર કેવી રીતે બદલાતા ગયા તે જોઈશું.

ભોજાનાથનાં નિલ કર્મ શુદ્ધ હતાં અને તેથીજ એમની શરીરપ્રકૃતિ દૃઢ હતી. મધપાન આદિ સર્વ દુર્વ્યસન ઉપર એમને મહાતિરસ્કાર હતો. સર્વ મધપીએને ઘણા ધિક્કારની દૃષ્ટિએ જોતા. પેહેલાં તો મધની ગંધ પણ પારખી સકતા નહિ, પણ જેમ જેમ તેમની પાસે આવનારાઓમાં મધપાન વધતું ગયું તેમ તેમ એ લોકને એ સમજી સકતા ગયા. તેઓમાંના જે લોકને એ કહી સકે તેમ હતું તેમને અનેકવાર મધથી દૂર રહેવાને શિખામણ દેતા. મધપાન ઉપર અસહ્યથીજ તિરસ્કાર હતો; અને મધનો રિવાજ દિવસે દિવસે વધારે ખુલ્લો થતો ગયો ત્યારે લોકમાંથી એ દુષ્ટ આજ્ઞ બધ કરવાને સારું એમણે અમદાવાદમાં આજથી આશરે પદર અથવા વધારે વર્ષ ઉપર એક સભા સ્થાપી; તેમાં એક પ્રતિષ્ઠાપત્ર કર્યું; તેમાં જેની ઇચ્છા હોય તેણે સહી કરવી એવું ઠરાવ્યું, અને તેમની પાસે એવી પ્રતિષ્ઠા લેવડાવી કે, અરીણ, ગાંજે, તાડી અથવા કોઇ પણ જાતનો મધ તેમણે ગમતને અર્થે અથવા પ્રસાદીને અર્થે લેવો નહિ. આ ઉપરથી જણારો કે એમને હરેક જાતના નિશ્ચા ઉપર સંપૂર્ણ તિરસ્કાર હતો. પ્રતિષ્ઠાપત્રમાં ઔષધનિમિત્ત કોઇ પણ વસ્તુ લેવાની રજા હતી, પરંતુ એટલી છૂટ પણ હતી તેવું કારણ એજ હતું કે એ પ્રતિષ્ઠાપત્ર પાછલા જમાનામાં થયું; નહિ તો પૂર્વાશ્રમમાં તો ભોજાનાથ અંગ્રેજ દાકતરનું કોઇ પણ ઔષધ પણ પીતા નહિ. અંગ્રેજ દાકતરને બેલાવતા તેને સાંધી ઔષધ મગાવતા પણ પીતા નહિ, અને ઢોળી નંખાવતા. એટલે સુધી. એમને પૂર્વે જ્ઞેમ હતો તે આ

પાછલા જમાનામાં દૂર કરીને પ્રતિજ્ઞાપત્રમાં ઔપધસંબન્ધે બંધન ના રાખવાની એમણે હિંમત ચલાવી મદદપાન ઉપર જેટલો ધિક્કાર હતો તેટલોજ વ્યભિચાર ઉપર હતો વ્યભિચારીઓના પ્રત્યેનો એમનો તિરસ્કાર એમના રાજકામમાં સ્થળે સ્થળે દર્શાવેલો છે તેજ પ્રમાણે રુશવત લેવી, અસહ્ય બાપણ અને બીજી અપ્રમાણિકતા, તથા એવા હરેક દુર્ગુણને રિપુસમાન ગણતા, લાયક લેનારાને વિશે ધણે ઠેકાણે એમણે ક્રોધયુક્ત નિચાર બતાવ્યા છે વ્યભિચાર ઉપર એકદર એમને વિકાર હોવાથી ગણિકાનો નાચ પણ એમને નાપસદ હતો તે નીચેની નોંધ ઉપરથી જણાશે એમના બાણેજના લગ્નપ્રમગે જ્યારે નાચ થયો ત્યારે એમણે નીચે પ્રમાણે રાજકામમાં નોંધ કરી હતી

' 10 April 1859 ચેત શુદ્ધ ૧૪-૧૮૧૫ સનિવાર

આજ બજારાવનો વરઘોડો ચડ્યો, લોકો આવ્યા હતા જુના નકારા ચાલ પ્રમાણે નાચને વાસ્તે ગુણિકા બોલાવવી પડી; માહારી ધણીજ નાખુશીની સાથે આ કામ કરવાને હા કહેવી પડી.

આ ઉપરથી જણાશે કે એમને નાચ પસદ નહોતો, પણ બીજા લોકોના આગ્રહથી, તે વખત એટલી હિંમત ન હોવાને લીધે, એમને નાખુશીથી સમતિ આપવી પડી પણ ત્યાર પછી આવા નાચથી સામાન્ય નીતિનો ભગ થાય છે અને એ દુરાચાર છે એમ એમના વિચાર દૃઢ થતા ગયા, અને જાતની હિંમત આની, ત્યારે સ. ૧૮૬૦ ની સાલથી એમણે નાચમાં જવાનું બંધ કર્યું આ વિશે એક પાછલા પ્રકરણમાં કહી ગયા જિયે ગુણિકાનો નાચ નાપસદ હતો તેમજ અગ્રેજ લોકોના રિવાજપ્રમાણેનો નાચ પણ પસદ નહોતો તા ૨૫ મે ૧૮૬૩ ને દિવસે પોતાના કોષ્ટ અગ્રેજ મિત્રને ત્યાં Dance હોવાથી તે ગયા હતા તે વખતે એ લોકોનો નાચ જોઈને નીચે પ્રમાણે રાજકામમાં એમણે દીક્ષા લખી છે —

“મને તો એ આ ન મિલકુલ નાપસદ પડ્યો એકની સ્ત્રીને બીજને વજાળીને નાચે એ ઘણુંજ અમર્ષાદ કામ છે ”

અને વાસ્તવિક રીતે જોતા એ રિવાજ નાપસદ કરવા લાયક છે આપણા લોક જેટલે દરજ્જે નકારો ધારે છે તેટલો એ ખરાબ નથી તેપણુ આપણા-માં દાખલ કરવા લાયક નિલકુલ નથી એમાં સમિકતા બહુજ ઓછી છે અને એથી દુરાચારને ઉત્તેજન મળવાની દેહશત છે આજ કારણથી આપણા લોકના અધઘાતાને પામેલા નાટક એટલે ભવાઈ તે પણ લોખાનાથને અરુચિકર લાગતી

પ્રથમ કોઈ વાર જોએથી નહિ તેથી તા. ૯ જુલાઈ ૧૮૬૩ ને ત્રિવેસે બવાઈ જોવાને ગયા હતા તે વખતે એમનો અભિપ્રાય નીચે પ્રમાણે દર્શાવ્યો હતો —

“કોઈ વખત જોઈ નથી તેથી આજ કાપમા બનાઈયા રમતા હતા તે જોવાને ગયો હતો, બિનકુલ નાપમદ પડી”

આ ઉપરથી એમ ના સમજાવું કે એમને કોઈ પણ રસિક વિદ્યા અથવા હુનરનો શૌંક નહોતો. રસિક વિદ્યાઓમા જે સર્વોત્તમ છે અને જેમા સર્વ રસનો સાર સમાયેલો છે તે સંગીતવિદ્યા એમને ઘણીજ પ્રિય હતી. આ વિશે પાછળના એક પ્રકરણમા કહેલું છે. આ શિનાય બીજા હુનર જેવા કે શિપ, ચિત્ર વગેરે ઉપર પણ રચિ હતી. સુરતના કારીગર હાંસજી રૂમ નાય, જેનું નામ ધણુકરીને પ્રખ્યાત જેવુંજ છે અને જેને રા હરિયાય ધ્રુવે પોતાના ‘ચિત્રદર્શન’ નામના જાંચા પ્રકાશના કાવ્યમા સ્તુતિવિષય કવ્યો છે, તેની પાસે પોતાનું તથા પોતાની સ્ત્રીનું ચિત્ર કરાવ્યું હતું. ચિત્રખાનો રોાક એમના કુટુંબમા જૂના સમયથી છે. ભોજાનાથના દાદાને ચિત્રવિદ્યાનુગ્માન હતું, અને ભોજાનાથનાજ્યેષ્ઠ પુત્રે એ વિદ્યામા સારી કુશલતા મેળવી હતી. પણ સર્વ કરતા સંગીત ઉપર ભોજાનાથને ઘણેજ મોહ હતો. એના શાસ્ત્રમા પણ એમનો પ્રવેશ હતો. તેમજ તે કળાની ખુબી પણ એ સારી રીતે સમજતા. અને એથી એમને ઘણો આનંદ થતો તે નીચેની રોજકામમાની નોંધ ઉપરથી જણાશે.

“10 August 1862

એક દાણભાઈ નામનો સારંગીવાજો રાત્રે સારંગી વગાડવા આવ્યો હતો. ઘણીજ ઉત્કૃષ્ટ સારંગી વગાડે છે, ઘણાખરા રાગ વગાડે છે. શ્રવણેન્દ્રિયને સાર લાગ્યાથી ચિત્તને ઘણો આનંદ થયો. ભૈરવીના સર ધણા સારા કર્યા, મને ભૈરવી ઘણી પ્રિય છે તેથી ઘણુંજ મીઠું લાગ્યું. જેને રાગની સમજ નથી તેને એની કાઈ પણ કિંમત નથી. પણ રાગની સમજવાળાના ચિત્તને આનંદકારક રાગ સમાન એકે વસ્તુ નથી.”

એમની ગાયન ઉપરની આ પ્રીતિ એટલી બધી હતી, અને એમા જે દિવ્ય તત્ત્વ છે તથા એ કળાનો ઈશ્વરોપાસના જેડે જે વિલક્ષણ સબન્ધ છે તે એમના મનમા એટલું ઠસેલું હતું, કે અમલવાદપ્રાર્થનાસમાજમા ગાયન રાખવું કે નહિ એ સબન્ધી ચર્ચામા ગાયન રાખવાનો દૃઢ પક્ષ એ કરી રહેતા, અને તે દૃઢતા કેટલાક જનની તરફથી એમના ઉદ્દેશ વિશે અનુદાર દરખાસ્તોના કારણસૂત થતી હતી. અમુક ગાયકને દ્રવ્યનો આશ્રય સમાજદ્વારા

અપાવવાનો હેતુ એમનો છે, એમ સ્પષ્ટ શબ્દમાં તો એ સભ્યનો કહી નહોતા સકતા; પરંતુ ગાયનની જરૂર નથી એમ આગ્રહ કરતાં જણાવેલી તકરારોમાં આ આરોપ ગર્ભિત રહેતો તે સ્પષ્ટવત્ જણાઈ આવતું. ભોજાનાથે અનેક વાર એમ કહેલું કે ગવૈયોજ રાખવો એમ મ્હારો આગ્રહ નથી, જો સામાજિકો બરોબર રીતે ગાયન ગાઈ સકે તો બસ. પણ તેમ યત્ન કઠણ હતું. પતંગનો લૂંટિયો થતો હોય તેમ આરતિ વગેરે ભજનોની લૂંટાલૂંટ થતી અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજની સામાજિક ઉપાસનામાં જોણે એક વાર જોઈ હોય તેને એ સ્પષ્ટ જણાય એમ હતું. પરંતુ ગાયન તે શું તેજ ન સમજે એવા કેટલાક સભ્યનો ભોજાનાથ વિશે આમ અનુદાર કલ્પના કરતા હતા, એ જરા શોચનીય છે. પ્રમાણિકપણાની ભૂતિ જે ભોજાનાથ, જેમણે સરકારી નોકરીમાં પોતે હતા હારે પોતાના આશ્રિતોને સરકારી નોકરી અપાવવાનો આશ્રય સહજ આપવાની અનુકૂલના છતાં અને તેવાઓની તથા મિત્રોની તે બાબત સતત પ્રાર્થના છતાં તેમ કરવું અપ્રમાણિક ગણેલું, અને આ સમાજના કાર્યમાં પોતાનું ધન બહેજો હોયે વાપર્યે જતા હતા, તે-માત્ર એક ગાયકને સમાજ કને આશ્રય અપાવવા માટે-આમ આડો રસ્તો પકડે, એ આરોપની કલ્પનાજ કરવી એ કટલી અનુદાર છે! એની અનુદારતા સ્વયંપ્રકાશ છે. એટલે એ વિશે વધારે બોલવું બંધન કરવું હીક છે. પણ ગાયન તે અધમસંગ પામી ગયું છે માટે ત્હેના ગુણો ન જાણવા, એમ ભોજાનાથને હોયે થયું નથી; ગાયનથી અવણેન્દ્રિયદ્વારા મનને આનંદ ધઈ, આનંદથી શાન્તિ ઉત્પન્ન થઈ, ગભીર શાન્ત દિવ્ય આનંદને માટે પ્રથમભૂમિ રચાઈ, ઈશ્વર સાથે ઉપાસનાયોગને આનુકૂલ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, એ ભોજાનાથ સંપૂર્ણ જાણતા હતા; એ આટલી ચર્ચા ઉપરથી જણાવવાનો મુખ્ય હેતુ છે.

ભવાઈ ઉપર ભોજાનાથને અપ્રીતિ હતી પણ સારાં નાટક, જેમાં અનીતિ દાંધળ ન હોય અને સર્વ ભાવ યોગ્યરીતે દર્શાવાતા હોય તેવાં નાટકથી એ ધણો આનંદ પામતા. અનીતિ ઉપર તિરસ્કાર હોવાથીજ ભવાઈ, નાથ વગેરે નીતિથી વિરુદ્ધઆર એમને અપ્રિય હતા, તથા તેથી નુકસાન છે એમ એ માનતા. નીતિ ઉપર મૂળથીજ પ્રીતિ હતી. સન ૧૮૫૯ ના જુલાઈ માસમાં એમણે ખેડા જેવા ગામમાં નીતિવર્ધક સભાની સ્થાપના કરી હતી. ત્યાં ધણું ખરું સારા સારા નીતિના વિષય ઉપર નિબંધ વંચાતા અને ભાષણો થતાં. ખેડા જેવા ગામમાં તેવા સમયમાં ઘણા વિદ્વાન્ પુરુષો તે,

ન મળે, પગ સામાન્ય વિદ્યા શીખેલા પુરુષો હતા. તેઓ નીનિને ઉત્તેજન આપવા એ સજ્જાનું કામ કરતા; તેમાં ભોજાનાથ એ કાર્ય એમના સ્વાભાવિક ઉત્સાહથી કરતા.

એમનામાં સ્વાભાવિક ગુણ એક એ હતો કે લોકનિન્દાની ભીતિ એમને નહોતી. આ ગુણ મૂળથી એમનામાં હતો પરંતુ પૂર્વે એ ગુણને પ્રગટ રીતે બતાવવો એ જરા દિમ્બતનું કામ હતું તેથી કરીને ધીમે ધીમે એ ગુણ બદાર આવ્યો. ટેટલાક જૂના રિવાજો વિરો એમણે સ્થળે સ્થળે લખ્યું છે કે ફલાણો રિવાજ નકામો છે, પણ ન્યાતમાં રહેવું માટે કરવો. પણ લોક નિન્દા કરે માટે કરવો એમ કદી પણ જોવામાં આવ્યું નથી. એથી ઉત્તરું લોકનિન્દાને તુલ્યવત્ ગણી તેનો તુચ્છકાર એ કરતા. એનું કારણ એજ કે પોતે એક-માર્ગી હતા તથા અસત્યથી વિમુખ હતા. જ્યારે એવી વાત આવી કે ભોજાનાથ ક્રિસ્ચન થઈ ગયા ત્યારે લોકનિન્દાથી ના ડરવાને માટે એમણે નીચે પ્રમાણે રોજકામમાં લખ્યું હતું.—

" 8 May 1861.

લાલચેરીમાં દલપતરામ મળ્યા તે કહે જે લોક કહેછે ભોજાનાથે દેવ આપી દીધા ને Christian થઈ ગયા. આ વાત ખોટી છે. આવી નિંદા દુષ્ટ લોકો કરેછે. એવી વાતથી ડરવું એ પોતા અનુખ્યનું કામ છે. અતિ મૂર્ખ ને લાલચુ બ્રાહ્મણોને પૈસા મળતા નથી તેથી ગમે તેવી નિન્દા કરે તેનો ભય કિંચિત્ પણ નથી. ભય માત્ર ઈશ્વરનો રાખવો."

હિંદુ લોકોમાં આગરની આદમી આખર દાસતને પ્હોચે ત્યારે જેમ જાને તેમ જલદીથી તેને બિછાના ઉપરથી હેઠળ ઉતારી યાદે પાણીએ ન્દવડાવાનો દૂર રિવાજ છે. આથી માંદું માણસ ઉત્તરું જલદી ગરણ પામેછે. આ રિવાજની દુષ્ટ દૂરતા ભોજાનાથ સારી પેઠે સમજતા, અને તે રિવાજ એમણે ધણો ખરે કાઢી નાંખ્યો હતો. તેમજ આપણ લોકની શખવદન કરવાની કોલાહલયુક્ત રીત પણ એમને દૂર અને અનુદાત્ત લાગતી. શખવદન કરતાં ગંભીરતા અને ચિત્તની સ્વસ્થતા હોવી જોઈએ તેને બદલે આપણામાં તો જેમ જાને તેમ વધારે કોલાહલ, વધારે દોડધૂમ કરે ત્યારે સારું ગણાય છે. આ નિન્દાસ્પદ ચાલ એમને ધણેજ અપ્રિય હતો પણ એ રસમમાં કોઈ પણ જાતનો સુધારો કરી સક્યા નહિ. માત્ર કોલાહલ દૂર કરી સકાયો હતો; પણ એની જે દૂરતા તે અનેક કારણોને લીધે દૂર થઈ સકી નહિ. સુવા

પાછળ રસ્તા વચ્ચે પોકો મૂકી રેતું, તથા બૈરાંએ ફૂટવું, એ જંગલી ચાલતું જંગલીપણું એમના મનમાં પૂર્વથીજ આવ્યાને લીધે એમણે પોતાની સ્ત્રીના મરણ સમયે એ ચાલ ઘણે અંશે કાઢી નાંખ્યો હતો. સાર પછી હરેક મરણ વખતે એમના ઠરાવ પ્રમાણે એમના કુટુંબનાં બૈરાંએ ફૂટવાનું અસહ્ય દૃશ્ય બંધ કર્યું હતું. આ એમના ઠરાવમાં એકદળ અપવાદ થયો હશે અને તે એવે સમયે કે જે વખતે સામે કાઢતું દિલકુખાતું હોય તે વખતે પણ પોતાના ઠરાવને એટલી પણ શિથિલતા આપવાનું કારણ એટલુંજ કે મરણથી સગાંબંધાનાં ચિત્તને ખેદ તો થઈ ચૂક્યો હોય તેમાં વળી તેમને અરુચિકર વસ્તુ કહીને તેમના દિયને બમણું દુઃખ દેવું એ એમના ઉદાર અને દયાળુ હૃદયને ગેરવાજખી લાગતું. શખનો દાહ કરવો પણ એમને બહુ રુચિકર નહોતો. તેમજ શખને દાઢવાનું પણ બહુ પસંદ નહોતું. આ રિવાજમાં કિયો વધારે સારો છે તે વિશે એમણે નિશ્ચય કર્યો નહોતો. જલદીથી બિમાર આદમીને ભાંય નાંખવાની ચાલ, તથા શખવહન કરવાની દુટરીતિ, અને ફૂટવાના જંગલી રિવાજ વિશે પોતાની પત્નીના મરણપ્રસંગે એમણે નીચે પ્રમાણે નોંધ રોજકામમાં કરીછે:—

"7 March 1866.

આ દેશની ગરમ હવાને લીધે શખને અમિદાહ કરવો એક તરફથી જોતાં સારો છે પણ બીજી તરફથી જોતાં મરનારના ખરા રનેહીઓની નજર આગળ એ કૂર કર્મ કરવું ધણુજ નહારે જણાય છે. શખને રમશાન લઈ જવાની હિંદુઓની ધણીજ જંગલી અને નિર્દય રીતિ છે તેમાં કપાહારે સુધારો થશે તે કોણ જાણે. હમે મરનારને જંગલી રીત પ્રમાણે મરતી વખતે જલદી જલદી નવરાવવાની તા. ભાંઈ નાંખવાની દુઃખદાયક ચાલ કરી નથી. દાકટરે કહ્યું કે અવસાન થઈ ચુક્યું તે પછે મૂર્ખ ક્રિયા નવરાવવા વગેરેની મૂર્ખ લોકોની રીત પ્રમાણે કરાવવી પડી બૈરાંઓએ રોજ બેગાં થઈને રેતુ તથા કુટવું એ પણ ધિક્કારદાયક કામ છે. મારી પુત્રી વગેરે બૈરાંઓ સમજી છે તેથી ધણુ વૃદ્ધાન કર્યું નથી. બૈરાંને મોહાં વાળવાનું તથા કુટવાનું મેં મારે ઘેરથી આ પ્રસંગે બિલકુલ બંધ કર્યું છે."

દાઈ પુરુષનું મરણ થાય અને તેને દોહિત્ર હોય તો તે દોહિત્રનો પિતા જો હયાત હોય તો તેને ઘેર તે મરણ પછીના આશ્વિનના અથવા કાર્તિકના પ્રથમ દિવસે જમણવાર કરી સગાંબંધાનાં તથા બ્રાહ્મણો જમાડવાનો દુટ રિવાજ છે. તેને 'આળો' કહેછે. એટલે ફલાણુનો 'આળો' એમ કહેવાયછે.

આ રિવાજ ધણો દુષ્ટ છે. પોતાની માના બાપનું ગમે તે હિમ્મરે મરણ થાય અને પોતાનો પિતા જીવતો હોય તો પોતાનો આત્મે થાય. આજ વિશે એવો બહેમ છે કે જે યદ્ય સકે તેમ હોય ને ના કરે તો તેનો પિતા મરણ પામે. આવો બહેમ પેસવાનું કારણ એટલું જ જણાય છે કે પિતા જીવતો હોય તો આત્મે થાય એવો રિવાજ છે, તે ઉપરથી એવો સિદ્ધાંત કર્યો કે પિતા જીવતો હોય ને આત્મે ના કરે તો તે મરણ પામે. જીવતો હોય તો આત્મે થાય માટે ના કરે તો તે મરણ પામે, એ ન્યાયશાસ્ત્રના ક્રિયા નિયમને અનુસરી સિદ્ધાંત કર્યો છે એ સમજાતું નથી. બુદ્ધિથી વિરુદ્ધ એ સિદ્ધાંત છે. આ રિવાજ વિશે ભોજાનાથે નીચે પ્રમાણે નોંધ કરી છે. તે દિવસે પોતાના પૌત્રનો આત્મે હતો.—

1 October 1861.

“આજ વામનનો આત્મે છે. આ પણ એક વહેમી ચાલ છે.”

આ ચાલ વિશે એમણે ધણીવાર વાતચીતમાં તિરસ્કાર બતાવ્યો હતો. અને વાસ્તવિક જોતાં એ ચાલ ધિક્કારારૂપ છે. એમાં સ્નેહભાવ આછો જણાય છે. એક પ્રકારનો સ્વાર્થ પણ જણાય છે.

મનુષ્યનું મરણ થયા પછી કેટલીક નાલ્યોમાં ‘શોક પાળવાનો’ રિવાજ છે. આ રિવાજ ભોજાનાથને બિલકુલ પસંદ નહોતો. સ્વાભાવિક નિયમથી જે ચિત્તને ખેદ થાય તે થાય પણ તેમાં પાળવાનું શું છે એમ એ પૂછતા. મનુષ્યના ચિત્તને ખેદ થાય તેના પ્રમાણમાં તે ઉત્સવોથી દૂર રહે, પણ તેના અમુક નિયમ સર્વ માણસને સાધારણ રીતે લાગુ પાડવા એ માણસને યોગ્ય નથી એમ સમજતા. અને એમનો એ અભિપ્રાય વાજખી હતો.

વડનગરા નાગરોમાં એક ઉપર બીજી સ્ત્રી પરણવાનો, એટલે એક સ્ત્રી જીવતી હોય તે છતાં બીજી સ્ત્રીની સાથે લગ્ન કરવાનો, રિવાજ અસહ્યથી જ બંધ છે. અને જે આ નિયમ તોડે તેને નાલજ્ઞ મૂકવાનો ધારો છે. અદ્યપિ આ નિયમ તોડનારા પુરુષોનાં ગણતર દૃષ્ટાંત જડે છે, એટલે પાંચથી વધારે નહિ. આ નિયમ ભોજાનાથને મૂળથી જ માન્ય હતો. એક સ્ત્રી જીવતી છતાં બીજી સ્ત્રી પરણવી એ સ્વાભાવિક નિયમથી જ વિરુદ્ધ છે, એમ એ માનતા. બીજી જાતિઓમાં જ્યાં એ વાતની છૂટ છે તેમાં એવાં લગ્ન કરનાર લોકનું સાંસારિક સુખ નહિ થાય છે એ એમના લક્ષમાં હતું. તે વિશે નીચે પ્રમાણે પોતાનો અભિપ્રાય રોજકામમાં દર્શાવ્યો છે:—

" 27 April 1858.

I saw Mr.—— in wedding at—— ; her nephew Mr.—— is going to marry a second wife. This is a very bad custom. "

સ્ત્રીપુરુષના વિવાહસંબંધની પવિત્રતા અને આવશ્યકતા ઉપર જોવાનાથ ધણુંજ વગ્ન રાખતા. જે પુરુષો વિવાહ કરવાને સક્તિમાન હોય અને તેમની હિમર વિવાહયોગ્ય થઈ હોય તે છતાં લગ્ન ના કર્યું હોય તેમને વિવાહ કરવાને હમેશાં બોધ કરતા. જે વિવાહ કરી સદે તે લોક અવિવાહિત રહે તો અનીતિના વધારો થાય એમ એ માનતા. વિવાહસંબંધથી અનીતિના ઓતનો અટકાવ થાયછે એવો એમનો અભિપ્રાય હતો. પણ જેઓ પૈમેટક ગરીબ હોય અને કુટુંબપોષણ કરવાને અશક્ત હોય તે લોક લગ્ન કરે તો તેણે અવિચારી કામ કર્યું એમ એમનું બોલવું થતું. તેમજ અયોગ્ય હિમર અને અયોગ્ય સ્ત્રી-પુરુષે લગ્ન કરવાના રિવાજની એ ગિજકુલ વિરુદ્ધ હતા. સ્ત્રીપુરુષે મ્હોટી હિમરે લગ્ન કરવું, એટલે જે હિમરે મ્હોટ્યા પછી સ્ત્રીપુરુષ એકબીજાનો સ્વભાવ, વૃત્તિ વગેરે જાણખીને અંતઃકરણના પ્રેમથી પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વિવાહ કરી સદે તેવી હિમરે લગ્ન કરવું, એવો એમનો અભિપ્રાય હતો. સ્ત્રીએ સોળ વર્ષ અને પુરુષે પચીસ વર્ષ—એ હિમરે મ્હોટ્યા પછી—લગ્ન કરવું, એવો એમણે અનેક વાર અભિપ્રાય જણાવ્યો હતો. છેક સન ૧૮૪૯ ની સાલથી એમણે જાળવિવાહની વિરુદ્ધ અભિપ્રાય બાંધ્યો હતો. એ વિશે નીચેની નોંધ ઉપરથી ખાતરી થશે:—

" 24 December 1849

I observe that the custom of marrying children while they are too young is very bad."

આ અભિપ્રાય ૧૮૪૯ માં એમનો હતો. તે દિન પ્રતિદિન દૃઢ થતો ગયો; તોપણ સંપૂર્ણ અનુકૂલતાના અભાવે કરીને પોતાના ઓથા પુત્રના લગ્ન સુધી એ રિવાજમાં ધણો ફેરફાર કરી ચક્રા નહોતા. એમના દરેક પુત્રના લગ્નની હિમર જોઈયું તો માલુમ પડશે કે એમણે ધીરે ધીરે એ રિવાજમાં ફરક કયો હતો. પ્રથમ પુત્રનું અને દ્વિતીય પુત્રનું લગ્ન પાંચ વર્ષની હિમરે કર્યું હતું; તે વખતે જોવાનાથના પિતા જીવતા હતા, એટલે એમનો પોતાનો અભિપ્રાય અને ઇચ્છા મ્હોટી હિમરે પરણાવવાની હોય તોપણ એ ઇચ્છા સફળ થાય નહિ. ત્યારપછી ત્રીજા પુત્રનું લગ્ન એની નવ વર્ષની વયે થયું; અને ઓથા પુત્રનું લગ્ન

તેર વર્ષની વયે થયું; અને દનિષ્ટ પુત્ર સત્તર વર્ષની વયને પ્રાપ્ત થમાપછી ઝોતો વિનાહ થયો. આ ઉપરથી જાણીને કે બાળવિવાહની વિરુદ્ધ એમનો અભિપ્રાય દિવસાનુદિવસ દૃઢ થતો ગયો અને તે અભિપ્રાયમા સુધારો થતો ગયો તેની સાથે તેને અનુસરી કાર્ય થતા ગયા. બાળવિવાહ ના કરવો એવા અભિપ્રાયના જે પુરવો છે તેમા હાથ કેટલાક એના છે કે જે ફક્ત પુરુષને જ મોટી ઉમરે પરણાવવો અને કન્યા ગમે તેટલી ન્હાની પરણે તેની ચિન્તા નહિ એમ માને છે સોગાનાથ એ પક્ષમા નહોતા એ તો એમજ માનતા કે કન્યાને પણ બાર વર્ષ મોટી પરણાવવી એ ખૂબાઈ છે બનકે સોળ વર્ષ પરણે તો ઉત્તમ ગણાય એમ કહેતા પુત્રોના લક્ષની ઉમરમા પણ એમણે યોગ્ય અને સમયાનુસાર ફેરફાર કર્યો હતા પ્રથમ પુત્રીનું લગ્ન તેની નવ વર્ષની વયે કર્યું હતું અને દ્વિતીય પુત્રોનું લગ્ન તેર વર્ષે કર્યું હતું પંચમીઓના લગ્ન પણ તેર વર્ષે કર્યો હતા સ્ત્રી અને પુત્ર બંનેને સમયે બાળવિવાહ એમને ના પસંદ હતો તેનું એક મુખ્ય કારણ હતું તે એ કે બીજા અદ્વાન લોકની પેઠે સોગાનાથ સ્ત્રીને પુત્ર કરતા અધમ માનતા નહિ પૂર્વે તો કન્યાના જન્મથી બીજા લોકની પેઠે એ જરા નાખુશી બતાવતા, પણ જેમ જેમ એમને સાગ સરકાર થતા ગયા તેમ તેમ એ વિચારનો નાશ થઈ સ્ત્રીની પુરુષ જેટલીજ યોગ્યતા સમજના લાગ્યા, અને તેને તેટલીજ સમાનતીય ગણના લાગના બાળવિવાહથી શારીરિક માનસિક અને બીજી સર્વ તરફના નુકસાન થાય છે, અને આપણા દેશને અધમતા આનરાનું કારણ બાળવિવાહ છે એમ એ માનતા, અને એ કારણથીજ એ રિવાજની તરફ તિરસ્કારની દૃષ્ટિએ જોતા. પુરુષની મોટી ઉમરે લગ્ન કરે તો દુરાચારી થાય એ વાત જે બાળવિવાહના પક્ષકાર કહે છે તે એ નજીવી ગણતા કારણ એ બતાવતા કે સ્ત્રી તથા પુરુષ બંનેના મિત્ર રાકવાને એટલી ઉમર સુધી વિદ્યાભ્યાસ વગેરે ધણુ કામ સોંપી સકાય તેમજ તે ઉમર સુધી સમાજના શરૂ કરવાને ઈશ્વરજ એમને સગા આપનો નથી, એ શાસ્ત્ર તથા વેદકને આધારે એમણે અભિપ્રાય બાધ્યો હતો છેકરાને મોટી ઉમરે પરણાવવો યોગ્ય છે પણ છેકરી તો જલદીજ પરણાવવી કારણકે છેકરી જલદી સ્ત્રીધર્મમા આવે છે અને તે વખતે એને પુરુષનો સગ ન હોય તો સંદેહનિયમ પ્રમાણે એ કુનીતિને વશ થાય એમ કહેનારનું મુખ બધ કરવાને સોગાનાથ એક ઘણી સહેલી અને યોગ્ય દનીલ આપતા, તે એ હતી કે કન્યાને જો દમ વર્ષે પરણાવિયે અને તેર વર્ષે વિધવા થાય અને

હારપછી પચાસ વર્ષની થાય ત્યાં સુધી જીવે તો તેને સડગ્રીસ વર્ષ સુધી કુતીતિને વશ થતી અટકાવવાને તેનાં માતપિતા નિરતર ચિંતામય રહેછે, તેના કરતાં દસ વર્ષની વયથી પંદર વર્ષની વય સુધી, એટલે પાંચ વર્ષ, કાળજી રાખે તો શી દરકત ? આદલીલ ખરેખર સામા પંક્ષને ઓત્તતો અટકાવનારી છે. અમદાવાદની બાળલગ્નનિષેધક મંડળી* —જે હાલ જીવતી મુર્છા જેવી છે— તેના એ અગ્રેસર સભાસદ હતા. મારા જાણુવા પ્રમાણે એ મંડળીની સ્થાપના કરવામાં પણ ભોળાનાથનું મુખ્ય ઉત્તેજન હતું. એ મંડળીના સભાસદોએ એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી કે પોતાના પુત્રને સોળ વર્ષની વય પહેલાં પરણાવવો નહિ, અથવા તો તેની અને તેની વધૂવચ્ચે ઓછામાં ઓછું પાંચ વર્ષનું અંતર રાખવું. આ નિયમ તેમણે પ્રતિજ્ઞા લીધા પછી જીવનપર્યંત પાળ્યો હતો, અને કુટુંબનાં માણસો પાસે પળાવ્યો હતો. એ મંડળીના નિયમમાં સ્ત્રીની ઉમરની કાંઈ હદ નહોતી તે એમને પસંદ નહોતું, તેમજ વધૂવર વચ્ચેનું અંતર પણ, એમ એમના અભિપ્રાયમાં હતું કે, ઓછામાં ઓછું સાત વર્ષનું જોઈએ. સ્ત્રીપુરુષ એકમેકને પસંદ કરી પરણે એવો એમનો અભિપ્રાય હતો, પણ તેને હજી સમય અનુકૂળ નથી એમ ધારી એમણે એમ નિશ્ચય કર્યો હતો કે ત્યાંસુધી એ રિવાજ દાખલ થાય નહિ ત્યાંસુધી તો કન્યા અને પુત્રનાં માત-પિતાનો ધર્મ છે કે વર અને વધૂનાં સુવિધા સદ્ગતનાદિક સુલક્ષણ જોઈને તેનો સંબંધ કરવો. તે વિશે નીચેની નોંધ આપણે જોઈએ.

“ ૨ October 1881.

છોકરો કે છોકરીનાં લગ્ન કરવાં એ માબાપનું કર્તવ્ય નથી પણ પસંદ પડતો વર કે કન્યા જોવાનો વહીવટ આ દેશમાં ધણી કાળથી બંધ પડ્યો છે. નાતોના બંધનથી, સોદા સમજે પણ તેમ કરી સકતા નથી, ત્યારે માબાપને એ કામમાં વચમાં પડ્યાવિના ચાલતું નથી. છોકરાંનું સાદું આહવાન માબાપે છોકરાને તેમાં ખસુસ છોકરીનો વિવાહ જે છોકરો જણેલો હોય, સારી ચાલનો હોય તેની સાથે કરવો; એટલા બધાની સાથે ધનવાન હોય તો તે છોકરી ભાગ્યશાલી ગણવી.”

આ ઉપરથી જણાશે કે તેમણે ધનને મોહું ગણ્યું નથી. વિદ્યા અને સદાચારને ઉત્તમ લક્ષણ તરીકે ગણ્યાં છે. બાગવિવાહથી નુકસાન છે કે નહિ તથા તે રિવાજ શી રીતે અટકાવવો એ વિશે સન ૧૮૮૪ની સાલમાં રીઠ બેટુરામજી મલ્લગારીએ ચર્ચા ચલાવી હતી તે વખતે મુંબઈ સરકાર તરફથી

* સદ્ભાગ્યે આ સંગતું કાંઈક ૩૫-૪૦ વર્ષ હાલ તેનું કેન્દ્રબલ્લવન થયું છે.

બેળાનાયતો અભિપ્રાય એ વિશે પૂછવામા આવ્યો હતો; સારે નીચે પ્રમાણે એમણે પોતાના વિચાર દર્શાવ્યા હતા—

"I thoroughly sympathize with the object at which he aims and concur entirely in his views regarding the evil and mischievous consequences of Infant marriages. The educated class of people understands well that early marriage has been the cause of the degeneration and demoralization of the Indian Nation. The origin of this custom can be sought in the divisions and subdivisions of society into numerous and insignificant castes and ignorance of the spirit of the Shāstras which never enjoin early marriage either for male or female. The marriageable age of a male was fixed by them at 30. According to Hindu Shāstras after being invested with the Sacerdotal thread (Upanayana) one should pursue the study of Vedas at least for 12 years, hence he could not marry under 20 years, 8 years being the age for the thread ceremony. As for girls, Manu has fixed 12 years, but during the Vedic period girls were allowed to make self-choice of husbands, they were at liberty to remain unmarried as long as they chose. There was no limit of age in the Vedic times. The Rishis of those days were of liberal minds, they did not consider it a sin if a girl married after the age of puberty. From the hymns uttered at marriage ceremony and from the wording of the promise made by the husband to the wife, it is quite clear that a girl of 9 or 10 years of age cannot understand the meaning of the promise. This shows that the girl must be more than ten and also educated in order that she might understand what is spoken by the bridegroom at the time of marriage. But all those noble precepts which have been inculcated for us by the far-sighted Rishis and lawgivers in clear and unmistakable terms have been abused by the Hindu society. The present practice of infant marriage is against our Hindu Shāstras. There was a time when Hindu men and women freely mixed with each other in society and selections of husbands and wives were made by themselves. * * * By the evil practice of Infant marriage men and women have fallen into a low state. Custom which is the paramount power among the Hindus has become law and religion."

વળી તેજ ઉત્તરમાં આગળ લખે છે —

“It is admitted by all enlightened Hindus that early marriages and unequal matches are mischievous. They believe that early union of the two parties tends to the production of unhealthy families and ultimately to the moral and intellectual deterioration of the whole race. Mr Malbari, therefore, deserves great credit for undertaking the subject of reform in this particular branch of evil that has been ruining us for a long time past. His zeal and energy are admirable but the remedies suggested by him are not all feasible.”

બાળવિવાહ નિરસ્ત કરવાને જેમ એમનો મૂળથી અભિપ્રાય હતો તેમજ વિધવાવિવાહનો પ્રચાર થવાની ઇચ્છા પણ અસલથીજ હતી. ૨૪ નોવેમ્બર ૧૮૪૯ ને દિવસે કોઈ વિધવાનું પુરત જન્મેણુ બાળક કોઈને હાથ લાગ્યાની ખબર જાણ્યાથી એમણે નીચે પ્રમાણે ટીકા લખી છે —

‘It seems some widow has committed this cruel act for fear of caste people. God Almighty may move the caste-people to allow widows to remarry if they please.’

આ ટીકા ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે છેક ૪૦ વર્ષ ઉપર પણ સોજાનાથ વિધવાવિવાહના પક્ષમાં હતા. સાર પછી જેમ જેમ સમય અનુકૂળ આવતો ગયો, દેશમાં વિધાનો વધારો થતો ગયો, તેમ તેમ ઉવાડી રીતે એ વિચાર દર્શાવતા ગયા. અમદાવાદમાં ‘વિધવાવિવાહોત્તેજકમણી’ છે તેના એ એક મુખ્ય અગ્રણી હતા. એ મુણીના આશ્રયે જે વિધવાના લગ્ન થયા હશે તેમના લગ્નવિધિ વખતે સોજાનાથ હાજર રહેતા. વિધવાવિવાહ સશસ્ત્ર છે કે નહિ તે વિશે સાર બહાદુર ગોપાળરાવ હરિ દેશમુખ તથા રા સવિતાનારાયણ ગણપતિનારાયણ વચ્ચે વિવાદ ચાલતો હતો તે ઉપર સોજાનાથે શાસ્ત્રપંક્તિ કરીને શાસ્ત્રનેજ આધારે વેદવાક્યને બંધવત્તર માનીને વિધવાવિવાહ સશસ્ત્ર છે એમ અભિપ્રાય આપ્યો છે. વિધવાઓને લગ્ન કરવાની પરવાનગી થવા વિશે એમના કારણ બે ત્રણ મુખ્ય હતા. એક તો સ્ત્રીને પુરુષથી અધમ ગણી પુરુષને ૧૬તીય, તૃતીય લગ્ન કરવાની છૂટ રાખી સ્ત્રીને ફરી વિવાહ કરવાનો પ્રતિબંધ રાખ્યો છે એ કેવળ અન્યાય છે એમ એમનું કહેવું હતું, અને બીજું એ કે વિધવાને ફરી લગ્ન કરવાનો નિષેધ હોવાથી દેશમાં અભિચાર અને અનીતિનો

પુષ્કળ રેજગાર ચાલ્યો છે, એ જોઈ એમને અત્યત ખેદ થયો. નીતિપ્રિય મનુષ્યને એ દશા જોઈ ખેદ થયા નિના રહેજ નહિ. વિધવાઓ પ્રત્યે તેનાં માતૃપિતા તરફથી અથવા સામરિયાં વગેરે ખીજા સગાંબંધાવાઓ તરફથી જે કૂર વ્યવહાર થાયછે તે કેવળ નિંદ અને ત્યાજ્યછે એમ એમનું માનવું હતું. વિધવાવિવાહ વિશે એક મનખારીની ચર્ચાના ઉત્તરમાં એમણે નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે.—

"The authority of the Shastras is in favour of Widow Marriages, but the sway of custom which has become Shastras in the present age is very powerful. Widow marriages among Brahmanas, Kshatriyas, and Vaishyas have been stopped for a long time and it is difficult to reintroduce them at once unless public opinion is prepared by education, but I think it is not yet prepared for such a change. There is no reason why a woman who has lost her husband should not marry again while men who lose their wives, or even if they do not lose them, are allowed to marry twice, thrice or as often as they choose. The condition of widows is extremely pitiable. The prohibition of her remarriage is undoubtedly a tyranny. Once a widow she is ever a widow; her miseries do not end at the mere loss of her husband, but she has to pass through endless mortification and penances of the most painful character."

વિધવાઓના કેશવપન જેવો ખીજો કૂર રિવાજ બાગ્યે દર્શો એમ માની તે વિશે નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે.—

"If unfortunately the husband of a girl dies after she reachs puberty she is obliged to get her head shaved even if she be of a very tender age. The horrible scene of this unhappy occasion is most touching. The heart-rending lamentations of the poor helpless young widow and the bitter cries of her mother and other relations at this time are so extremely painful as to excite the compassion of the most hard hearted of men. This practice is most sinful, cruel and inhuman. There is no authority of Shriti or Smritis on this subject, but a single verse of some Purina has caused this mischief. But Purinas are not always to be taken as authority for they very often contain abused inter-

polations I think the question of widow marriages to be of serious importance for ameliorating the condition of women. But I find no practical remedy except the growth of education, again when the pernicious custom of Infant marriage is stopped the number of widows will be greatly diminished."

નિધવાઓની અશરણુશા સન'ની ભોજાનાથે કેટલાંક પદ રચ્યાં છે તેના અગ્રમા નિધવાના કેશવપન વિશે નીચેનો અભગ અવયોગનયોગ્ય લાગ્યાથી એમના અભિપ્રાયના પુષ્ટિકારક પ્રમાણ તરીકે અહિં દાખવ કર્યો છે:—

"નિધવા ભિયોને પીડે છે અપાર, કરે છે ધિકાર તેનો લોક.	૧
નહિં તેને આપે પૂરુ અજપાન, પશુની સમાન ગણે તેને.	૨
તરણુ ભિયોના કઠાવે છે કેશ, બદલાવે વેશ બતાવકારે.	૩
કેશવપનના વિરહ વચન, કીધાં છે કથન સ્મૃતિ શાસ્ત્રે.	૪
તથાપિ છે લોકો રૂઢિને આધીન, દુઃખદે છે દીન અબલાને.	૫
ઈશ્વરે આપેલું મુંદર સ્વરૂપ, બગાડી કુરૂપ કરે તેનું.	૬
સગા મિત્ર તેના જોઈને વદન, કરે છે રુદન આકોશથી.	૭
દોહડી એ વેળા ન થાય સહન, ધુજી જાય તનમન તેનું.	૮"

બાળવિવાહનો પ્રચાર અને નિધવાવિવાહનો પ્રતિબંધ એ બંને દુરાચારમાં ક્રિયો વધારે હાનિકારક છે અને વધારે ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે તે વિશે ભોજાનાથે નીચે પ્રમાણે અભિપ્રાય બતાવ્યો છે —

"Enforced widowhood affects only a portion of females while infant marriages are detrimental to the majority of the males and females. Infant marriages, therefore, are more injurious and require greater attention and perfect reform. Moreover when infant marriage is stopped, enforced widowhood will of itself decrease "

આ બંને દુરાચારરૂપી વિચરદાનો ઉપદેશ કરવાને, વિદ્વાનો પ્રચાર કરવો, સમાજો સ્થાપવી, કેળવણીના પુસ્તકોમાં એનાં દુષ્ટ પરિણામના પાક આપવા, હામ દામ અને સમયે સમયે એના નુકસાન મમજાવવા જાહેર બાપણો આપવાં, વગેરે ઉપાય દર્શાવીને તે વિશે એમણે લખ્યું છે કે:—

"It is quite true that the fruits of all these efforts will not be reaped at once but in course of time it will be found that the

labour will be recompensed by a slow but sure renovation, which I believe cannot be accomplished by the legislature.

શ્રીને પુરુષ મૃત્તા અધમ ગોરી નેઈ જોનાયને આપગા પુરુષો ઉપર તિગ્મર આવેનો, અને તેજ વૃત્તિ આધારે જીમ્ન ન્દાના સ્થાનિષ્ટિ ગિવાગે જે એમને નાપમદ પડતા તેમા યોગ્ય સમયાનુમાર દેખાડ પ્રતા ગયા એ રિનાજમાથી એકનુ દટાન જમ થો અમદાવાદના તેમજ જીમ્ન ધમ્મા ખરા ગામના વડનમરા નામગેમા 'શરમ પાગવા'નો ગિવાગે છે 'શોક પાગવાના' રિનાજ પ્રતા 'શરમ પાગવાનો' રિવાજ વધાએ હાસ્ય નક છે સ્ત્રીથી પોતાના પતિ સાથે પોતાના માતપિતા અથવા મોટા બાઈએની રૂબરૂ તો નજ જોનાય પણ પતિના માતપિતા અથવા મોટા બાઈએની હાજરીમા પણ તેની સાથે વાત કરાય નહિ અને જ્યારે પતિ હાજર હોય અને તેજ વખતે પતિની મોટા માણસો પણ હોય તો તે વખતે સ્ત્રીએ પહેરેના લુગડાના માથાનો છોડો આગળ લાખીને મોટા સત્તાડકુ જોઈએ, તેને 'લાજ કાઢવી' કહે છે પતિની ગેરહાજરીમા ગાયવા હાજરીમા પણ સમરા, જેઠ વગેરેની 'લાજ મઢવી' જોઈએ અને તેઓની સાથે અક્ષર પણ જોનાય નહિ અને પોતાના માતપિતાની રૂબરૂ જો પતિ પણ હાજર હોય તો સ્ત્રીની તે જગાએ જનાય પણ નહિ આ રિનાજથી ઘણી અમરડ પડે છે અને કુટુંબ સ્નેહનો ઉત્કર્ષ થતો નથી મસરને વડુ મરે તો દુઃખ થતું નથી, અને વડુને સમરાના મરણનું દુઃખ વાગતું નથી આરિનાજની મૂખ્યાં જોનાનાયના ધ્યાનમા સન ૧૮૭૭ પછી આની અને સાર પછી એમણે એ અ નમા ઘરો ફેરફાર કર્યા એ ચાનની ટ્રેલીક તફતીન આદિ લખી નથી, મરણ કે લગાનુ થાય અને ટ્રેલાકને એ નીચસ લાગે એમના વિચાર એટલા ઉત્તર થયા હતા કે પુત્રી પોતાના પિતા દેખતા પતિ સાથે યોગ્ય વાતચીત કરે તો તેમા મધ પણ અમર્યાન નથી, તેમજ કુટુંબના સર્વ સ્ત્રીપુરો સમર્થાદ વાતચીત કરી એમનેકની સાથે મગતા રહીને પરસ્પર નિર્મળ પ્રેમ વધારે જોઈએ, એમ એમનું કહેતું થતું

લક્ષ્મણસગે ચાનતા ટ્રેલાક નિરર્થક રિવાજો જેમા નમ્રી ધામધમ થતી અને જોટો અર્થવ્યય થતો, જેવાકે મોટા મોટા વરધોડા કાઢના વગેરે તે એમણે ઘણા ખરા કાઢી નાખ્યા હતા એવા ન્દાના ન્દાના સુધાગ એમણે કયા હતાને સર્વુ જમા ગ્રથજે વર્ણુન કરિયે તો વાચનારને મટાગો આવે પણ સાસારિક રિવાજમા ટ્રેલાક સુધય ફેરફાર કર્યાં છે તેમાનો એક સ્ત્રી મા મીમત સમયે થતી

લગ્નયુક્ત રીતમાન પિંગે છે બીજી નાતોમા પણ એ રિવાજ છે, પણ અમદાવાદના વડનગરા નાગરોમા એ રિવાજે ધણુ નિધ રૂપ ધારણુ કર્યું છે સ્ત્રીને સીમત ટોચ ત્યારે એને પુષ્કળ ધરેણુ પ્દેરાવી સાસરેથી પિલ્લર અને પિલ્લરથી સામરે બે ત્રણ ફેરા ખડાવના પછી એથી પણ વગરે ધરેણુ પ્દેરાવીને (તે એટલે સુધી કે તેની આખી પણ બરા થઈ જાય અને શ્વાસ પણ પૂરો લઈ સકાય નહિ, એટલે સુધી પ્દેરાવીને) પાનખી અથવા મિયાનામા બેસાડીને વાજતે ગાજતે બજાર વચ્ચે ધઈને તેને સામરે લઈ જાય, ત્યાં સીમનોત્રયનનો લગ્નતપદ નિધિ અગ્નિસમક્ષ કરે, ત્યાર પછી બ્રાહ્મણમોજન વગેરે થાય આ નિધિ અને રિવાજ ધણુજ અમલ્ય છે એમ ભોગાનાથના સમજનામા આવ્યુ હતું, પણ યોગ્ય અવસર ના આવ્યાથી અને સર્વ વાતની અનુકૂળતા ના ટોવાથી, પ્રથમ ધરેણુ પ્દેરાવનાનો આન ઓછો કર્યો, અને ફેરાફેરી બધ કર્યો, ત્યાંપછી બજાર વચ્ચે ફેરનાનો ચાલ બધ કરી, નાત્ય પણ જમાડનાની કાઢી નાખી, એમ કળે કરતે સીમતનો વિધિ કરવાનુ પણ હિમ્મત અનાવીને સન ૧૮૮૪ મા મધ કર્યું નિદાની કીર્તિ હતી નહિ તેથી એટલુ કરી સડયા પણ ધણુના બેવામા આવ્યુ હને કે ભોગાનાથે જેને ન્હાના મ્હોટા સુવારા કર્યો તે સર્વની પ્રથમ તો તેમના નાલ જાલના લોકે નિદા કરેલી, પણ ત્યાર પછી યોડાજ કાળમા તેજ નિદાકરનારા લોકોએ તેના તેજ રિવાજ દૂર કર્યો છે તેના દૃષ્ટાન્તમા સીમતનો વિધિ ના કરવો તથા તે પ્રસંગે જમણુવાર ના કરવો એ એક છે, અને બીજો સ્ત્રીયોને યોગ્ય છૂટ આપવા વિશે એમનો આગ્રહ હતો તે સમજે છે સ્ત્રીયોને જનવરની પેઠે ધગમા પૂરી રાખવી, તેમને સ્પર્શસોન્દર્ય અથવા બીજી હસ્તકૃત નીનાઓ બેવાના પ્રસંગ ના આપના, વગેરે સ્વાર્થી વિચાર અને આચાર એમને મિનકુચ પસદ નહોતા અને એમણે એ આચારમા વણે દરજ્જે સમયાનુસાર યોગ્ય રીતે ફેરફાર કર્યો હતા તે વિશે નિદા કરનારા લોક પણ તેમજ હાલ કરતા બેનામા આવે છે. આ અભિનંદનીય વાત છે

જનમમાજ સુધારનાના અનેક ઉપાય છે અને જનસમાજની ચાલતી રૂઢિવિરુદ્ધ ટેટલાક આચારનો પ્રચાર કર્યો જિના તે સુધરે તેમનથી ભોગાનાથે ધણી રૂઢિના ઉત્થાન કર્યો તે આપણે પાઠળ જોઈ ગયા આ રૂઢિમાની એક ધણી સખગ રૂઢિ હંપ્યાન્ડ જવાના નિષેધ સમંધી છે એ રૂઢિને પોને તો ઉધધી નહોતી તેમ પોતાના કુટુંબમા પણ કે ધણે ઉલ્લી નહોતી. અને તેના અનેક કારણુ હતા, તેમા મુખ્ય એજ હતુ કે એ જુજ એકાગ પિતા

હતા; પોતાનાં સંતાનને ક્ષણવાર પણ પોતાનાથી દૂર જતાં જોઈ જોઈ પામતા. પણ ઇંગ્લાન્ડ જવાથી બ્રહ્મ થવાય છે, અધમતાને પ્રમાયછે, વગેરે અમાન લોકોના વિચારથી વિરુદ્ધ અભિપ્રાય એમનો હતો. આ વિચાર હાલના જમાનામાં થયો હતો એમ નહિં. સન ૧૮૫૬ માં પણ એમનો એવોજ વિચાર હતો તે નીચેના લખાણ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે.—

" 23 December 1859.

સાંભળવામાં આવ્યું કે મહીપતરામ ઇંગ્લાંડ જાયછે. ધન્ય છે એમને ! ઈશ્વરકૃપા મ્હોરી કેમ કે ઇંગ્લાંડ જવાને એમને બુદ્ધિ આપી સારો યોગ મેળવ્યો. ઈશ્વર એમને સદાય થાઓ. આપણા ગુજરાતીમાં તેમાં ખસુસ કરી નાગરમાં એમતુ મુખ્ય નામ લખી રાખવા ઘટારત છે. આ મત જુના વહેમી લોકના વિચારથી ઉલટો છે પણ વિચારશીલ વિદ્વાનો છે તે સાંભળી રાજી થયાવિના નહિ રહે."

સારપછી રાવ બહાદુર મહીપતરામ રૂપરામ. સી. આઈ. ઈ. (તે વખતે તો ફક્ત રા. મહીપતરામ રૂપરામ) બ્યારે વિદ્યાયત તરફ જવા વિદાય થયા ત્યારે નીચે પ્રમાણે લોગાનાથના રોજકામમાં લખેલું મારૂમ પડેછે:—

" 3 April 1860.

હિંમતબહાદુર મહીપતરામ રૂપરામ ઇંગ્લાંડ તા. ૨૭ મી મારચે ગયા. એ વાત એમનો પત્ર તા. ૨૭ મી મારચનો આવ્યો તેમાં લખી છે. ઈશ્વર એમને ફોટોમંદી આપે ને સુખમાં પોચાડી સુખરૂપ પાછા લાવે."

ઇંગ્લાંડ જવાથી જે અનેક લાભ દેશ સમસ્તને તથા જનારની જાતને થાયછે તે સર્વ એમની સુચતાને લીધે એમના જાણવામાં હતા, તેથી ઇંગ્લાંડ જનારને હમેશા એ અભિનંદન દેતા. પણ આ દૃષ્ટાંતમાં તો એમણે માત્ર મ્હોના અભિનંદન અને પ્રશંસા કરતાં વધારે કર્યું. રા. મહીપતરામ ઇંગ્લાંડ ગયા તે વખતે લોગાનાથના તેઓ મિત્ર નહોતા, પણ એકજ નાતના હોવાને લીધે મહીપતરામને એમની મદદની આશા હશે. લોગાનાથને એમની સાથે મેત્રી નહોતી તેમ છતાં એમણે જે અત્યંત સહાયતા આપી હતી તેનું મુખ્ય કારણ એજ કે વિદ્યાયત જવાનો માર્ગ ખુલ્લો થાય. આ હેતુથી એમણે નાતને સંબંધે સંપૂર્ણ મદદ કરી તે આખર પર્યત; અને એમની મદદથી એમના પક્ષનો અંતે જય થયો. એ તકરાર છેક ૧૮૮૧ સુધી રહી હતી. પણ સાંસુધીમાં એમણે એમનો સંસર્ગ છોડ્યો નહોતો. આવી અસહાય અવસ્થામાં સહાય

યથા તેથી એ એ મહાપુરુષો વચ્ચે અંત સુધી ગાઢ મૈત્રી રહી. આ વિશે પાછલા પ્રકરણમાં વર્ણન કરેલું છે તેવી આ રચને તેની પુનરુક્તિ ના કરતાં, 'નાત્ય' ના વિષય ઉપર આવિયે. તે પહેલાં એટલું સમયવતું જોધયે કે વિશાયત જવાના લાભ એમની નજરમાં એટલા ઊતર્યા હતા કે પુત્રવાસલ્યને હલકું ગણીને પોતાના પુત્ર નરસિંહરાવને સિવિલ સર્વિસની પરીક્ષા સારું સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર તથા મી. વેર્કરની સોજતમાં એમણે ઇંગ્લાંડ મોકલવાનું સન ૧૮૭૭ માં ધાર્યું હતું, પણ તેજ અરસામાં તે પરીક્ષા સારું ઉમ્મરની હદમાં એ વર્ષ ઘટયાં એટલે તે વયનો અતિક્રમ નરસિંહરાવે તે વખત કર્યો હતો તેથી તે વિચાર બધ પડ્યો. ઇંગ્લાંડ જવાથી બ્રહ્મ યવાયછે એ વાત એમના મનમાં કદી આવતી નહિ, કારણકે નાલના બંધારણ ઉપર એમને બિલકુલ શ્રદ્ધા નહોતી; બલકે તિરસ્કાર હતો. નાલના બંધારણથી હિંદુઓની અધમદશા થઈ છે, એને લીધેજ આપણામાં સંપ થતો નથી અને તેથીજ હરેક પ્રકારનાં દુઃખ અને વિપત્તિયો જનસમાજને આવી પડેછે, એ વાત એમના ચિત્તમાં દૃઢ થઈ ગઈ હતી. આ અભિપ્રાય એમના પૂર્વાશ્રમમાં નહોતો. જેમ જેમ બુદ્ધિસરકાર થતો ગયો તેમ તેમ એમના દૃઢ્યની સ્વાભાવિક ઉદારતાને પ્રુષ્ટિ મળ્યાથી તેની વૃદ્ધિ થતી ગઈ, અને ભારે સર્વ મનુષ્યને સમાન દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યા. એ સમયે એમને જાતિબંધનમાં નુકસાન લાગવા માંડ્યાં. એ વિચાર પણ દિન પ્રતિદિન વિપુલ થતા ગયા, તે એટલે સુધી કે પારસી, મુસલમાન, હિંદુ, અંગ્રેજ હરેક જાતિના મનુષ્ય સાથે વ્યવહાર કરવામાં કોઈ પણ તરેહનો બાધ નથી એમ અભિપ્રાય બંધાયો. જાતિબંધનને જ લીધે એ વિચારને કૃતિમાં લાવી સકાયા નહિ; પણ એમના વિચારની ઉદારતા બતાવવાના હેતુથી એ વાત અહિં લખી છે. જાતિબંધન વિશે એમના વિચાર નીચેની નોંધ ઉપરથી માલૂમ પડશે.—

“13 March 1881.

હાલમાં જેવી સ્થિતિમાં આતો છે તેથી કાંઈ કાપદો નથી. પરંતુ ધણુ નુકસાન છે. આપણા દેશને નબળી તથા નીચી દશામાં લાવનાર જાતિબંધન છે. ન્યાતના બંધનથી સારા માણસો સાથે બોજનવ્યવહાર તથા લગ્ન-વ્યવહાર થતો નથી. જાતિબંધનથી ઇંગ્લાંડ વગેરે દેશમાં જઈને સારૂ જ્ઞાન મેળવી સકાવું નથી. જાતિબંધનથી બંધુપ્રીતિની વૃદ્ધિમાં અટકાવ થાયછે. સારાશ જાતિબંધન સર્વથા હાનિકારક છે. જે દેશમાં એક જાતિ તથા એક ધર્મ

તેજ દેશમાં સક્ષાદ સંપ તથા ધનવૃદ્ધિ હોયછે. એક જાતિ અને એક ધર્મથી બહુપ્રીતિ વધેછે. અને મોટાં મોટાં કાર્યો દેશકલ્યાણનાં થાયછે. એક જાતિ અને એક ધર્મ એજ ઈશ્વરને પ્રિયછે.

“પણ આપણા આર્ય દેશની કેવી દુર્દશા થઈછે! હજારો ન્યાનો અને હજારો ધર્મપથ થયાછે; અને એ થયા ત્યારથીજ આ દેશની પડતીનો આરંભ થયોછે. ગૃહસ્થ નાગરો પોતાને ઊંચા માનેછે; પણ એક ઉપર ખીજી સ્ત્રી પરણતા નથી અને મૃતકાર્યનું ખાતા નથી એટલી બાબતમાજ ખરેખરા ઊંચા છે, પણ તે વિના ખીજી બાબતમાં નીચા છે અને નીચા થતા જાયછે. આ ધણું ખેદકારક છે. મહારાષ્ટ્ર લોકો કેટલા ચઢતા થયા છે અને ચઢતા જાયછે; તેમાં ધણું જાતિભેદ નથી તેથીજ.

“ઈશ્વરદમ્ભા શી હજે તે કાઢને ખખર નથી પણ ગુજરાતના લોકોની તેમા ખસુસ કરી બાહ્યજાતિની અને તેમા વળી વિશેષે કરીને નાગરોની ધણીજ પડતી થઈ છે અને હજુ વધારે પડતી થશે એમ ભવિષ્ય સૂચેછે. એના ઉપાય સર્વેના હાથમા જતા કરતા નથી તો ઈશ્વર ઉપર દોષ મુકવો યોગ્ય નથી. એટલું ઈશ્વરના હાથમા છે કે લોકોને સદ્ગુણ આપી દેશના અબ્યુદયના કામમાં તેમને બગ આપે ”

આટલી લાંબી નોંધ આ રચને ઉતારવાનું કારણ એક એ કે એ ઉપરથી જાતિઅંધન વિશે એમના વિચાર જણાય, અને. ખીજું પોતાના જાલબાધ નાગરોની અવદશાથી એમને કેટલો ખેદ થતો અને એમની પુનરુત્થતિ થવાની કેવી ઇચ્છા હતી તે સર્વના જાણવામા આવે. શેઠ ખેહેરામજી મક્ષખારીની ‘નોટ્સ’ નો જવાબ એમણે લખ્યો છે, તેમાં જાતિઅંધન ઉપર કટાક્ષ છે તે નીચેની અંગ્રેજી નોંધ ઉપરથી જણાશે:—

“The abominable institution known as Caste which is the greatest stumbling block in the way of all kinds of reforms exercises its binding force equally on the Educated and the uneducated ”

એજ જવાબમાં વળી લખેછે કે:—

“* * * But those days are gone and Hindu society is now in deplorable condition owing to want of knowledge of true religion and the accursed system which has divided and subdivided our society into hundreds of insignificant castes.”

ભતિયધન ઉપર ભોળાનાથને ઠેરો તિરસ્કાર હતો અને તેના તુમ્હાન એમના ચિત્તમા કેટલા દૃઢ થયેના હતા તે આ નોંધો ઉપર દૃષ્ટિ મૂકીથી જણાય છે

હરેન્દ્ર સુધારા માટે વિદ્યાદૃષ્ટિની જરૂર ભોળાનાથ માનના કેનારી, એટલે ખરી બિચારાની કેળવણી જેથી મુદ્ધિ મચ્છકાર પામે, લલ્લયની વિપુલતા વગેરે, અને નમ્રતા અને નીતિ સિખાય—તે જાણતી પ્રજાનીથી હિંદુ જન-સમાજમા સાસારિક અને જીવન મર્મ પ્રકારના સુધારા થશે એમ એમના મનમા નિશ્ચય હતો તેમા વિશેષ રીતે શ્રીશિક્ષણ ઉપર એમને ખાસ આશ્રય હતો સ્ત્રીઓ વિદ્યારીખશે ત્યારેજ સુધારાનો ખરો પાપો સંભળ્યો એમ એ માનતા અને જ્યાં સુધી સ્ત્રીઓ અશિક્ષિત ગેરો લાગુ ની કોઈ પણ પ્રકારનો સુધારો સુદૃઢ રીતે થાય એ વિશેષ ધ્યાન મળવા રાખતા જેમ પુરુષને બિચારની વિદ્યાની આવશ્યકતા છે તેમ સ્ત્રીઓને પણ બિચારની કેળવણીની જરૂરિયાત છે એમ તેઓ માનતા સ્ત્રીને અગ્રેજી વિદ્યાબ્યામની જરૂર છે એ વિશેષ દરદમ એમનું આશ્રયપૂર્વક યોગ્ય થતું અને પોતાના કુટુંબની કન્યાઓને એ વિદ્યા શીખવવાનો આગમ કરતા ગયા છે અગ્રેજી ભાષા શીખવાના મારણુ એ ખરેખર જતાનતા મુખ્ય તો એજ કે હાનમા અગ્રેજી વિના જીજી ભાષાદ્વારા પ્રુદ્ધિને સરકાર થવાનો સભવ નથી વિવિધશાસ્ત્રો જેના કે ખગોળ રસાયન આદિ ઉપર અગ્રેજી ભાષામા (ફ્રેન્ચ વગેરેમા હશે) જેટલા સુલભ પુસ્તક છે એટલા ગુજરાતી સરકૃત વગેરેમા નથી સાગર કે અગ્રેજી ભાષાનડેજ ખરી કેળવણી મળવાનો સભવ હાનમા સમયમા છે જીજી મારણુ સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચેની ભિન્નતા એથી દૂર થાય તે, એટલે પુરુષ અગ્રેજી શીખેના હાન ધણા હોય છે તેમ જ સ્ત્રીઓ એ ભાષાથી અજ્ઞાની હોવાને લીધે બેને સંપૂર્ણ મૈત્રી નથી થતી બે પુરુષો વચ્ચે પણ આ પ્રકારની ભિન્નતા હોય છે તો તેમની વચ્ચે મિત્રમાન થતો નથી તો પતિપત્ની વચ્ચે પણ એ જાનિની અસમાનતાને લીધે સ્નેહો પ્રવાદ સ્તંભ થાયજ માટે પતિપત્ની વચ્ચે એકજ પ્રેમ અને સમાશીનતા વધવાને સારુ સ્ત્રીને અગ્રેજી ભાષાના જ્ઞાનની આવશ્યકતા છે એમ સ્પષ્ટ રીતે ભોળાનાથ માનતા

હોટામા વિદ્યાદૃષ્ટિ થાય એવી ઇચ્છાથી એમણે પોતાના દ્વિતીય પુત્રના મારણુ પછી તેના અમરજીયાર્થે રાયપુરમા એક લાયબ્રેરી સ્થાપી છે જેમા સર્વેને વિનામૂલ્યે વાચવાની છૂટ છે એ લાયબ્રેરી પ્રથમ હવાડી તે પ્રસંગે કનિ દનપતરામ ડાહ્યાનાઈએ પ્રશ્નમાપદ રચ્યુ હતુ (પરિચિટ (સ) જુઓ)

સરકારી નોકરીમાંથી ભોજાનાથે જ્યારે પેનશન લેવાની અરજી કરી તે વખતે એમને ખામ માન આપવાના સંજોગમાં આ પણ એ સંજોગ બનાવી, અમદાવાદના ડિરેક્ટ જનરલ મી ન્યૂનહામે મુંબઈ મરકારમાં બકામણ કરી તેમાં એ પુસ્તકશાળાને સમઘે નીચે પ્રમાણે લખ્યું હતું:—

"Contrary to the customary superstitious modes of charity after the death of relations, he on the death of his second son a few years ago established a library at Ahmedabad at a cost of Rs 10,000 which is kept open to all free of charge and has thus been a great means of assisting the education of the poor. He has also contributed Rs 3,000 to the Gujrat College Fund "

એ જ પુસ્તકાલયને વિશે મુંબઈ સરકાર તરફથી મી. પી. વ. 'ગવર્નમેન્ટ ઓફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શને' ભોજાનાથને નીચે પ્રમાણે લખ્યું હતું —

"I have the honor to inform you that I have been instructed by His Excellency the Governor in Council to express the high sense entertained by Government of your enlightened liberality in endowing a Library at Ahmedabad in memory of your son "

સન ૧૮૮૫ માં જ્યારે અમદાવાદમાં 'એન્જ્યુકેશનલ કોન્ફરન્સ' થયું ત્યારે ભોજાનાથને વિદ્યાપ્રિય સદ્ગુરુસ્થ જાણી એ કોન્ફરન્સમાં અભિપ્રાય આપવાને નિમંત્રણ હતું.

ગુજરાત કૉલેજ કમિટીના મેમ્બર ભોજાનાથ હતા અને એ કૉલેજને ઉત્તમ દશામાં આણવાને સોતસાદ પ્રયત્ન કરતા. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી-ને મંડળીએ ગુજરાતી ભાષાની વૃદ્ધિ કરવાને અત્યત શ્રમ લીધો છે-તે સભાના એ એક અગ્રેસર સભાસદ મૂળ સ્થાપના થઈ ત્યારથીજ હતા. એ સભાનું કામ એમણે ધણા ઉત્સાહથી કર્યું છે. એ કેટલા ઉત્સાહથી અને અંતઃકરણપૂર્વક કરતા હતા, અને 'સોસાયટી'એ એ કામની યુલુસતા કેવી દર્શાવી હતી, તે પરિશિષ્ટ (ગ.) માં આપેલા, એમના મરણપ્રસંગે એમના પુત્ર ઉપર 'સોસાયટી'એ મોકલેલા અનુશોચન પત્ર ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાશે. વિદ્યા ઉપર પ્રીતિ એમને અસંલધીજ હતી. એમણે અગ્રેજ સ્કૂલમાં અભ્યાસ કર્યો ન હોતો તે છતાં એ વિદ્યાને ઉત્તેજન આપવાને શ્રમ નિરતર લેતા. ખેડમાં અગ્રેજ સ્કૂલ એમના પ્રયત્નથી થઈ હતી. સન ૧૮૫૫ ના ઑગસ્ટમાં ખેડમાં એમણે મુજોધવર્ધક સભા સ્થાપી હતી અને તે સભાની દેખરેખ નીચે એક

છોકરિયોની ગુજરાતી શાળા સ્થપાવી હતી ગુજરાતી ‘બુક ટ્રમિટી’નું કામ એ કેના ઉત્પાદથી કરતા તે પણ વધુના જાણવામા છે, અને તેનું કારણ માત્ર એજ કે વિદ્યાનો પ્રચાર થનાની ઇચ્છા અને પોતાની ભાષાને સરકાર આપવાની આકાંક્ષા. શ્રીશિક્ષણ અને પુરુષશિક્ષણ બંનેની આવશ્યકતા એમના ચિત્તમા ફટલી હતી તે ગ્રેઠ મલગારીની ‘નોટ્સ’ના જવાબમા એમણે જે લખ્યું હતું તે નીચે ઉતારિયે છિયે તે ઉપરથી જણાશે —

“The masses are as yet quite uneducated, so the number of educated people is at present very small, and so long as the people of India especially females remain uneducated, no social reforms can be introduced so as to ensure speedy or permanent success * * * * The University is indirectly aiding the cause of reform by means of spreading higher education which is a powerful means of cultivating the mind and thereby improving the condition of society, and if by any means the progress of education is checked all hopes for reform must be given up’

વળી એજ પત્રમા આગળ લખ્યું છે કે —

‘I am of opinion that Government should not interfere in making social reforms, on the ground that social customs are exponents of inward feelings and desires of a nation, and some of those customs that are injurious can never be reformed by a sudden stroke of legislation but by means of slow changes of these feelings and desires which can be wrought by the growth of higher education which it is the duty of Government to spread equally among males and females with unclenched liberality

એજ પત્રમા નીચેના સમ્બો છે તે વાચાથી વધારે ખુલાસો થશે —

“* * * But Government should extend more widely the boon of higher education, and female education particularly requires greater attention because, if in a family the male members being enlightened, are desirous of making any reforms, it is the uneducated females who come in the way It is, therefore, the duty of all enlightened millionaires as well as other educated persons to adopt the best means of spreading higher education among females The present sort and amount of education that is imparted to them is not sufficient to enlighten their minds though it proves of some effect, but

unless higher education is given to them no sanguine hopes can be entertained for complete social reform. Government must also do all that lies in their power to effect the elevation of Hindu women. They should liberally extend their helping hand to promote the cause of female education and education in general and to improve our social condition thereby enabling us to be once more reckoned among the civilized nations of the world."

વિદ્યાનો પ્રચાર થવામાં કેટલાક રિવાજ નડેછે, જેવા કે સ્ત્રીને પ્હાર જવાની છૂટનો અભાવ, બાળવિવાહ દત્ત્યાદિ, તેને વિરોધીએ પ્રમાણે એજ પદમાં લખ્યું છે —

'It may be asserted and perhaps rightly that the custom of infant marriage has been a hindrance to the progress of education, but at the same time it cannot be denied that it is the want of sufficient education which has retarded in a great measure the social advancement of India. Besides, from the fact that the amount of education that is at present imparted has done something, towards social improvement, it can be anticipated that a more extensive spread of education will prove of greater advantage to the cause of reform. Education and social reform which are closely allied to each other must therefore go hand in hand and it will be seen that one will help the cause of the other.'

લોખાનાથના સમકાલીન સુધારકો તો એમને અત કરણથી સહાયતા આપતાજ પણ જે તરફથી સહાયતા મળવાની કલ્પના પણ નહિ એવે સ્થળેથી પણ ઉત્તેજન એમને મળ્યું હતું. જૂનાગઢની નાગરી નાલ, જે સગ્રહક મતનો દુર્ગ તે વખતે હતી, તે મહાજમાથી પણ એક અપવાદમૂર્તિ મરહૂમ રા. મણિશંકર જટાશંકર કીકણી-જે આખા કાશિયાવાડમાં આદ્યસુધારક તરીકે પ્રસિદ્ધ છે,—તેમની તરફનું સાહાય્ય લોખાનાથને મળ્યું હતું. રા. મહીપતરામના સબન્ધની નાલની તકરારમાં આ વીરપુરુષે લોખાનાથનો પક્ષ સખળ પકડ્યો હતો. અને આશ્રયની વાત એ છે કે આ જે પુરુષોએ એક બીજાને ધણા વર્ષ સુધી નજરે દીધા પણ નહોતા માત્ર પત્રવ્યવહારથી જોળખાણ શરૂ થયું, અને કંમે કંમે મૈત્રી જામી, આખરે ધણા વર્ષે અમદાવાદમાં મણિરાકરજી પ્રવાસપ્રસંગે આવ્યા તે વખતે બંનેના પ્રથમ દર્શન

એકમેકને થયાં ! માત્ર સત્યમાર્ગની પ્રીતિને બળે એક બીજાથી અજાણ્યા પણ સંપુરુષો આમ ગાઢસંબન્ધથી જોડાયા હતા.

આપણા આર્યસોકોમાં જે બહેમી અને હાનિકારક સાંસારિક રૂઢિચોનો પ્રચાર ચાલેલો છે તે દૂર થાય, વિદ્યાનો પ્રચાર સ્ત્રીપુરુષ બંનેમાં પુષ્કળ થઈ સર્વને બુદ્ધિસંસ્કાર મળે, અને આપણા દેશનો સર્વથા પુનરુદ્ધય થઈ ફરીથી આર્યનામ સાર્થક થાય એવી ભોજાનાથને ખરા અંતઃકરણથી ઉત્સાહપૂર્વક ઇચ્છા હતી તે આ પ્રકરણના સૂક્ષ્મ અવલોકનથી સર્વના ધ્યાનમાં આવશે અને એ પણ જણાશે કે એ ઇષ્ટ પરિણામ સિદ્ધ કરવાને માટે યોગ્ય પરિશ્રમ કરવામાં એમણે જીવનનો મોટો ભાગ ગાળ્યો હતો. આજ કારણને લીધે—અને આવતા પ્રકરણમાં એમના ધાર્મિક વિચાર તથા પ્રયત્ન વિશે જે કહીશું તેને લીધે—ભોજાનાથ એ નામ ગુજરાતના મહાપુરુષોની ગણનામાં દાખલ કરવાનું છે. ધર્મસન ઉપર ન્યાયાધીશ તરીકે જે મેવા એમણે બળવી છે તે ઉત્તમ છે, પણ તે સેવા આ સેવાઓની આગળ ગણવાનીજ નથી. તેથીજ કરીને,—ભોજાનાથને ખિન્નત વગેરે આપવાના દરબારમાં કવિ દ્વયપતરામે વાંચેલી કવિતામાં* જે નિષ્પક્ષપાત વગેરે ન્યાયાધીશ તરીકેના ગુણોની પ્રશંસા કરી છે, તે ભોજાનાથના કાર્તિમંદિરના માત્ર એક અપ્રધાન સ્તંભને વિષયીભૂત કરેછે, અને એ કાર્તિમંદિરના મુખ્ય સ્તંભોને સ્પર્શ પણ નથી કરતી,—એમ કહેવું અયોગ્ય નહિ ગણાય.

પ્રકરણ ૯ મું.

ધર્મસંબંધી વિચાર.

ભોજાનાથના જીવનનું ખરું સાર્યક્ય તો એમના ધર્મસંબંધી સુધારો દર-
વાના મહાન્ પ્રયાસને લીધેજ છે, અને એજ એમની કીર્તિનો દૃઢ પાયો છે.
જીજ્ઞાસુઓ ધર્મસુધારણા માટે એમણે કરેલો ભગીરથપ્રયત્ન અપૂર્વ તથા
અસાધારણ છે. ધર્મસુધારણાને એ એટલું મહત્ત્વ આપતા કે ભારતપ્રજાનો
ખરો ઉત્કર્ષ જે એક ઉપર આધાર રાખે છે તે એક ધર્મના એક વિના અ-
શક્ય છે એમ એ માનતા. પાછલા પ્રકરણમાં આના પ્રમાણમાં એમનો લેખ
ઉતાર્યો છે.* આજ દારણને લીધે રાજકીય બાબતના ઉત્કર્ષને સંબંધે વિશેષ
લક્ષ ન આપતાં, એ ઉત્કર્ષના મૂળદારણુભૂત ધર્મના ઉત્કર્ષ તરફ એકાગ્રચિત્ત
એ લગાડતા હતા. સાંસારિક સુધારાને પણ આજ દારણને લીધે એ પ્રધાનતા
આપતા હતા. એ સુધારા તરફની એમની વૃત્તિ તથા કૃતિ પાછળ આપણે જોઈ
ગયા. પણ એ કરતાં પણ વિશેષ અવગ્રહનયોગ્ય અને બોધક એમની ધાર્મિક
રિધિતિ અને તે સંબંધી વિચાર તથા એમની જે દશાઓ છે. પ્રથમ
બહેમી, મૂર્તિપૂજક,—અને પાછળથી સંસ્કારયુક્ત અને અમૂર્ત ઈશ્વરના ભક્ત-
આ જે વિરુદ્ધઅવસ્થા એકજ પુરુષની થઈ એ આશ્ચર્યજનક છે. એટલું બધું
પરિવર્તન શાથી થયું તે વગેરે બાબતનો વિચાર કરવાનું હાલ મુલતવી રાખીને
પ્રથમ એમની એ જે અવસ્થાનું વર્ણન કરીએ.

ભોજાનાથના પિતા ધણા જૂના વિચારના, સર્વ પ્રકારના બહેમ ઉપર
શ્રદ્ધાવાળા, અને દૃઢ મૂર્તિપૂજક હતા. એમનો સ્વભાવ પણ ક્રોધી તથા
આગ્રહી હતો; એટલે એ પોતાના મત પ્રમાણેજ પોતાની આસપાસના લોકોને
આલવાની એક જાતની દરજ્જા પાડતા. તેમજ વળી, છેક બાલ્યાવસ્થાથી બહેમી
કુટુંબ મધ્યે જીજરે, નિરંતર બહેમી કૃત્યો થતાં જુવે, અને એવાજ વિચાર
કુમળી વયમાં જેના મનમાં રહે તે બાળક બહેમી તથા અસંસ્કૃત રહે એ
સ્વાભાવિક છે. ભોજાનાથની બાળકવયમાં સર્વ સમયે અને સર્વ સ્થળે બહેમ
બ્યાપ્ત હતો. તેની અસર એમને થયા વિના રહી નહિ. એટલે એમના ધર્મ-
સંબંધી વિચાર બહેમી થયા, અને મૂર્તિપૂજા ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ રાખી તેના

અંગની ક્રિયાઓ એ કરવા લાગ્યા. પોતાના પિતાએ બે ત્રણ મહારુદ્ર કર્યા હતા તેનું અનુકરણ કરીને એમણે પણ મહારુદ્ર જેવો અતિવ્યયનિત સમારંભ કર્યો હતો. પણ તે સમયે એમને પૂર્ણ શ્રદ્ધા, એટલે અર્થવ્યય ઉપર દૃષ્ટિ રહે નહિ. આટલા જુદામંડળોમાં ઊભર્યા છતાં દિવસાનુદિવસ એમના જુદા એક પછી એક દૂર થતા ગયા. એમના પિતાનો મૂળ ધર્મ શિવશક્તિનો હતો એટલે એ પણ માતાની ભક્તિ કરતા. પણ પિતાપુત્ર બંને દક્ષિણમાર્ગી હતા. વામમાર્ગમાં જે મઘપાન વગેરે દુષ્ટાચાર માતાને નામે કરવાનો નિંદ્ય વિધિ છે તે ઉપર એમને પૂર્ણ તિરસ્કાર હતો. પાછળી અવસ્થામાં એટલે જ્યારે સર્વ વિચાર સંસ્કાર પામ્યા ત્યારે તો તિરસ્કાર હોય જ, પણ પૂર્વે જ્યારે પોતે માતાની ભક્તિ કરતા ત્યારે પણ મઘાદિ લાઝ્ય વસ્તુ ઉપર અને દેવીને નામે એ વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરનારા તથા તેનેજ અંગે બીજા દુષ્ટ વિધિ કરનારા ઉપર એ ધિક્કાર રાખતા હતા તે નીચેની નોંધ ઉપરથી જણાશે:—

“ 30 August 1859.

સાંપ્રત કાળના ધણા લોકો અંબિકાજી જઈને લાંઘાં મઘપાન કરેછે તેમાં
“ “ “ “ મુખ્ય એજ કામ કરેછે, ને તે માતાને ગમેછે
જોયુ તેઓ બોલેછે એ કેવળ તેમની જૂઠ છે; તે વ્યસની થઈ ગયાછે તેથી
પોતાનાં પાપકર્મ છુપાવવા આવી મુક્તિઓ કરીને જિયારા ભોળા લોકને છેતરે
છે. શ્રી ઈશ્વરી એમની બુદ્ધિને સુધારે ને સારે માર્ગ ચડાવે. એવિના હવે
બીજા કાંઈ ઉપાય રહ્યો નથી. ઈશ્વરી એ લોકને મુબુદ્ધિ આપે ! તથાસ્તુ.”

આ ઉપરથી માતાને નામે પણ મઘ પીનારા લોકો ઉપર ભોળાનાથને કેટલો તિરસ્કાર હતો, અને તે વળી પોતાને માતા ઉપર શ્રદ્ધા હોવા છતાં, તે જણાશે. એમનામાં ભક્તિભાવ સ્વાભાવિક હતો એટલે આ સમયે માતા ઉપર શ્રદ્ધા હોવાથી માતાની ભક્તિ ખરા અંતઃકરણથી કરતા. પોતાના રાજકામમાં છેક સન ૧૮૬૧-૬૨ સુધી ‘ઈશ્વરી’ લખીછે. પણ મધ્યે મધ્યે ‘ઈશ્વર’ શબ્દ પણ જોવામાં આવેછે. અને અંગ્રેજીમાં તો God અથવા Lord ને નામેજ સંબોધન કર્યું દેખાયછે. એમના ધર્મિક વિચારમાં સન ૧૮૫૫ ની સાલથી દૂર ચલા માંડયો જણાયછે, કેમકે તા. ૨૮ ઓક્ટોબર ૧૮૫૫ ની નોંધમાં એમણે નીચે પ્રમાણે લખ્યુછે:—

‘ Oh Lord ’ when will the ignorance of Indian people be removed ? the little children are going on a pilgrimage, as they have a

now to Vajrnath, foolish people do not know that God is every where

પોતાનો ભાણેજ તથા તેની બહેન ન્હાની વયમા તેમના પિતા સાથે વૈજનાથની બાધા હોવાથી ત્યા જતા હતા તે વખતની ઉપરની નોંધ છે ઈશ્વરનું સર્વવ્યાપકત્વ એમના મનમા તે સમયે જિત્યું હતું એમ આ ઉપરથી જણાય છે તેમ છતાં પોતાને માતા ઉપર શ્રદ્ધા હોવાથી અંબાજી વગેરેની યાત્રાઓ એમણે તે પછી કરી હતી, વડોદરામા તેમજ અમદાવાદમા ભીમનાથ મહાદેવના દર્શન કરવા એ ધણુ ખુશ જતા, જન્માષ્ટમી, નવરાત્ર વગેરે વ્રત કરતા, ચડીપાઠની કથા સાંભળતા, બ્રાહ્મણોને ધન કરતા એ ઉપરથી એમ જણાય છે કે ઉપરની નોંધને સમયે એમના મનમા શુદ્ધ સસ્કારતી કાષ્ઠક આખી સ્મૃતિ થઈ હતી, પરંતુ બહેમી વિચારે એમના મન ઉપરથી પોતાનું સામાન્ય છોડ્યું નહોતું તોપણ પૂર્વથીજ મત્ર, જાદુ વગેરે ઉપર તે એમને અશ્રદ્ધા હતી ખૂબ તો એ વિશે સશય હતો, પણ ૧૪ મી સેપ્ટેમ્બર ૧૮૪૯ ને દિવસથી એ સશય દૂર થઈ જાદુ વગેરે ખોટી વિદ્યા છે એમ એમની ખાતરી થઈ, તે સારું નીચેની નોંધ ઉતારવા યોગ્ય લાગે છે

14 September 1849

Jadu sorcery is entirely wrong all those who say they know it if we deeply watch their doings they show nothing but fraud Such persons of course pass their life in this way, pretending to know sorcery, only for their maintenance. I am happy to observe that formerly I was doubtful about this but Judge Chau Mehta the master of Govt school at Kaira perfectly removed my doubts and I am quite satisfied and am obliged to him that he favourably and known to me the fraudulent habits of such bad men

સારપછી જે જે જાદુગરનું નામ ધારણ કરી આવતા તે સર્વની ક્રિયા ભ્રાજનાનાથ બેતા, પણ તેને પ્રત્યક્ષ કરેલા કે મત્રથી થાય એમ હું માનતો નથી, મત્ર જુદા છે, હાથચાલાકી, ગણિત, અથવા મિદ્ધસાધક વગેરે યુક્તિપ્રયુક્તિથી થાય છે આ વિશે અનેક સ્થળે નોંધ છે, પણ તે ઉતારવાની જરૂર લાગતી નથી, કારણ કે આટલા ઉપરથી વાચકવર્ગની ખાતરી થશે કે જાદુ ઉપર એમને સંપૂર્ણ અશ્રદ્ધા હતી, અને તે છેક સન ૧૮૪૯ની માલથી કે જેવામા એ ધાર્મિક ક્રિયાઓમા બહેમી આચારને અનુસરતા માતા ઉપર શ્રદ્ધા હતી તે જના માતાની પૂજના અગ ॥ મનશાસ્ત્ર ઉપર એમને બિયકુલ ભાવ નહોતો

બ્રાહ્મણોને ધણું ખરું લોભાનાથ જમાડતા, તેમને દક્ષિણ દાન કરતા, તોપણ તેમના ઉપરથી ચિત્ત બિડવાનો આરભ ૧૮૫૯ ની સાલથી થયો જણાય છે. તે સાલની તા. ૧૪ મી સેપ્ટેમ્બરના દિવસે નીચેનું લખાણ એમણે કર્યું હતું:—

“કૈલાસવાસી શ્રીકાકાનું શ્રદ્ધ આજ છે. પિંડદાન કરવાનું નથી પણ જાતીના માણસોને બોજન છે. વિદ્વાન બ્રાહ્મણો આ સમયમાં નથી. એટલે તદ્દપ્રધને જમાડયા એ કેવળ અણસમજી માણસમાં અપકીર્તિ ના પાપ વાસ્તે છે બાકી ધર્મ કરવાનો રસ્તો જૂદો જ. દીન માણસને અવશ્ય આપવું ને સરવે ઉપર દયા રાખવી એ મનુષ્યનો મુખ્ય ધર્મ છે.”

આ સમયથી એમના અભિપ્રાયમાં ફેર થવા માંડ્યો. ધાર્મિક વિચારનો જે ગોણુ લાગ છે તે હજી દૂર થયો જણાતો નથી પણ સત્યધર્મના સૂર્યનાં કિરણ રહેજસાજ દેખાવા લાગ્યાં.

અહણુ વિશે આપણામાં જે જોમ છે તથા અહણુ થાય તેવખતે અભડાધ્યે વગેરે મૂર્ખાઈથી ભરપૂર રીતછે તે ઉપર લોભાનાથને કાંઈજ શ્રદ્ધ મૂળથી નહોતી, તે નીચેની નોંધ ઉપરથી જણાશે.—

“23 August 1859.

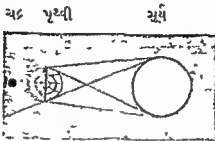
આજ રાત્રે સાતવાગે ચંદ્રઅહણુ થયું હતું. * ૧ અહણુને દિવસે ભુખા રહેવું અને અહણુ વખતે અભડાયા બેસવું એ રીત અજબ છે. અહણુથી ઈશ્વરી રચનાનો ચમત્કાર ધણો છે. આમળ લોકો જ્યારે અજાનાવસ્થામાં હતા ત્યારે અહણુનો બનાવ જોઈને ભયભીત થયેલા, ને જોશી લોકો જે અહણુ ગણિતથી જાણતા હશે તેમણે લોકોને ખ્હીકમાં નાંખવા તરેહતરેહની સુક્તિયો કરીછે તે અસર હજી સુધી ધણા લોકોમાં છે. તોપણ ઈશ્વરકૃપાથી કેટલાક લોકોના મનમાં સુધારાનાં તા. જ્ઞાનનાં અંકુર બેઝાંછે.”

અહણુ રાત્રું નામના અસુરની પીડાથી ચાયછે વગેરે મૂર્ખાઈવાળી કલ્પના એ માનતા નહિ અને અહણુનું ખરું કારણ જાણતા તે નીચેની નોંધ જોવાથી સમજાશે.—

* લોભાનાથ પાતળના પિતાને ‘કામ’ કહેતા.

“૭ ફેબ્રુ. ૧૮૬૦.

આજ અંદ્રઅદાલત હવે; પણ વાદળાને લીધે દેખાયુ નહિ. પૃથ્વીની
છાયા ચંદ્ર ઉપર પડેછે તે નીચે પ્રમાણે—

આ વાત અંગ્રેજ લોકના મત પ્રમાણે છે તેમજ આપણા શાસ્ત્રનો પણ
અભિપ્રાય છે. અદવાલતમાં છાદયત્યક્તમિન્દુ વિષુ ભૂમિમાદ્ઝાદકદ્ઝાદમાનૈક્યલ્લહ
કુરુ ॥ એટલે સૂર્યનો પ્રકાશ ચંદ્ર ઉપર પડેછે અને પૃથ્વીની છાયા ચંદ્ર ઉપર પડેછે.

એરીતે ખરે કાગળ મૂકી દર્શને મૂર્ખ * રાહુની છાયા માનેછે
તા. ચંદ્ર રાહુનું યુક્ત થાયછે એમ ગણેછે
* “અદલતનું સતત લાગતું નથી ભુખા રહેવું એપણુ અગાનપણું છે.”

સન ૧૮૫૯-૬૦ થી લોળાયના ધર્મસંબંધી વિચાર બદલાવા માંડ્યા
જણાય છે. ૧૮૫૬ ના જૂન માસની ૩૦ મી તારીખે એમણે ધર્મસંબંધી
દેટલાક વિચાર બતાવ્યાછે તે નીચે ઉતારિયે હિયે તે ઉપરથી માલૂમ પડશે કે
એ વિચારમાં એકે તરફ બિલકુલ એકપક્ષીપણું જણાતું નથી. સામાન્ય
ધર્મને લગતા એ વિચાર છે એમ પોતે પણ કહેછે:—

‘30 June 1859

સર્વે ધર્મવાળાં કદી ગયાછે એ પ્રમાણે સાથે તેને કાંઈ બાધ નથી:—

ઈશ્વર આપણા કર્તાછે, તે સર્વ ઠેકાણે વ્યાપકછે તેનો ભય રાખવો. નિર-
તર સદ્ગુણે ચાલવું; કોઈને ખીડા કરવી નહિ; શક્તિ પ્રમાણે લોકોને ઉપકાર
કરવો. ઈશ્વરની ભક્તિ કરવી તે તેના ઉપર લક્ષ રહે એવી કરવી. બહારની
ક્રિયા ઈશ્વરને કબૂલ નથી, મનુષ્યનું દિલ કેવુંછે તે ઈશ્વર જુવેછે.”

આ ઉપરથી જણાઈ આવશે કે આ સમયે એમના વિચારમાં યોરો ફેર
થયો, અને તે એ કે બહારની ક્રિયાથી ઈશ્વર પ્રસન્ન થતો નથી એમ એમનો
અભિપ્રાય બધાયો. એ રીતે ધીરે ધીરે એ ક્રિયાઓ ઉપર સંપૂર્ણ અશ્રદ્ધા

યથેલી આપણે આગળ જોઈશું. માતાની ભક્તિ કરતા તે વખતે ખીજા ધર્મપંથ વિશે એમના શા અભિપ્રાય હતા તે કાંઈ બરોબર જણાતું નથી. પણ માતાની પૂજાને બદલે પણ વ્યભિચારાદિ દુષ્ટચાર પ્રત્યે એમને ગાઢ તિરસ્કાર હતો. અને એ દુર્ગુણ વહલાચાર્ય મતના અનુયાયી વર્ગમાં ઘણા પ્રચાર પામેલા છે એમ માનીને ભોળાનાથે નીચેના વિચાર દર્શાવ્યાછે:—

“17 August 1859.

આજ ચાર વાગ્યા પછે ગોસ્વામી ગોકુળોછવનાં દરશણને સારૂ ગયો. વૈશ્ણવ માર્ગની ગાદી ઉપર છે, તે મહારાજનો સ્વભાવ શાંત અને વિદ્વાન અને સંદૃશુણી જણાય છે. માટે એમની પાસે જવાનું ચિત્ત થયું; ૩. ૫) બેઠ મુક્યા. અહીંના ધર્મચાર્યો ઘણું કરીને લોભીને દુર્ગુણી હોયછે તે પ્રમાણે ગોકુળોછવ-જીની વર્તણૂક નથી એ આચાર્યની પદવીને ઘટેછે: ને એવા ધર્મશુદ્ધ હોય તે જગતના લોકો કેવળ દુષ્ટમાર્ગે વળગ્યાછે તે સારા થાય. પણ અશ્વસોસ છે કે ઘણા * વ્યભિચારી અને દુરાચારી હોયછે અને એવા લોકને માન આપનાર લોકો ઘણા મૂર્ખછે. ઈશ્વર લોકોને સુખુદ્ધિ આપે.”

પૂર્વે ગમે તેટલી બિમારી આવતી તોપણ દાક્તરનું ઔષધ ભોળાનાથ કરતા નહિ. તે વિરો પાછળના પ્રકરણમાં લખ્યુંછે. પણ તે વિચાર બદલાયા તે તથા માનતાઓ રાખવાની વિરુદ્ધના એમના વિચાર પણ નીચેની ટીકા વાંચ્યાથી જણાશે:—

“1 June 1860.

અહીં (ખેડમાં) કુદરોગ (cholera) થોડો થોડોછે. મૂર્ખ લોકો ઔષધ નહિ કરતાં માતાની બાધા રાખેછે, પાંચડીને ઠેકાણે ફાળીયુ બાંધેછે અને ફેટલાક હાથે ચૂડી પેહેરે છે; અશ્વસોસ છે કે અજ્ઞાનલોકો વેહેમથી હેરાન થાયછે ને કરવાના ઉપાય કરતા નથી.”

આ નોંધ ઉપરથી જણાયછે કે માતા ઉપરથી એમની શ્રદ્ધા થોડીક દૂર થઈ. ‘ઔષધ ન કરતાં માતાની બાધા રાખેછે’ એ શબ્દ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાયછે કે માતાની દુઃખનિવારક શક્તિ ઉપરથી એમને આસ્થા હવે ગઈ. માતાની ભક્તિ કરવી એ ઉત્તમ માર્ગ નથી એવા વિચાર સારખઈ બે વર્ષે દર્શાવેલા આગળ માણૂમ પડશે.

વડનગરા નાગર શૃદ્ધસ્યોમાં મૃતકાર્યનું ખાતું નહિં એવો સાધારણ નિયમછે; પણ સર્વ નિયમને અપવાદ છે તેમ આ નિયમ પણ અપવાદરહિત

નથી. એને અપવાદ એટલો છે કે વૃદ્ધ પુરુષ કે સ્ત્રીનું મરણ થયું હોય, તેમાં વળી તે મરનાર મુખી થઈ ગયું હોય, તો તેનું તેરમું તથા શ્રાદ્ધ સાંવત્સરિક સર્વ જાહેર—પણ તેરમાની પૂર્વેનો એક પણ દિવસ નહિ. આ સાપવાદ નિયમ પણ કાંઈક સારો છે. તેમાં પણ એ અપવાદ દર થઈને સાધારણ નિયમ એવો જ થયો જોઈએ કે મરણનિમિત્ત કાંઈ પણ ખાતું નહિ એજ માની માણસનું કામ છે એમ જોવાનાય માનતા; તેની ખાતરી થવા નીચે એક બે ઉતારા આપિએ છિયે:—

"28 September 1861.

શ્રાદ્ધતિથિએ સારૂ ખાતુ તથા ખવડાવવું એના સમાન ખીજી અણું સમજણુ નથી. બ્રાહ્મણોએ પોતાના કાયદા વાસ્તે મૂર્ખ લોકોને છેતરવા કેટલીક કલ્પિત ક્રિયાઓ બતાવેલી છે તેમાંની આ પણ એક છે. ધીમે ધીમે લોકો મુ-ધરશે સારે એ ચાલ બંધ થશે."

સારપછી પાંચ વર્ષ સુધારા તરફ આકર્ષણ વધારે થયાથી નીચેની જરા સખત નોંધ કરી હતી.—

"7 March 1866.

મૃત્યુ થયા પછે મરનારની પાછળના માણસે બ્રાહ્મણો જમાડવા તથા તેમને દક્ષિણા આપવી એ બિલકુલ ફોગટ ખર્ચ છે. બ્રાહ્મણ લોકોએ પોતાના સ્વાર્થ અને મતલબમાટે ધર્મનું કાર્ય છે એવું લાકડું ધાલી દીધું છે તેથી અજ્ઞાન લોકો વેહેમને લીધે નહારા ધારાને વળગી રહ્યા છે. એ ખર્ચ ડાહ્યા માણસોએ જેમ બને તેમ કમી કરવું જોઈએ ને તે કમી કરવા માંડશે તો ધીમે ધીમે નીકળી જશે. મરનારના સ્મરણાર્થ કાંઈ કરવું જરૂર છે. મૂર્ખ મજબૂત બ્રાહ્મણોને જમાડવાથી કાંઈ નામ રહેતું નથી. અક્ષય નામ યાચ એવું કરવું જોઈએ તે આ જમાડવાનો ચાલ બંધ થાય તો માણસને ખીજો રસ્તો મળે. જેમ જેમ વિદ્યા વધતી જશે તેમ તેમ સારા રસ્તા નીકળશે."

આ ઉપરથી જણાશે કે બ્રાહ્મણો સ્વાર્થપર છે એમ એ માનતા હતી. શ્રાદ્ધ કરતી વખતે પિંડદાન આપવું બંધ કર્યું સ્વાર્થની એમને શ્રાદ્ધની બાળકના ખેલ જેવી હાસ્યાસ્પદ કલ્પના, તથા તે ઉપરથી સૂચવાતી આપણા લોકની ઇન્દ્રિયને મુખશરક વસ્તુ ઉપર અત્યાસક્તિ ઇત્યાદિ તેને લગતી સર્વ મૂર્ખાઈઓ સમજાઈ, અને તેનીજ સાથે બ્રાહ્મણોની સ્વાર્થપરતા પણ એમના મતમાં દાખલ થઈ. આપણું દોષઆત્મ મનુષ્ય મૃત યાચ તેમાં ખુશી શું થવાનું કે જમણુવાર કરવો ?

બ્રાહ્મણને ખવડાવ્યાથી મરનારને પ્લેગે છે એવી વાત માનીને લોક બ્રાહ્મણો જમાડે છે. પણ આ તો કેવળ હાસ્યાર્પદ છે તે ભોજાનાથ સારી પેટે સમજતા. કેટલાક નવીન પંડિતો, જેમણે ઊંચા પ્રકારની કેળવણીનો લાભ લીધો છે તેઓ, એમ કહે છે કે મનુષ્ય ગુજરી ગયું એટલે આ સંસારના દુઃખમાંથી છૂટી સદ્-ગતિ પામ્યું માટે ખુશી થઈ જમતું જોઈએ. આવા પંડિતો આવું વાક્ય જમવાના લોભથી કાઢતા હશે કે રૂઢિને ગમે તેમ બંધ બેસાડવાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન કરવાના હસનીય ઉદ્દેશથી, તેનો તુરત નિશ્ચય થઈ સકતો નથી. પણ આ બોલતું કાંઈ ઉઠાપણું જણાતું નથી. સર્વનીજ સદ્ગતિ થાય છે એમ શા ઉપરથી સમજવું? સદ્ગતિ થઈ એમ ખાતરી હોય તોપણ નિરંતર વિયોગનું અસહ્ય દુઃખ ભોગડીને ઉત્સવ હોય તેમ મિથ્યા જમવાં જમાડવાં એ શું? આવા પંડિતોને ઈશ્વરકૃપાથી એ દુઃખનો અનુભવ કરવાનો પ્રસંગ જ નહિ આપ્યો હોય, નહિ તો એ લોક આવી દલીલ બતાવી સકે નહિ. પણ એ પંડિતોને મ્હારી એટલીજ વિનંતિ છે કે આ થોડા શબ્દ હું તે સંબંધે કહું છું તે ઉપર યોગ્ય લક્ષ આપે. આપણા ઇષ્ટ મિત્ર અથવા સગાં જેમની સાથે આપણને સારો પરિચય થયો હોય અને લાંબો સહવાસ થયો હોય તેનો થોડો મુદત વિરહ થાય એટલે તેને થોડા સમય પછી ખાણ મળવાની આશા છે તેમ છતાં તેનાથી વિયુક્ત થતાં કેટલો ખેદ થાય છે એ બાવયુક્ત મનુષ્યોને ખબર પડે છે; તો પછી જે આપણો બંધુ નિરંતર આપણને ત્યાં દૂરી જાય તેના વિરહથી અને તેનો દૂરી દહી સમાગમ થવાનો નથી તેવી નિરાશાથી કેટલું બધું દુઃખ અને પરિતાપ થાય! સદ્ગતિ થવા વિશેની દલીલ સામે એટલું જ કહેવાનું કે આપણો કોઈ બંધુ જેનાથી થોડો મુદતનો વિરહ થાય છે અને તે ગમે તો બહુ મ્હોટી પદવી મેળવીને આપણાથી દૂર જાય છે. તો તેના વિરહથી દુઃખ થઈ તેને ઊંચી પદવી મળે તેથી ખુશી થવાય, પણ તે આપણને મૂકીને જાય તે વખતે તેને વળાવીને મ્હોટો ઉત્સવ ના થાય. આ જરાક વિષયાંતર થયો છે. પણ આવી તરેહના અભિપ્રાય ભોજાનાથના આ વિષયને સંબંધે હતા માટે આટલું લંબાણથી વિવેચન કર્યું છે.

ગ્રાહમાં બ્રાહ્મણોને ખવડાવવું એ કાંઈ ખરો ધર્મ નથી અને પુણ્ય દાન કરવાનો સત્ય માર્ગ બીજો જ છે એવું ભોજાનાથનું વાક્ય પાછળ ઉતાર્યું છે, અને તેનેજ અનુસરીને એમણે ખરાં દાન કરવાના અનેક રસ્તા લીધા હતા. ગરીબ વિદ્યાર્થીનિવિદ્યા શીખવામાં એ સારી મદદ કરતા. વિદ્યારૂઢિ જેવા

ઉપયોગી કામમાં એમના અંતઃકરણપૂર્વક સાદાચનાં જે મોટાં પ્રમાણુ છે. એક 'આપારાવ લાયકેરી' અને જીન્સ 'ગુજરાત કૅલેન્ડર ડ્રામાં રૂ. ૩૦૦૦) આપ્યા હતા તે; આ જે વિશે પાછળ લખાણ થઈ ગયું છે એટલે આ સ્થળે પુનરુક્તિની જરૂર નથી. સન ૧૮૬૧ની સાલમાં પણ એમણે દાન કરવાના સત્ય માર્ગ વિશે નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે:—

" 3 March 1861.

આજ રૂપ્યુરી જગજીવનદાસનું માણસ દુષ્કાળના દુડની યાદ લઈને આબું હતુ તેમાં રૂ. ૧૦૦) બર્ધો. આવા કામમાં માણસે શક્તિપ્રમાણે મદદ કરવી જરૂર છે. આજળ છે કે લોકો ખરો ધર્મ શો છે તે જાણતા નથી."

સન ૧૮૬૧ ની સાલમાં તે સમયના પ્રમાણમાં ભોજાનાયના ધર્મ-સંબંધી વિચારમાં એટલો સુધારો થયો હતો કે તે વર્ષમાં એમણે પોતાના દેવ (એટલે મૂર્તિઓ) આપી દીધા અને એ કિશ્ન થયા એવી વાત આસી હતી. તે વખતમાં એ મૂર્તિ પૂજતા હતા તેમ છતાં આવી વાત એમના વિશે લોકમાં આસી તેનું કારણ માત્ર એજ હતું કે એમના વિચારમાં તે વખતે પણ ધર્મો દેર થયો હતો. અને તે વિચાર એટલા પ્રકારમાં પણ આવી ગયા હતા. આ સમયથી એમના વિચારને વધારે સંસ્કાર મળતો ગયો અને વધારે ઉન્નતિ પ્રાપ્ત થાવા માંડી તેના પુરાવામાં ધર્મ સંબંધી કેટલીક જોખમી ક્રિયાઓ વિશે એમણે લખ્યું છે તેનું એક પછી એક અવલોકન કરવું ઉચિત છે. માતા તથા મહાદેવના ઉપર એમને શ્રદ્ધા હતી. માતાની દુઃખનિવારક શક્તિ ઉપરથી શ્રદ્ધા ખશેલી આપણે પાછળ જોઈ. હવે મહાદેવ વિશે શું કહે છે તે જોઈએ:—

" 13 April 1862.

મહાદેવનો વરઘોડો ચકાવવો એ ગીણી ભક્તિનું અંગ છે. મંપ્રદાય પડ્યો તે ચાલે છે."

હાટકેશ્વરનો વરઘોડો હતો તે સંબંધે આ લેખ છે.

આ લેખમાં ફક્ત વરઘોડા વિશે લખાણ છે પરંતુ એ ઉપરથી મહાદેવ વિશેની શ્રદ્ધાનો લોપ ચવાનો આરંભ થયો એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. મહાદેવ ઉપરની શ્રદ્ધા ગઈ સ્વારસથી તે વિશે કાંઈ લખાણ જણાતું નથી, પણ શ્રદ્ધા ગઈ તેનાં જીન્સ પ્રસક્ત પ્રમાણુ ધણાં છે. એજ હાટકેશ્વરના વરઘોડામાં એમણે કેટલોક ખર્ચ ઉઠાવેલો તે દિવસે દિવસે એ ઓછો કરતા ગયા, તેનું કારણ

એજ દે બાવ બાંતો ગયો. માતાની પૂજા વિશે શુદ્ધિસંસ્કાર થયા પછી નીચેનું લખાણ કરેલું જણાય છે:—

"28 th May 1863.

આજ પાછળી રાત્રે નીકળ્યા તે આશાપુરી* માતાએ દશ વાગે આવ્યા. માતાની મૂર્તિઓ કાંસુ રૂપુ વગેરેથી મુશોભિત જુની તેથી અગ્રણી સજ્જાટની ધડેલી છે. માણસની કિંવા દેવીની મૂર્તિ બરાબર પ્રમાણમાં હોય ત્યારેજ શોભેછે. દેવીઓની મૂર્તિઓ ઘણું કરીને બિદામણી હોયછે. માણસો ઈશ્વરને જૂદે જૂદે આકારે માને છે તે રીતે કાષ્ઠક સ્ત્રીના આકારમાં માને અથવા માણસને સ્ત્રી હોય તેમ ઈશ્વરને પણ સ્ત્રી હોય એમ ગણી દેવી ઠરાવીને માને આ સરવે ગૌણી લક્ષિત એટલે જાતરની ભક્તિનાં લક્ષણ છે. પરાભક્તિનું જ્ઞાન યાપ તેનુંજ શુભનું ધન્ય છે! અમો! નિરીશ્વર-વાદવાળા નારિનક કરતાં મૂર્તિપૂજક સારા છે તો પણ છેક વેહેમી હોય તે તો ધબ્બાજ દુઃખી યાચછે ને ખીજને દેરાન કરેછે."

મૂર્તિપૂજકો, નારિનક કરતાં સારા એમ લખ્યું છે તે સત્ય છે, પરંતુ ઉત્તમ ભક્તિ તો મૂર્તિપૂજા નથી એમ એમના મનનો આ સમયે સિદ્ધાંત થયો જણાય છે. દેવીપૂજના વામમાર્ગ ઉપરનો એમનો તિરસ્કાર આપણે પાછળ જોઈ ગયા; પરંતુ દક્ષિણમાર્ગ ઉપરથી પણ શ્રદ્ધા આ સમયથી ગઈ. આશાપુરીમાનાએ પોતાની પૈત્રીને સાડું તેની 'માએ બાધા રાખેલી માટે પોને પણ સાથે ગયા હતા. પણ સાંજ એમણે ઉપરના વિચાર દર્શાવ્યા હતા, તે ઉપરથી જણાય છે કે શ્રદ્ધા વિના ગયા હતા. તેમજ ચાલતા રિવાજ તથા રૂઢિનો માર્ગ છોડવાનો તે સમયે પ્રચાર થયેલો નહિ તેથી ગયા હતા. તેજ કારણસર ૧૮૬૯ માં પોતાના પુત્રના મરણના થોડા દિવસ પહેલાં અંત્યાશ્રિ ગયા હતા. સાં એમના પિતાએ અસહ્યથી ટકોરખાનું બેસડાવ્યું હતું, એટલે સાં હરદોશ ચોધડિયાં વાગે અને તેનું અર્ચ સારાભાઈ આપે એ રીતનો બદોબસ્ત હતો. એ અર્ચ હાથ તો ઘણું વર્ષથી એમના કુટુંબ તરફથી મળતો એમણે પોતેજ બધ કર્યો છે. પણ ભોળાનાથ પોને ૧૮૬૯ માં અંત્યાશ્રિ ગયા ત્યાર પહેલાંનો એ બંધ કરવાનો વિચાર હતો; પણ તે સાલના જીલ્લાઈ માસ સુધી કેટલાક કારણસર બધ કરી સકાયો નહોતો; તે વિશે એમણે નીચેની નોંધ સકારણુ લખી રાખી હતી; ને તેમાં અંત્યાશ્રિ

વિરો પાળુ કેટલાક વિચાર દર્શાવેલા છે; તે ઉપરથી એમને ધર્મસંસ્કાર થવાનું પ્રમાણ મળશે તેની સાથે એમની નિષ્પક્ષ સ્પષ્ટ બોલવાની ટેવ પણ જણાશે, તે એટલે સુધી કે પોતાના પિતાની પણ એકદ બે ખામી વિશે સ્પષ્ટ પણ સમર્પાદ એમાં લખ્યું છે તે જણાશે:—

“આખા ગુજરાત તથા કાઠીયાવાડમાં અંબાજીનું મહાત્મ્ય ધણું જ છે; અને ઘણી મુદતથી લોકોની એ દેવી ઉપર શ્રદ્ધા છે. સુમારે ૧૦૦૦ વર્ષ એ અંબાજીનું સ્થાન બધાયે થયાં હશે એમ ધારી સકાય છે. અમે આ વર્ષમાં લાંઠાં ગયા હતા. એ મંદિર ક્યારે બંધાયું તેનો જીનો લેખ જોવામાં આવ્યો નહિ. કુંભારીયાનાં દેહેરાં જોયાં; વિમળ ઉપર માતાનો કોપ થયો ને દેહેરાં બળી ગયાની દંતકથા ચાલે છે અને તેથી અંબાજીના કોપથી ભોળા વેહેમી લોકો ધણા બીહે છે. એ પાહાડમાં જવાળામુખી પુરી નહિ નીકળવાથી Eruption થયેલું, તેથી બજેલો ભાગ જણાય છે તે કારણ દેવીનું મહાત્મ્ય વધારવાને ઠીક કહે છે. આવી વાત જીની વખતમાં કહીએ તો લોકો માને નહિ અને હાલ પણ લોકોનો ધણો ભાગ વેહેમી છે તે વિમળ ઉપર કોપનીજ વાત ખરી માને છે. ઈશ્વરકૃપાથી વિદ્યાનો લાભ કેટલાક લોકો લે છે તેથી જ્ઞાનવાન તથા વિદ્વાન લોકો અંબાજીનો કોપ થયેલો તે કદી માનવાના નહિ. અજ્ઞાન અને વેહેમથી લોકો ખરું કારણ શું છે તેનો મનમાં વિચારજ ઉત્પન્ન કરી સકતા નથી, તો સુધરે એવું ક્યાંથી બને? હું પોતેજ કબૂલ કરજી કે સંવત ૧૯૦૦ તા. સવત ૧૯૦૪ ની સાલમાં હું અંબાજી ગયો હતો ત્યારે એ દેવીને વાસ્તે લોકો જે જે ખોટી વાતો કરે છે તે હું ખરી માનતો પણ આજ કેટલાક વર્ષથી ઈશ્વરકૃપાથી ખરો વિચાર કરવાની શક્તિ આવ્યાથી બધા વેહેમ જતો રહ્યો છે. બીજી પાપાણીની મૂર્તિઓ પ્રમાણે અંબાજી પથ્થરનો ગોખલો છે. જડ વસ્તુ ઈશ્વર હોયજ નહિ વેળી અમુકજ ઠેકાણે દેવ કે દેવી રહે છે એ માનવું કુવળ મૂર્ખ કે ભોળા લોકનું છે. લોકો કહે છે તે પ્રમાણે અંબાજીનાં જીદાં જીદાં રૂપ જણાતાં નથી; અને એ વાત ખોટી છે. ભાવડાં લોકો ત્યાં પાડો મારે છે, એવી દેવી ઉપર દલકા અને અજાની લોકો શ્રદ્ધા રાખે છે.

“હવે, ઘણા લોકો પ્રમાણે મારા બાપને શ્રદ્ધા હતી; અને તેમની ઉદાર-

* લોકો એમ માનતા અને માને છે કે આસાસુર ઉપરની અંબાજી દિવસમાં જાહે જાહે વખતે જાડાં જાડાં રૂપ બદલે છે. હેમી દશામાં ગયેલા તે વખતે જોઈ જાનાયે આમ રૂપ બદલાતા-અદાન-કરવાને બળે-દીકેલાં, અને આ સમયે ગોખલોજ દીકેલો, એમ એમનું બોલવું થતું.

તાને લીધે, ખીજી વાત હદ ઉપરાત હતી તેમજ શ્રદ્ધાથી ખર્ચ કરવામાં એ હદ સખતા નહિ. એ ખર્ચ તેમના મનમાં ઉપયોગી હશે પણ સમજી લોકો એને કેવળ વ્યર્થ અને ફાગટ ગણેછે. વળી તેમને અભિમાન તથા મોહોટાઈ માનવાની ટેવ હતી તેથી લોકોના ચઢવ્યાથી માતાજીમાં નોખતખાતુ ખેસાડવતુ એમ એમના મનમાં આવ્યું. મુનશીજીવાળા નગારાં ખેસાડી દેછે એમ લોકોએ તેમને જીવંત સાચુ સમજાવ્યું તેથી પોતે ઘણી જલદીથી સંવત ૧૮૯૭ ની સાલમાં નોખતખાતુ ખેસાડયું; દરસાલ ચારસે રૂપિયાનો ખર્ચ ખાંધ્યો. આ ખર્ચ કેવળ નકામો છે એમ મારા તથા છોકરાઓના મનમાં ઘણા વર્ષથી આવે-
 છુંછે; પણ તે છોકરાઓ લોકોમાં અપકીર્તિ યાચ એ બીહીકથી એ ખર્ચ બધ કરવાની હિંમત ચલાવતા નથી. પરિણામે આ વર્ષના આરભમાં તો એ ખર્ચ બધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો તોપણ ચૈશાખ માસમાં અંબાજી ગયા ત્યાં સુધી એ ખર્ચ કાયમ રાખેલો જોવામાં આવ્યો. છોકરાનો બિચારાનો વાક નથી કેમકે ઉમર થોડી તેથી લોકોની ખોટી નિંદાથી બિહુંછે. હવે, એ ખર્ચને વાસ્તે બાબારાવના વિચારમાં આ વર્ષ ચલાવવું ને પછે બધ કરવું એમ છે. હું એ વિચારથી મળતો નથી. જ્યારે બધ કરીશું ત્યારે નિંદા તો થવાની. માટે તુરત બંધ કરવો એમ મારો પોતાનો અભિપ્રાય છે. બંધ કરતાં વાર લગાડી તો આજસુધી થયું નહિ, તે પ્રમાણે બધ થવાનું નથી. મારે એ બાબત કાંઈ આગ્રહ નથી કે હવડાંજ બધ કરવું; પણ મેહં મારો વિચાર છે તે બતાવ્યો છે, આ ખર્ચ ફાગટ અને નકામો છે. માટે હું તો એ ખર્ચ જ્યાં સુધી બંધ નહિ થાય ત્યાં સુધી નકામો ખર્ચથી આપણે આપણું નુકસાન કરીએ છીએ એમ માનીશ. બધ કરો કિંવા ન કરો મેહં મારા વિચાર બતાવ્યા છે તે એટલાવાસ્તે કે મારાં છોકરાંઓ તથા તેનાં છોકરાંઓ આ અભિપ્રાય વાંચે તો મારે માથે દોષ ના મૂકે કે દાદા નકામો ખર્ચ વળગાડી ગયા છે. માટે હું પોતે નિર્દોષ થવામાટે આટલી વાત આ ઠેકાણે નોંધી મુકુંછું.”

આટલી લાંબી નોંધ આ સ્થળે ઉતારવાનું મુખ્ય કારણ તો માતા ઉપરથી એમની શ્રદ્ધા ગઈ છે અને તે વિશે એમના જા વિચાર છે તેનો વાચકોને જાણ આપવો એજ છે. પણ એ ઉપરથી એમની વૃત્તિઓ તથા વર્તન વિશે બીજા પણ વિચારની સૂચનાઓ થાય છે. પ્રથમ તો એમની સ્પષ્ટ વાણીનો આ એક નમૂનો છે; બીજું, એમાંથી એમની ઉદારતા જણાય છે; અને ત્રીજું, સર્વથી ઉપયોગી એ છે કે એ લેખ ઉપરથી એમની હિંમતનું

પ્રમાણ મળેછે. એમના પુત્રોને એ ખર્ચ બંધ કરતાં નિંદાનો ભય લાગતો હતો; જે પુત્રોએ અગ્રેજી જાંચા પ્રકારની કેળવણીનો લાભ લીધો હતો, જે પુત્રો તે વખતમાં નવા વિચારના, મુધારાવાળા ગણાતા હતા, તે પુત્રોને આવા ન્દાના કાર્યમાં અપકીર્તિનો ભય રહેતો હતો; અને જે પુરુષને નવી જાંચી કેળવણીનો શાળામાંથી લાભ મળેયો નહિ, જે બહેમમાંજ ઊછર્યા હતા, જેમણે ચાળીસ ઉપરાંત વર્ષ બહેમી ક્રિયામાં ગાળ્યાં હતાં, અને જેમને લાંબી મુદતમુધી માતા ઉપર સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી, તેજ પુરુષે તેની તેજ દેવી વિશે ઉપરનો લેખ લખ્યોછે, અને તેજ માતાના સંબંધમાં પોતાને ઘેરથી નક્કમો ખર્ચ બંધ કરવા વિશે અતઃ-કરણની સૂચના કરીછે, અને ન થઈ મઠ્યાથી થયેશે ખેડ બતાવ્યો છે. આ બંનેમાં વધારે સંસ્કાર કોને મળ્યો કહેવાય? અને વધારે કેળવાયલું કોણ કહેવાય? નિઃસંશય ભોળાનાથ. જેમણે આટલી હિંમતથી જડ વસ્તુ ઉપરથી પોતાની આવી શ્રદ્ધા ખરોડી તેમનેજ સર્વ માન ધટેછે અને તેજ ખરા કેળવાયલા અને સંસ્કાર પામેલા કહેવાય.

આ ઉપરથી તીર્થયાત્રાના વિષય ઉપર સહજ આવી સકાય. ભોળાનાથ પૂર્વે જ્યારે બહેમી આચાર પાળતા, સારે અંખાજી વગેરે સ્થળોએ ગયા હતા, ત્યાં સર્વે બહેમી ક્રિયા કરી હતી. નર્મદાસ્નાન વગેરે સર્વ આચાર એમણે કર્યા હતા. પણ એમને બુદ્ધિસંસ્કાર મળ્યા પછી એટલે ૧૮૬૪-૬૫ પછી જે જે સ્થળે ગયા હશે (સારપછી બહુચરાજી, ઊંટડીયા, કાશી, વગેરે યાત્રાસ્થાને ગયા હતા) તે તે જગ્યાએ પોતે તથા પોતાના પુત્રોએ બિલકુલ સ્નાનાદિ આચાર પાળ્યા નહોતા. એમના કુટુંબના સ્ત્રીવર્ગમાંથી કેટલાકે એવા આચાર બહુચરાજી સન ૧૮૭૨ માં ગયા સારે કર્યા હતા. પણ એમની કાશી તરફની મુસાફરી વખતે તો એમના કુટુંબમાંથી જે એમની સાથે ગયા હતાં તેમાંનાં કોઇયે સ્નાનાદિ નિષ્ફળ વિધિ કર્યા નહોતા. ખીજી મુસાફરિયાં વખતે યાત્રાના ધામમાં એમણે એ આચાર નથી કર્યા, તથા ત્યાંની ખીજી દ્રષ્ટાન્ત સર્વ પોતે લખી રાખીછે, પરંતુ કાશી તરફ પ્રયાણસમયે એમણે જે નોંધો લીધીજે તે, તથા તે મુસાફરી પછી એમણે પોતાના મિત્રને મુસાફરીનો હવાલો લખ્યો છે તેમાંથી કેટલુંક આ જગ્યાએ ઉતારવા લાયક છે તે પ્રસંગે પ્રસંગે ઉતારીશું. પ્રથમ તો એમણે યાત્રાના સ્થળ વિશે શું લખ્યુંછે તે જોઇએ. પ્રયાગ વિશે લખેછે કે:—

“ 11 January 1877.

હજારો લોકો અહીં ત્રિવેણીસ્નાન કરવા આવેછે; તીર્થનાં માહાત્મ્ય

બ્રાહ્મણ લોકે રચીને પોતાના સ્વાર્થ સાધવાને લોકોને ફસાવ્યા એનું પાપ તે રચનારને માથે છે. પાત્રોને એક તથા તેનો પશ્ચાત્તાપ કરવો એ વાત, તીર્થ ના મહાત્મ્ય માનવાથી લોકોના મનમાંથી કેવળ જતી રહીને, કેવળ મેષપાલ જેમ ગાડરાને દોરી જાય છે તેમ નિયત અત્યંત લોકો વેહેમને રસ્તે દોરાઈને કેવળ બ્રાતિમાં બંધતા ફરે છે અહીં ત્રિવેણીના તા મુકનું મહાત્મ્ય છે પણ મેં તે કંઈ નથી મારી સાથે જીવું તા મનુ તા છનું છે તેમણે પણ સ્નાન કંઈ નથી આથી લોકો ઘણી નિંદા કરશે પણ સત્યને વળગી રહેવું તે મૂર્ખ લોકોની નિંદાથી ન બીડવું એમ દૃઢ નિશ્ચય ર્યાં છે તે પાળવાનું ઈશ્વર સામર્થ્ય આપે. ”

કાશી વિશે નીચે મુજબ લખે છે —

“ 30 January 1877

સનારમાં વેણીનાવજીના મકાને ગરમ પાણીથી નાહીને વિશ્વનાથનું દેહેરૂ જોવા ગયા. ગોર્નિંદરામ સાથે હતા તેમણે મહાદેવને કુંડ ચઢવાનું કહ્યું પણ મેં નાહી * * * ગંગામાં આખા શેહેરની વસિતના લોકોના મગમૂત્રનું પાણી જાય છે * * * કાશીમાં શેહેરમાં રસ્તા સાકડા છે તથા ગટરો છે તથા વસ્તી ઘણી સાંડી હોવાથી તખીયત ઘણી ગભરાય છે તનદુરસ્તને પણ કાશી સારૂ નથી જોણી શ્રદ્ધાવાળા * * * લોકોને કાશીમાં ગમે અથવા પુરી માને, પણ વિદ્વાન અને વિચારવાનું માણસોને કાશીમાં રહેવું ગમે નહિ તીર્થ-મહાત્મ્ય ખરૂં માનવાથી લોકો છેક અધમ સ્થિતિએ આવ્યા છે તેથી એ રોગ ની ઘણી દવા આવે છે ”

એ મુસાફરીનો તફતીલનાર દેવાન લખવાની જરૂર નથી, તથા આ સ્થળ પણ નથી, પરંતુ યાત્રાના ધામમાં એમણે બેઠેલી આચાર્ય બિનકુન મ્યા નથી તે જાણવાને વાસ્તે, એમણે જે પત્ર રા બા મલીપતરામ ઉપરામ ઉપર તા ૨૫ મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૭૭ ને દિવસે મુંબઈ આવીને લખ્યો હતો અને હિતેન્દ્રુમાં પ્રમિદ્ધ થયો હતો તેમાંના એક ભાગનું અવતોડન કરિયે —

We saw some remarkable places at Benares. It is an old and ancient place. The temple of Vishwanath is not very large. The old Linga is not in existence. It was broken by Alimgir. The people are very orthodox and the beggars very troublesome. Gajul hu, minister of Bownagar was much praised by the caste-

people, especially the beggars, as he performed a *Mahārūha* and gave *dalshina* to the Brāhmanas, while my conduct towards these people being quite the reverse they did not like me. I did not prefer to bathe in the filthy and dirty waters of the Ganges. The Manikarnika Ghāt which is much celebrated, is very filthy, the drainage water and other filth entering into the river there. Nor did I give any feast or *dalshinas* to the caste Brāhmanas. My Tirtha priest did not come to me as I did not go to bathe. I think they might have liked me very much though they could not dare speak to my face."

૧૮૭૨ ના આખર માસ્યારે બોળાનાથ બહુચરાજી ગયા હતા સારે એમની તરફથી લા થાળ થઈ હતી, પોતે સ્નાનાદિક કાંઈ કર્યું નહોતું, માનસરોવરની અસ્વચ્છતા વિશે લખી રાખેલું પણ છે, તોપણ તે સમયે એમની થાળ થઈ હતી તેના સખખ એજ કે એમના વિચાર આગળ સંપૂર્ણ વધ્યા નહોતા પણ સ્નાન કર્યું નહોતું તેથી જણાય છે કે એમણે પોતાના નિયમનું ઉલ્લંઘન કર્યું નહોતું થાળ થવા દીધી તે ફક્ત પોતાની સાથે આવેલા બહેમી વર્ગને નાપુશ ન કરવા માટે. સાર પછી ચાર વર્ષે ઉત્તર હિંદુસ્થાનની મુસાફરી કરી તે વખતે કાશી, મથુરા, અને પ્રયાગ જોવા મોટા ધામમાં ફિરિત માત્ર બહેમી આચાર પોતે અથવા પોતાની સાથેના સિદ્ધ મહાજાથી ક્રોધે કર્યો નથી. અને તે પણ આસપાસ તે તે જગામાં પોતાના ઓળખીતાની તરફથી ઉત્તેજન તથા આશ્રદ્ધ હતા, લા સ્નાનદાનાદિક કાંઈ પણ કર્યું નથી, અને તે વિશે પોતે પોતાના મિત્રને લખ્યું અને પ્રસિદ્ધ પણ કર્યું, એ ઉપરથી જોવાનું કે એ ચાર વર્ષમાં એમના વિચાર કેટલા આગળ વધ્યા, કેટલા વધારે ઉન્નત થયા, અને કેટલા વધારે સરકાર પામ્યા આ ઉપરથી વાચકવર્ગની ખાતરી થશે કે તીર્થયાત્રા વિશે પણ એમના વિચાર દિવસાનુદિવસ સુધરતા ગયા, તે એટલે સુધી કે તીર્થ ઉપરથી બિનકુલ ભાવ ગયો. તેના પ્રમાણમાં ઉપરની નોંધો ઉતારી છે તે ન્યૂન લાગતી હોય તો નીચેનો એમનો અભગ વાચવો —

અભંગ ૧૬.

નાહિ ગગાસ્નાને, નહિ જલપાને,

નાહિ વ્રત દાને, પાપ જાય

૧

મનમવિનતા શુદ્ધ કીધા વિના,

ધ્યાન ઉપામના સર્વ વૃથા

૨

વૃથા સર્વ તીર્થ, વૃથા સર્વ તપ, .

વૃથા સર્વ જપ, કર્મ વૃથા.

૩

હિંદુઓમાં વ્રત કરવાનો જે જોઈએ આચાર છે, અને જેથી અનેક પ્રકારનાં તુકસાન તે કરનારને તથા જનસમૂહને થયાં છે અને યાવછે, તે વિશે ભોજાનાથનો શો મત હતો તે જોઈએ. પૂર્વાવસ્થામાં તો એકાદશી, જન્માષ્ટમી, શિવરાત્રી, વગેરે ધણાં ખરાં વ્રત એ કરતા હતા. પણ જેમ જેમ વિચાર સુધરતા ગયા, તેમ તેમ એનાથી ચતાં તુકસાન એમની નજરે પડતાં ગયાં, અને એની નિષ્ફળતા ધ્યાનમાં આવતી ગઈ; અને ત્યારેજ એમણે સર્વ વ્રતનો ભાગ ક્યો. વિચાર સંસ્કાર પામતા ગયા તેમ તેમ ધીરે ધીરે વ્રત કરવામાં એ ફેરફાર કરતા ગયા હતા; જેમકે, ખેડાં નવરાત્રિમાં ફળાહાર કરતા, પણ તે બંધ કરી પછી દશમી ખાતા થયા, પછી એ વ્રતનો સમૂળ ભાગ ક્યો. સર્વ કરતાં આવણીને દિવસે જનોઈ બદલતાં જે કુત્સિત અને નિંધ વિધિ કરવો પડેછે તે જણી સર્વ સુધડ જનોને ત્રાસ થયા વિના રહે નહિ. આશ્ચર્ય છે કે નાગરની જાત સર્વ કરતાં સ્વચ્છતામાં પ્રથમ પદ ધારણ કરનારી છતાં તેમાંના ધણાકના મનમાં હજી એ વિધિની અસ્વચ્છતા આવતી નથી. એ વિધિ એવો છે કે જનોઈ બદલતાં અમુક સમયે ગોમૂત્રનું પાન કરવું તથા ગાયનું છાણ અંગ ઉપર થોડું લગાડી તેને પછી પોતાની જિંદા ઉપર મૂકવું. એ વિધિનું મૌખ્ય ભોજાનાથના મનમાં સન ૧૮૬૨ માં આબું, અને ૧૮૬૩ થી એ ગલીય વિધિ કરવો બંધ ક્યો. તે વિશે એમણે નીચે મુજબ લખ્યું છે:—

" 28 August 1863.

આવણી આજ અમદાવાદમાં કરી. જનોઈ બદલ્યું. શરીરશુદ્ધિને અર્થે ગોમૂત્ર તથા ગોમય (ગાયનું છાણ) નાંખીને પંચગવ્ય પીવાની જુની જંગલી રીતછે; આ કુત્સિત પદાર્થ ખાવો એવું સાંપ્રત કાળના મહાત્મ જુદિમાન લોકોની નજરમાં યોગ્ય જણાતું નથી. મારી જુદિમાં પણ મૂત્રાદિક પદાર્થ ભક્ષણ કરવો એ કેવળ મૂર્ખ અજ્ઞાનીની રીતછે માટે એ પંચગવ્યનો જ સ્વીકાર કર્યો નથી. અણુસમજવાળા તથા કેવળ ધર્મોધ લોકો એ પદાર્થને બહુ માન આપી શરીરશુદ્ધિ પશુમૂત્ર તથા વિદ્યા ખાયછે તે જોઈને હસવું આવેછે, દયા આવવા જેવું છે કે લોકો બિચારા ક્યારે સમજશે."

આ શિવાય એ બીજાં વ્રત પણ પૂર્વે કરતા, જેવાં કે શિવરાત્રી, એકાદશી, જન્માષ્ટમી. જન્માષ્ટમીને દિવસે ફળાહાર કરવો બંધ કરી દશમી ખાવા માંડી,

અને સાર પછી એ વ્રત સમૂળ્યું મૂકી દીધું. તેમજ ખીજાં વ્રત પણ પૂર્વે કરતા તે સર્વ ઉપરથી, જેમ જેમ વિચાર સંસ્કાર પામતા ગયા, તેમ તેમ શ્રદ્ધા જાડતી ગઈ, અને ખરું વ્રત શું છે તે સમજાયું. આવા જાણોપચારયુક્ત વ્રત ઉપરથી શ્રદ્ધા ગઈ એટલે સસ ભાપણ, સન્માર્ગવર્તનાદિક ખરાં વ્રત છે તે ઉપર ભાવ થયો, અને નિરર્થક દાંભિક વ્રત કરવાં મૂકી દીધાં. એ સર્વ વ્રત બંધ કર્યાં પણ તે વખતે વ્રતોવાપનનો નિષ્કારણ વિધિ કયો નહોતો.

શ્રદ્ધાદિકના બ્હેમનો વિષય લેતા પ્હેલાં વલ્લભાચાર્યના મત વિશે જોજાનાયનો શો અભિપ્રાય હતો તે જોઈએ. ગોસાંધજી મહારાજોની વિદ્યા તથા નીતિ વિશે એમણે જે લખ્યું છે તેનો ઉતારો પાછળ એક રચણે કર્યો છે. વૈષ્ણવ માર્ગમાં ખીજા માર્ગ કરતાં એક પ્રકારનો વ્રાતુભાવ છે* એમ એમનું માનવું હતું. પણ ખીજી રીતે વૈષ્ણવ માર્ગમાં કાંઈ પણ રચિ-કારક અંશ નથી, તથા એ માર્ગથી તથા વામમાર્ગથી દુરાચાર આપણા દેશમાં ઘણો વધ્યો છે એમ જોજાનાય માનતા. વૈષ્ણવ માર્ગના પ્રચારથી બળિ-ચાર અને વામમાર્ગથી મઘપાન તથા ખીજા પણ અનીતિમાન આચાર ચાલ્યા છે એવું એ માનતા. જોજાનાય હમેશ કહેતા કે અંગ્રેજી રાજ્યની, અંગ્રેજી વિદ્યાની, અથવા અંગ્રેજોના સહવાસની, અસર લાગ્યાથી જે હિંદુઓ મઘપાન કરતાં શીખ્યાછે તે લોકોને મઘથી થતી હાનિ સમજાવ્યાથી આજ નહિ તો કેટલેક કાળે પણ મઘપાનનો તેઓ ત્યાગકરશે; પણ જે ધર્મને બદલે મઘપાન કરેછે તેમાંથી મઘ દૂર થવું બહુજ અશક્ય છે. વલ્લભાચાર્યમાર્ગનો મુખ્ય દેવ કૃષ્ણ તેને વિશે જોજાનાયે નીચે પ્રમાણે પોતાના વિચાર બતાવ્યા છે:—

* ૭ September 1863.

આજ જન્મોદયી છે. કૃષ્ણના જન્મદિવસને માન આપીને ઉપોપણ કરવું એ રૂઢિ પ્રાચીન કાળ એટલે કૃષ્ણ પછેની હશે. કૃષ્ણને ઈશ્વર માનવા

“ જીવનીય મહારે મનકાણુ મને લજે તે મહારા માણુ.
વિમ મુજમુખ સહુ ગુણુ જોઈ શ્રવણથી તે નીચો કર્યો.
શ્રવણ ભતિ ઘઈ મુજને લજે તેને અતિ ઉતમ પણુ વજે;
* * * * *
* * * * *

ભતિભાવ વૈષ્ણવમાં ધરે તે નિચે નરકે સંચરે.”

દશરામકૃત “હરિભજનવંદિકા” —કડી ૩૦-૩૨. જુઓ.

જુઓ જન લોકે અતિ અનાચાર ।
 પામ્યો છ પ્રચાર જગતમા ॥ ૧ ॥
 જુદા જુદા ધર્મ જુદા જુદા પથ ।
 જુદા જુદા ગ્રંથ પ્રત્યેકના ॥ ૨ ॥
 એક કુટુંબમા જુદા જુદા મત ।
 જુદા જુદા નત દેવ જુદા ॥ ૩ ॥
 કોઇ માને હરિ કોઈ માને હર ।
 મૃચક મદિર બાધે તેના ॥ ૪ ॥
 મોઢ પૂજે મશુ કોઈ પૂજે શક્ત ।
 કોઈ પૂજે ચક્ષુ રાક્ષસને ॥ ૫ ॥
 નહ મારી મશુ આપે બિદ્વાન ।
 મોઢ મધપાન માને ધર્મ ॥ ૬ ॥
 અધર્મ તે વર્મ અનીતિ તે નીતિ ।
 એવી ધર્મગ્ધિતિ ચર્ચ દેવ ॥ ૭ ॥
 ભોગ્યથી થયો સત્ત્વધર્મશોષ ।
 પ્રભુ કેમ કોપ કીધો તમે ॥ ૮ ॥

મોઢ મશુ કાર્ય સરવાને વાસ્તે મોઢ મશુ જાતની માનતા અથવા બાધા
 રાખવાની રીત લોખાનાયે પોતાના પૂર્વાશ્રમમા કરી હતી પરંતુ બ્યારે સર્વ
 વિચાર સુધર્મા લ્યારે માનતા બાધાની નિષ્ક્રિયતા મશુ દૃષ્ટિયે મડી અને એ
 રીતનો એમણે લાગ મ્યા

અહ તથા કૃષ્ણદેશ ઉપર છેક પૂર્વે એમને શ્રદ્ધા હતી પરંતુ બીજા વિ
 ચાર સુધરતા પડેલા એના ઉપરથી શ્રદ્ધા દૂર ચર્ચ હતી, અને હરેક મનુષ્ય,
 જે એ બહેમને માનનાર હોય, તેને એ કહેતા કે “ એ સર્વ જુદુ છે, મેં સર્વ
 જોયું છે, મને પૂવ શ્રદ્ધા હતી અને હાલ જુદુ છે એમ અનુભવ થવાથી શ્રદ્ધા
 ગઈ છે ” તેને સખધ એમણે ઘણુ લખેલું જણાવું નથી પરંતુ નિરતર
 વાતચીતમા તથા મહાળીમા બોનતા અનેકવાર એમણે કહ્યું છે કે એ માન
 બહેમ છે, એમા સત્તાશ કાછજ નથી એક ગ્યજો એમણે દૂકામા, પોતાના
 પૌત્રના જન્માક્ષર કરાવવાની વખતે લખ્યું છે કે —

“ 6 September 1861

અહનો બહેમ મને મુદ્દલ નથી બેરાઓના બહેમ માટે જન્માક્ષર
 કરવા પડે છે ”

આપણા હિંદુલોકની, તેમા વિશેષ બ્રાહ્મણોની જિંદગીના ધણો ભાગ ધર્મશાસ્ત્રમા બતાવેલા અનેક સરકાર કરવામા જાય છે તેમા જેમ વધારે દ્રવ્યવાન તેમ તેનો કાળ તથા દ્રવ્ય આવા નિરર્થક કાર્યમા વધારે જવાના આ સર્વ સરકાર ભોજાનાથે પોતાના કુટુંબમા પૂર્વે તો કર્યા હતા, પણ પાછળથી ખીજા સુધારાની સાથે એ બાબતમા પણ સુધારો કર્યો હતો. જાતકર્મ નામ-કરણના સરકાર છે તે ધણે ભાગે દોષરહિત છે, પણ તે કરવા અવશ્યજ છે એમ એ માનતા નહિ, તથા તેમા બ્રાહ્મણભોજનાદિક અકારણ વ્યયનો ભાગ કરવો જોઈએ એમ એમનો મત હતો. ચૌલનો વિધિ જે ઉપનયનની સાથે ધણુ કરીને થાય છે તે વિધિ ભોજાનાથના કુટુંબમા એમના પિતાના વખતમાથી જુદો થતો આવેલો તે છેક સન ૧૮૭૧ સુધી એમ ચાલ્યો. એમા છોકરાનુ મુકન મુખ્ય અશ છે. પરંતુ એ પણ કાઠ સાર્થક નથી એવો વિચાર એમણે સન ૧૮૪૯-૫૦ માં દર્શાવ્યો છે ઉપનયનના સરકાર વિશે એ એવું માનતા કે એના સત્સાર્ય પ્રમાણે તો છોકરો નિશાળમા અભ્યાસનો આરંભ કરે છે. સાર થીજ એ સરકાર થયો એમ કહેવાય, અને એમા જે ઉપવીત આપનાનું કર્મ છે તે તો જાતિબંધન છે સામુદ્ધી કરવું, નહિં તો ઉપવીતધારણુ કરવાથી કાઠ કાર્ય સરતું નથી, બ્રાહ્મણ ભોજનાથનાને આવા બાલ્યચિન્હ કરતા તેના કર્મ ચરણથી ભોજનાથ વધારે શ્રેયસ્કર છે, આમ એ માનતા વિવાહના નિયમ ના સબંધમા પાછળ ધણા લખાણથી વિવેચન કર્યું છે એટલે આ સ્થળે તેની યોગ્યયોગ્યતા વિશે પુનરુક્તિની જરૂર નથી. પરંતુ એના નિધિવિશે એમનો શો અભિપ્રાય હતો તે વિશે થોડુંક બોલવું પડશે એમા અગ્નિસાક્ષિત્વની જરૂર છે એમ પોતાના હૃદયથી એ માનતા નહિં. પરંતુ પરાપૂર્વથી શાસ્ત્રાધારે ચાલતો આવેલો એ સરકાર છે તેથી, જાતિબંધન છે સામુદ્ધી, એ સરખર કરવો પડશે એમ એ માનતા. વિવાહવિધિ વરકન્યાને સખવે વધારે જરૂરનો છે, તેમા જે સર્વ બોલાય છે તે સમ્પ્રદાયમા બોલાય છે તેનો અર્થ વર (વર વખતે સમગ્રી સકે પણ) કન્યા કે કર્મ કરાવનાર બ્રાહ્મણ પણ સમજતા નથી, માટે એ સર્વ ગુજરાતીમા થતું જોઈએ એમ એમનો મત હતો. સારપછી એમા ખીજા જે નિરર્થક વિધિ હશે તેની જરૂર એમના મનમા નહોતી. સન ૧૮૮૦ ની સાનમા તથા સારપછી જે લગ્ન એમના કુટુંબમા થયા તે સર્વ પ્રમગે હોમાદિક અનિવાર્ય વિધિ ઉપરાત ષ્ટવાક વિશુદ્ધ વિધિ કર્યા હતા, લગ્નસમાગ્ન મમાપ્ત થતા પહેલાં ઈશ્વરોપમાર માનવાને કુટુંબ તથા આત્મવર્ગ મળીને ઉપા-

સના કરી, તેમાં પોતે અથવા પોતાના ઇષ્ટમિત્રને આચાર્યપદ આપી વધૂવર-
ને તેમની વિવાહિત દશાના ધર્મ સમજાવી આશીર્વાદ આપી, ઈશ્વરનો ધન્ય-
વાદ ગાઈ એ વિશુદ્ધ વિધિનું સમાપન એ કરતા. મરણસમયના સંસ્કાર
પછી શ્રાદ્ધાદિક સંસ્કારની નિરર્થકતા તથા મૂર્ખાઈ એમને સારીપેટું સમજાઈ
હતી, અને તે વિશે પાછળ વિવેચન થઈ ગયું છે. હસ્તશ્રાદ્ધનો વિધિ તો એમને
તદ્દન નિંધ લાગતો. એ વિધિ એવો છે કે પિતા પિતામહ વગેરે ને પૂર્વજનું
શ્રાદ્ધ કરવાનું હોય તેને સ્થળે એક અથવા અનેક બ્રાહ્મણ બેસે અને પછી
તેને તે પૂર્વજવત્ ગણી તેને હૃદયેથી સર્વ ક્રિયા થાય.* આ વિધિ ઉપર તો
ભોજાનાથના પિતાને પણ તિરસ્કાર આવ્યાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો. એક
વખત સારાભાઈએ હસ્તશ્રાદ્ધ કરવા માંડ્યું હતું તે વખત કેટલાક બ્રાહ્મણો
માંહિ માંહિ રહેજ તકરાર કરવા લાગ્યા. એક કહે “હું આપાભાઈ, અને તું
કૃપાશંકર.” બીજો કહે “નહિ હું આપાભાઈ છું અને તું કૃપાશંકર; જગાની
ભૂલ્ય કેમ કરે છે?” આ બોઈને સારાભાઈને આ બ્રાહ્મણોની નિધુરતા ઉપર
તેમજ આ વિધિ ઉપર પણ ક્રોધ ચઢ્યો હતો, એમ ભોજાનાથ કહેતા હતા.

સંસ્કારમાં નિર્લજ્જતામાં તથા અસભ્યતામાં સર્વશિરોમણિ ઋતુશાંતિ
તથા સીમંતના વિધિ છે, તે બંને સર્વથા નિંધ અને લાજ્ય છે એમ ભોજા-
નાથ માનતા. ખીજા વિધિ જાતિબધનને આધારે છે તેમ આ બે વિધિ નથી,
તેથી એમણે ઋતુશાંતિનો અસભ્ય સંસ્કાર તો સન ૧૮૬૨-૬૩ ના વર્ષથી
બધ કર્યો હતો, અને સીમંતનો નિર્લજ્જ વિધિ ૧૮૮૪ ની સાલથી નિર્મૂળ કાઢી
નાંખ્યો છે. સંસ્કાર વિશે એમણે નીચે પ્રમાણે સન ૧૮૬૪ માં પોતાને લાં
ચીલને પ્રસંગે લખ્યું છે:—

“ 12 Feb. 1864.

સંસ્કાર કરવા જરૂર છે એમ ધર્મશાસ્ત્ર છે; બાકી એનું કાંઈ કારણ
જણાતું નથી; બ્રાહ્મણ લોકોએ કાંઈક બોળી શ્રદ્ધા અને કાંઈક લાલચને લીધે
આવાં લક્ષ્યાં ધાલ્યાં છે. તે ધીમે ધીમે નીકળી જાય તો ઈશ્વરકૃપા કહેવાય.”

ભોજાનાથના વિચાર-ધાર્મિક તથા સાંસારિક-સન ૧૮૫૮-૫૯ ની

* આગળ પૃ. ૧૨૬ એ આપેલા અર્ભવમા પ મી કડી જુવો,—

“ શ્રાદ્ધને દિવસે બેસે પિતૃસ્થાન ।

માને યજમાન તેને દેવ ॥ ”

આ કથણે હસ્તશ્રાદ્ધ ઉપરના ભોજાનાથના અરુચિના ભાવનું લેખી પ્રમાણ છે

સાલથી બદલાવા માંડ્યા એમ અનુમાન થઈ સકે છે. હાલ કેટલાક યુવકોની એવી દુર્દશા થાય છે કે જૂના બહેમી આચાર ઉપરથી શ્રદ્ધા જાય છે અને નવું સારું કાંઈ તેને રચણે આવતું નથી. એ રીતે અતો ઋષ્ટસ્તતો ઋષ્ટઃ ન થતાં લોજાનાયના તદ્દયમાંથી જૂના વિચાર જવાની સાથેજ નવા સદ્વિચાર તેની જગાએ પ્રવિષ્ટ થયા. તે સમયે જેટલે દરજ્જે એમના વિચાર સુધર્યા હતા તેના પરિણામમાં અમદાવાદમાં ધર્મસભા નામની મંડળી ૧૮૫૮-૫૯ માં એમણે સ્થાપન કરી. તેમાં એ તથા રા. રણજીડલાલ છોટાલાલ અગ્રેસર હતા. તે વખત વિચાર બહુ સુધર્યા નહોતા તેથી લાંબાકાળ પાસે કાંઈ વંચાવવું તથા વેદની શાળા કાઢવી વગેરે આચાર વિચાર થતા. લાંબા પ્રથમ તો ઈશ્વર-ભક્તિ થતી નહિ. પરંતુ પાછળથી ભજન વાંચવા માંડ્યાં અને તેને લીધે સન ૧૮૭૦ ના મે માસમાં એનું નામ ભક્તિસભા પાડયું. કેટલાંક કારણથી એ સભાનું કામ મંદ થઈને પડી બાગ્યા જેવું થયું હતું, તે ૧૮૭૦ ના જૂન મહિનામાં એનું પુનરુજ્જીવન લોજાનાયે કર્યું. ધર્મસભા તરફથી કેટલાંક નવાં તથા જૂનાં પદનો સંગ્રહ થઈ પ્રકટ કરવામાં આવ્યો હતો; તે શિવાય બીજા કાંઈ જનસમાજને હિતકર કાર્ય એ સભાએ કર્યું હોય એમ જણાતું નથી. એ સભાનું મહત્ત્વ પણ લોકોમાં અથવા બીજા કાંઈ પણ રીતે મનાયું નહોતું. તો પણ એ સભા વિશે આ રચણે લખવાનું કારણ માત્ર એજ છે કે એ સભાની સ્થાપના થઈ ત્યારથી લોજાનાયના વિચારનું પરિવર્તન થયું ગણાય છે. એમની બહેમી અવસ્થા અને સંસ્કારયુક્ત દશા બંને તે સમયથી જુદી થઈ સકે છે. તેમજ હાલ આટલી ઉન્નત દશામાં આવેલી પ્રાર્થનાસમાજનું મૂળ તથા અગ્રગામી સ્વરૂપ-એ ધર્મસભા હતી. હિંદુ લોકોની ધાર્મિક દશા અસ્ત-વ્યસ્ત થઈ ગઈ છે એમ લોજાનાયના મનમાં ધણાં વર્ષથી આવેલું હતું. એમને મુરતમાં નોકરી હતી ત્યારે લાં રા. નંદરાંકર તુળજશંકર વગેરે એમના વિદ્વાન્ મિત્રોએ ધર્મસભા નામની મંડળી ધર્મસંબંધી સુધારા કરવાના ઉદ્દેશથી સ્થાપી હતી, એમાં લોજાનાય શામિલ રહ્યા હતા. પરંતુ મુરતમાં કાંઈ ધાર્મિક સુધારાનાં કાર્ય થયાં નથી. અને તેમાં તે સમયે તો એ બાબત લાંના લોકોનો ખિલકુલ લક્ષ નહોતો, તેથી એ કામ પડી બાગ્યું હતું. અમદાવાદની ધર્મસભાનું કામ છેક ૧૮૭૦ સુધી સારું ચાલ્યું. લોજાનાય દર રવિવારે લાં જતા. પરંતુ ૧૮૭૦ પછી એમને એમ લાગ્યું કે ધર્મસભાથી ખરો ઉદ્દેશસિદ્ધ થવાનો નથી; કારણ તે સમયે એમના વિચાર વધારે આગળ વધ્યા હતા,

અને ધર્મસભાના ઉદ્દેશ તથા તેનાં કૃત્ય બધાં પાછળ રહી ગયાં હતાં, એટલે સમયને અનુસરીને એના હેતુ તથા વિચાર ઉન્નતદશા પામ્યા નહોતા. પોતાના વિચારને વધારે સંસ્કાર મળ્યા છતાં પોતે ખીજા સંરક્ષકોની સાથે પછાડી ધસડાયા કરવું એમને દુરસ્ત લાગ્યું નહિ; તેથી એમણે ધર્મસભામાં જવું બંધ કર્યું, અને ધર્મસભા પણ મરણ પામી. એ સભા બંધ થઈ; પરંતુ ભોળાનાથના મનમાં નિશ્ચય થયો હતો કે હિંદુસ્થાનમાં ધર્મના અનેક પંથ થઈ ગયાછે તેમાં ભાગ્યે એકાદ પણ સત્યધર્મને અનુસરતો હોય, સર્વમાં જોઈએના અંશ પુષ્કળ છે, તથા આવા જોઈએથી બરપૂર ધર્મનેશીધે મનુષ્યને તેમજ દેશ સમસ્તને ધણી હાનિ છે. આ સર્વ વિચાર એમને યત્ન લાગ્યા, તેની સાથે પાછલાં પાંચ સાત વર્ષથી એમણે કલકત્તાની બ્રાહ્મસમાજ તરફથી પ્રગટ થતાં પુસ્તકો વાંચવા માંડ્યાં હતાં. તેમજ તે સમયે એમને રા. મહીપતરામ રૂપરામનો વધારે સહવાસ થયાથી એમના સદ્ગુણની ભોળાનાથને પરીક્ષા થઈ, તથા એમના ધર્મસબંધી વિચાર મળતા આવ્યા. બંનેના વિચારમાં આવ્યું કે દેશની ધર્મસબંધી દશા સુધારવાને કોઈ મહાપ્રયત્નની જરૂર છે, અને તે નિરંતર કાયમ રહે તો કોઈ કાળે પણ કેટલાક પ્રમાણમાં દેશમાં સત્યધર્મનો પ્રચાર થાય. રા. મહીપતરામ જેવા પુરુષનું એમને સાહાય્ય મળ્યું, તેમજ ખીજા વિદ્વાન્ મિત્રોએ એમને આવા સુકાર્યમાં મદદ કરવાની ઇચ્છા બતાવી. આ સર્વ વાત અનુકૂળ થઈ; અને ખીજા બંધી રીતે આવા સુયોગનો લાભ લઈને દેશમાં સત્ય ધર્મ પ્રવર્તીવવાના મંગલ ઉદ્દેશથી ભોળાનાથે એક મંડળી રચાપન કરવાનું ધાર્યું, તેમાં દર રવિવારે ઈશ્વરની ભક્તિ કરવી, તથા ઉપદેશ કરવો એમ નિશ્ચય કર્યો. નવા વિચારપ્રમાણે પોતે ઈશ્વરની ભક્તિ એકલા કરી સકત, તથા લખાણથી ઉપદેશ પણ કરી સકત; પરંતુ જનસમૂહને વધારે અસર કરવાને જાહેરમાં ઉપદેશ થવો જોઈએ તથા ઈશ્વરોપાસના પણ લોકોને દૃષ્ટાંત દેવા સારું અને આકર્ષણ થવા સારું સમાજમાં કરવી જોઈએ, એમ લાગ્યાથી સભામાંજ એ કાર્ય કરવાનું ઠરાવ્યું. તેના મત તથા હેતુ બ્રાહ્મસમાજ જેવાજ રાખ્યા, પરંતુ કૃતિમાં તેટલે દરજ્જે થઈ સકે તેમ નહોતું, કારણ કે બ્રાહ્મસમાજના અનુયાયી લોકોએ જાતિબંધન તોડ્યું હતું, અને તે કરવાને ભોળાનાથ તથા તે સમયે ખીજા જે તેવા મતના હતા તે તે વખતે તૈયાર નહોતા; તેથી એ મંડળીનું નામ બ્રાહ્મસમાજ તો રાખી સકાયું નહિ, અને તેનું નામ પ્રાર્થના-સમાજ પાડવાનું નક્કી કર્યું. આવી રીતે સર્વ વાતનો નિશ્ચય કરીને આખરે,

સ્વદેશી ખુઓને ખોટી રસ્તેથી સસમાગ ચલાવના, દેશભાષી દુરાચાર દૂર કરી તેને સ્થળે સદાચારનો પ્રચાર કરાવવા, બહેમ તથા ઠગારીને દૂર કરી ખરી ચક્ષા ઉત્પન્ન કરવા, શ્રીર્તિપૂજા જેવી અધમ ઉપાસનાને સ્થળે અમૂર્ત ઈશ્વરની માનસિક ભક્તિનો માર્ગ દેલાવવા, દૂકામા સર્વ વાતે અધર્મને સ્થળે સદ્ધર્મને ઉત્તમ પદ આપવાના શ્રેષ્ઠ અને ઉદાર હેતુથી, સન ૧૮૭૧ ના ડિસેમ્બર માસની તારીખ ૧૭ મીને દિવસે અમદાવાદમા ટ્રેનિંગ કોલેજમા ઈશ્વરોપાસનાનો આરંભ કરી, આગળ ઉપર વધારે ઉપયોગી થનાર તથા માન પામનારી 'અમદાવાદ પ્રાર્થના સમાજ'ની એમણે સ્થાપના કરી

આ સમયથી ભોળાનાથનું અર્વ લક્ષ એજ પરોપકારી મર્થમા રોડાવા જાયુ, અને ખીજા વ્યવહારમાંથી ધ્યાન ખસવા માડ્યું સમાજની સ્થિતિ કંની ગીતે મુધરે, એની સ્થિરતા થવાને શા ઉપાય યોજવાની જરૂર છે, એવી તથા સર્વ સુક્ષ્મ બાબતો વિશે હમેશા એ ચિંતાગ્રસ્ત રહેતા અમદાવાદપ્રાર્થના-સમાજમા વાચવાને ગદ્યપદ્યાત્મક પ્રાર્થના રચીને તે સમાજને નામે એમણે પ્રસિદ્ધ કરી, એ પુસ્તકની અસાર સુધીમા ચાર આવૃત્તિયો થઈ ગઈ છે એ પુસ્તક રચીને ભોળાનાથે સમાજને ભેટ આપી દીધું છે, એટલે તે છપાવવાનું ખર્ચ સમાજ પર તેમ તેનો નફો પણ એ સમાજનેજ મળે એ પુસ્તકની ભેટથી ભોળાનાથે એ પ્રાર્થનાસમાજને નિરતરનું દ્રવ્યનું તથા તેની અદરની અમૂલ્ય અને ભક્તિરસથી પૂર્ણ પ્રાર્થનાઓનું સાહાય્ય આપ્યું છે તે શિવાય 'દિડી, અમગ, ' 'ઈશ્વરોપાસના' વગેરે ખીજા ન્દાના પુસ્તકો રચીને સમાજને એમણે આપેલા છે, તે સર્વ ભક્તિભાવયુક્ત ગુણવિષયોથી ભરપૂર હોવાને લીધે સર્વ ભક્તને ધણા ઉપયોગી થઈ પડ્યા છે આ શિવાય ખીજા પણ દ્રવ્યની મદદ એમણે સમાજને ખરા ઉત્સાહથી કરેલી છે જ્યારે જ્યારે ખંગાળા વગેરે ખીજા મુન્દકોમાંથી કોઈ બ્રાહ્મધર્મોપદેશક આવતો ત્યારે ભોળાનાથ એનો અત મરણથી સંકાત કરીને તેને અમદાવાદની મુલાકાતનો સપૂર્ણ લાભ આપતા, તેનું આતિથ્ય કરવામા જાતે ઉત્સુકતા રાખતા તેને માટે ખર્ચ કરવામા પણ એમની સહાયતા ઘણી મળતી

પ્રાર્થનાસમાજમા પ્રથમ તો માત્ર પ્રાર્થના અને સ્તોત્રના પદો વચ્ચાતા ગવાતા હતા પછી કેટલીક મુદતે ઉપદેશનો અંશ પણ દાખલ થયો, અને સામાજિકોમાંથી કોઈપણ એક જણ ઉપદેશપર વ્યાખ્યાન દર રવિવાર ઉપાસના વખત આપતો

અને ધર્મસભાના ઉદ્દેશ તથા તેનાં કૃત્ય બધાં પાછળ રહી ગયાં હતાં, એટલે સમયને અનુસરીને એના હેતુ તથા વિચાર ઉત્તતદશા પામ્યા નહોતા. પોતાના વિચારને વધારે સંસ્કાર મળ્યા છતાં પોતે બીજા સંરક્ષકોની સાથે પછાડી ધસડાયા કરવું એમને દુરસ્ત લાગ્યું નહિ; તેથી એમણે ધર્મસભામાં જવું બંધ કર્યું, અને ધર્મસભા પણ મરણ પામી. એ સભા બંધ થઈ; પરંતુ ભોજાનાથના મનમાં નિશ્ચય થયો હતો કે હિંદુસ્થાનમાં ધર્મના અનેક પંથ થઈ ગયા છે તેમાં ભાગ્યે એકાદ પણ સત્યધર્મને અનુસરતો હોય, સર્વમાં બહેમનો અંશ પુષ્કળ છે, તથા આવા બહેમથી બરપૂર ધર્મનેશીધે મનુષ્યને તેમજ દેશ સમસ્તને ધણી હાનિ છે. આ સર્વ વિચાર એમને થવા લાગ્યા, તેની સાથે પાછલાં પાંચ સાત વર્ષથી એમણે કલકત્તાની આહસમાજ તરફથી પ્રગટ થતાં પુસ્તકો વાંચવા માંડ્યાં હતાં. તેમજ તે સમયે એમને રા. મહીપતરામ રૂપરામનો વધારે સહવાસ થવાથી એમના સદ્ગુણની ભોજાનાથને પરીક્ષા થઈ, તથા એમના ધર્મસંબંધી વિચાર મળતા આવ્યા. બંનેના વિચારમાં આવ્યું કે દેશની ધર્મમૂળંધી દશા સુધારવાને કોઈ મહાપ્રયત્નની જરૂર છે, અને તે નિરંતર કાયમ રહે તો કોઈ કાળે પણ કેટલાક પ્રમાણમાં દેશમાં સત્યધર્મનો પ્રચાર થાય. રા. મહીપતરામ જેવા પુરુષનું એમને સાહાય્ય મળ્યું, તેમજ બીજા વિદ્વાન મિત્રોએ એમને આવા સુકાર્યમાં મદદ કરવાની ઇચ્છા બતાવી. આ સર્વ વાત અનુકૂળ થઈ; અને બીજી બધી રીતે આવા સુયોગનો લાભ લઈને દેશમાં સત્ય ધર્મ પ્રવર્તાવવાના મંગલ ઉદ્દેશથી ભોજાનાથે એક મંડળી સ્થાપન કરવાનું ધાર્યું, તેમાં દર રવિવારે ઈશ્વરની ભક્તિ કરવી, તથા ઉપદેશ કરવો એમ નિશ્ચય કર્યો. નવા વિચારપ્રમાણે પોતે ઈશ્વરની ભક્તિ એકલા કરી સકત, તથા લખાણથી ઉપદેશ પણ કરી સકત; પરંતુ જનસમૂહને વધારે અસર કરવાને જાહેરમાં ઉપદેશ થવો જોઈએ તથા ઈશ્વરોપાસના પણ લોકોને દૃષ્ટાંત દેવા સારું અને આકર્ષણ થવા સારું સમાજમાં કરવી જોઈએ, એમ લાગ્યાથી સમાજમાં એ કાર્ય કરવાનું ઠરાવ્યું. તેના મત તથા હેતુ આહસમાજ જેવાજ રાખ્યા, પરંતુ કૃતિમાં તેટલે દરજ્જે થઈ સકે તેમ નહોતું, કારણ કે આહસમાજના અનુયાયી લોકોએ જાતિબંધન તોડ્યું હતું, અને તે કરવાને ભોજાનાથ તથા તે સમયે બીજા જે તેવા મતના હતા તે તે વખતે તૈયાર નહોતા; તેથી એ મંડળીનું નામ આહસમાજ તો રાખી સકાયું નહિ, અને તેનું નામ પ્રાર્થના-સમાજ પાડવાનું નક્કી કર્યું. આવી રીતે સર્વ વાતનો નિશ્ચય કરીને આખરે,

સ્વદેશી ખંડુઓને ખોટે રસ્તેથી સલામાંગે ચઢાવવા, દેશમાંથી દુરાચાર દૂર કરી તેને સ્થળે સદાચારનો પ્રચાર કરાવવા, બહેમ તથા ઠગાઈને દૂર કરી ખરી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરવા, મૂર્તિપૂજા જેવી અધમ ઉપાસનાને સ્થળે અમૂર્ત ઈશ્વરની માનસિક ભક્તિનો માર્ગ ફેલાવવા, ટૂંકામાં સર્વ વાતે અધર્મને સ્થળે સદ્ધર્મને ઉત્તમ પદ આપવાના શ્રેષ્ઠ અને ઉદાર હેતુથી, સન ૧૮૭૧ ના ડિસેમ્બર માસની નારીખ ૧૭ મીને દિવસે અમદાવાદમાં ટ્રેનિંગ કોલેજમાં ઈશ્વરોપાસનાનો આરંભ કરી, આગળ ઉપર વધારે ઉપયોગી થનાર તથા માન પામનારી ‘અમદાવાદ પ્રાર્થના સમાજ’ની એમણે સ્થાપના કરી.

આ સમયથી ભોળાનાથનું સર્વ લક્ષ એજ પરોપકારી કાર્યમાં રોકાવા લાગ્યું, અને ખીજા બ્યવહારમાંથી ધ્યાન ખસવા માંડ્યું. સમાજની સ્થિતિ કેવી રીતે સુધરે, એની સ્થિરતા થવાને શા ઉપાય યોજવાની જરૂર છે, એવી તથા સર્વ સૂક્ષ્મ બાબતો વિશે હમેશા એ ચિંતાગ્રસ્ત રહેતા. અમદાવાદપ્રાર્થના-સમાજમાં વાંચવાને ગદ્યપદ્યાત્મક પ્રાર્થના રચીને તે સમાજને નામે એમણે પ્રસિદ્ધ કરી; એ પુસ્તકની અસાર સુધીમાં ચાર આવૃત્તિયો થઈ ગઈ છે. એ પુસ્તક રચીને ભોળાનાથે સમાજને બેટ આપી દીધું છે. એટલે તે છપાવવાનું ખર્ચ સમાજ કરે તેમ તેનો નફો પણ એ સમાજનેજ મળે. એ પુસ્તકની બેટથી ભોળાનાથે એ પ્રાર્થનાસમાજને નિરતરનું દ્રવ્યનું તથા તેની અંદરની અમૂલ્ય અને ભક્તિરસથી પૂર્ણ પ્રાર્થનાઓનું સાહાય આપ્યું છે. તે શિવાય ‘હિંદી, અભંગ, ’ ‘ઈશ્વરોપાસના’ વગેરે ખીજાં ન્દાનાં પુસ્તકો રચીને સમાજને એમણે આપેલાં છે, તે સર્વ ભક્તિભાવયુક્ત સ્તુતિવચનોથી ભરપૂર હોવાને-લીધે સર્વ ભક્તને ઘણાં ઉપયોગી થઈ પડ્યાં છે. આ શિવાય ખીજા પણ દ્રવ્યની મદદ એમણે સમાજને ખરા ઉત્સાહથી કરેલી છે. જ્યારે જ્યારે ખંગાળા વગેરે ખીજા મુલકોમાંથી કોઈ બ્રાહ્મધર્મોપદેશક આવતો ત્યારે ભોળાનાથ એનો અંતઃકરણથી સત્કાર કરીને તેને અમદાવાદની મુલાકાતનો સંપૂર્ણ ક્ષામ આપતા; તેનું આતિથ્ય કરવામાં જાતે ઉત્સુકતા રાખતા. તેને માટે ખર્ચ કરવામાં પણ એમની સડાયતા ઘણી મળતી.

પ્રાર્થનાસમાજમાં પ્રથમ તો માત્ર પ્રાર્થના અને સ્તોત્રનાં પદો વંચાતાં ગવાનાં હતાં. પછી કેટલીક મુદતે ઉપદેશનો અંશ પણ દાખલ થયો, અને સામાજિકોમાંથી કોઈપણ એક જણ ઉપદેશપર વ્યાખ્યાન દર રવિવારે ઉપામના વખત આપતો.

સમાજની સ્થાપનાને એક વર્ષ થયું એટલામાં કલકત્તા બ્રાહ્મસમાજનું ધર્મોપદેશક બાબૂ પ્રતાપચંદ્ર મજમુદાર સન ૧૮૭૨ ના ડિસેમ્બર માસમાં અમદાવાદમાં આવ્યા. તેમને યોગ્ય સન્માનથી જોડાનાયે ઉપદેશકતું કાર્ય કરવાને સૂચવ્યાથી એમણે પોતાનું કૃત્ય ઉદ્ધાસથી કર્યું. આ બનાવથી સમાજની સ્થિતિમાં ફેરફાર થવાનો સંભવ લાગ્યો. જોડાનાયના ચિત્તઉપર બાબૂ પ્રતાપચંદ્રની વિદ્વત્તા, ભક્તિભાવ તથા ધર્મસુધારણાની ઉત્સુકતાની ઘણી સારી અસર થઈ; અને સ્વારપછી આ મહાકાર્યને માટે એમના પરિશ્રમ વધવા લાગ્યા. પ્રાર્થનાસમાજ ટ્રેનિંગકોલેજમાં મળેછે તેના કરતાં એને સારું એકાદ સ્વતંત્ર માસકીનું મકાન હોય તો તેની પરતંત્રતા દૂર થવાની સાથે એની સ્થિરતાનું એક ચિન્હ થવા જેવું થાય, એમ એમના મનમાં આવ્યાથી એમણે એ કામના પ્રયત્નનો આરંભ કર્યો, અને છેવટે પોતે દ્રવ્યની સારી સહાયતા આપ્યા પછી, રા. બા. શેઠ બહેચરદાસ અંબાઈદાસની ઘણીજ સારી મદદ તથા બીજા ગૃહસ્થોની પણ થોડી ઘણી ધનસહાયતા મેળવી, —અને સમાજને સારું સ્વતંત્ર મંદિર બધાવવાનો આરંભ કર્યો. એ મકાન બંધાતું હતું તેવામાં ઘણું ખર્ચ જોડાનાય પોતે તે કામની ચિંતા રાખતા અને અંતઃકરણ પૂર્વક તેની સમાપ્તિની અપેક્ષા કરતા હતા. સ્વારપછી આઠેક વર્ષે એમનો પોતાનોજ બંગલો બંધાતો હતો ત્યારે આટલી ચિંતા એમણે રાખી નહોતી. પરિણામે સન ૧૮૭૬ના મેમાસમાં એ મંદિરનું વાસ્તુ કર્યું; તે સમયે જોડાનાયે ખાસ પદ અને બીજી કવિતાઓ રચીને જે અપૂર્વ આનંદ તથા ઉમંગ દર્શાવ્યો હતો તેની પ્રતિમા તેમની સદાની સોશ્વાસ સુખાકૃતિ ઉપર પ્રસક્ત જણાતી હતી. આજ પ્રકારનો આનંદ તથા ઉત્સાહ અને તેની સાથે અંતઃકરણનો પરિશ્રમ તથા સંપૂર્ણ ભક્તિભાવનો જોડાનાયના દૃઢ્યમાં અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજના દરેક વાર્ષિકોત્સવે ઉદ્દેક થતો.

અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજના મંદિરના વાસ્તુની દોઢ વર્ષ પૂર્વે, એટલે સન ૧૮૭૪ ના ડિસેમ્બરમાં, હિંદુસ્થાનમાં ખ્યાતિ પામેલા સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી અમદાવાદમાં આવ્યા. એમણે ઘણાં બાપણો આપ્યાં તથા શાસ્ત્રીઓ વગેરે પંડિતો સાથે ધર્મસંબંધી વાદવિવાદ પણ ચલાવ્યો. પરંતુ એમના તથા જોડાનાયના ધાર્મિક વિચાર કેટલીક બાબતમાં મળતા આવ્યા નહિં. દયાનંદે પ્રાર્થનાસમાજનું નામ બદલી તેનું નામ આર્યસમાજ પાડવાની સૂચના કરી, પરંતુ આર્યસમાજ તથા પ્રાર્થનાસમાજના મતમાં પ્રધાન અંતર હોવાનેશીધે જોડાનાયની અચળ દૃઢતાથી એ સૂચના નિષ્ફળ ગઈ.

તે પછી દયાનંદે આર્યસમાજ નામની જુદી મંડળી ગ્રાપી, તેમાં પ્રાર્થના-
સમાજના સભાસદોમાંથી કેટલાક શામિલ થયા, પણ એ આર્યસમાજ તે
મમથે પણ નામનીજ હતી, અને સ્વારપછી પણ ચોડીજ મુદતે તે સમાજ
હતી નહતી થઈ, અને તે સર્વ વાત તુરતજ જૂતકાળની થઈ બૂલાઈ ગઈ
તેના અનેક કારણ હતા દયાનંદ સરસ્વતીની વિદ્વત્તા, વક્તૃત્વ, ધર્મસુધાર-
ણાને સારુ નિ રૂપક પરિશ્રમ, તથા વેરાગ્ય અને સાધુત્વ માટે ભોળાનાથ
એમની પ્રશંસા કરતા, પરંતુ એમનામાં કેટલીક ખામિયો હતી, જે ધર્મપ્રચાર-
કનામાં હોનાથી તેના કાર્યમાં ખરેખર પડેલે, તે દોષને માટે ભોળાનાથ બેદ
ખતાવતા દયાનંદ સરસ્વતી અમદાવાદ આવ્યાથી પ્રાર્થનાસમાજને કાંઈ
વિશેષ લાભ થયો નહોતો. ઉનગી કાંઈક અત્યવ્યસ્તતા થઈ હતી, પરંતુ
ભોળાનાથ ની દૃઢતા તથા પરિશ્રમથી સર્વ અવ્યવસ્થા જઈને સુવ્યવસ્થા
થઈ અને ફરીથી સમાજનું કામ નિર્વિઘ્ન તથા ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિના માર્ગમાં આગ્રુ

આ “પ્રાર્થનાસમાજ” અને “આર્યસમાજ” એ નામ વિશેની ચર્ચા
કોઈને હુદ્દા જણાશે, પરંતુ એ બાબતની બહાર સમાયના મોટા તત્ત્વનો વિચાર
કરનારને તેનું ખરું મહત્ત્વ જણાશે. દયાનંદ વિચક્ષણુ તીનદર્શિની બુદ્ધિવાળા
તથા ધર્મપ્રચારમાં પણ રાજકીય યુક્તિ વાપરનાર પુરુષ હતા એમણે જોયું કે
અમદાવાદમાં પ્રાર્થનાસમાજના સ્વરૂપમાં મહાગ પ્રચારને બહુધા અતુકૂળ
એવી સામગ્રી તૈયારજ છે, બીજે સ્થળે નનીજ આર્યસમાજે સ્થાપવામાં જે
ખૂટતું હતું તે અહિં અનાયાસ ઉપગ્રિયતજ છે વાસ્તવિક રીતે તો તેમ નહોતું,
કેમકે પ્રાર્થનાસમાજ અને આર્યસમાજ વચ્ચે બેદ ખતાવનારા મોટા તત્ત્વો
હતા, પ્રાર્થનાસમાજના મતમાં વેદ ઈશ્વરકૃત નહિ આર્યસમાજના મતમાં
વેદ ઈશ્વરકૃત, વેદમાં સર્વ છે એમ સિદ્ધ કરવા કૃત્રિમ અર્થ કરતા દયાનંદને
અડચણ નહિ, ભોળાનાથ અને પ્રાર્થના સમાજને ખરી,—વગેરે બીજા પણ
વિશેષ બેદ હતા પરંતુ ધર્મરાજખટપગી દયાનંદને તેની ફિકર બહુ નહોતી
જો “પ્રાર્થના” નું “આર્ય” થઈ જાય તો બસ ! અમદાવાદમાં મી આર્યસમાજ
સ્થાપન થો ગયા ! એમ વિજયધોન કરવાને માટે પુરતી સામગ્રી મળે આ
અતર્ગત ઉદ્દેશથી—નામ માત્રમાં કયા ર ? અપન સ્વ આર્યકો યદ આર્યસમાજના
નામ વિશેષ ડાલિત્ત હૈ—એવી એની બાહ્યસ્પર્શી દલીલોથી ભોળાનાથ, મહી-
પતરામ વગેરેના મન ફેરવવાનો પ્રયત્ન દયાનંદે પુષ્કળ કર્યો ભોળાનાથે
તરત તો નિશ્ચયાત્મક ઉત્તર ના આપ્યો, અને વિચાર કરીને ઉત્તર આપનારું

વચન આપ્યું. દયાનંદના મનમાં અડધો જય મળતો એમ થયું હશે પરંતુ તે મુનાકાત પછી આખી રાત્રિ એ વિગે વિચારચિંતન કરામાં ભોળાનાથે ઉન્નિદ્ર કાઢી, આખરે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો કે નામ ન જ ફેરવવું દયાનંદની યુક્તિયો નિષ્ફળ ગઈ આ દૃઢ નિશ્ચયે કરીને પ્રાર્થનામંત્રાજ એક મોટી ધાટીમાંથી બચી આ વખતે જો જરા નરમાશ થઈ હોત તો આજ નિમ્તેજ નિરૂપયોગી થયેલી આર્યસમાજમાં પ્રાર્થનામંત્રાજ સમાઈ જઈ કોણ જાણે કાંઈ ખૂણે અજ્ઞાનતાના અધકારમાં પડી રહી હોત તે ક્ષણે તો દયાનંદનામીને વિજય-ધોપ કરવાને એક અધિક રણશિશુ મળત પ્રાર્થનામંત્રાજ સત્યગોધક હોવાથી સત્યને પ્રધાન ગણે છે, આર્યસમાજ પોતાના સમય મમયના મતને ગમે તેમ ખરા કરવાને માટે કોઈ પણ ઉપાય યોજના ધાર્મિક સત્યને ગાંધુ ગણે છે આતુ એક ઉદાહરણ એ કે—એક સમયે ભોળાનાથે દયાનંદને કહ્યું,—“સ્વામી-જો ‘આવ વેદકો દૈત્યરમણીત ચતાનેવા પ્રયત્ન કરતે હો, સો બુદ્ધિમાન્ લોકરે મામને તો વ્યથા હૈ’” તે ઉપર દયાનંદે કહ્યું—“હા સઘ વાતતો સઘ હૈ, પરંતુ, ભોલાનાથજી, એસે સમજાયે સિવાય લોક સઘ અપનો સગ કેસે આવેવાલે? ઔર અપનો પાઠી ચલે કેસી?” આવી ધાર્મિક સત્યને ગોણુ ગણુનાર સમાજમાં નિમમ્મ થનાની અનિદ્ર દશામાંથી પ્રાર્થનાસમાજ બચી, એ ઈશ્વરનો આભાર માનવાની વાત છે કોઈ પણ આપત્તિ અથવા સકટ આવીને પડે છે અને હારે તેના મહત્ત્વનું જો જ્ઞાન થાય છે તે જ્ઞાન તે સકટ પરભારું સહજ અનાયાસે દૂર થયેથી નથી થતું, તેમજ આ પ્રસંગ વિશે મમ્મકનાનું છું આ વિચાર કર્યોથી આ પ્રસંગ વિશેની ચર્ચાનું ઈચિત્તપણુ જણાશે.”

ગુજરાતમાં પ્રાર્થનાસમાજના બાળના પ્રચારનું દૂર દૂરતમ મૂળ બંગાળાની બ્રાહ્મસમાજ અથવા મુંબાઈની પ્રાર્થનાસમાજમાં કદાચિત્ત હશે પણ તે અવધ્ય દૂર દૂરતમજ, વાર્તાવિક એ ધર્મપુનરુજ્જીવનની મધ્યમૂર્તિ ભોળાનાથજી છે, એ નીતિ વિચારસચ્ચનનો પ્રચાર કરનાર, પછી દિનપ્રતિ-

‘આ સ્પષ્ટ એક બીજી વાત પણ નોંધવી અનુચિત નહિ ગણાય ભોળાનાથ ઈ સ ૧૮૮૧ ના આરંભમાં મુંબાઈમાં રહ્યા હતા તે અરસામાં તે જ મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે જે દયાનંદ તરફ પૂજ્યભાવ રાખતા તેમણે આર્યસમાજ અને પ્રાર્થનાસમાજ (મુંબાઈનો) ને એકઠો કરી નાખવાનો અત્યંત પ્રયત્ન કર્યો હતો પરંતુ ભોળાનાથ જે આર્યસમાજનું સ્વરૂપ ખરું સમજતા હતા, તેમને ખાતરી હતી કે સિદ્ધિ થવાની નથી અને થયું પણ તેમજ પ્રાર્થનાસમાજ તરફથી મોટામોટા અનુકૂળતા અપાઈ છતાં આર્યસમાજના હકરથોએ એ એકત્રિણી તરફ વાતવિન ઉદાસીનતા દર્શાવી

દિન વૃદ્ધિગત કરનાર, જોગાનાથ અંતે એ પ્રાર્થનાસમાજને એક જ્વલંત જ્વલંત બળ બનાવી ગયાછે.

એ જ્વલંત જ્વલંત આગળ ઉપર તથાવત રહેવું એ તો અદૃશ્યની છે. બિવિધની તિમિરાચ્છન્ન શુદ્ધમાં કોઈની દૃષ્ટિ સફળ થઈ નથી. એ જ્વલંતમાં કાંઈક નિરતેજપણું આવવાનાં ચિન્હ ક્યારેય જણાતાં હશે. કદી કોઈ એક ન્યૂનતા કાઢશે; તે એ કે પ્રથમથીજ આ સમાજમાં નવા લોહીને શામિલ રાખતા જઈને કર્મકરની પરંપરાની અવિચ્છિન્નતા નક્કી કરી સાચવી ગાખવી હતી. આમાં જોગાનાથનો દોષ છે કે નહિ તે જોઈએ. નવા લોહીના જવાનિયાઓનો આ બાબતમાં મોટો અંશ દોષ છે. ખરી ભક્તિનો અંશ પોતાના હૃદયમાં સુપુષ્પ હોઈ—પ્રેમભક્તિનો જાણે અંદરથી ઉપહાસ કરતા ના હોય? તેમ—એ જવાન મંડળે પ્રાર્થનાસમાજને શુષ્ક રાજકીય સભાને યોગ્ય એવા વ્યવસ્થાના નિયમબંધનમાં બાંધવાનો આગ્રહ રાખ્યો, તે આગ્રહમાં ભક્તિપ્રધાન જોગાનાથ અને તેમના સમભાવસામાજિકોનું અનુમોદન ન મળ્યું; તેથી એ લોકો વિમુખ થઈ સમાજના કામમાંથી નિવૃત્ત થયા. જોગાનાથે સ્વાભાવિક હૃદયથી જોયું કે ભક્તિવિરસ જવાન લોહી ઉમેરવાથી લાભ કરતાં હાનિ વધારે છે; પ્રાર્થનાસમાજને પોતાનું સ્વરૂપ જાળવી રાખવાને અવસરનું તત્ત્વ ભક્તિજ છે, તે જઈ ભક્તિને અપ્રધાન ગણનાર, સમાજને રાજકીય સભા જેવી સમજનાર, જુવાન મંડળ મળ્યું, તો પછી સમાજનું નાવ કાળસમુદ્રમાં કોણ જાણે કિયે અનિદ્ર કિનારે જઈ પડશે. ભક્તિનું જ્વાલનુભૂત તત્ત્વ પ્રધાનતમ ગણનાર આમ કરે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. અને પ્રાર્થનાસમાજને પ્રાર્થનાસમાજ રાખવી હોય તો એમજ થવું યોગ્ય છે.

પછી સન ૧૮૭૬ માં બાબૂ સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર અમદાવાદના ડિસ્ટ્રિક્ટ જલ્લની જગા ઉપર આવ્યા. એમને તથા જોગાનાથને તે વખતથી સારી મૈત્રી થઈ; કલકત્તાની આદિ બ્રાહ્મસમાજના પ્રધાનાચાર્ય મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુરના દ્વિતીય પુત્ર સત્યેન્દ્રનાથ હોવાથી એમનામાં ધર્મતત્ત્વ સારું હતું, અને તે કારણથી અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજનો હિતકર્ષ થવામાં. એમણે ઉત્તમ વ્યાખ્યાનો આપી, સહાયતા કરી હતી. એમની સાથે મૈત્રી થવાથી જોગાનાથને કલકત્તે જઈ સાંની બ્રાહ્મસમાજની અને *શાખાઓ જેવાની વૃત્તિ થઈ. અને તેનો લાભ એમણે ત્યાર પછી યોડેજ સમયે લીધો. સન ૧૮૭૭ માં સત્યેન્દ્ર-

* તે સમયે બ્રાહ્મસમાજની એ શાખાઓ હતી.

નાથ રજ્ઞ ઉપર કલકત્તે ગયા, તે વખતે લોગાનાથે પણ ઉત્તર હિંદુસ્થાનની મુસાફરીનો આરંભ કર્યો. આ મુસાફરી વિશે પાછળ આ પુસ્તકમાં એકાદ બે સ્થળે મૂલ્યના થઈ ચૂકી છે, પરંતુ તે વિશે અત્રે એક પ્રકારની પુનરક્તિ કરવાનું કાંઈ વિરોધ દારણ છે. તે આગળ સમજાશે. તે સમયે કલકત્તાની બ્રાહ્મસમાજમાં તથા આદિ સમાજમાં ગયાથી, તથા કેશવચંદ્રમેનની મુલાકાત-થી, એમના મનમાં શા વિચાર ઉત્પન્ન થયા અને તે વિશે એમનો કેવો અભિપ્રાય થયો, તથા કાનપુરમાં, બાબૂ નવીનચંદ્ર રાયના મદવાસમાં કેવો ઈશ્વરપ્રાર્થનામાં સમય ગાળ્યો, વગેરે સર્વ દર્શીકતથી વાચકવર્ગને માતીત કરવા, એમણે કલકત્તેથી મુંબઈ પાછા આવી લાથી રા. આ. મદીપતરામને પત્ર લખ્યો હતો અને જે હિતેચ્છુમાં પ્રગટ થયો હતો, તેમાંથી આ સ્થળે ઉતારો કરવો યોગ્ય લાગે છે —

‘ On 19 th (January) I had been to see Babu Keshavchandra Sen and Pratapchandra Muzmundar, both of whom were very kind to me and showed their hearty love. In the evening I attended the divine service at the Brahmo Mandir it was conducted by Babu Pratapchandra, the whole proceeding being in English.

The Brahmo Mandir is not larger than ours. It may be large in breadth, I think. They have a large beautiful *Pede* of marble. The minister preached from it. At the time of *Arts* he descends from it and stands near it. I very much liked the arrangements of the *Pede*. The *Adi Samaj* also has a *pede* in its Mandir.

On Sunday 21st I attended the Brahmo's meeting at Babu Keshav's where about 500 hundred men were assembled. They sang hymns for about three hours. In the evening all the people took the round in the town singing hymns. They looked like a Vaishnav's *Mandli*. They call this procession *Nagar Sankirtan*. Some of the Brahmos had flags in their hands. Among them a European Mr. Dall held a flag in the hand and I was amused seeing him. I did not go with the procession, but I and Mr. Fegore saw it standing on a side. This procession was not liked by the members of the *Adi Samaj*, but Keshav Babu likes it. The procession returned to the Mandir and the evening service was conducted by Babu Keshav in Bengalee. I could not understand it fully. They

have a harmonium and also an organ. The latter being out of order they played upon the former.

On Monday 22nd January Babu Keshav C gave a lecture in English in the Town Hall. It was very excellent. About 1,000 persons were assembled. The subject was "Disease of the soul and its remedy." It was a very interesting one.

On 23rd I attended the morning anniversary service at the Brahmo Mandir and in the evening I attended the Adi Samaj anniversary service. The Mandir of the latter Samaj being small they had met at Devendra Nath Tagore's. The place was very well-decorated by flowers and illuminations. Mr S Tagore conducted the service which lasted for three hours. I think the proceeding of the progressive Brahmos at their Mandir was very calm and they observed solemnity at the time of the service.

Keshav Babu is undoubtedly a great man. I was glad to make his acquaintance. He called upon me but I was not at home. I had been to see him. His age is about 40 years. He has six daughters. He cooks his morning meal himself. You know that he does not eat animal food. He prays to God with his heart and devout feelings. I have asked him to visit Ahmedabad and he has promised to do so when he finds convenience. On every occasion I remembered you and wished you had accompanied us. Calcutta is not like Bombay. The people of the place are not men of business.

Our *Arts* was much liked by both the Samajes and they have introduced it into their service, changing a few words into Bengalee.

We were to have left Calcutta on 26th, but Mr Tagore asked me to stop for a day more as his father was expected that night. So I stopped one day more.

The following day I had the pleasure of seeing Maharshi Devendra Nath, who is really a venerable old gentleman. He knows *Upanishads* very well. Besides he is a good Persian scholar. I had a talk with him for about two hours. His age is about 63. I asked him to go to Ahmedabad with his son Satyendra Nath. He said he would think about it.

Babu Devendra has seven sons. The eldest son is Dvijendra next to him is Satyeri. The names of the others according to their age are Hemendra, Vuendra, Jyotindra, Somendra and Ravindra. The fourth being unwell I could not see him.

I from Cawnpur came to Agra and put up at Babu Davina Chandras. He had come to the station to receive us. We lived very comfortably with him. We held evening prayers at his house. One day I conducted the service and read prayers from our book and Manubhaisar, the *Gitan*. Our life was much liked by Davina Chandras and his companions.

આ મ્હંમે આ ઉતારો કરવાના કારણમા મુખ્ય એ છે કે એ કલકત્તે જઈ આવ્યા તે સમય પછી ભોજાનાથની વૃત્તિઓમા અનેક મારા ફેરફાર થયા હતા. ભાના નિદાન ધર્મોપદેશને ઈશ્વરોપામના કરતા જોઈને એમનામા ભક્તિભાવની વૃદ્ધિ થઈ. અમદાવાદની પ્રાર્થનાસમાજ અને કલકત્તાની બ્રાહ્મસમાજ વચ્ચે જે કાંઈ અંતર છે તે ભોજાનાથની દ્વાષ્ટ્યે આંધુ અને સાર પછી અમદાવાદસમાજની કેવી રીતે ઉત્તિ કરવી કે આ અંતર જેમ અને તેમ ઓછું થાય, તેની ચિંતા પણ સારથીજ થવા લાગી. બ્રાહ્મસમાજવાળાઓએ જાતિબંધન તોડ્યું હતું, અને મૂર્તિપૂજનો સાગ કર્યો હતો. આ બે મુખ્ય વાતમા એ લોક આગળ વધેલા હતા. ખીજી ન્દાની વાતોમા પણ એ લોકે ધણા આગળ હતા. બ્રાહ્મસમાજ અથવા પ્રાર્થનાસમાજના તત્ત્વમાથી, 'સત્ય નિરામર અમૂર્ત ઈશ્વરની ભક્તિ કરવી' તથા 'સર્વ મનુષ્યને સમાન ગણી માનવજાતિમા બ્રાતૃભાવની વૃદ્ધિ કરવી'—આ બે મુખ્ય તત્ત્વને બ્રાહ્મસમાજવાળાઓ કૃતિમા લાવી સક્યા હતા. એજ તત્ત્વ જો અમદાવાદપ્રાર્થનાસમાજ કૃતિમા લાવી સકે, તો ધણું દરજ્જે બ્રાહ્મસમાજની સાથે સમાનતા મેળવી સકે. પરંતુ બંને કૃતિમા લાવતા જાતિબંધન વચમા વિભક્તતાં છે—સારે કરવું શું? ઇલાદિ પ્રશ્નોની બાબત ભોજાનાથ એમની કલમ્તાની મુસાફરી પછી થોડા સમય સુધી નિરતર ચિંતાગ્રસ્ત રહેતા. આટલી ચિંતા રાખવાનું કારણ માત્ર એજ કે અમદાવાદસમાજ જે એમના તદ્દયમા સુદૃઢ સ્થાપિત હતી, તેના ઉત્કર્ષ સારુ અત કરણુનો ઉત્સાહ તથા ઉત્સુકતા એ રાખતા. અત કરણુના ઉત્સાહ સાથે જો ઉત્સુકતા હોયછે, અને તેને ઈશ્વરની કૃપાની મહાવતા હોય (અને સત્પ્રાર્થની ઉત્સુકતાને ઈશ્વર સદાય હોયજ), તો તેનું સુફળ થવામા ઘણું વિનય લાગતો નથી. તેમજ

લોજાનાથની આ શુભ કાર્યની ઉત્સુકતા થોડી મુદતમાં ફીણૂત થઈ
 સર્વ મનુષ્યને સમાન ગણી વ્રાતભાવનો પ્રચાર કરવામાં કેટલેક દરજ્જે
 જાતિબંધન એ મોટું વિઘ્ન છે એમ એમના મનમાં આવ્યું. પરંતુ
 મૂર્તિપૂજનો ત્યાગ કરી નિલ નિયમસર કોઈની માધ્યસ્થીવિના નિરાકાર
 પ્રભુની સ્તુતિપ્રાર્થના કરવામાં, તથા અવતાર ન માનવામાં, અથવા ગુરુપૂજ
 કે તત્ત્વપૂજનો ત્યાગ કરવામાં, જાતિબંધન હરકત કરનાર નથી એમ એમના
 વિચારમાં આવ્યું. પ્રાર્થનાસમાજના આ મુખ્ય તત્ત્વને કૃતિમાં આણી સકાય
 નહિ ત્યામુધી પ્રાર્થનાસમાજ ઉન્નતિના માર્ગમાં પડી નથી, તથા એના હેતુ
 મિદ્ધ થયા નથી એમ એ માનતા. કારણ કે મૂર્તિપૂજના વિધિથી આખા
 ભરતખંડમાં ધર્મની અવ્યવસ્થા થઈ ગઈ છે, અને એ માર્ગથી મનુષ્યનું હૃદય
 અવમ રહે છે, તથા ઈશ્વરનું અપમાન થઈ એના સર્વવ્યાપકત્વને મહા બાધ
 થાય છે, ઇત્યાદિ મૂર્તિપૂજની મોટી મોટી હાનિ એમની દૃષ્ટિમાં હતી, વળી
 માધ્યસ્થી માન્યાથી પણ ઈશ્વરના સર્વશક્તિમાનપણાને બાધ આવે છે એમ
 એમનું માનવું હતું. ઈશ્વરના અવતાર માનનાથી પણ તેજ નુકસાન થવાનું
 તથા બીજી અનેક હાનિયો થવાની, એ એમના લક્ષમાં હતું તથા ગુરુપૂજથી
 જે સામાજિક અને ધાર્મિક વિપ્રભાવસ્થા થઈ ગઈ છે તે દૂર કરવાની એમને
 અત્યંત ઉત્સુકતા હતી, અને એ ઔત્સુજ્યને સફળ કરવાને એ નિરતર પરિ-
 શ્રમ કરતા. આવી વિપ્રભાવસ્થા દૂર કરવાનો પ્રાર્થનાસમાજનો મહાન હેતુ
 હતો, તે હેતુ પાર પાડવાને કાષ્ઠ પ્રયત્ન ના થાય ત્યામુધી પ્રાર્થનાસમાજ એ
 નિરર્થક છે એમ લોજાનાથ માનતા. એ હેતુ સર્વથા પાર પાડી સમ્પાદને
 પાછું જાતિબંધન નડ્યું. કારણ માધ્યસ્થી, ગુરુપૂજ, અવતાર વગેરે દોષયુક્ત
 વસ્તુઓ નિરતરને માટે દૂર થઈ સકે એમ હતું, પરંતુ મૂર્તિપૂજનો ત્યાગ સર્વથા
 થઈ સકે એમ લાગ્યું નહિ, એટલે ત્યામુધી જાતિબંધન તૂટે નહિ ત્યામુધી
 હિંદુઓને જન્મમાં મોઢ કાળે પણ મૂર્તિપૂજ, અથવા પ્રાર્થનાસમાજને મતે
 મૂર્તિપૂજ જેટલીજ અગ્રાહ્ય જે તત્ત્વપૂજ તે, કરવી પડે છે, એ વાત એમની
 દીર્ઘદૃષ્ટિમાં આવી. લોજાનાથને જાતે તો સારપણી અથવા તે પહેલાં ઘણા
 વર્ષથી મૂર્તિપૂજ કે તત્ત્વપૂજ કરવી પડી નથી. એમણે એવી સૂચના કરી કે
 અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજના સલાસદોમાંથી જેની ઇચ્છા હોય તેણે એની
 પ્રતિજ્ઞા લેવી કે ઈશ્વરની નિત્યની ઉપાસના કોઈની માધ્યસ્થી માન્યા વિના
 કરવી અને તેમાં મૂર્તિપૂજના ગોણુવિધિનો ત્યાગ કરવો. આ સમયે એમણે

ધણે ઉદ્ધાસ બતાવ્યો હતો. તેના પ્રભાવ સાથે, તથા એમની મૂચનાનો અમલ થયો તે જાણવા સારું, નીચેની નોંધ જોવી જોઈએ :-

“ 3 1st June 1877

આજ પ્રાર્થનાસમાજમાં મોટું કામ થયું. મૂર્તિપૂજા ના કરવી એવી પ્રતિજ્ઞા લેવાનો વિચાર ચાલતો હતો તે ઈશ્વરપ્રસાદથી આજ સિદ્ધ થયો. મહીપતરામ તથા લાલસકરે આ કામને પૂરતો આશ્રય આપ્યો તેથી મારી ધારણા પાર પડી પ્રતિજ્ઞાનો સારાશ —

(૧) નિત્યોપાસનામાં ઈશ્વરની પ્રતિમા અથવા સૃષ્ટિવસ્તુની આરાધના કરીશ નહિ.

(૨) ઝેગ અથવા વિપત્તિના કારણ વિના પ્રતિદિન શ્રદ્ધાથી ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરીશ

(૩) સદાચારે ચાલવાનો તથા પાપથી મુક્ત થવાનો યત્ન કરીશ.

(૪) દોષની માધ્યસ્થી વિના કેવળ ઈશ્વરનીજ શુદ્ધભક્તિથી મારો મોક્ષ થશે એમ જુ માનીશ.

(૫) પ્રતિવર્ષે સમાજમાં કાંઈ યથારાજિત દ્રવ્યની મહાયતા આપીશ.

“આ કામ અવરથતું હતું તે આજ થયું હજુ નૈમિત્તિક પ્રસંગે મૂર્તિ-પૂજા કરવી પડેછે; ન્યાતનાં બધનો છે સામુધી તેવી પ્રતિજ્ઞા લેવાને ધણા માણસો તૈયાર નથી, મનથી એ કામ નાપસદ કરનારા તો ધણા છે પણ જાહેર હિંમત ચલાવવાને તેમની હિંમત નથી; ઈશ્વર કૃપા કરશે તો તે દિવસ પણ આવશે અને એની સાચી ભક્તિ કરવાનો વધારે ફેલાવો થશે.”

આ સમયસુધી પ્રાર્થનાસમાજની ઉત્પત્તિ ચાલતી હતી ત્યાર પછી સમ-ભાવે સ્થિરતા ચાલેછે પરંતુ દોષ પણ તરેહથી પાછાં પગલા થયાં નથી આ સમય પછી થોડી મુદતે કલકત્તાની બ્રાહ્મસમાજમાં કેશવચંદ્ર સેનની કેટલીક મોટી મૂકનેલીધે જે વિભાગ થયા, અને તે જોખની અસર છેક અમદાવાદસમાજસુધી લાગી તેમા વિશેષ જોખાનાથના વિચારને અમર થનાથી આ રથને તેવિશે બોલવાની જરૂર છે સન ૧૮૭૮ માં કેશવચંદ્ર સેનના ધર્મસંબંધી કેટલાક વિચિત્ર વિચાર થયા જણાયા કેટલેક અંશે આપણા બહેમી આચાર તરફ એમનું પરાવર્તન થયું હતું; અને એ વિપરીતગતિની થોડીક અસર જોખાનાથની વૃત્તિયો ઉપર થઈ. જોખાનાથને બહેમ ઉપર તો પાછી શ્રદ્ધા બેઠી નહિજ, પણ કેશવચંદ્ર સેનની મહત્તા તથા વિદ્વત્તા ઉપર ધણેજ

મોહ ધવાથી, એમના (કેશવચંદ્રના) જૂની વાત અને નવી વાતનું એક્ય બતાવવાના પ્રયત્ન ઉપર એમને રુચિ થઈ. પરંતુ આ પ્રતીપગમન ક્ષણિકજ હતું. કારણ એવી તરેહની સમાનતા તથા વિરોધશમન કરવાના કેશવચંદ્ર સેનના પ્રયત્ન વ્યર્થ થયા. તેમજ જોજાનાનાથને પોતાના બુદ્ધિપ્રભાવવડે સ્વાર્થ સમજાયો, અને ઉત્તરમાર્ગમાં ફરીથી એમણે ચાલવા માંડ્યું.

પ્રાર્થનામાળામાં છેક મોડે સુધી “દેવાધિદેવ” વગેરે પ્રાચીનમતગર્ભ વચનો રહેલાં તે તે મતનું જોજાનાનાથ અવલંબન કરતા હતા એમ દેખાડતા નથી, પરંતુ તે દીર્ઘકાળના પૂર્વસંસ્કાર અને સતતપરિચયનુંજ પરિણામ હોતું જોઈએ. એ મતનો એમણે સ્વીકાર નથી કર્યો તેના પ્રમાણુ સારું એમના રચેલા “હિંદી તથા અભંગ” નામના ન્હાના પુસ્તકમાંની હિંદી ૨૨ મીની નીચેની જે લાંટિયો જોવી બસ છે:—

નહિં અન્ય દેવદેવિદેવતાઓ,
બહુ દેવતાનિ વ્યર્થ કલ્પનાઓ.

તેમજ આત્માનું બિન્ન બિન્ન જીવયોનિમાં સંચરણ, મનુષ્યનો પૂર્વજન્મ, વગેરે કલ્પનાઓ એ નહોતા માનતા, છતાં “ક્યા કરી માનુષ દેહ દીધો” ઇલાદિ એવા મતઉપર શ્રદ્ધાનો સંશય ઉત્પન્ન કરનારાં કોઈ કોઈ રથજો વચનો એમનાં આવી ગયાં છે, તે અભ્યાસ અને પૂર્વસંસ્કારનુંજ પરિણામ. તોપણ આ વચન ઉપરથી એમ પણ અર્થ થઈ શકે કે પ્રત્યેક પ્રાણીને પોતાનો આત્મા છે, એમ માનવાનેલીધે પણ આવાં વચન આવ્યાં હોય.

વેદાંતમતને વારસે જોજાનાનાથે ધણીવાર વાતચીતમાં તથા વ્યાખ્યાનોમાં એવું કહેલું કે એ મત નાસ્તિકવાદની સમાન છે. પોતાના રાજકામમાં તો એવિશે કાંઈ લખેલું જણાતું નથી; પરંતુ “વેદાંતસ્તોત્રસંગ્રહ” નામના પુસ્તકના આરંભના પૃષ્ઠ ઉપર એમણે નીચે પ્રમાણે ટીકા લખી છે:—

“આ પુસ્તક ઈશ્વરનિષ્ઠ તથા ભક્તિમાન પુરુષોને વાંચવા લાયક નથી. અહંશ્રદ્ધા એટલે કેવળ નાસ્તિકમતવાળાને કામનું છે. એમાં કોઈ પ્રકારે ઈશ્વરની પ્રાર્થનાના કામમાં આવે એવું સ્તોત્ર નથી. ઈશ્વર દયા કરીને તેમને સત્યધર્મનો સુપંથ બતાવે. જોજાનાનાથ સારાભાઈ. તા. ૩ માર્ચ ૧૮૮૭.”

જોજાનાનાથને લાલના આદ્યજી ઉપર ધણીજ અશ્રદ્ધા થઈ હતી. આ અશ્રદ્ધા તથા તિરસ્કારનાં બીજાં ધણાં વર્ષથી રોપાયાં હતાં, પરંતુ તેનું વૃક્ષ

ધણું મોટું તૈયાર થયું, અને કળ બોલા દોષ તો ૧૮૮૨-૮૩ માં રચેલી
એમની *અમમમાળાના નીચે લખેલા અમમમા બજારો —

અમમ ૪૨.

ત્રિપ ધર્મશ્રદ્ધ ધર્મા યથા પુટ ।
કરે કર્મ દુષ્ટ નિય ધર્મા ॥ ૧ ॥
નય જાણે મેદ નય જાણે કર્મ ।
નય જાણે ધર્મ શાસ્ત્રના તે ॥ ૨ ॥
નામધારી દ્વિજનનસમુદાય ।
પોગટનુ રાચ થમ ધિના ॥ ૩ ॥
સ્વધર્મ છોડીને વન્યા ધમટગ ।
છેતરાય જગ તેના હોંગે ॥ ૪ ॥
શ્રાદ્ધને દિવસે વેસે પિતૃસ્થાન ।
માને યજ્ઞમાન તેને દેવ ॥ ૫ ॥
એવો પિતૃયજ્ઞ નીતિયાં વિરુદ્ધ ।
કરેછે નિપિદ્ધ મુન જનો ॥ ૬ ॥
લોન છે અજ્ઞાન કરે તૃણ દાન ।
આપે અમપાન કુપારને ॥ ૭ ॥
અરે પ્રમુ મારા હવે થર્દ સીમા ।
કરો તમે હમા લાવી દયા ॥ ૮ ॥

તે પહેલાં પછી સન ૧૮૬૯ માં, બ્યારે રા મહીપતસમ વિધાયન ગયા
તે સંબધી પોતાની નાત્યમા તકરાર ચાવતી હતી ત્યારે, લોખાનાથે 'નાગર-
મિત્ર' નામનો નિબધ રચ્યો હતો તેમા એમણે બ્રાહ્મણો વિશે મત બજાવ્યો
હતો તે નીચેના ઉતારામા બજારો —

“ જોડા કામ મુકાવવા અને સારા કામ કમવવામા ધર્મશાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ
છે અને એજ હેતુથી પ્રાયશ્ચિત્ત વિધિ કહેલોછે યુતિકાર ધણા સમજી
અને ઉપકારી હતા. વિનાકાળે કોઈને બહિષ્કાર કરવાનું તેઓના મનમા
નહોતું. જુવો કે મહાપાતકીનો ઘટસ્ફોટ કીધા પછી પછી તેને પાછો પોતાની
મડલીમા લેવાનો તેઓનો ધરાદો સ્મૃતિવચનોથી મિથ થાયછે

* હજી પ્રસિદ્ધ થઈ નથી

+ પાછળ પૃ ૧૧૨ માં હસ્તપ્રાપ્ત વિશે જણાવે કહ્યું છે તે વિધિ ઉપર આ કપાલ છે

મનુસ્મૃતિ અધ્યાય ૧૧ શ્લોક ૧૮૬-૧૮૭

પ્રાયશ્ચિત્તે તુ ચરિતે પૂર્ણ કુંભમર્ષાં નવમ્ ।

તેનૈવ સાર્ધં પ્રાસ્યેયુઃ સ્નાત્વા પુણ્યે જલ્પાશ્ચ ॥

સ ત્વપ્સુ તં ઘટં પ્રાસ્ય પ્રવિશ્ય ભવન સ્વકમ્ ।

સર્વાણિ જ્ઞાતિકાર્યાણિ યથાપૂર્વં સમાચરેત્ ॥

અર્થ.—પતિતે પ્રાયશ્ચિત્ત ક્રીધા પછી, તેના બાહ્યાંડુએ તથા તેણે શુદ્ધ જલમાં સ્નાન કરીને પાણીથી ભરેલો નવો ઘડો ભોંધ ઉપર મૂકવો, પછી તેણે (પ્રાયશ્ચિત્ત ક્રીધેલા આણુસે) તે ઘડો પાણીમાં નાંખવો, અને પોતાના ઘરમાં પ્રવેશ કરવો; પછી તેની સાથે સર્વ સંબંધીઓએ પૂર્વવત્ જ્ઞાતિવ્યવહાર રાખવો.—શાસ્ત્રકારે આ કેવો ઉદાર નિયમ બાંધીને ઉપકાર કરેલો છે. હવડાંના તથા પ્રાચીન કાલના બ્રાહ્મણોમાં કેટલો બધો અંતર પડી ગયો છે. હવડાંના બ્રાહ્મણોમાં હજારે દશ અથવા તેથી પણ ઓછા બ્રાહ્મણુ વિદ્વાન તથા સદાચરણી હશે, અને બાકીનો ભાગ બધો કેવલ નામધારક બ્રાહ્મણો છે.

યથા કાષ્ઠમયો હસ્તી યથા ચર્મમયો મૃગઃ ।

યથ વિપ્રોઽનધીયાનસ્યસ્તે નામ વિજ્ઞતિ ॥

(મનુસ્મૃતિ અધ્યાય ૨ શ્લોક ૧૫)

અર્થ.—જેવો લાકડાનો બનાવેલો હાથી, જેવો ચામડાનો બનાવેલો મૃગ, તેમજ વિદ્યા ભણ્યા વિનાનો બ્રાહ્મણુ એ ત્રણે નામધારક માત્ર છે. વલી એ સ્મૃતિમાં એજ પ્રકરણના ચાલતા પ્રસંગમાં લખ્યું છે કે, અવિદ્વાન બ્રાહ્મણુને દાન આપવું એ નિષ્ફલ છે,—માટે પાત્રે દાન આપવું એજ શ્રેયસ્કર છે.

વિદ્વાન અને અવિદ્વાનમાં કેટલો અંતર છે પણ હવડાંના લોકોની રિયતિ જોઈ ધણુંજ દુઃખ લાગે છે. ગૃહસ્થ તથા બિશ્વકોમાં પરસ્પર ચાલવાનો ધર્મ તથા મર્યાદા છે તે વિવેક હવડાં રહ્યો નથી. વિદ્વાન બ્રાહ્મણુને ગૃહસ્થોએ પોતાના પૂજ્ય ગણવા એ ગૃહસ્થધર્મ છે અને બ્રાહ્મણુએ પોતે સદાચરણુથી ચાલી ગૃહસ્થોને ધર્મોપદેશ કરવો એજ તેમનો ધર્મ છે. આ સમયમાં એ ધર્મનો લોપ થઈ ગયો, અવિચાર તથા અવિવેકનું બલ વધી ગયું, બ્રહ્માક્ષર ન જાણે એવા બિશ્વકો ગૃહસ્થોના ઉપરી થઈ બેઠા તે શાસ્ત્રના પુસ્તકની એક પંક્તિ વાંચી સકે નહી તેમની પાસે ગૃહસ્થો ધર્મશાસ્ત્રનો નિર્ણય પુછવા જાય અને તે ખોટું કહે તોપણ ગૃહસ્થો તેમને આધીન થાય છે.

ધર્મશાસ્ત્રનો નિર્ણય બતાવવો એ કાંઈ લાઠુ ખાવા કે ધીનાં ટાંકાં કરવા કે પકવાનનો કેસ બનાવવા જેવી સેદેલી વાત નથી. સંસ્કૃત બાણતું તથા ધર્મશાસ્ત્રનું પૂર્ણ જ્ઞાન હોય એવા વિદ્વાન પંડિતોનેજ શાસ્ત્રાર્થ બતાવવાનો અધિકાર છે. અનાચારી અવિદ્વાન અને નામધારક બ્રાહ્મણોને શાસ્ત્રનો નિર્ણય કહેવાની યોગ્યતાજ નથી.

મનુસ્મૃતિ અધ્યાય ૧૨ મો શ્લોક ૧૧૪-૧૧૫.

અત્રનામમગ્રાણાં જાતિમાત્રોપજ્ઞોત્રિનામ્ ।

સદસ્રઃ સમેતાનાં પરિપત્ત્વં ન રિચતે ॥

યં વદન્તિ તમોમૂતા મૂર્ખા ધર્મમનદ્વિદઃ ।

તત્પાપં રૂપં તથા મૂડા તદ્વક્તુનનુગચ્છતિ ॥

અર્થ.—‘‘બ્રહ્મચર્યોદિવસ પાલતા નથી, વેદાધ્યનરહિત છે, માત્ર જાતના બ્રાહ્મણ છીએ એટલું કહી ઉપજીવિકા ચલાવતા હોય, એવા હજારો બ્રાહ્મણો હોય તોપણ તે ધર્મશાસ્ત્રનો નિર્ણય કરવાને યોગ્ય નથી; જે અજ્ઞાન, મૂર્ખ અને ધર્મશાસ્ત્રનો અભિપ્રાય પોતે જાણતા નથી એવા બ્રાહ્મણ જે માણસને ધર્મ-સંબંધી નિર્ણય બતાવે તો તે માણસનું પાતક હોય તે હજારગણું (૧) વધીને તે નિર્ણય બતાવનાર બ્રાહ્મણને માથે પડે છે. આ રીતે ધર્મશાસ્ત્રનો અભિપ્રાય છતાં હવડાંના નામધારક બ્રાહ્મણો અવિચારથી, વિનાશરણી, નાગરોને ટપોટપ પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવે છે, તેમાં પ્રાયશ્ચિત્ત કરનાર તથા કરાવનાર બંનેની સમજણનું તોલ થાય છે. ’’

આવા નામધારી બ્રાહ્મણોને મોઢાએ તેમના હોય ભોજાનાથ પોતાના સ્પષ્ટવક્તાપણાના સ્વભાવપ્રમાણે કહેતા. વેદનો માત્ર મુખપાઠજ જાણનારા પણ અર્થ ન સમજનારા બ્રાહ્મણોને પણ શાસ્ત્રવચનનો આધાર દેખાડી એ તેમને મોઢાએ તેમની નિઃસારતા દેખાડતા. એવા વેદિયાનો લક્ષાદિક પ્રસંગે નિરૂપાયે ઉપયોગ એમને કરવો પડતો. પણ એ લોકોને વાસ્તવિક વિદ્વાન સમજીને કદી માન આપ્યું છે એવું તો ભોજાનાથે ક્યુંજ નથી. ન ચાલને, વાપરવાના ઉપકરણ તરીકેજ એમને એમ વાપર્યો છે. અને એમની કિંમત ભોજાનાથ કેટલી કરતા. તથા એમનો ઉપયોગ પણ કેવી રીતનો છે, તે પ્રસંગ આવ્યે ભોજાનાથે દેખાડેલું છે. એમના ઉપરજ બધો આધાર રાખીને એકા નથી એવું સ્પષ્ટ જણાવવાનો પ્રસંગ એકવાર આવ્યો હતો. ભોજાનાથની બાળેજનું લક્ષ હતું તે પ્રસંગે એક યુરેઝિયન મિત્રને નિમંત્રણ

કયું હતું. ચૌરીમાં લઘુવિધિ ચાલતો હતો તે વખતે એ મિત્ર સંકુટુંબ
 ઉંચે એક છત્રમાંથી જોતો હતો. આ જોઈ વૈદિકવર્ગ હઠ પકડી બેઠો કે
 એ મ્હેન્ટ અદિથી જાણ તોજ વેદોચ્ચાર થાય. ભોળાનાથે કહ્યું—“આ
 ખીજા આસપાસ નગરની વગેરે મુસલમાનો છે, તે શુ મ્હેન્ટ નથી ?
 તેમના સાંભળતાં કેમ વેદોચ્ચાર કરેછે ? તેમ છતાં તમારે નાજ કહેવી
 હોય તો પધારો, હું લઘુવિધિ જાતે કરાવીશ, તમારુ કામ નથી.” આ
 સાંભળી વેદમર્તિ બ્રાહ્મણોએ ગૂપચૂપ ફરીથી વિધિ ચલાવવો શરૂ કર્યો.
 ભોળાનાથની લોકનિર્ભરતાનું પણ આ એક ઠીક ઉદાહરણ છે.

હાલના અવિદ્વાન બ્રાહ્મણે ભોળાનાથને અસચ્ચિત્તર હતા તેમજ પૂર્વના
 બ્રાહ્મણો, જેમણે પુરાણાદિક રચીને આર્યધર્મને બદલ જનાવ્યો છે અને હિંદુ
 લોકને અધમપદે આણી દેશ સમસ્તને સર્વથા હાનિ કરી છે અને કેવળ પરા-
 ધીન કરી દીધો છે, તે બ્રાહ્મણોને તેજ દારણુનેલીધે મહાધિકારની દૃષ્ટિથી એ
 જોતા. એ લોકની સ્વાર્થપરતા, લોભ, તથા શાક્ય ઉપર એમના જેટલો તિર-
 સ્કાર ભાગ્યે કાઢીને થયો હશે. એ તિરસ્કાર કેટલે દરજ્જે વાજખી હતો એ-
 વિષે વિચાર કરિયે તો નિષ્પક્ષપાત દૃષ્ટિથી જોતાં એ તિરસ્કાર સર્વથા યોગ્ય
 હતો એમ જણાશે. આ તિરસ્કારનાં ફળમાં એમને ખરી વિદ્વત્તા ઉપર
 શ્રદ્ધા બેઠી અને સલ ધર્મર ઉપર ધણો ભક્તિભાવ પેદા થયો. એ વિશે
 આગળ વિવેચન થશે. સંસ્કારશુદ્ધિ મળ્યા પછી એમના ધાર્મિક વિચાર
 જાણવાને, એમણે રચેલું “અમાની અવિચારીરે” એ પદ પરિશિષ્ટ (ચ.)
 માં આપ્યું છે તે અવલોકનયોગ્ય છે.

ભોળાનાથની ધાર્મિક બે બિન્ન અવસ્થાની આલોચના કરવાનું કાર્ય
 ચિત્તરંજક અને ઉપદેશપ્રદ છે. ઉપર લખેલી દૃષ્ટિકત તથા એમના હસ્તાક્ષર-
 ની નોંધાના ઉતારા વાંચ્યાથી સંવર્તે ખાલૂમ પડશે કે ભોળાનાથે ધર્મસંબંધી
 બે રિચતિને અનુભવ કર્યોછે,—એક અસંસ્કૃત તથા બહેમી અને બીજી
 સંસ્કૃત તથા વિશુદ્ધ આવી એક અશુદ્ધવસ્તુમાંથી સંસ્કારયુક્ત દ્રશ્યમાં
 મોટી ઉમ્મરે આવવું એ એક અપૂર્વ જનાવ જેવું બાસેછે. ચોતરફ બહેમી
 આચારથી વીંટાયલા આદમીને શુદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત કરવી દુર્લભછે. ખાલ્યાવ-
 સ્થામાં સર્વ કામગતા હોવાથી સંસ્કાર પડવા પણ શ્લેષાછે, તેમ પડેલા
 સંસ્કાર બધી ખીજા નવા સંસ્કાર પડવા પણ સુલભ છે; પરંતુ ખાલ્યાકાળના
 વિચાર બધા સુદૃઢ થઈ ગયા પછી, અને તેવા વિચારાનુસાર ઘણાંક વર્ષ મુધી

આચાર ક્યાં પછી, ઉત્તર દશામાં આવવું એ ખરેખર ઈશ્વરેપકાર કહેવાય પરમેશ્વરના પ્રસાદ વિના આવો બનાવ યાય નહિ એ સત્ય છે. પરંતુ તેની સાથે મનુષ્યપ્રયત્ન પણ હોવો જોઈએ. ભોજાનાથને એ પ્રયત્ન કરવાની શાથી ઇચ્છા થઈ? ગૌણી ભક્તિના માર્ગમાં ઉછરીને આવી મુશ્કિત શી રીતે મળી? એનાં કારણ મારી સમજ પ્રમાણે બે છે;—તેમાં એક તો એમના પોતાના મુખથી જાણેલું છે. અને બીજું એમના નિલકર્મનાં દસ્તલિખિત પુસ્તકો ઉપરથી જાણાય છે. એમના બે આશ્રમની વિભાગસીમા સન ૧૮૫૮-૫૯ ની સાલમાં દેખાય છે. બહેમી દશા દર થવાનાં સુચિન્દો તે સાલમાં જાણ્યાં, એટલે એ દશાની અલસીમા તે સમયે ગણાય; અને ધર્મસભાની તેજ સાલમાં સ્થાપના થઈ તે સમયે એમની ઉત્તતાવસ્થાની આરમસીમા ગણાય. તોપણ ખરેખરા બહેમી અનાચારને છોડી દેવામાં આ તે ૧૮૬૨ માં અને સારપછી. એવાં કૃત્ત કાંઈ એકે કાળે બનતાં નથી. જેમ જેમ બુદ્ધિ-સરકાર વધતો જાય અને સમયાનુકૂળતા પ્રત્યક્ષ થતી જાય તેમ તેમ મનુષ્યના વિચારમાં તથા કૃતિમાં ફેરફાર થયે જાય છે. મનના આકર્ષિક આવેશથી જે પરિવર્તન થાય છે તે બહુધા ક્ષણસ્થાયી હોય છે. આ ન્યાયને અનુસરીને ભોજાનાથની વૃત્તિ અને કૃતિ સમયાનુસાર ફરતી ગઈ, અને તેથી એમણે આકર્ષિક આવેશનાં દુષ્કર્મ ભોગવ્યાં નહિ તથા શાશ્વતપણું વધારે મેળવ્યું; તે એટલે સુધી કે, ૧૮૮૦-૮૨ ના ક્ષણિક પરાવર્તન શિવાય, નિરંતર ઉદ્ધારના માર્ગમાં એમના વિચાર તથા કૃતિયો આપ્યાં અને મરણ-પર્યંત સસ ઈશ્વરના સહવાસમાં રહેવાની એમને ટેવ પડી. ધાર્મિક સુધારણા એ એમનું મુખ્ય કૃત્ય હતું, એમ સમજાયાથી એમનું ચિત્ત નિરંતર એના એજ વિચારમાં રહેતું, અને તેની સાથે ખરો ઉત્સાહ હોવાથી એમના પ્રયત્નનું ધણું દરજ્જે સુદૃઢ થયેલું જણાય છે. એ સુદૃઢ જનસમૂહને ધણું દરજ્જે થવું તો દુર્લભ છે, પરંતુ થોડાક ભાગને એથી ધણો લાભ થયો છે; તેમાં વિશેષ ભોજાનાથની વૃત્તિએને અદ્ભુત લાભ થયો હતો. એમનામાં સ્વાભાવિક ક્રોધાવેશ વધારે હતો; એ વૃત્તિ એમણે પિતાપિતામહાદિકની પાસેથીજ લીધી હતી. ક્રોધી સ્વભાવનું ઉપશમન એમની ઉત્તરાવસ્થામાં ઘણું થયેલું જણાતું હતું; ક્રોધ સમૂળ નષ્ટ થઈ તેને સ્થળે નિરંતરની ચિત્તશાંતિ વ્યાપી ગઈ. આવા સારા પરિવર્તનનું કારણ વયોવૃદ્ધિ કરતાં ભક્તિભાવની તથા જ્ઞાનની વૃદ્ધિ એ વધારે હતું. પાછળના એક પંકજમાં એમના ભક્તિભાવ

વિશે થોડી સૂચના કરી છે. પરંતુ આ સ્થળે એ સંબંધે વધારે લંબાણથી કહેવું અવશ્યનું છે; પણ તે કહેતા પહેલાં એમની બહેમી અવસ્થામાંથી થયેલા પરિવર્તનનો ઉપર હમણાંજ સૂચવેલાં બે કારણ બતાવીશું. એક કારણ એ લાગે છે કે એમનામાં વિદ્યાસંસ્કાર થોડો થયા પછી અંગ્રેજોનો સહવાસ થયો થયો હતો. નોકરીના સખમથી અઠવાડિયામાં એક અથવા બે દરતાં વધારે વખત એમને અંગ્રેજ અમલદારોની ખાનગી મુલાકાત થતી, અને એ સહવાસમાં એમને કેટલાક સંસ્કાર થયા હશે, તેના પરિણામમાં આવી એમની સુસ્થિતિ થઈ હશે, એમ અનુમાન થઈ સકે છે. બીજું પ્રસક્ત કારણ જે એમના મુખથી સાંભળ્યું હતું તે એ કે પ્રખ્યાત ડાક્ટર ખેરનાં અંગ્રેજી ઉપદેશવાચક વ્યાખ્યાનોનો એમણે રા. રણુજોડલાલની સંગતિથી તથા એમની ભલામણથી અભ્યાસ કર્યો હતો, અને એ અભ્યાસના ફળમાં એમને આવી ઉન્નાવસ્થા મળી. રા. રણુજોડલાલ એમના વિચાર મુદ્ધારવામાં મૂળ સહાયનૂત હતા એમ લોજાનાથ પોતે કહેતા. તેમજ ન્હાના ન્હાના સાંસારિક મુદ્ધારા જેની સવિસ્તર ગણનાતી જરૂર નથી, તેવા એમની માના હાથથી કેટલાક દાખલ થયેલા છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે ઉન્નતિનું અલક્ષિત તેજ એમના કુટુંબમાં મૂળથીજ હતું, અને બહેમના ગાઠ તિમિરમાં પણ અદૃશ્ય રીતે તેનો પ્રકાશ પડતો.

આ અન્નાતિમિરના વાતાવરણમાં સત્તનાં કાંઇક ગૂઢકિરણ હતાં તેનું બીજું એક પ્રસક્ત ઉદાહરણ છે, અને તે પણ લોજાનાથના પરિવર્તનનાં દૂરતમ સહકારી કારણોમાંનું એક છે. લોજાનાથની ફાઈ હમેશાં—અને તેમની સાથે લોજાનાથની મા પણ કોઇ કોઇ વાર—અમદાવાદમાં ખાડિયા અને સારંગ-પુરની દરમિયાન એકાદ સ્થળે રામસ્નેહીપંથની ઉપાસનામાં શામિલ થતાં હતાં. આ પંથ રામચન્દ્ર ઉપરથી નથી થયો પણ કોઈ રામચરણદાસ નામના સાધુએ સ્થાપ્યાથી એ નામ પડ્યું છે. રામાવતાર એ પંથના લોક નથી માનતા. એ પંથના અનુયાયી મૂર્તિપૂજ કરતા નથી, પણ માત્ર એક નિરાકાર ઈશ્વરને માને છે, અને ‘રામ, રામ,’ એ માળાવડે જપ એજ એમની પૂજ છે. અમદાવાદમાં હાલમાં આશરે સો માણસ એ માર્ગનાં હશે. તેઓ પોતાના ઘરમાં પણ મૂર્તિને પૂજતા નથી. કોઇ પછી પૂજતા હશે, પરંતુ એમના મતમાં મૂર્તિપૂજ નિપિદ્ધ છે. એ માર્ગના સાધુ પોતાને માટે અન્ન રાંધતા નથી, પણ સંન્યાસીની માફક અન્નની ભિક્ષા માગે છે. હવેન

વખતમાં રામચરણની ગાદીને પ્રણામ કરવાનું આ માર્ગમાં પેહું છે. પરંતુ આ ઉપરથી આ રથજે તો જણાવવાનું એટલુંજ છે કે આજથી પચાસ વર્ષ ઉપર પણ (કેમકે ભોજાનાથનાં ફાઈ ગુજરી ગયે તે મુદત થઈ ગઈ છે), ભોજાનાથના પિતાના કુટુંબમાંથી સ્ત્રીવર્ગમાંથી કેટલાંક અમૂર્ત ઈશ્વરની ઉપાસનાવાળા પંથના મતને માનતાં હતાં, અથવાં તે અનુમોદન આપતાં હતાં. અને તેની પ્રત્યક્ષ અથવા પરોક્ષ અલક્ષિત અસર ભોજાનાથના મન ઉપર થયાવિના મહિ રહી હોય; સંસ્કારરૂપે ગૂઢ રહી હશેજ.

આથી ઉત્તત દશા એમને મળી તેનાં બે ચાર રૂપ થયાં. મુખ્ય ઈશ્વર ઉપર સપ્રેમભક્તિ અને શ્રદ્ધા, પાપભીરુતા, મનુષ્યમાત્ર તરફ બ્રાતૃભાવ, ઉદારતા અને દેશકલ્યાણની સોાસાદ ઇચ્છા. આ રૂપનાં અનેક ન્દાનાં પેટાઅંગ થાય; તે દરેકનું એમણે સારી પેઠે મનન કર્યું હતું. વિકારોપશમન, જે ધર્મનું એક મુખ્ય અંગ છે તેનો એમણે અભ્યાસ રાખ્યો હતો. એકાદથી વગેરે નિરર્થક વ્રતાચરણ કરી દેહકષ્ટ કરવાનો અસંગત વિધિ, જેનો પૂર્વે પોતે આશ્રય લીધો હતો તેનો હવે ત્યાગ કરી મનોનિયંત્રણ સત્યવ્રતાચરણ કરવા માંડ્યું. દેશકલ્યાણ-તેમાં મુખ્ય ધર્મસુધારણા તથા સાંસારિક ઉન્નતિ-યવાના ભોજાનાથના શ્રમ તથા ઉત્સાહ વિષે પુરતું વિવેચન થયું છે. એમની ઉદારતા વિષે પણ વર્ણન થઈ ચૂક્યું છે. બ્રાતૃભાવની પણ ચર્ચા થઈ છે. પાપભીરુતાનાં પ્રમાણ જોઈતાં હોય તો એમનાં વ્યાખ્યાનોમાં તથા નિલકર્મનાં પુસ્તકોમાં અનેક છે. સર્વ કરતાં વધારે શ્લાઘ્ય તંથા તીવ્ર એમનો ભક્તિભાવ તથા શ્રદ્ધા હતાં. ઈશ્વરની ઉપાસના એ નિલ નિયમાનુસાર કરતા. એમના ચિત્તની સ્વાભાવિક અંચલવૃત્તિને લીધે ઘણા લાંબા કાળ સુધી ઉપાસના એ કરી સકતા નહિ, પરંતુ જેટલી ક્ષણ સુધી તે કાર્યમાં એ પ્રવૃત્ત રહેતા તેટલા સમયસુધી તો ઈશ્વરમાંથી ખુદાર એમની વૃત્તિ જતી નહિ, અને એવી રીતે દિવસમાં અનેક વાર અલક્ષ્ય રીતે એ ઈશ્વરસંલગ્ન રહેતા. એમનામાં એટલો ભક્તિભાવ હોવાનું કારણ એજ કે એમને જગત્કર્તા પ્રત્યે સપ્રેમ દૃઢ શ્રદ્ધા હતી. જ્યારે એ મૂર્તિપૂજા કરતા સારે માતા ઉપર સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા અને ભક્તિભાવ હતાં. તેના પ્રમાણ સારું નીચે એ ગરબા ઉતારિયે છિયે; એ ગરબામાંનો એક પોતાના પુત્ર આપારાવને પ્રથમ પુત્રપ્રાપ્તિ થઈ તે પુત્રના રક્ષણાર્થ પ્રાર્થનાનિમિત્ત એમણે રચ્યો હતો; અને જીજ્ઞે એમના બાણેજના લક્ષ્યસમયે જોડ્યો હતો. એ આ રથજે ઉતારવાનું કારણ માત્ર એજ છે કે મૂર્તિપૂજા ભોજાનાથ કરતા

ને પણ ખરી શ્રદ્ધાથી કરતા, અને અસ્થાને જતો પણ ભક્તિભાવનો પ્રવાહ
તે સમયે પણ સખગ વેગવાળો હતો તે સ્પષ્ટ થાય:—

શ્રી.

અગ્નિબેલીરે અંબે માત જોવાને જઈયે એ રાગની ગંરળી છે.
વીશ્વેશ્વરી અંબે માત, જગદુદ્ધારણી તું,
ભુવનેશ્વરી ત્રીભુવનતાત, જગદુદ્ધારણી તું;
જગકર્તા જગભરતા દેવી સકલલોકઆધારરે,
બ્રહ્માદીક સહુ જોડી થાક્યા તોય ન પાંખ્યા પાર.—જગદુધારણી તું. ॥ ૧ ॥
એક અનેકે વ્યાપક માણ ચીદ્રૂપે તંમ આપરે,
અધટધટંધટ નાયસી માયા, (૧) હો સમરથ માઆપ.—જગદુધારણી તું. ॥ ૨ ॥
મતી આપો શુભ માણ મુંજને હું હું રંક અનાથરે,
સકળ કામના મનની પુરો, સર્વે તમારે હાય.—જગદુધારણી તું. ॥ ૩ ॥
શરણુ આગ્યોહું માણ તારે, રાખુ દ્રઢ વિશ્વાસરે,
ભક્તી આપીને ચીતમાં રાખો, અંતે તમારી પાસ.—જગદુધારણી તું ॥ ૪ ॥
સંકટ વેશા સાકાવે થયાં ને પાલ્યાં બહુવીધ લાડરે,
કરુણા કીધી મુજપર માણ, શો વાહું તમ પાડ.—જગદુધારણી તું. ॥ ૫ ॥
જનતારણી શુભમંગલકારણી, હારણી દુખ તતકાલરે,
પશુપાતણી જગધારણી અંબે રક્ષણુ કરવને બાલ.—જગદુધારણી તું. ॥ ૬ ॥
શુ જોહું હું જોહું માણ, પૂર્ણ રૂપ અગાધરે,
દીન દાસ થઈ માયું માતા ક્ષમા કરો અપરાધ.—જગદુધારણી તું. ॥ ૭ ॥

શ્રી.

રામ લક્ષ્મણ વનમાં સીધાવતાં.—એ રાગની છે.
અંબે અખીલ બ્રહ્માંડ ખીરાગ્ને છે—
બહુ ગાગ્ને છો પૂર્ણ પ્રતાપ જગતમાંહી આપ.—પધારો આ અવસરે ૧
દેવી મંત્ર કે વંત્ર હું નવ જાણુ નવ જાણું વીધી બહુમત,
વીમોચન શાપ.—પધારો આ અવસરે. ૨
તમને, સેવે સકલ દેવી દેવતા
વટે વેદ વીશે વીખ્યાત કે સર્વનાં માત. —પધારો ૩

* અવતિતવટનાપટીયમી એ શબ્દસમુદાયને બદલે આહિ કંઈ ગડબડ થઈ જાય છે

- અંખે તુજ વીન નથી કોઈ આસરો
ચીત રાખી સુષો મહારી વાત, છે માતને તાત.—પધારો ૪
- રાજરાજેશ્વરી દેવી અંખીકા
બવતારણી જનમુખકાર, જગન આધાર.—પધારો ૫
- ભાવ નમ્ર કરી વેદુ તવ ચરણે
શરણે આવી પાડુછુ પોદ્ધાર, લગાડે ન વાર.—પધારો ૬
- મનપત્ર ને શ્રદ્ધાની લેખણી
બક્તીરંગે લખે તારો દાસ, રાખી વીશ્વાસ.—પધારો ૭
- વેહેલાં આવી રોબાત્રો આ મંડપે
પુલ્કું ચીત લાવી અર્જુની પાસ, એ છે મારી આસ.—પધારો ૮
- તીથી મુદ્ધર્ત વીચારીનેજ આવો
તે વેલા કંઈ શુભ કાંમ દઈયે ધરી હાંમ.—પધારો ૯
- નવ જાણું વીધીં કે વીધાનમાં
એક જાણું અંમે તારું નામ, નથી યાવ કામ.—પધારો ૧૦
- માણ મંડપશોભા વધારજો
પધારજો ગણુ સઉ સંગ જામે જાહુ રંગ.—પધારો ૧૧
- ગણુરાજ ગણાધીપતી લાવો
લાવો શલુ શીવા અરધંગ, જટામાંદી ગંગ.—પધારો ૧૨
- તમે દયા કરો અંખે માવડી
તમે આવોની આજનાં આજ, સદા સીરતાજ.—પધારો ૧૩
- શરણે આવ્યાની લાજ વધારોછો,
સુધારોછો તેનાં સઉ કાજ, તમે મહારાજ.—પધારો ૧૪
- અપરાધ લક્ષાવધી મેં કીધા,
તે સાંસુ જોશો નહી માત હું જોડુંહું હાથ.—પધારો ૧૫
- દીન દાસ તમારો છુ હું માણ,
એતું કંહેતાં આવ્યાં અકરમાત અંખે સાક્ષાત.—પધારો આ અવસરે ૧૬

આ બે ગરબા વાંચ્યાથી એમનો ભક્તિભાવ પ્રલક્ષ જણાય છે. તે વખત માતા ઉપર શ્રદ્ધા હોવાથી આ ગૌણીમાર્ગનો ભક્તિભાવ એમનામાં હતો; પરંતુ શુદ્ધ સંસ્કાર મળ્યા પછી અમૂર્ત ઈશ્વર ઉપર પણ માનસિક ભક્તિ ખરા અંતઃકરણની હતી; એના પ્રમાણમાં એમની “પ્રાર્થનામાળા,” તથા “દિડી

તથા અભંગ” માં આવેલી સર્વ અમૂલ્ય પ્રાર્થનાઓ છે. તેમજ એમની “અભંગમાળા” ના પ્રથમ શતકનો અભંગ ૬૦ મો એમના ગાઠ ભક્તિભાવના વિશેષ નમૂના દાખલ નીચે ઉતાર્યો છે:—

મને પ્રિય લાગે તમારું મજન । પામે મારું મન શાન્ત તેથી ॥ ૧ ॥

મજનથી રેશે વિમુક્ત જે જન । પામશે પતન અતે સત્ય ॥ ૨ ॥

પ્રભુની શક્તિનું સદા નિરીક્ષણ । આપેછે શિક્ષણ ક્ષણ ક્ષણ ॥ ૩ ॥

નિયમિત ધ્યાય મેઘનું વર્ષણ । કરવા પોપણ પ્રાણિયોનું ॥ ૪ ॥

આરોગ્ય રાલવા કીધાછે સ્ત્રજન । ફલ પુષ્પ અન્ન ઔષધિયો ॥ ૫ ॥

તમારે આધીન જનનમરણ । ફલનચલન છે સર્વસ્વ ॥ ૬ ॥

તમારી કૃપાનું કરીને સ્મરણ । નમુંછું ચરણ સાર્થકે હું ॥ ૭ ॥

મનકામનાઓ કરું નિવેદન । કરો કૃપાઘન પરિપૂર્ણ ॥ ૮ ॥

આવો ગાઠ ભક્તિભાવ અંતઃકરણની સુદૃઢ શ્રદ્ધા વિના થાય નહિ.

કેટલાક લોકો શ્રદ્ધાના બે પ્રકાર કહેછે,—બાલકની શ્રદ્ધા અને પ્રૌઢ પુરુષની શ્રદ્ધા. “બાલકની શ્રદ્ધા સરળ અને કારણ વગેરેની પૃથ્થા ક્યાં વિના સતુષ્ટ હોયછે. ધણા માણસોના ધર્મજીવનનો આરભ આ પ્રકારની શ્રદ્ધાથી થાયછે. પરંતુ તે શ્રદ્ધાનું સ્વરૂપ હમેશ આમનું આમ રહેતું નથી; ક્રમકે તે બહુ અશે બદલારથી મેળવેલી શ્રદ્ધાછે, જાતિઅનુભવનું પરિણામ નથી. પરંતુ કેટલાક લોકોમા આવી બાલકવત્ શ્રદ્ધા ઘણા લાંબો વખત ટકેછે. ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ માનતું, એનું સાંનિધ્ય અને મનુષ્ય ઉપરનો એનો નિરતરનો પ્રેમ માનવાં, જીવનયાત્રામાં દોરનાર અને સહમાર્ગી બતાવનાર જ્યોતિ તરીકે એને માનવો,—આ સર્વ આવી સાદી શ્રદ્ધાવાળાને સહેલું લાગેછે. આ સત્યોની સુંદરતા અને શાન્તિજનની તથા પાવતી શક્તિ તેજ એ સહ સ્વીકારવાને એ લોકોને મન પુરતાં કારણ છે, અને એમને બીજી સાખીતીની અપેક્ષા રહેલી નથી. ધર્મના પ્રશ્નોને સળગે તો આવા માણસો બહુધા માનસિક શાન્તિથી પૂર્ણ જીવન ગાળેછે. તત્ત્વજ્ઞાનના ઊંડા અને શોધક પ્રશ્નો એમને સ્પર્શ કરતા નથી, અને એમને પોતાની શ્રદ્ધાને તત્ત્વજ્ઞાનના પુરાવાની મદદની અપેક્ષા નથી હોતી તેથી, શ્રદ્ધાની બાબતો જોડે તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રશ્નો મેળવનારા પુરોના માનસિક ક્ષોભ અને વિપરીત પ્રયત્નોનું પૂરું હાર્દ આ સાદા શ્રદ્ધાળુઓ સમજી સકતા નથી અને તેની સાથે સમભાવ યઈ સકતા નથી. પરંતુ આ સાદી અને નિર્મળ શ્રદ્ધા અને માનસિકશાન્તિવાળું જીવન

અમે તુજ વીન નથી ટાઈ આશરે	
ચીત રાખી મુજો મોહારી વાત, છે માતને તાત —પધારો	૪
રાજરાજેશ્વરી દેવી અખીકા	
ભવતારણી જનમુખમર, જગન આધાર.—પધારો	૫
ભાન નમ કરી વડુ તવ ચરણે	
શરણે આની પાડણુ પોદણ, લગાડે ન વાર —પધારો	૬
મનપન ને શ્રદ્ધાની લેખણી	
ભક્તીરંગે લખે તારો દામ, રાખી વીશ્વામ —પધારો	૭
વેહેના આની ગોભામો આ મડપે	
પુણુ ચીત લાખી ચાંની પામ, એ છે મારી આમ —પધારો	૮
તીથી મુદત વીચારીનેજ આને	
તે વેલા કઈ ગુભ કામ દઈયે ધરી દામ —પધારો	૯
નવ જાણુ વીધી કે વીધાનમા	
એક જાણુ અમે તાર નામ, જેથી યામ કામ —પધારો	૧૦
માણ મડપરોમા વધારજો	
પધારજો ગણુ સહ સગ જામે બહુ રગ —પધારો	૧૧
ગણુરાજ ગણુધીપતી લાવો	
લાવો શબ્દ શીવા અરધગ, જટામાઘી ગગ —પધારો	૧૨
તમે દયા કરો અમે માવડી	
તમે આવોની આજના આજ, સદા સીરતાજ —પધારો	૧૩
શરણે આવ્યાની લાજ વધારોડો,	
મુધારોછો તેના સહ કાજ, તમે મહારાજ —પધારો	૧૪
અપરાધ લક્ષાવધી મેં કીધા,	
તે સામુ જોશો નહી માત હુ જોકુલુ હાથ —પધારો	૧૫
દીન દાસ તમારો છુ હુ માણ,	
એવુ કહેતા આવ્યા અકસ્માત અબે સાક્ષાત —પધારો આ અવસરે	૧૬

આ બે ગરના વાચ્યાથી એમનો ભક્તિભાવ પ્રસક્ત જણાય છે તે વખત માતા ઉપર શ્રદ્ધા દેવાથી આ ગૌણીમાર્ગનો ભક્તિભાવ એમનામા હતો, પરંતુ શુદ્ધ સરમર મળ્યા પછી અમૂર્ત ઈશ્વર ઉપર પશુ માનસિક ભક્તિ ખરા અત કરણની હતી, એના પ્રમાણુમા એમની “પ્રાર્થનામાળા,” તથા “દિંડી

તથા અભંગ” માં આવેલી સર્વ અમૂલ્ય પ્રાર્થનાઓ છે. તેમજ એમની “અભંગમાળા” ના પ્રથમ શતકનો અભંગ ૬૦ મો એમના ગાઠ ભક્તિભાવના વિશેષ નમૂના દાખલ નીચે ઉતાર્યો છે:—

મને પ્રિય લાગે તમારું મજન । પામે મારું મન શાન્તું તેથી ॥ ૧ ॥

મજનથી રોજે વિમુક્ત જે જન । પામશે પતન અંતે સત્ય ॥ ૨ ॥

પ્રભુની શક્તિનું સદા નિરીક્ષણ । આપેછે શિક્ષણ ક્ષણ ક્ષણ ॥ ૩ ॥

નિયમિત થાય મેઘનું વર્ષણ । કરવા પોષણ પ્રાણિયોનું ॥ ૪ ॥

આરોગ્ય રાલવા કીધાછે સ્ત્રજન । ફલ પુષ્પ અન્ન ઔષધિયો ॥ ૫ ॥

તમારે આધીન જનનમરણ । ફલનચલન છે સર્વસ્વ ॥ ૬ ॥

તમારી કૃપાનું કરીને સ્મરણ । નમુંછું ચરણ સાઘ્યાંજી હું ॥ ૭ ॥

મનકામનાઓ કરું નિવેદન । કરો કૃપાધન પરિપૂર્ણ ॥ ૮ ॥

આવો ગાઠ ભક્તિભાવ અંતઃકરણની સુદૃઢ શ્રદ્ધા વિના થાય નહિ.

કેટલાક લોકો શ્રદ્ધાના બે પ્રકાર કહેછે,—બાલકની શ્રદ્ધા અને પ્રૌઢ પુરુષની શ્રદ્ધા. “બાલકની શ્રદ્ધા સરળ અને કારણ વગેરેની પૃચ્છા કર્યા વિના સંતુષ્ટ હોયછે. ધણા માણસોના ધર્મજીવનનો આરભ આ પ્રકારની શ્રદ્ધાથી થાયછે. પરંતુ તે શ્રદ્ધાનું સ્વરૂપ હમેશા આમનું આમ રહેતું નથી; ક્રમકે તે બહુ અશે બદલાયી મેળવેલી શ્રદ્ધાછે, જાતિઅનુભવનું પરિણામ નથી. પરંતુ કેટલાક લોકોમા આવી બાલકવત્ શ્રદ્ધા ઘણાં લાંબો વખત ટકેછે. ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ માનવું, એનું સાંનિધ્ય અને મનુષ્ય ઉપરનો એનો નિરંતરનો પ્રેમ માનવાં, જીવનયાત્રામાં દોરનાર અને સહભાગી બતાવનાર જ્યોતિ તરીકે એને માનવો;—આ સર્વ આવી સાદી શ્રદ્ધાવાળાને સહેલું લાગેછે. આ સત્યોની મુદરતા અને શાન્તિજનની તથા પાવની શક્તિ તેજ એ સહ સ્વીકારવાને એ લોકોને મન પુરતાં કારણ છે, અને એમને બીજી સાખીતીની અપેક્ષા રહેલી નથી. ધર્મના પ્રશ્નોને સંબંધે તો આવા માણસો બહુધા માનસિક શાન્તિથી પૂર્ણ જીવન ગાળેછે. તત્ત્વજ્ઞાનના જોડા અને શોધક પ્રશ્નો એમને સ્પર્શ કરતા નથી, અને એમને પોતાની શ્રદ્ધાને તત્ત્વજ્ઞાનના પુરાવાની મદદની અપેક્ષા નથી હોતી તેથી, શ્રદ્ધાની બાબતો જોડે તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રશ્નો મેળવનારા પુરુષોના માનસિક ક્ષોભ અને વિપરીત પ્રયત્નોનું પૂરું દાર્દ આ સાદા શ્રદ્ધાળુઓ સમજી સકતા નથી અને તેની સાથે સમભાવ યઈ સકતા નથી. પરંતુ આ સાદી અને નિર્ભંગ શ્રદ્ધા અને માનસિકશાન્તિયાત્રું જીવન

નિન્તર રહેતું નથી. બહેયેમોડે મરના જીવનમાં આ મરણે શ્રદ્ધા પાત્રી દહીને માનસિક ક્ષોભ તેનું સ્થળ લે છે, અને તે ક્ષોભ કેટલીકવાર ધણો લાખો આણે છે અને દુઃખજનક બને છે. પૂર્વે જે વાત માનવી ધણી શ્રેદ્ધી બાણાતી હતી, તે હવે માનવી ધણી ઠઠણ લાગે છે માત્ર માનીને જ મન નેથી સતુષ્ટ થતું, તે વાત હવે બાણાત્રાની તેની ઇચ્છા થાય છે. શ્રદ્ધા અને તર્કબુદ્ધિનું યુદ્ધ આમ ખરેખર જેના મનમાં શરૂ થાય છે, તેના મનને જ્ઞાન મેળવ્યા વિના,—કોઈ પણ માનસિક ક્રિયાઓથી જ્ઞાન મેળવ્યા વિના,—ધર્મનાં તત્ત્વોના મલ્લનો જાતીય અનુભવ કર્યાવિના, મતોળ થતો નથી આ યુદ્ધનો અર્થ એવો છે કે શ્રદ્ધા તે જ્ઞાનનું રૂપ ધારણ કરવાને પ્રયત્ન કરે છે, અને જ્ઞાન તે સાક્ષાત્કાર બનવાને પ્રયત્ન કરે છે મગય, ઉત્કર્ષ, ધ્યાન, તત્ત્વગોધ, વાદવિવાદ, ઇલાદિ સાધનોની દ્વારા શ્રદ્ધાના જ્ઞાનરૂપમાં આવિર્ભાવ પામવાના પ્રયત્નના પરિણામમાં એક વધારે ગભીર અને વધારે ઉદાત્ત પ્રયત્નક્ષોભ થાય છે અને તેથી જ્ઞાન તે સાક્ષાત્કારમાં રૂપાન્તર પામે છે, અને અને આત્મિક દુનિયાનાં મનાતન સસમાં આત્મા નિરતર અને અચલ સ્થાપિત થાય છે. આધ્યાત્મિક આલસ્યને લીધે અથવા તર્કબુદ્ધિ ઉપર અસાધારણ અવિશ્વાસને લીધે, જે પુરો શ્રદ્ધાના જ્ઞાનરૂપમાં પરિણત થવાના પ્રયત્નને રોકે છે, તેઓ કાં તો ખરી શ્રદ્ધા તદ્દન ખોઈને આખી જિંદગી સુધી અદરખાનેયી બસવાતમાં રહે છે, કે કા તો જાતીય અનુભવ અને સાક્ષાત્ દર્શનથી જે શ્રદ્ધાનું જળ તથા જવલત-પણું મળી સકે છે તેથી હીન રહે છે.”

* તા ૧૭ મી જૂન ૧૮૮૮ ના Indian Messenger માં એક વિષય ઉપરથી

“The simple, unquestioning, childlike faith, with which most men begin their religious life, does not last for ever. It does not last, because, to a great extent, it is a faith received from without, and is not the result of personal experience. But in some men it lasts very long. To believe in the existence of God, to believe in His nearness, and His constant love to man, to believe in Him as the light and guide of life—all this is easy to them. The very beauty and the peace giving and sanctifying power of these truths commend them to their acceptance, and they need no other proof. Such men

આ વિચારેના પ્રકાશથી તપાસતા લોજાનાયની શ્રદ્ધા બાકકની શ્રદ્ધાને મળતી વધારે હતી એમ જણાય છે. પરંતુ ઉપરના વિચારેને કેટલેક અંશે ખોટા પાડે એવી એ શ્રદ્ધા હતી. બાલકશ્રદ્ધા તે જન્મભર રહેતી નથી એ જો સસ હોય, તો લોજાનાયની શ્રદ્ધા એ સામાન્ય નિયમને અપવાદભૂત હતી. તેમજ એ શ્રદ્ધામાં પ્રૌઢશ્રદ્ધાના ઉપર કહેવા સાક્ષાત્કાર તથા જ્ઞાતીય અનુભવ એ અચળ નહોતા એમ નહોતું. બાલકશ્રદ્ધાને પ્રૌઢશ્રદ્ધામાં સકાન્ત થતાં જે અત ક્ષોભની કસોટીમાંથી જવું પડે છે, શ્રદ્ધાને જ્ઞાન બનતાં, જ્ઞાનને સાક્ષાત્કાર થતાં બનતાં, જે સશયાદિકના તોફાનમાં યઈને સક્રમણ કરવું પડે છે; તે પ્રસંગ લોજાનાયના ધર્મેશ્વરને બહુધા આબોજ નહોતો એમ માનવાને કારણ છે. એ ખરું કે એમની પ્રાર્થનાનાં પદોમાં કાંઈ રચણે ઝાંખી સૂચના છે,^{૧૧} જેથી

philosophical questions with matters of faith But this life of simple and unclouded faith and of intellectual quietude in matters religious, does not last for ever Very early with some, late with others, it gives place to a life of intellectual struggle, sometimes very long and painful. What appeared very easy to believe before, now becomes very hard to believe What the mind was content by merely believing, it now wants to know * * * * *

* * Nothing short of knowledge,—by whatever processes it may be gained,—nothing short of a personal experience of the truth of religious doctrines, will satisfy the mind in which this struggle of faith and reason has really begun. * * * * This struggle is nothing more or less than the struggle of faith to become knowledge, and of knowledge to become sight The struggle of faith to be transformed into knowledge, with all its accompanying doubts, anxieties, meditations, philosophical researches and controversies—leads to that deeper and nobler struggle, by which knowledge itself is transformed into sight, and the soul is for ever immovably established in the eternal varieties of the spiritual world Those who, from spiritual indolence or from an abnormal distrust of Reason, arrest the struggle of faith to become knowledge, either lose all real faith whatever, and remain secret doubters all their life, or are at least deprived of that vividness and strength of faith which personal experience and direct vision alone can give

*“ નાસ્તિકગિમિ ઉપવાદ તત્ત્વજ્ઞ તેને નિવારિ વિકારે ” માર્ચનામાળા અંક ૧૩ માં, મીતિ

સાચા સાધુજન ન તજે સંસાર ।

કરે વ્યવહાર યથાશાસ્ત્ર ॥ ૪ ॥

વિહિત વિધિથી મોગર્વાને મોગ ।

કરેછે ઉદ્યોગ સત્કર્મનો ॥ ૫ ॥

પરમ પ્રમુનાં પાઠીને વિધાન ।

કરેછે કલ્યાણ લોકનું તે ॥ ૬ ॥

ધન્ય એવા સાધુ પુરુષનો જન્મ ।

કરે શુભ કર્મ નિષ્કામથી ॥ ૭ ॥

પ્રમુ મને પ્રેરો એવાં શુભ કર્મ ।

ન ઘરું અઘર્મપથે પાદ ॥ ૮ ॥

સંસારની માયાથી વીંટાયલા છતાં, એટલે પુત્ર પુત્રી અને તેમનાં છોકરાં તથા છોકરાંનાં છોકરાંના કોલાહલથી ભરપૂર ગૃહમાં રહીને પણ એમણે ઈશ્વર સાથે તદ્દયની એકતા કરી. એમના સ્વાભાવિક બક્તિભાવને તથા સ્નેહાળ વૃત્તિને ઉત્તેજન મળ્યાથી એ ઉત્કૃષ્ટ ભાવ ઉત્તરાવસ્થામાં પ્રકૃષ્ટ થયા. એ ભાવ સુદૃઢ થવાથી મહાદુઃખમાં પણ ઈશ્વરને દોષ ન દેતાં તે કરે તે આપણા સારા સારું એવો એ દૃઢ વિશ્વાસ રાખતા. તેના ઉદાહરણ માટે,—પોતાની વૃદ્ધાવસ્થામાં પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્રના મરણ સમયે એમણે જે અસાધારણ ધૈર્ય તથા ઈશ્વરાધીનતા બતાવી હતી તે બસ છે. તેના પ્રમાણ સારું, તથા જગતની અસ્થિરતા વિશે એમનો દૃઢ વિશ્વાસ બતાવવા સારું નીચેનો અભંગ ઉતાર્યો છે. એ એમણે પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્રના મરણના પછી એક વર્ષની અંદર તા. ૧૫ મી ઓગસ્ટને દિવસે રચ્યો હતો:—

સમર્થ પ્રભુનું સ્મરણ કરુંછું,

મસ્તક ધરુંછું ચંરણમાં.

૧

અગમ્ય ગહન ગતિ છે તમારી,

થાકે વાણી મારી ગાતાં ગુણ.

૨

અશાશ્વત સર્વે સાંસારિક સુખ,

આવી પડે દુઃખ અકરમાત.

૩

* આજ છે મંગલ, કાને અમંગલ,	
થાય છે નિષ્ફલ થત સર્વ.	૪
આજ મિત્રોમ કાને છે વિયોગ,	
ભોગવત ભોગ ને ને આવે.	૫
આજ પુન સ યે થાય છે ભાષણ,	
થાય વિમર્શન કાને તેજું *	૬
પ્રિય પુત્ર ગમે પ્રભુ પ્રુષ્ઠ ધામે,	
મુક્તિપદ ધામે અત્મા તેનો	૭
નાથ જોડી નાથ કુટુંબ રિનતિ,	
દરશો ઉત્પતિ તે આત્માની	૮
અગ્નિથી લાગે સર્વ રિપરીત,	
પરંતુ પટિત મરે પ્રભુ	૯
વિયોગથી થાય આભાવિક દુઃખ,	
આપો ચિત્તમુખરાતિ મો	૧૦
તમારી કૃપાથી કરુ દુઃખ નિતિક્ષા,	
ભોગનુ દુઃશિક્ષા ને આપો તે	૧૧
તેમક વરસ આજ પૂરા થયા,	
જુથા સર્વ ગયા ભક્તિ વિના	૧૨
આત્મસ્થાપ્યાર્થ સાધ્યુ ન આધન,	
પ્રભુ આગધન કીધું નહિ	૧૩
અવરોહ કાન જુથા નવ જાણ,	
સર્વ મર્થ થાય પ્રભુપ્રિય	૧૪
પ્રભુચરણથી રહે નહિ લક્ષ,	
નિરંજન સમક્ષ તમને દુ	૧૫

આ મહાદુઃખપ્રમગે ઈશ્વરની કૃપાને તાણે થવાની વૃત્તિ જોવાનાથે
ઓટપી બધી કેળવી હતી કે એમના કુટુંબના એક જૂના મિત્રે શોકસમભાગી
થવાના શબ્દો કહેતા તેના ઉત્તરમાં જોવાનાથ જોત્યા — “આવે પ્રમગે દુઃખ-
ને માટે ઈશ્વરને દોષ દેવો એ તો શુ, પણ મનને શોકને વશ થતા દેવુ તે પણ
મહા અપરાધ ગણવો જોઈએ” આ શબ્દો જોતા રવાબાવિક શોકોદ્વેગનું

* આ અનર્થમાં દર્શાવેલા કેટલાક વિચાર મરાઠી ગીત “કપી શુદ્ધ પારાવાર, કપો
હોય દાદાકાર” ઉત્પત્તિ—માયો લીમિત્ત જાણાય છે

અને અસાધારણ ધર્મધર્મનું યુદ્ધ એમની મુખમુદ્રા ઉપર સ્પષ્ટ જણાતું હતું તેવામા વળી ખીજે વખતે ખીજા મિત્ર આગળ એ બોલ્યા કે,—“ આ દુનિયા-મા માણસની સ્થિતિ રણભૂમિમા ચાનનાર ચોદાના જેવી છે, આમથી તેમ-થી અનેક ગોળીઓનો પ્રહાર શરીર ઉપર પડ્યો જાય છે, પણ ચોદો તે તરફ લક્ષ ના આપતા એક સીવે રસ્તે છેવટના લક્ષ્ય તરફ દૃઢ પગે ચાલ્યો જાય-છે સસારના દુ ખોમા માણસે પણ તેમજ કરવાનું છે ”

પ્રાર્થનાસમાજના પ્રતિષ્ઠાપત્રમા લોખાનાયે એની કબૂનાત કરી હતી કે રોગના સમય વિના નિલ ઉપાસના કરવી, પરંતુ રોગને સમયે લોખાનાય પોતે સવિરોધ ઈશ્વરસન્ન રહેતા આખરના મદવાડમા મટારોગથી પીડિત હતા, પરંતુ અતના ત્રણ દિવસ જે વખત એ અચેનન ગિયિતિમા હતા તે શિવાય એક દિવસ પણ એ ઈશ્વરોપાસના વિના રહેતા નહિ ઈશ્વરોપાસના એમના આત્માનું પોપણ હતું અને એ થઈ રહ્યા પછી એમને ચિત્તસ્વસ્થતા મળી હોય એમ પ્રત્યક્ષ જણાતું ઈશ્વરના ઉપર આટલો પ્રેમભાવ હોવાથી એમને મૃત્યુની ખિનકુલ ભીતિ ન હોતી, અને મરણભીરુ લોકને એ હશે કાઢતા આખરના મદવાડમા એમણે પોતાના ઇન્તિની આશા ધણે ભાગે છોડી હતી, તોપણ મરણની ભીતિ ખિનકુલ ખતારી અથવા રાખી ન હોતી, એથી ઉનડું જ્યારે એમના મિત્ર રા રણુડેડનાન એમના દેખતા જરા યિતા ખતાવતા ત્યારે લોખાનાય તરત કહેતા કે “ મરી જવાશે તેમા શુ થયું ? ” એમનામા મરણના ભયનો અભાવ તથા મરણમાટે તત્પરતાનું એક ઉત્તમ ઉદાહરણ છે અતના મદવાડમા એમની પધારી સમીપ નિરતરની રીત પ્રમાણે કુદુખમડળ પ્રાર્થના કરવાને બેઠું હતું કેટલાક પદ્ય ગવાયા પછી સંસાનદ અમિતોત્તીકૃત “ સગીત પુષ્પાવરી ” માથી નીચેનું પદ ગવાયું —

હરિનામમજનકા મેલા હૈ ।

મન કરત વૃથા અવહેલા હૈ ॥ ૧ ॥

જગ દો દિનકા યહ મેલા હૈ ।

ફિર કરના કૂચ અકેલા હૈ ॥ ૨ ॥

કયૌં વિરયા કલેશ અનેક સહે ।

જગત્પ્રજાપાવકમાર્હિં દહે ॥ ૩ ॥

છલાદિ

આ પદ ગાતા, અતિ અશક્ત શરીરના અશક્ત મનઉપર અનિષ્ઠ અસર થશે એમ ધારીને, મૃત્યુ સખી ખીજ કડી, વચમા વિચ્છેદ પાડ્યાવિના,

પ્રકરણ ૧૦ મું.

અંધો તથા લખાણો.

પોતાના પિતાની કાર્તિનો પ્રવાહ જતરી ગખનાને માટે, સત્યનિષ્ઠતા તથા સુધારાની આગેવાની માટે, ધર્મના કાર્યમાં જિંદગીનો મોટો ભાગ મમ-પણ કર્યા માટે,—વગેરે કારણો માટે ભોળાનાથ સારાભાઈ એ નામ ગુજરાતના મોટા ભાગમાં જાણીતું થયેલું કે તે દરતા પણ તે ખ્યાતિ ચિરસ્થાયિની રાખી મકે એનો સ્તબ એમના ગ્રંથોનો સમુદાય છે. પ્રાર્થનાસમાજને અગે પ્રસિદ્ધ થયેલી “પ્રાર્થનામાળા” તથા તે સિવાય બીજા ન્હાના ન્હાના ગ્રંથો હાલ ગુજરાતી સાક્ષરવર્ગ તથા વાચક-વર્ગમાં પ્રસિદ્ધ છે, અને તેના રચનાર તરીકે ભોળાનાથ-નું નામ પણ બહુ રથજે જાણીતું છે.* એમના લખાણનો ધણુ કરીને બધો ભાગ ધર્મસમ્બંધીજ છે, અને ધણું કરીને બધી પોતાની પ્રવૃત્તિ ધર્મસમ્બંધી લખાણમાજ એમણે વાપરી હતી, એટલે સાહિત્યના બીજા ભાગની પેઠે એમના લખાણની પરીક્ષા કરવાનીજ નથી ધર્મસમ્બંધી કાવ્યની જે જે મર્યાદાઓ છે તેમાં રહીનેજ એ કાવ્યો લખાસનાના છે.

તે કરવાની પૂન સામાન્ય રીતે થોડુંક બોલતું ઉચિત છે જીવનચરિત્રનો વિષય બનવાની યોગ્યતાનું સ્વરૂપ તુ તે સવિસ્તર કરેવાનું આ સ્વયં નથી પરતુ એટલુંજ કરેતું બસ છે કે, જે અજ્ઞાન અને બેઠેમના અધિકારમાંથી જાતે મુક્ત થઈ પ્રકાશમાં આવીને સત્પુષ્પ થઈ બેસી ન રહેતા, પાછળ રહી ગયેના પોતાના મનુષ્યબંધુઓને પણ તે પ્રકાશમાં ખેંચી લાવવા મનજ અને સફળ કર પસારનાર પુરુષ જીવનચરિત્રનો વિષય થઈ સકે, જે તે સાધ્યની મિદ્ધિને અર્થે સાધનમાં તન, મન, અને ધનનો વ્યય કરનાર જીવનચરિત્રને લાયક ગણાય, અને તે મનના વ્યયમાં—જીવનચરિત્ર માટે અધિકાર આપનારું ઉત્તમોત્તમ સાધન જે કવિત્વ—તે કવિત્વરૂપી મહાસાધન એ મહાન ઉદ્દેશમાં વાપરનાર જે જીવનચરિત્રની યોગ્યતાને પામે,—નો સર્વથા ભોળાનાથમાં એ યોગ્યતા—જીવન-ચરિત્રના માનની યોગ્યતા—હતી સામાજિક સુધારામાં આગેવાની માટે, અને કદાચિત્ ધર્મના સુધારામાં અગ્રણીપણા માટે, મતવાદી લોકોનો ભોળાનાથની

* રચનાર તરીકે ભોળાનાથે પોતાનું નામ પ્રસ્તુત કરેલ જ્યાંબધુ નથી, પ્રાર્થનાસમાજને અર્થે એ સર્વ કાવ્ય સમર્પણ કર્યું એટલે પછી પોતાનો સખધ દર્શાવનાર અનુચિત લાગ્યો હશે તેથી પરતુ “પ્રાર્થનામાળા” ના અંક ૧૫ માં મોતિમાં રોજ ૬ થી મોડાને રસીક ૪ સુધીમાં પૂર્વાર્ધઉત્તરાર્ધના આરબના અક્ષરોમાં પોતાનું નામ અતલ્લપિતકારા અલ્પકરું.

એ યોગ્યતા માટે મતભેદ હશે. પરંતુ કવિત્વની બાબતમાં તો ગુજરાતમાં સર્વ સ્થળે એમની યોગ્યતા માટે ભિન્નમત બાગ્યેજ સંભવશે. પછી એમના કવિત્વની યોગ્યતા તથા ગુણુદોષની મર્યાદાનો નિર્ણય તો નિષ્પક્ષ ભવિષ્યની પ્રમાણ દાયમાં છે.

આગ્રહાદય ભોજાનાથનાં કાવ્ય તે—પ્રાર્થનાસમાજના ઉપકારક સાધનને લીધે કાંઇક, પણ વિશેષે કરીને તેમાંના અંતર્ગત ગુણોને લીધે—સૌક પ્રિય થઈ પડ્યાં છે. તેનું દૂરતમ બીજ નૈસર્ગિક શક્તિજ હોવી જોઈએ. પછી અનેક ઉપકારક નિમિત્તોએ આવી ચઢી સફળતા સારી કરી એ તો ખરુંજ. અને એ નૈસર્ગિક શક્તિ આધુનિક માનસશાસ્ત્રપ્રમાણે તપાસતાં એમના પિતા તથા પિતામહના મનોગુણથી ઉતરી હોવી જોઈએ, એમ જણાય છે. સારા-બાઈ દારસીમાં પ્રવીણ હતા તે એટલે સુધી કે કવિતા પણ તે બાપામાં ઉત્તમ પ્રકારની કરતા; અને એક સમયે એ બાપામાં શીઘ્રકવિત્વથી ઠોઠ સમામાં મનરજનકારક થયા હતા એમ ભોજાનાથના કહેવામાં હતું. મળબાપામાં પણ કવિતા સારાબાઇએ ઘણીક કરી છે, પણ તે વખત પ્રસિદ્ધિનાં સાધન ન હોવાથી અંધકારમાં રહેલી. આ કવિતા મળબાપાની જાતની કવિતામાં જોવા પ્રકારની જણાય છે. અને એ મસ્તિષ્કનો અંશ બીજરૂપે ભોજાનાથમાં ઉતર્યો, અને કેળવણીના સંસ્કારથી તથા સમય સુધરતાં બીજા પણ સંસ્કારનાં સારાં સાધનને યોગે એ બીજમાંથી સુંદર પ્રુષ્પિત વૃક્ષ ઉદ્ભૂત થયું, એમાં સંદેહ નથી.

ભોજાનાથે કવિતા રચવા ઉપર ક્રિયા સમયથી લક્ષ આપવા માંડ્યું તેના આદિમ ક્ષણનો નિર્ણય કરવો કાંઇક કઠણ છે. એમના રોજકામ ઉપરથી એટલું તો જણાય છે કે એમની જૂનામાં જૂની પદ્યરચના ઉપર સંવત ૧૯૧૫ નું વર્ષ છે. સંવત ૧૯૨૨ ના અરસામાં કાલિદાસના “અભિયાન શાકુન્તલ”નું ભાષાન્તર કરવાનો આરંભ ભોજાનાથે કર્યો હતો. પણ રા. ઝવેરીલાલ ઉભિયાશંકર એ કામ કરવા લાગ્યા છે એમ સાંભળ્યું એટલે એ પડતું મૂક્યું, એમ એમના જાતના કહેવાથી જાણ્યું છે. એ ભાષાન્તર થયું હોત તો કેવું યાત એની કલ્પના કરવી એ, એમની કવિતાની પ્રવૃત્તિ બીજાજ દિશામાં ગઈ હોવાથી, કઠણ છે. તોપણ એ પ્રયત્નને અંગે કરેલા નીચેના શ્લોક જડ્યા છે તે ઉપરથી જણાશે કે એ ભાષાન્તર ગુણુદીન યાત નહોતું :—

*સદિ આદે સજ્યુ ને,^૧ હવન^૨હવિ ગૃહે, હોમને ને^૩ કરેછે,
 ને બે^૪ ઠાસો ધરેછે, યુતિયુષ્સહિને,^૫ ને બધે વ્યપિ રેછે,
 નેથી ઉપન્ન સર્વ,^૬ (વૈ?) તરજળતરણાં, તત્ત્વ^૭ ને પ્રાણ પાસે,
 એવી આઠે તનુએ યુત પ્રજુ તમને રક્ષણો સર્વ આસે. ૧

† નકિજ નકિજ રાગ ધાત ખાણે કરો માં,
 કુમલ મૃગતનૂના પ્રાણ પ્યારા હરો માં,
 મૃદુ મૃદુ મૃદુ પુષ્પે અમિત્વાન્ના ધરો માં,
 અધટિત મૂર કર્મો હે વિભૂ આચરો માં.
 નહિ નહિ કદિ શોભે યોગ બેઠૂ સમાન
 અબલપશુવધોથી ના મને કાંઈ માન
 હરણ અતિ કુણાં તે કેમ સહે વજ્રતીર
 નહિ ઉચિત કલાએ ધર્મ હે ચરવીર.

‡ માર્ગોતરે અતિ સુરમ્ય સરોવરો રે
 નીલાંબુજો ખિલિ રહે અતિ મુંદરાં રે
 વૃક્ષો લતાધિ રવિકિર્ણુ રહે સમાન
 રેણુ સરોજરજથી મૃદુ પુષ્પવાન.
 બોલે મુખોલ બહુ કોકિલ કેલિકારી
 વાધે વિનોદ વનિતા વનમાં વિહારી

* યા સદિઃ સ્મૃતરાયા વહતિ વિધિદૃતં યા દ્વિર્યાં ચ હોત્રી
 યે દ્વે કાલ વિધત્તઃ શ્રુતિવિષયગુણા યા સ્થિતા વ્યાપ્ય વિશ્વમ્ ।
 યામાહુઃ સર્વભૂતપ્રકૃતિરિતિ યયા પ્રાણિનઃ પ્રાણવન્તઃ
 પ્રત્યક્ષાભિઃ પ્રપન્નસ્તનુભિરવતુ ધેસ્તાભિરદ્રાભિરીશઃ ॥

† મ સ્વલુ ન સ્વલુ શાળઃ સમિપાત્યોયમસ્મિન્
 મૃદુનિ મૃગશરીરે પુષ્પરાશાવિવાગ્નિઃ ।

ક શત હરિણકાનાં જીવિતં ચાતિલોલં
 ક ચ નિશિતનિષાતા વજ્રસારાઃ શરાસ્તે ॥

‡ રમ્યાન્તરઃ કમલિનીહરિતૈઃ સરોમિ-
 રજાયાદુર્ગૈર્નિયમિતાર્કમયૂક્તતાપઃ ।

મૃયાત્કુશેશયરજોમૃદુરેણુરસ્યાઃ

શાન્તાનુકૂલપવનથ શિવશ્ચ પન્થ્યાઃ ॥

શાકુન્તલા કુશનતા પરિપૂર્ણ કામો
સાતાનુકૂલ પવનો મુપયોગ પામો”

“ઈશ્વરપ્રાર્થનામાળા” હાલ જે કમમા મૂકાઈ છે તે પહેલા તેના અંગ-
બૂત કેટલાક પછો એકામા સવત્ ૧૯૨૬-૨૭ માં રચાયાના હતા સરકારી
નોકરીમાં દિવસનો મુખ્ય ભાગ ગાળવો પડતો, છતાં તેમાં પણ અને નિરંતર
નિયમિત આચારને અનુસરવાના અવકાશને વીવે પ્રભાતના ઉત્તમ સમયમાં
ભોજનાનાયનો પદ્મરચનામાં કાળ સફળ જતો નોકરી છોડ્યા પછી તો રાત્રિ
તથા દિવસનો ઘણો ભાગ કાવ્ય કરવાના લેખ્યાનુકૂલ કર્મમાં એ કાઢતા.

ભોજનાનાયની કવિતાનું નિરીક્ષણ કરનામાં પ્રથમ તેની ભાષા વિશે
જોવાનું યોગ્ય છે. હાલમાં અચકારનર્ગમાં ભાષાનો પ્રવાહ મુખ્ય એ માર્ગમાં
જાય છે એક તો સરલ, વખતે ગ્રામ્ય, અને સાદી ભૂમિમાં ઘઈ સક્રમણ
કરે છે ખીન્ને કૃત્રિમ, આડઅરદ્રભી, શુષ્કગર્જનયુક્ત ચર્ષ, વૃથાપાડિત્યની
ભૂમિમાં ઘઈને પોતાનો ગૌરવયુક્ત પ્રવાહ ચલવે છે પ્રથમનો વર્ગ રૂઢ ગુજરાતી
શબ્દો, સરળ ગુજરાતી શબ્દો, અને કોઈ વેળા ગ્રામ્ય શબ્દો પણ વાપરે છે
ખીન્ને વર્ગ સસ્કૃત શબ્દો-ભારે ભારે સમૃદ્ધ શબ્દો, અસાધારણ સમૃદ્ધ શબ્દો,
અને સસ્કૃતમાં પણ ન જણાય એવા કૃત્રિમ કપોલકલ્પિત “તર્જુમિયા”^{*}
શબ્દો-વાપરે છે, તથા વાક્યરચના પણ કદી કદી અરૂઢ વાપરે છે, અને
જેને રા નંનરામને “સસ્કૃતમય” ગુજરાતી કહી છે, અને ખરું જોતા
જે અસસ્કૃતજ છે, એવી ભાષા વાપરે છે આ એ પરસ્પરવિરોધી રીતીનું
અદ્ભુત સમાધાન ભોજનાનાયની રીતીમાં થયું છે અને માના દોષનો ત્યાગ કરી,
ગુણોનું અદ્ભુત કરી, જલદમ્ભદત્તનરૂપ ધારણ કરી, પોતાના અનન્યસામાન્ય
ગુણ મેળવી, રમમય તેમજ ગ્રોહ રીતીની ઉત્પત્તિ એ સમાધાનનું ફળ છે.
આ અભિપ્રાયને રા નંનરામના નીચેના અભિપ્રાયથી પુષ્ટિ મળશે —

† “ઈશ્વરપ્રાર્થનામાળા એ નામનું કવિતાનું એક પુસ્તક છપાયાને તો થોડાજ
વર્ષ થયા છે, પણ તેટલી સુદૃઢતા તેની શુદ્ધ તથા ગ્રોહ વાણી, નિર્ભંગ વિચાર,
અને અમદાવાદપ્રાર્થનામાળાના અખડ ઉદ્દોગથી તે ગુજરાતમાં સવળે

* પોતાનો ભાષામાં અર્થ પ્રથમ ઉપસ્થિત ન થતાં અગ્રેષ્ઠ અથવા બીજા પાઠ્ય ભાષામાં
પ્રથમ ઉપસ્થિત થઈને પછીથી પોતાની ભાષામાં આણવા વાપરવા કિલકટ અરૂઢ શબ્દો રા
નંનરામનું “સસ્કૃતમય ગુજરાતી” એ અધ્યાત્મ ગુજરાતશાસ્ત્રપત્રના ૧૯૮૩ના ૩ માસના
અંકમાં જણાવેલું છે.

† ૬ સ ૧૯૭ ના જન્મદિવસે માસનું “ગુજરાતશાસ્ત્રપત્ર” અરમમાં જુરો.

ઠેકાણે પ્રસિદ્ધ ધર્મ ચૂક્યું છે. એના બનાવનાર રાવળદાદુર ભોળાનાથ સારા-
બાઇ અમદાવાદના એક મોટા કુલીન તથા ગર્ભશ્રીમંત નાગર ગૃહસ્થ છે.
અને તેમની તર્ફથી આશા રખાય તે પ્રમાણેજ બાપાની શુદ્ધ પ્રીતિ જે ઈશ્વર-
પ્રાર્થના જેવા વિષયમાં અવશ્યની છે તેમાં ગુજરાતી બાપાના સઘળા આધુનિક
લખનારાઓને એમણે દર્શાવ્યા છે. બાપાની જૂની તથા નવી કેલવણી
એમનામાં યોગ્ય રીતે મળી હતી અને તેજ એમની વાણીના મોહનું મુખ્ય
કારણ છે.”

એજ વિશે ખીજે સ્થળે પણ રા. નવલરામ આ પ્રમાણે કહે છે :—

“ જો પ્રૌઢ બાપા પણ અનુભવી વિદ્વાન ગૃહસ્થથી લખાએલી હોય
છે તો તે સાધારણ લોકથી એ કાંઈ સમજતી નથી એમ નથી. પ્રૌઢ બાપા
સાધારણ લોકને અપ્રિય કે અગ્રાણ્ય નથી તેનું પ્રલક્ષ ઉદાહરણ ભોળાનાથ-
બાઇની “ ઈશ્વરપ્રાર્થનામાળા ” છે. આ પુસ્તકની પ્રૌઢ બાપાસબંધી અમે
અમારો વિચાર પૂર્વે એકવાર કાંઈ વિસ્તારથી દર્શાવી ચુક્યા છીએ એટલે તે
બાબત હાલ વધારે બોલવાની જરૂર નથી. પણ કહેવાની મતલબ એ છે કે
જોકે એ પુસ્તક સંસ્કૃત શબ્દોથી કેવળ ભરપૂર છે, ફારસી આરબી શબ્દો તો
મળું કરી આખા પુસ્તકમાં એકે શોધ્યો પણ જડશે નહિ, અને અપભ્રંશ
શબ્દો પણ ન આવેજ વાપરેલા દેખાય છે, તોપણ તે બાપાની બાબતમાં
સર્વમાન્ય ધર્મ પડ્યું છે, અને જૂની કેળવણીના માણસો પણ તે હાંસે હાંસે
વાંચે છે. આમ થવાનું કારણ શું ? એજ કે એમાં ગમે એટલા અને ગમે
એવા સંસ્કૃત શબ્દો વાપર્યા છે તોપણ સઘળા ગુજરાતની શિષ્ટ બાપાને માન્ય
છે, એટલે તે પ્રાચીન ગ્રંથોમાં વપરાએલા છે અને અઘાપિ દેશના શિષ્ટમંડળમાં
હમેશાં બોલાતા છે. એ શબ્દો તર્જુમીઆ કે “ લેખિનિનૃત્સાલય ” ના જેવા
કપોતકલ્પિત નથી.”

ઉપર કહેલા બે રૌલીના યોગ્ય સંમિશ્રણનાં ઉદાહરણ “ પ્રાર્થનામાળા ”
તથા “ દિંડી અને અભંગ ” માં સ્થળે સ્થળે મળશે. એ પુસ્તકો એટલાં
પસરેલાં છે કે એમાથી ઉદાહરણાઈ ઉતારા આપી સ્થળ તથા સમય રોકવાની
જરૂર જણાતી નથી. એટલુંજ કહેવું બસ છે કે જ્યાં સાદા ૩૬ ગુજરાતી
શબ્દો આવ્યા હશે ત્યાં પણ પ્રૌઢ શબ્દો જોડે જોડે એવા વેરાયા હશે, તેમજ

* “ ગુજરાતભાષાવન ”—ઈ. સ. ૧૮૮૩—મેના અંકમાં “ સંસ્કૃતમય ગુજરાતી ” એ
મયાળના લખાણમાં (પૃ. ૧૦૭) જુવો.

પ્રૌઢ શબ્દોમાં રૂઢ શબ્દો હોવા વેરાયા હશે, કે એ બને વિશેષિ ન જણાતાં એક એકના ઉપકારક થઈ—સરલ શબ્દો પ્રૌઢ શબ્દોનું ગૌરવ ઓછું કરવાથી તેમનામાં પણ જાણે સરલતાનો અશ પ્રેરી, તેમજ પ્રૌઢ શબ્દો સરલ શબ્દોની લઘુતા ધટાડી તેમનામાં પોતાની પ્રૌઢિ પ્રેરી, સમતોષ, અનુદેગકર, અને શ્રુતિસુખ રચના ઉપરિચિત થનારી અને પ્રૌઢ શબ્દો પણ અપરિચિત અથવા કૃત્રિમતાદૂષિત કોઈ પણ સ્થળે જડશે નહિ.

લોગાનાથની મધુર અને ગભીર વાણીના મોહનું સમજ પ્રતીતિકર પ્રમાણુ એ છે કે એ વાણીનું અનુકરણ એમના પછી ધણાએ કર્યું છે અનુકરણુ એ અનુકૃત વસ્તુની સુંદરતાનું કાંઈ અવ્યભિચરિત પ્રમાણુ નથી. ઠનિ નર્મજીશકરની કર્તા કર્મ ક્રિયાપદોને ઉચત્તપાથત કરી નાખનારી (પાછળના વખતની) ગદ્યશૈલીના પણ અનુકરણુ થયા છે, તેમજ કવિ દલપતરામની શુદ્ધ રૂઢ ભાષાવાણી પણ વખતે આમ્યતામાં પેસતી અને કનિત્વના જ્યોતિથી બહુધા હીન એવી પદ્યશૈલીના પણ અનુકરણુ થયા છે. પરંતુ અનુકરણુ એ અનુકૃત વસ્તુની મોહકશક્તિનું તો સૂચક છેજ. લોગાનાથની શૈલીની સુંદરતા તો પ્રમાણાન્તરથીજ જણાય છે, પ્રલક્ષજ છે. અને એ સુંદરતા—અનુકરણુ કરનારની અયોગ્યતાને લીધે તથા અનુકરણુનું કામ દુષ્કર હોવાને લીધે—આજ સુધી યથેના અનુકરણોમાંથી એકેમાં આવી જણાતી નથી.

એજ મોહક શક્તિનું ખીજું સૂચક પ્રમાણુ ખીજી ભાષાઓમાં ભાષાન્તર થવા એ છે “ઈશ્વરપ્રાર્થનામાળા” તથા “ઈશ્વરોપાસના” ના હિન્દીમાં ભાષાન્તર આપ્યા થયા છે, અને ૧૯૪૬ ૧૯૪૬ પદ્યના પણ ભાષાન્તર બંગાળીમાં થયા છે.

લોગાનાથની ભાષાશૈલી પરિપક્વ દશાને પામી તે તો પાછળથીજ— “પ્રાર્થનામાળા” નો મ્હોટો ભાગ એમણે સરકારી નોકરી છોડ્યા પછી જે રચ્યો તે અને તે આસપાસના અરસામાંજ એમના પુરાતન મદ્ય તથા પદ્યના લખાણુ જોતા જણાય છે કે લેખનપદ્ધતિ જેવા ન્હાના વિષયમાં તથા શબ્દશુદ્ધિની ખામતમાં એમની તે સમયની તૈની કાચી અને દોષયુક્ત હતી પાછળ આપેલા એમના રોજકામના ઉતારાઓ ઉપરથી તથા અંગ્રાજીના સમન્ધના પદ્યો ઉપરથી આ વાત જણાઈ આવશે, અને એના ઉદાહરણુ એમાં મળી સકશે સનત ૧૯૧૫ માં રચેના* “વીશ્વેશ્વરી” અને આત જગદુદ્ધારણી

* પાછળ ૪ ૧૩૩ ને આખી કામત રજા છે

તું ” એ ગરખી અને “અમે અખીન ઘણાડ ખીતજોછો ” એ ધોળ, પત્રી સવત્ ૧૮૨૭ મા રચેલું “ હોરપા કીધી અમે મારી માવડી ” એ ધોળ; અને પત્રી પાછળના ક્રમવાર કાવ્યો તપાસતા એમની ભાસમા પતા સરખાવું સક્રમણ જણાઈ આવશે - હસ્ત ઇ ને બદને બહુધા સર્વત્ર દીર્ઘ ઈ, જ ને બદને લ (ગુજરાતીમા રૂઢ થયેના શબ્દોમા પણ), ‘ઋ’ ને બદને ‘ર’, ‘પછી’ને બ લે/પછે’, આવ્યો વગેરે ને બદને ‘આવો’ વગેરે-ઇત્યાદિ વિરોધ એમના જૂના લખાણમા જણાઈ આવશે, તથા સમ્પૂર્ણ શબ્દો વાપરવામા અશુદ્ધિ કદી કદી દેખાશે પરંતુ જે રીતે અને જે સલગોધકતા અને સલપ્રિયતાને લીધે જૂની બહેમી અસરકૃત રિયતિમાથી કંમે કંમે અવક્ષિત પણ અતે સુલક્ષિત રીતે સજ્જાન અને સુધારાની સરકૃત રિયતિમા એ આવ્યા તેજ રીતેઅને તેજ સલગોધકતા અને સલપ્રિયતાને લીધે, અસરકૃત ભાષાશૈલીમાથી હાલની એમની સરકૃત ભાષાશૈલીમા એમણે સક્રમણ કર્યું નિત્યે અધિમાધિક જ્ઞાનની વૃદ્ધિને અર્થે હુદ્રતમ સાધનમાથી પણ લાભ લેવો અને એ રીતે નિરતરનો નિવાખ્યાસ જરૂરી રાખવો, એ અભિમાનરહિત જિજ્ઞાસુત્વો લીધે જ આ સિદ્ધિ એમણે મેળવી હાલ એમના સમકાલીન ષ્ટનાક ખીજી રીતે જૂની નવી વિધાવાળા ગૃહગ્રંથો હજી પણ આવો, ‘ ગઓ ’ વગેરે લખતા જણાય છે, તે ઉપરથીજ તારતમ્ય જણાઈ આવશે આ ઝીણી અથવા નજીવી વાત કાઢને લાગશે, પણ તેમ નથી એમાથી તો સોજાનાથની નિરતર વૃદ્ધિ મામવાની વિનક્ષણતાનું ખીજ જણાય છે

ઉપર કહેલા મઝી શબ્દશુદ્ધિવાળી શૈલીમાથી પાખી સખજ શૈલીમા થયેલા સક્રમણના જૂલ જૂલ ક્રમ તપાસનાને અર્થે આપણે એમના એ નહુ છૂટા છૂટા સમયના પદોનું નિરીક્ષણ કરિયે સવત્ ૧૮૧૫-એટલે ઈ સ. ૧૮૫૬ ના અરસામા રચેલી ગરખી તથા ધોળ પાછળ આખ્યાજ છે

શરણ આવ્યોછું માજી તારે રાખુ દ્રઢ વિશ્વાસ રે

બક્તી આપીને ચીતમા રાખો અને તમારી પાસ

જગદુધારણી હુ

સમટ વેલા સાહાય થયા ને પાલ્યાં બુવિધ લાડ રે

કરણા કીધી મુજ પર માજી સો વાલું તમપાડ

જગદુધારણી તુ

આમાં શબ્દશુદ્ધિસંબંધી ચૂકો દર્શાવી છે, તે ઉપરથી એમની પૂર્વ-
ની લેખનપદ્ધતિ જણાશે. આ દળ અનિયમિત પણ હશે એમ લાગે છે.
આજ ગરબીની બીજી દૂકમાં 'કર્તા' એમ શુદ્ધ છે અને 'ભરતા' એમ
દૂષિત છે. લેખનશુદ્ધિ ઉપર લક્ષ આપનારો તે સમયજ નહોતો.

દેવી મંત્ર કે જંત્ર હું નવ જાંણું

નવ જાંણું વીધી બહુ જાપ વીમોચન શાપ

પધારો આ અવસરે.

અંજે તુજ વીન નથી કોઈ આસરો

ચીત રાખી સુણો મહારી વાત, હો માતને તાત

પધારો આ અવસરે.

પૂર્વની ગરબી કરનાં વિશેષ લાવળવાળી અને વિશેષ કવિત્વવાળી
આ ધોળની રચનામાં શબ્દશુદ્ધિદોષ (જે આ કડીઓમાં દર્શાવ્યા છે તે)
તો તેવાજ છે. અને ■ દિવસનેજ અતરે લખાયલાં બે પદ્યોમાં એથી જુદી
રીતની સ્થિતિ સંભવેજ નહિ.

ઈ. સ. ૧૮૬૪ અને ૧૮૬૮ ની વચમાં નીચેના ચાર દોહરા છે.
અમુક વર્ષ લખ્યું નથી, પણ આ અરસાના રાજકામની ઓપડીમાં એ
લખ્યા છે તેથી આટલી સમયમર્યાદા તો નિશ્ચયાત્મક બધાય છે.

જે સત્તાથી વિશ્વનો યયો ધણો વિસ્તાર

તે ભગવાન મહાનને પ્રણમું વારંવાર.

૧

પુરુષોત્તમ પરિપૂર્ણ છે આદિ બીજ જગદીશ

સ્વામિ સર્વથી પાર છે ધ્યાન ધરૂં હરનીરા.

૨

જે મધ્યે સધલૂં રહ્યું જેથી યાપ પ્રકાશ

બ્રહ્માદિકથી પાર છે સ્વાયંભૂ અવિનાશ.

૩

એવા શ્રેષ્ઠ મહેશને શરણુ રહ્યો હું દીન

સર્વનિયંતા આપ છો જિવ સહ તમઆધીન.

૪

આ સાદી, સરલ, પણ નિર્માલતાદોષરહિત, શૈલીમાં લખાયલા દોહરાઓ-
માં એ જોવા જેવું છે કે શબ્દશુદ્ધિમાં ધણોજ સુધારો થયેલો છે. 'સધલૂં'
એમાં લકાર શિવાય બાકી બીજા શબ્દશુદ્ધિના દોષ મહોટા જણાતાજ
નથી. વસ્તુતઃ લકારનો પ્રયોગ તો છેક સૂધી પણ સંસ્કૃતસભ શબ્દો-
જેવા કે ફાલ, પાલ, નિર્મલ, ધણાદિ-માં એ કરનાજ હતા. અને હજી પણ એ

પ્રયોગ વિશે સાક્ષરવર્ગમાં મતભેદજ છે. એટલે એ મુખ્ય દોષ નજ દહેવાય. આ ઠેકાણે બાપના પ્રકરણમાં—કવિત્વ વિશે આગળ બોલવું છે છતાં આગળ ઉપર ફરી આના આ ઉતારા કરવા ન પડે અથવા પાછળ આપ્યાં છે કરી આ ભાગનાં કાવ્યો તરફ લક્ષ્ય ખેંચવું ન પડે માટે—આ કાવ્યોના કવિત્વ વિશે પણ પ્રસંગે બોલીજ દેવું ઠીક છે. આ સાદા કાવ્યમાં ઉપર કહ્યું તેમ નિર્માલપણું થઈ ગયું નથી અને ને ગ્રણ્ય ટેકાવી રાખનાર તત્ત્વ કવિત્વજ છે એમ. દા. ૪ પણ મુગ્ય જોતાં વાંતજ દલીલ સકશે.

ઈ. સ. ૧૮૬૬ (તા. ૧૧ એપ્રિલ) નું નીચેનું વસંતતિલકામાં કાવ્ય અપૂર્ણ રિપતિમાં મળી આવ્યું છે:—

હે દેવદેવ કંઈછાકર વિશ્વપાલ
વિશ્વેશ વ્યાપ્ય વિભુ વિશ્વધર કપાલ
આવી જિભો હું ચરણે પસરીજ હાથ
માગુ ક્ષમા મુજ દયા કર દીનનાથ. ૧

દેવો નથી કરી સમ્યા સ્તુતિ પૂર્ણ તારી
શી યોગ્યતા સ્તવનની કરવાજ મારી
હું નમ્ર નમ્ર થઈ નિર્જલ જોલુ જોલો
હેતે કરી હરિ તમે (મુ?) જ ચિત્ત જોલો. ૨

નિત્યે કંઈછુ અપરાધ અગાધ મોટા
સંકલ્પ સર્વ ચિત્તમાં વિચરેજ મોટા
તે કર્મ જો કરિ દયા દિલથી વિસારો
તારેજ માત્ર પ્રભુ થાય નિભાવ મારો. ૩

ધારો તમે અતિ દયા કંઈછાસ્વભાવ
માટે નથીજ કરતા ચિત્તથી અભાવ
વિશ્વાસ એજ ધરિને વિનતી કંઈછુ
જિહ્વાસ રાખિ પ્રભુને ચિત્તમાં ધરછુ. ૪

જો યાચના જન કરે પરિપૂર્ણ પાડો
અત્યંત છે તમતંણા પ્રભુ એજ પાડો
તે કેમ વાલી સકશે જીવ અલ્પજ્ઞાન
સ્વામી સમર્થ સહુના જહુ શક્તિમાન. ૫

સપૂર્ણ પ્રેમ કરીને જિપકાર કીધો
 આ મૃત્યુલોક મહિ માનુષ દેહ દીધો
 રાખો દયા સહુ તમે સરખી સમાન
 તોયે વિશેષ કરિ સદ્ગુણીનેજ માન. ૬
 હું રૂક પ્રાણી નવ જાણુ વિચાર સારા
 માનુંછું હું ક્ષણક્ષણ (હે ?) જિપકાર તારા
 અપરાધ માફ કરિ સર્વ દુખોજ કાપો
 સસાર પાર કરિ પૂર્ણ સુખોજ આપો. ૭
 મારાં કુકર્મ સધલાં તમને વિદીત
 વિસ્તાર નાથ કરવો નયિ રે જીતીત
 આધાર સસ વલી આશ્રય એક તારો
 જિધાર આપ કરિ સર્વ બચોથી તારો. ૮
 અતે થશે શી ગતિ તે નહિ કોઇ જાણ્યુ
 સર્વજથી નવ રહે કઈ (એ ?) અજાણ્યુ

~ * ~ ~

આટલેથી આ પદ અટકેછે. શબ્દશુદ્ધિની જાળતમાં સુધારા ઉપર
 આવેલા સમયનું આ લખાણ છે એટલે તે વિષયમાં તો દોષો બહુ થોડા આ પદમાં
 જણાયછે. લકાર તો છેજ, અને શ્લોક ૩ ના અતિમ ચરણમાં ‘તારે’ને બદલ
 ‘તારે’ એ માત્ર વિશેષ ધ્યાન ખેંચે એવો લેખનપ્રયોગ છે. તથા ‘આત્મ’ ને
 બદલે ‘વ્યાખ્ય’ અને ‘કૃપાલ’ ને બદલે ‘કપાલ’—એ શબ્દો શુદ્ધિની જાળતમાં
 ખામીવાળા છે. શબ્દશુદ્ધિની જાળતમાં આટલું છે. પરંતુ એકંદર રીતે જોતાં
 આ પદ—વિચારની ઘટનામાં કોઈક સ્થળે, પદરચનામાં ધણે ભાગે, અને
 અર્થની ખૂબી આણવામાં, જરા ધણું કાચું અને કઢયું છે. સાધારણ દ્રવ્ય
 દીર્ઘની ચૂકો તો ત્વરામૂલક હશે એ કબૂલ છે. પરંતુ તે શિવાય કયાશ પ્રસક્ત
 જણાઈ આવેછે. વિગતવાર હસ્તનિર્દેશ કરીને જણાવવાની મુરજનો આગળ
 આવસ્થકતા નથી. આ પદ જોવાનાયે કોઈ ઠેકાણે દાખલ નથી કર્યું તે
 એમણે અયોગ્ય ધારીજ બાતલ કર્યું હશે; શાથી કે આગળ ઉપર “ગરખી”
 આવેછે તે તથા આમાંની કેટલીક પંક્તિયો એમણે પ્રાર્થનામાળામાં રૂપાંતર
 કરી મૂકેલીછે. આમાંજ શ્લોક છટાનું પૂર્વાર્ધ “પ્રાર્થનામાળા” એક ૪ થા-
 ના વસંતતિલકામાં ૧૩ મા શ્લોકનું પૂર્વાર્ધ કરીને શબ્દે શબ્દ મૂક્યુંછે;

તેમજ આ પદના શ્લોક ૮ માં પૂર્વાર્ધ “પ્રાર્થનામાળા”ના એજ અંકના પદમાં ૪ થા શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં “નધિરે ઉચીત”નું “નદિરે ધટીત” એટલું બદલી મૂક્યું છે; તેમજ આ ૮ માં શ્લોકનું ઉત્તરાર્ધ કેટલોક સારો ફેરફાર કરીને અંક ૩ નામાં નીચે પ્રમાણે મૂક્યું છે:—

આધાર આશ્રય કૃપાનિધિ સસ તારો
સંસારસિંધુબયથી પ્રભુ નાથ તારો.

આમાં જે જે ફેરફારો કર્યાં છે તેનું પરિણામ શુભજ થયું છે, તેથી ભોળા-નાથની ઉપરના પદ ઉપર એકંદર અરચિનું અનુમાન થઈ સકશે. શ્લોક ૫ નું પૂર્વાર્ધ, ૬ નું ઉત્તરાર્ધ, તથા ૮ નું ઉત્તરાર્ધ—એ સર્વેમાં મોરોપંતી યમક આપ્યા છે; તેમાંથી માત્ર છેલ્લોજ રાખી બાકીના બે કદંગા હતા તે એમણે રદજ કર્યા જણાય છે. આ સર્વ ઉપરથી એમની સુધરતી જતી રચિયે પાછળથી કેટલી સારી પદવી મેળવી હતી તે સહજ જણાશે. મોરોપંતી યમક વિશે બે બોલ કહિયે. આવા યમક આણવાનો વિશેષ પ્રયાસ ભોળાનાથે કર્યો નથી. પ્રાર્થના-માળામાં ક્વચિત્ વિરલ સ્થળે એવા આપ્યા છે. એમણે મોરોપંતની આર્પા-ઓનો વિશેષ પરિચય કર્યો હતો તેનું આ પરિણામ છે. શુન્દરાતી કાવ્યમાં એવા યમક એમની પૂર્વે કાઢ્યે આપ્યા હોય એમ સ્મરણમાં નથી. પણ એ તૃથા શબ્દબેલ ઉપરથી એમની પ્રીતિ શુરચિના બળે સત્વરજ ઉડી ગયેલી જણાય છે; વાસ્તવિક રીતે જોતાં કદી ઝટોરીજ નહોતી.

ઉપરના દોહરા આ વસંતતિલકાના પ્લેલાંના રચાયલા હશે કે પછીના તે ખાત્રીથી કહી સકાતું નથી. પણ રચનાની સરલતા દોહરામાં વિશેષ આવી છે તે પેલો હંદ અક્ષરમેળ હોવાથી કાંઈક વિષમ અને આ માત્રામેળ તેથી વિશેષ રહેલો તેથી—એ વિચાર ઉપર જો બહુ જોર ન મૂકિયે તો જણાશે કે આ વસંતતિલકા પૂર્વે રચાયેલો હોવો જોઈયે. એમ અનુમાન થાય છે કે અક્ષર-મેળ હંદોમાં આ એમનો પ્રથમજ પ્રયાસ હશે—અથવા તો પ્રથમના પ્રયાસ-ના ફળમાંનું એક ફળ હશે.

પરંતુ એજ અરસામાં (૧૮૬૪ ને ૧૮૬૮ ની વચ્ચે) નીચેના અક્ષરમેળ હંદનાજ શ્લોક રચાયલા છે તેમાં કચ્ચાશ જતી રહી સરલતા વિશેષ આવી છે:—

ગિરિસમ તુલનાના કન્નજલોએ કરીને
વિવિધ વિવિધ રંગો સિંધુપાત્રે ભરીને

તરુ-રત્નુ કેરા લેખનોને ધરીને
 ધરણીમુપટ કેરા કાગલો પાથરીને
 નિશદિન નિતપ્રભે શારદા વિશ્વમાત
 પ્રભુગુણમહિમાની જો લખે સર્વ વાત
 નહિ નહિ નહિ પામે પાર તારે અગાધ
 ચકિત મુહિત થૈને જોડિ રેરોજ હાય

૧

૨

આમા તો લેખનશુદ્ધિનો દોષ કાઢ પણુ આવ્યો જણાતો નથી “કા-
 ગનો” એમા લકાર તો છેજ

આ મૂળ એક સસ્કૃત શ્લોકનું ભાષાન્તર છે સરખામણી ૪૦વી ઠીક
 પડે માટે મૂળ શ્લોક પણુ આપવો ઠીક છે

અસિતગિરિસમ સ્યાત્કજ્જલ સિન્ધુપાત્રે
 સુરતરુવરશાખા લેખની પત્રમુર્વી ।
 લિખતિ યદિ ગૃહીત્વા શારદા સર્વકાલ
 તદપિ તવ ગુણાનામીશ પાર ન યાતિ ॥

ઉપરના બે ખાલિની તે આ એકનું અક્ષરશ ભાષાન્તર નથીજ, એતો
 સ્પષ્ટ છે તાત્પર્ય છોડ્યુ નથી અને કાઢક એક બે ઠેકાણે નિશેષ સસ્કાર
 આપીને વિસ્તાર ક્યાછે તેમ કરવામા કાઢક દૂપણુ પણુ આવ્યાછે અને
 કાઢક ભૂપણુ પણુ આવ્યાછે સિન્ધુપાત્રમા માત્ર કાગળ રંગ શાહી કરનાને
 જ્વજ્વલ ભરીને કરવાનો મૂળમા છે, ત્યા ભાષાન્તરમા એક કાળા કલ્મ નથી
 વિવિધ રંગો ભરાવ્યાછે, એમા અસલવજ આવેછે સુરતરુની લેખણુ મૂળ-
 મા છે, તેનુ મહત્ત્વ ભાષાન્તરમા સાધારણુ તરુ કર્યાથી અને તેના પણુ તૂણુ
 કર્યાથી જણુ રહ્યુછે વિસ્તાર કરવાથી આવેના દૂપણુ માત્ર આટલાજ છે
 ભૂપણુ જોધ્યે એક તો એજ કે વામ્યસખ્યા વધારીને અર્થમોષ મરન
 કરવાની સાથે તેનો પ્રવાહ અસ્ખલિતગતિ બનાવોછે તેમજ “ધરણી
 મુપટ કેરા કાગલો પાથરીને” એમા પાથરવાની ક્રિયાનો અર્થ ઉમેરીને, તથા
 ‘ચકિત મુહિત થૈને જોડિ રેરોજ હાય’ એ નવીનજ અર્થ વધારીને, મું-
 ચિત્ર કલ્પના આગળ જીમુ કયુંછે તેમજ શારદા “વિશ્વમાત” નું ઉપરજ-
 વિશેષણુ પણુ કવિજનને ઉચિતજ આપ્યુછે કવિજન જન્મ-માના શાગ ।
 શિવાય ખીજ કોને દેખે? આમ મૂળમા માત્ર સામાન્ય સ્તુતિ પ્રધાન હતી,

તેને બદલે આમાં એ સ્તુતિને પોષક એવું કલ્પનાને ખંચનારું રમ્ય ચિત્ર નયન સમીપ ઉપરિચિત કરી જાણે ક્ષણવાર તેનેજ પ્રધાન બનાવી તેનું પ્રાધાન્ય પણ અતે ઈશ્વરમહિમાની સ્તુતિને ઉપકારક કરી દીધું છે.

ક્રાંતિક બાપામાં એક એ સ્થળે ખામી વખતે જણાવે ખરી. ‘યદને’ ને ઠેકાણે “યેને” કરવું પડે એની રચના એમની પાછળની સંસ્કાર પામેલી શૈલીમાં બાગ્યેજ ટગે. તેમ “નિતપ્રત્યે” એ શબ્દ ક્રાંતિ અર્થ સમજાય એવો લાગતો નથી “નિત્ય પ્રત્યે હુ માગુ” એમ “પ્રાર્થનામાળા” ના ત્રીજા અકમાં અગ્ધરામાં પણ આપ્યું છે એમાં એટલો ભાષાદોષજ આવે છે.

ઉપરની તપાસથી જણાવે કે ઉપરવાળો વસતતિલક્ષ, અક્ષરમેળ દોવાને લીધે નહિ, પણ ગમે તો પૂર્વે રચાયેલો તેથી અથવા પ્રથમ પ્રયાસ તેથી અથવા એવા કોઈ પણ ખીજા કારણથી, કચારવાળો ધણી બાબતમાં છે.

હવે આ પછી એ ત્રણ વર્ષની ગિયતિ ઉપર આવિયે. નીચેના ગરબી તથા પદ ૧૮૭૦-૭૧ ના રોજકામમાં દાખલ જણાય છે. એટલે તે પૂર્વે પણ પછી તો નાજ રચાયલા હોવા જોઈયે

ગરબી.

શરણુ પડખોછું નિભાવોરે, મારા દોષ શમાવો;
કૃતિ મારી મનમાં ન લાવોરે, મારા દોષ શમાવો.

હે જગદીશ દયાનિધિ માગં, દુરિત કર્મ દહાવો રે—મારાં	૧
વિપવવિકારો તણી જાણેમાં, વિશુ મુજને ન ફસાવોરે—મારાં	૨
વિનય યદી વિનયુ તમને હુ, મન્મતી હુંને બતાવોરે—મારાં	૩
પરમ કૃપા કરીને પ્રભુ મારી, કુધૃતિયોને દહાવોરે—મારાં	૪
સદા સદાયરણુમાં મારી, મનટૂતી રખાવોરે—મારાં	૫
નિત્યપ્રતે પ્રતીપાત્ર કરોછો, તે ઉપકારો રમરાવોરે—મારાં	૬

* * * * *

આ ગરબીમાં કેટલાક ફેરફાર કરીને બનાવેલું પદ “પ્રાર્થનામાળા” અક ૩ જામા છે તે આની સાથે સગાવી જોતું લાભકારક થશે. તેથી એ પદ નીચે મૂક્યું છે—

શરણાગતને નિભાવો, પ્રભુ સર્વ દોષ શમાવો
કૃતિયો ન લક્ષમા લાવો, પ્રભુ સર્વ દોષ શમાવો

વિનય થકી વિનતિ અગે કરિયે, સન્મતિ નિત્ય બતાવો	પ્રભુ સર્વં	૧
જગદીશ્વર જગવલ્લ દયાલા, દુ ખ સકટથી નચાવો	પ્રભુ સર્વં	૨
દુષ્ટ વિકારો તણી જાતોમા, વિશ્નુ નવ અમને ફસાવો	પ્રભુ સર્વં	૩
સદા સદાચરણુમા આભારી, શ્રુતિ વિશેષ રખાવો	પ્રભુ સર્વં	૪
* * * *		૫
પ્રતિપાલન પ્રભુ નિલ કરોઝે તે ઉપકાર સ્મરાવો	પ્રભુ સર્વં	૬
કૃપાધના કર અદીને અમારા, કિરિનય સર્વ હઠાવો	પ્રભુ સર્વં	૭
* * * *		૮
* * * *		૯

ખાલી રાખેલી નણુ કડિયો, મળ ગરખીના વધારામા નવીજ ઉમેરેલી જણાયછે, એટલે મૂકી નથી ગરખી અને આ ૫૦ મરખાવી જોવાથી જણાશે કે પાછળથી કરેલા ફેરફારનું પરિણામ સારજ થયુંછે ગરખીને અનુકૂળ 'રે' કાઢીને બજનના પદને અનુકૂળ 'પ્રભુ' શબ્દ નાખ્યોછે તેમજ એકવચન (હુ, મારુ-વગેરે) કાઢી નાખી બહુવચન કર્યુંછે અથવા એકવચન ઉઠાવી દીધુંછે તે તો સામાન્ય કૃપાસનાને અનુકૂળતા કરવા માટે આ ફેરફાર કાઢ મુખ્ય નથી ગરખીમા શબ્દશુદ્ધિ તો વણીજ સુધરી ગઈ જણાયછે 'વૃત્તી' અને "પ્રતીપાન" એમા દીર્ઘ ઓટી છે, તે સરતમૂકથી હોવાનો સમય વધારે લાગેછે અને આ સમય (૧૮૭૦-૭૧) થી શબ્દશુદ્ધિ જોળાનાયતી ઘણી પાકી થવા આવેલી એમ અનુમાન થઈ સકે, તોપણ આગળ ૧૮૭૨ ના પદ તપાસીશુ તો વળી કાઢક વિશેષ કચાગ જણાશે તેથી લાગેછે કે આ બાબતમા આ સમયથી સુધારાનો માત્ર પ્રવેશ થયેનો, અને પરિપૂર્ણતા પાછળથી—"પ્રાર્થનામાળા" લાંબના રૂપમા આવી તે લગભગમા—આવી

આ ગરખીમા જે ફેરફાર થયેના જણાયછે તે શબ્દશુદ્ધિ બાબતના નહિ પણ અર્થશુદ્ધિ બાબતના છે ગરખીની કડી ૧ ના અતમાનો અર્થ કડી ૪ ના અતમા પુનરુક્તિ પામતો હતો ને ઘણવા પદમા કડી ૨ માનો ફેરફાર કરી કડી ૭ ની રચના કરી જણાયછે ગરખીની કડી ૨ છ મા

“વિપયવિકારો” એ શબ્દોનો અર્થ કાંઈક પુનરુક્તિગર્ભ અને બહુ ઉત્તમ નથી તે દેરવી પદમાં (કડી ૩ માં) “દુષ્ટ વિકારો” કહ્યું છે તે યથાર્થજ કહ્યું છે. ગરબીમાં (કડી ૩ માં) કાઠિયાવાડી પ્રયોગ “દુને” કાઠી નાંખી પદમાં (કડી ૧ માં) “નિલ” એમ કહ્યું છે. પ્રથમના વખતમાં કરેલાં પદો- માં આવા પ્રયોગ વિશેષ હતા, તે “પ્રાર્થનામાળા” માં બહુધા દેરવી દીધા છે. ગરબીમાં (કડી ૫ માં ખીજ ભાગમાં) માત્રાદોષ ટાળી પદની કડી ૪- થી નો ખીજો ભાગ રચ્યો જણાય છે. તેમજ ગરબીમાં (કડી ૬ માં)નો ‘નિલ- પ્રતે’ એ ‘પ્રતિદિન’ ના અર્થનો પણ વિચિત્ર શબ્દ પદની કડી ૬ થી જૂદી રીતની કરવાથી જોતો રહ્યો છે તે પણ સારું થયું છે.

આ શિવાય એકંદર રસરુચિ ઉપર વિશેષ સારી અસર કરનારા દેરકાર સુગ્ધ જોતો સહજ જણાઈ જ આવશે. શબ્દથી કહેવા કરતાં મનને લાગવામાં વધારે જણાઈ આવે એવા એ દેરકાર છે.

આ ચર્યાવિભાગનું લખાણ ધણું ચર્ચ ગયું છે. પણ ઉપર સૂચવેલું ૧૮૭૦-૭૧ નું ૫૬ તથા ૧૮૭૨ નાં એક જો પદ તપાસ્યા વિના ચાલે એમ નથી. અને એટલું થયા પછી વધારેની જરૂર નહિજ રહે. ૧૮૭૦-૭૧- વાળું ૫૬ આ: —

૫૬.

“હે જગદીશ દયાનિધિ મુજને દીન જાણી સંભાળો રે.
સદ્દ શ્રવેમાં છે પ્રભુ તમને, મનુષ્ય પ્રાણી બહુ વદાસો રે
તે મધ્યે વળિ બક્તજનોપર અતિ કરુણાધિ નિદાળોરે—હે જગદીશ ૦ ૧
આ દુસ્તર ભવસાગરમાં છે, મોહવિપયની જાળો રે
નથી તરણશક્તિ નિજ બળથી, કૃપા કરી કર આલોરે.—હે જગદીશ ૦ ૨
દયાધના દિનવત્સલ વ્યાપક, બઈ તમારું પાળોરે
કરજોડી માગું વરદાન હું. નવ જાજ કદિ હાલોરે—હે જગદીશ ૦ ૩
છમ્મજા જ્ઞાન ક્રિયા શક્તિથી, સરજ્યા સર્ગ વિશાળોરે
સર્વ વસ્તુમાં ઘટિત મુક્યોછે, ગણિતનિયમનો તાળોરે—હે જગદીશ ૦ ૪
યથાઘટિત રચનાથી કીધા, ઋતૂભેદના કાળોરે
જિવપોપણુઅર્થે સરજાવ્યાં, અજૌપધી રસાળોરે —હે જગદીશ ૦ ૫

શુભાશુભ કર્મોનો જાણો, સત્ય તમે શરવાળોરે

પ્રેમ યજ્ઞ પ્રભુ સર્વ જિવોની, સદા કરો પ્રતિપાલોરે—હે જગદીશ૦ ૬
અંતર્યામિ અતીન્દ્રિય જ્ઞાની, જિવકૃતિયોને બાળોરે,

દયા કરી દિન જન સેવકની, મલિન મતિ બિજ્જવાળોરે—હે જગદીશ૦ ૭

વિપયવાસનાથી પ્રભુ મારી, વૃત્તિ પાછી વાળોરે

કૃપાધના કરણા કરિ મારાં દુઃખ સંકલ્પે ટાળોરે—હે જગદીશ૦ ૮

આ પદની ગજ્જશુદ્ધિ વિશે બોલતા પહેલાં એની ભાષા તથા કવિત્વ વિશે બોલી જવાય એમ છે;—ભાષાનું સાદું સૌન્દર્ય તથા રસભાવનું અદ્ભુત સિંચન એવાં આમાં આવ્યાં છે. કાષ્ઠ કાષ્ઠ સ્થળે પ્રૌઢ શબ્દોથી પરિપિક્ત છતાં આખું પદ રૂઢ સરળ ભાષામાં છે, તે છતાં (“બાળો” —એ શિવાય) આમ્યતાનો છાંટો પણ નથી. સ્તુતિપર અંશમાં અદ્ભુતરસપોષક ભાવ અને તેના વિભાવાદિક પદાર્થો, તેમજ પ્રાર્થનપર અંશમાં પણ ઉચિત ભાવાદિક આવી, આખું પદ સુંદર, સાદામાધુર્યયુક્ત, રસમય બન્યું છે. ખીજાં એમનાં પ્રૌઢ કાવ્યોના વિરોધમાં ભોળાનાથનું આ કાવ્ય ઠીક મૂકી સકાય એમ છે. વિગતવાર વિવેચન કરવામાં કાળ અને જગા ન રોકતાં, એટલુંજ નિદર્શનાર્થ કહીશું તો બસ છે કે કડી ૨ માં સતત વાક્યરૂપક ધણું અર્થગર્ભ આવ્યું છે, તેમ કડી ૭ ના છેલ્લા ભાગમાં યમક સુંદર સાચવવાની સાથે રૂપક પણ ઉચિતજ આવ્યું છે. શબ્દો પણ એવા વીણ્યા વીણ્યા અને રૂઢ પરિચિત છતાં અપૂર્વ જેવા જણાતા આવ્યા છે.

શબ્દશુદ્ધિમાં આ પદમાં એક જગત તરત ધ્યાન ખેંચે છે. “પ્રતિ-પાલો” એ સ્થળ શિવાય સર્વત્ર અપભ્રંશ શબ્દમાંથી કાઢી નાંખેલો જગત રાખ્યો છે એટલુંજ નહિ પણ સંસ્કૃતસમ ગણી લકાર રાખે તો છેક ખોટું ન જણાય એવા શબ્દોમાં પણ મોઝા જગત મૂક્યો જણાય છે. આ સમઝાવું કઠણ છે, શાથી કે આ સમય પછીનાં એમનાં પદમાં પાછો લકાર જોર કરી કાવ્યો જણાય છે. દૂસ્વદીર્ઘની ચૂકા જણાય છે તે તેને સ્થળે માત્રાઓ માગી લેવાથી થઈ જણાય છે અને તેથી બુદ્ધિપુરઃસરજ એમ જોડણી રાખી હોય એમ સંભવે છે. હાલ “પ્રાર્થનામાળા” માં પણ આપને અર્થ દૂસ્વદીર્ઘના ફેરફાર ચિન્હ (~~) થી ન જણાવતાં વાસ્તવિક ફેરફારથીજ જણાવેલા છે. એ ઉપરથી જણાશે કે શબ્દશુદ્ધિના સુધારાનો પ્રવાહ પાછો હઠ્યો નથીજ.

ઈ. સ. ૧૮૭૨ નું એક પદ આપીને હવે બસ કરીશું. તા. ૧૨ મી
ફેબ્રુઆરી એમ એ ઘોળ ઉપર છે:—

(ગરબી)—(ઘોળ?)

વિશ્વનાથ વિશ્વંભરે વ્યાપી, તમે સર્વ થકી છો મહાન્,	
બહુ શક્તિમાન—ઈશ્વર તને વંદીયે.	૧
અમે પામર પ્રાણી પ્રભુ તારા, સ્તુતિ તારી કેઈ પેરે થાય,	
કલા ન કલાય—ઈશ્વર૦	૨
જગકર્તા તમે સર્વથી સારા, શુભ તારા સદુ જન ગાય,	
સદા જગરાય—ઈશ્વર૦	૩
સર્વ હાથ દોરી છે પ્રભુ તારે, તારી સત્તાથી ચાલે આ યંત્ર,	
તમે છો રવતત્ર—ઈશ્વર૦	૪
સૃષ્ટિકાર્ય કીધુંછે તમે ભારે, સદાકાલ કરો સંભાલ,	
તમે જગપાલ—ઈશ્વર૦	૫
માત તાત તને વધુ શુ વદીયે, અમે અર્બક તારાં બાળ,	
તમે છો કૃપાળ—ઈશ્વર૦	૬
તારી કૃપા થકી વદીયે વાણી, અમે નિલ કરિયે તારી સેવ,	
માનિયે એકજ દેવ—ઈશ્વર૦	૭
તાર શરણુ સદા સલ ધારીયે, રાખો દીન તણી તમે લાજ,	
પ્રભુ મહારાજ—ઈશ્વર૦	૮
તમે જરા નજર જો નવ કરો, કાર્ય કીંચીત કાંઈ ન થાય,	
દયા શ્રમ જાય—ઈશ્વર૦	૯
માટે વિશ્વપતી અમે માગીયે, આપો કરણા કરી વરદાન,	
કૃપાના નિધાન—ઈશ્વર૦	૧૦
સર્વકાળ રૂડી મતી આપરો, સતકર્મ કરાવો સદાય,	
લાગીયે નિત્યે પાય—ઈશ્વર૦	૧૧
અપરાધ અમારા અતી ધણા, નવ જોવા ઘટે ભગવંત,	
તમે દયાવંત—ઈશ્વર૦	૧૨
જીવરક્ષણુ ધર્મ તમે ધારો, માટે કૃપા કરી અપરાધ,	
ક્ષમા કરો નાથ—ઈશ્વર૦	૧૩

આ ધોળમાં શબ્દશુદ્ધિની સ્થિતિ તપાસતા પ્દેશાં કવિત્વનો કાંઈક વિશેષ સંબંધ ધરાવનાર તત્ત્વો તપાસિયે. કડી ૪ થી માં ૨૫૬ સુયુક્ત આવીને અર્થ સારો દર્શાવ્યો છે. સર્વ સૃષ્ટિયંત્ર પોતાની સત્તાદોરીથી નચાવતાં હતાં પોતે તો તેથી અલિપ્તજ રહે છે, એટલો અર્થ આ ૨૫૬માં ફીક રીતે આવ્યો છે, તે “તોપણ” વગેરે એવા શબ્દોની જગા ખાલી રાખવાથી વધારે સરસ જણાય છે.

કાંઈક દોષ તપાસિયે. ૬૬ કડીમાં “અર્ભક” અને “બાળ” એમ આવવાથી (બાળ=દાનાં, એમ વિશેષણ લઈ બેસાડિયે નહિ તો) પુનરુક્તિ થાય છે. તેમજ કડી ૯ મીમાં “કીંચીત” અને “કાંઈ” એ પુનરુક્તિ કરનારા શબ્દો છે. કડી ૭ મીનાં પાછલાં બે ચરણમાં તથા કડી ૧૧ મીના છેડા ચરણમાં તથા એકાદ બીજો સ્થળે માત્રાનું આધિક્ય થઈ જવાથી પંક્તિનું અવણુ રખણિત અને ખડખચડું થાય છે. “અંબે તને વંદિયે” એ ટેકવાણું એક ધોળ ભોળાનાથે પૂર્વે રચેલું હતું તેનું આ પુનર્યોજન કરેલું લાગે છે, અને તેથીજ મૂળની સરળતા આમ કોષ કોષ સ્થળે બમ થઈ છે. એ ધોળ પરિ-શિષ્ટ (છ.)માં મૂક્યું છે.

શબ્દશુદ્ધિમાં વળી કાંઈક આ પદ્યમાં કમીપણું જણાય છે. ‘બાળ’—‘કુ-પાળ’ એ શિવાય છતર સ્થળમાં પાછો લકાર તો કાયમ રહ્યો છે, તે તો બહુ મોટી વાત નથી. તેમ દૂસ્વ દીર્ઘના ફેરફાર પણ પદ્યની માત્રા મેળવવાને અર્થે કરેલા જણાય છે. તોપણ “કીંચીત” માં ‘કિ’ દૂસ્વ રાખી હત તો અડચણ નહોતી; અને “વૃથા” ને બદલે “મૃથા” એ તો અશુદ્ધજ કહેવું જોઈયે.

ઈ. સ. ૧૮૭૧માં પોતાની પુત્રી તથા પૌત્રીઓનાં લમસમયે રચેલું “યયો જય સસનો” એ ટેકવાણું, સખળ ઉત્સાહ ભરેલું, ભેસભેર ગતિ કરતું, અને એકંદર રીતે ઉત્તમ પ્રતીના કવિત્વયુક્ત, ધોળ પાછળ આની ગયું છે. તેમાં પણ દૂસ્વદીર્ઘની વિકૃતિયો માત્રાને અર્થેજ થયેલી જણાય છે. “કીરપા” એ એક શબ્દ એમાં કાંઈક શુદ્ધિમાં ક્ષતિકર જણાય છે. અતિ ૨૬ શબ્દ આવા ધોળને અનુકૂળ ગણ્યો હશે. “સ્વતંત્ર” અને “પરતંત્ર” એ બહુધા વિશેષણ રીતે વપરાતા શબ્દો આ ધોળમાં નામની રીતે વાપર્યાં જણાય છે, તેની ઉપપત્તિ તત્પરુપ સમાસ કરીને બેસાડાય એમ છે. બાકી લકાર વગેરેની સ્થિતિ તો પૂર્વવત જ છે.

આમ એમની જૂના વખતની કવિતામાં ભાષાની કચ્છાત જણાઈ આવે છે, તોપણ તેમ જૂના વહેમી અને અમરકૃત વિચારની માદિથી પણ ભક્તિ-દીપ પ્રગ્વશી નીકળ્યો છે, તેમજ આ અમરકૃત અને કાચી ભાષાથી નીચાથી પણ શુદ્ધ કવિત્વ દીપી રહે છે એનું ખીજ ગાદબક્તિ છે તાકવરમાત્મક જાવ્યનું એમ કહેવાય છે અને રમ-આ ઠેમણે જાનત રમ-તે વિવિધ સચારી ભાવની પુષ્ટિથી વ્યક્ત થયેલા ગ્રામી જાન છે, એમ ગણાય છે આજ અથને ખીજ કપમાં મૂકીને જોનાતા એમ કહેવાય છે જોનાનાથની કવિતા ભક્તિરમથી ભગ્નપૂર હોવાથી મોહક છે એનું મરણ એજ છે પોતાનામાં પૂર્ણ, આદ્ર, ભક્તિ દોઈને તે યથાનત્ત ખજાર પ્રદર્શિત કરી મમ્મા હતા મેષ્ટ પણ ભાવના સચલન વિના કવિત્વનું અસ્તિત્વ અને ઉત્પત્તિજ નથી અને એજ કાગ્જથી શમ્દ્યમભૂતિ વગેરે અપ્રધાન અશને પ્રધાન ગણનાર તથા કવિતાના મુખ્ય અંગ રસની ખરી ખખી ન સમજનાર ષ્ટનાદ મલ્લકરોના પદના જેવી નિ સારતા જોનાનાથની કવિતામાં નથી આવી એમ થવાનું ખીજુ પણ એક કારણ છે જે જે અર્થ એમના કાવ્યમાં પ્રતિપાદિત છે તે ગભીર, પ્રૌઢ અને સુદર દોઈને તદ્દનુદૂળ શૈલીમાં અનાયાસજ પ્રદર્શિત થયા છે

એ પરિણામ થવાનો એ પ્રેરણા એમની પદરચનાની ગૈરીની વિનક્ષણુ-તા છે અર્થની પ્રૌઢિ, ગભીરતા, અને સુદરતા,—તથા ભાષાત્પન્ન કવિ-ત્વ—એ તત્ત્વને પ્રધાન ગણવાને લીધે શમ્દ્યમાધુર્ય વગેરે તેને અનુદૂળ ગુણો આપોઆપજ આવી ગયા છે ઝડઝમક માટેજ પ્રયત્ન કરી કૂગી મરનાર “છાની રીતે છગજોદે છો ને લોક છેતરે ને” જેવી નિર્ભાવ રચના કરનારને જે માધ્ય નથી, તથા ‘દલપત પ્રાસે વ્હાય’ એ ઉદ્ધત મત ધારણ કરી શમ્દની યોગ્ય રચનાને તુરંતમ ગણનારથી પણ જે સાધ્ય નથી, તેજ શમ્દમાધુર્ય, એજ ઝડઝમકને અપ્રધાન ગણનાને લીધે દામવત્તજ ઝડઝમક આનીને, ઉત્પન્ન થયું છે એ વાત જોનાનાથની મેષ્ટ પણ કવિતા વાચવાથી જણાઈ આવશે ઐશ્વર્યુક્ત છતાં અકિન્ન, અને સ્વભાવશુદ્ધ શ્રવણેન્દ્રિયને જળે નૈસર્ગિકમાધુર્ય-યુક્ત એવી એ એમની પદરચના છે એમના સ્વભાવશુદ્ધ શ્રવણેન્દ્રિયનું મળણ પ્રમાણુ એ પ્ર આ છે આજ સૂધી કદી ગુજરાતીમાં દાખન ન થયેલા એવા બે મરાઠી વૃત્ત દિંડી અને અલંગ, એમણે પ્રથમજ દાખન કર્યા,—તેમાનુ પ્રથમ વૃત્ત-દિંડી-તે જત જારીકીવાળુ છતાં એમની એક પણ દિંડી મા માના એકનો પણ દોષ જણાશે નહિ, અને ત્યાર પછી તેજ દિંડીનું વૃત્ત નાપગનાર રા મણિનાન નળુભાઈ, રા હરિનાલ દ્રુન વગેરે ઘણાકે અનેક ઠેકાણે

એ વૃત્તમાં ઠોકરો ખાધેલી છે તેનાં સ્પષ્ટ ઉદ્ઘરણો છે " ભોજનાયની પદ
રચવાની રીતિ જે હતી તે ઉપરથીજ આમ થવું જોઈએ એટલે
માત્રાગણના દિસાખનું માપ લેઈને ચરણે ચરણે અને ક્ષણે ક્ષણે એટલે
અકવિ કવિયો કેટલાક પોતાનો વણાટ તપાસતા જાય છે, તેમ જ એક
ગાતાં ગાતાંજ અવણનાજ માપથી એ પોતાનાં પદ માપી એટલે
એ કામમાં યુથાયલા હોય તે વખત નિરીક્ષા કરનારને સ્પષ્ટ એટલે

ભોજનાયની " અભંગમાળા " માંથી એકદ ઉદાહરણ એટલે
હુંદર ભાષાના નમૂના તરીકે આપવો ઠીક છે. એમાંના પદો એટલે
પાછળના પ્રકરણમાં એમના મત જણાવવાને અર્થ એટલે
ઉતારવાનો અભંગ આ છે:—

વેલો મોડો આવે આયુષ્યઅવધિ ।
સપત્તિ સમૃદ્ધિ રેરો અર્ધા ॥ ૧ ॥
જીવો જે મનાયા મોટા અવનન્દ ॥
સંખ્યા નહિ વારી કાલને તે ૧૨ ॥
કાલનું અવાણું સર્વ રંકરુ ॥
યથાક્રમે યાવ લય તેને ૧૩ ॥

માટે ચેતો ચેતો ચેતો મારા બાહ ।
 કરી લ્યો કુમાર્થ સાચી તમે. ॥ ૪ ॥
 કરો વારંવાર અંતર વિચાર ।
 શમાવો વિકાર અબ્યાસથી. ॥ ૫ ॥
 સર્વ ધર્મ પાળો સસ રીતે ચાલો ।
 પ્રભુને નિહાળો અંતરમાં. ॥ ૬ ॥
 કૃપા કરી દેશે દેવ દિવ્યગાન ।
 કરશે દૃશ્યાણુ તમારું તે. ॥ ૭ ॥
 શખિને વિશ્વાસ જાઓ તેની પાસ ।
 કદિ ન નિરાશ કરશે તે. ॥ ૮ ॥

—(અમગમાળા પ્રથમ શતક અર્થાંશ ૬૪ મો)

આ જનમંડળને અનુકૂળ બાપાનું, તથાપિ પ્રીતતા સુંદરતાની પદવી ન તજનારું પદ્ય જોતાં એવીજ શીઘ્રીનું ધીરાના પદના દાળમાં રચેલું ભોગાનાથનું પદ* સહસા યાદ આવેછે; એ લાલુ છે તેમાંથી માત્ર થોડીકજ કડિયો, આ રથજે ઉતારીને તેનું સ્વરૂપ દેખાડવું બસ છે.

પદ

અગ્નિની અવિચારીરે, પ્રભુની પ્રતિમા માને;
 પ્રભુતા એની પૂરીરે, પામર છવ નવ જાણે. ટેક.
 અગમ્ય અગોચર તત્ત્વ છે મોટું, એની તુલના કોયકી ન કરાય;
 વિવેકથી વિચારી જુવો તમે, સદાતે સદૃ કેમ થાય;
 ન્યાય એ છે મોટારે, મુતિશાસ્ત્ર પરમાણે ॥ ૧ ॥ અગ્નિનીં
 જન્મમરણ જેતું થતું નથી, એવો એક અખંડ અનંત;
 જેની સત્તાથી જગત્ત્ર આલેછે, પૂર્ણાત્મા ભગવંત;
 અંત એનો પૂરેરે, ઋષિ મુનિ નવ જાણે ॥ ૨ ॥ અગ્નિનીં
 અવયવ નથી તોએ કાર્ય કરેછે, એવો સત્તાધીશ સમર્થ;
 ભક્તજનોની સાચી ભક્તિ યદી પ્રભુ, પૂર્ણ કરેછે શુભ અર્થ;
 વ્યર્થ તેની સેવારે, જઠને જગદીશ જાણે ॥ ૩ ॥ અગ્નિનીં
 અમૂર્ત તત્ત્વનો મૂર્તિ વિશે તમે, મિથ્યા કરોછો આરોપ;

એ બાલચેક્ષથી મુખ્ય ધર્મનત્વનો યાચછે ખરે ખરા લોપ,
 દોષ કરશે કર્તારે, અવિહિતવિધિવિધાને ॥ ૪ ॥ અગ્રાનીં
 સર્વવ્યાપીને આનાહન કરી જડમા આવ્યો ક'પી પૂજિયે છિયે એમ
 કેટલાક મૂર્તિપૂજકો યુક્તિ બેસાડેછે, તેના ઉત્તરમા કહેછે —

અતુલ પરાક્રમી છે પ્રભુ મોટો, એનું માપ કોથકી નવ થાય,
 અવિકૃત તત્ત્વ કેમ નિકૃતિ પામે ચિદ્વન જડ કેમ થાય,
 કેમ તે આવી બેસેરે ધાતુ કાષ્ટ પાપાણે ॥ ૫ ॥ અગ્રાનીં
 આટલી કડિયો ઉપરથી આ પદમા સરવ તથા પ્રીદ બને શૈલીના તત્ત્વો
 તુ મનોરંજક મિશ્રણ જણાઈ આવશે

આ પદ તો લોગાનાથની છેક પાછળની રચનાઓમાનું છે પણ
 લૌકિક રીતીનું હોવાથી આહિં એ વિશે બે બોલ કહી લખ્યુંછે

એક ખીન્ન પદનું અવલોકન કરિયે —

પદ. (દ્રુપદ)

સુદર પ્રભાત સમય, થાય ભાનુરરિમ ઉદય,
 પામે રાત્રિતિમિર લય, દીસે સર્વ રમણીય,
 શીતલ પ્રસાદ પવન, કરે મદ મદ વહન,
 ભાસે ભગવતનિયમ, અતિશય દયામય ॥ સુદર ॥
 એવો જે કર્તા કૃપાલ, રચીછે સૃષ્ટિ વિશાલ,
 વિશ્વભર વિશ્વપાલ, આપે પ્રાણીને અભય,
 આવો મળી મિત્ર ભ્રાત, જોડીને ઉભય હાથ,

પ્રભુમી શ્રી વિશ્વનાથ, બોનો સર્વ જય જય ॥ સુદર ॥ ૧

આ પદમા એક થોડાજ વર્ણનવડે કેતુ શાન્ત સુદર ચિત્ર ગોળુ થયુંછે.
 અને તેથી ઉત્પન્ન થતો શાન્ત આનંદયુક્ત ભક્તિભાવ પણ કેવા સરન
 માતુર્યથી નગર આગળ ઉપસ્થિત કર્યોછે રાત્રિના અધકારને ખગેડતા
 રવિકિરણ, અને મદ ઠંડો પવન, એ બેજ ઉપાદાન લઈને એક સાદુ પણ
 રમણીય ચિત્ર બન્યુંછે

સુદર અને ભવ્ય અર્થ, તથા મધુર અને ગંભીર પદ્યરૃચી એથી
 કરીને ઉત્પન્ન થયેલી લોગાનાથની ઉત્તમ કવિતાગૈરીના ઉદાહરણ “પ્રાર્થના-

માળા”માં “દિડીઅભંગ”માં તથા “ઈશ્વરોપાસના”માં રથજે રથજે જણાશે. “દિડી તથા અભંગ”માં “પ્રાર્થનામાળા” કરતાં કવિત્વના તરંગ વધારે સખળ તથા મુંદર ગતિમાન છે એ એકદમજ જણાઈ આવશે. એ પાછળથી થયેલાં કાવ્યમાં વિશેષ કવિત્વ આવવાનું કારણ એક એ છે કે એમની સર્વદા જ્ઞાનવર્ધનશીલ વૃત્તિને અનુસરીને એમણે કવિતાના વિષયમાં પણ “પ્રાર્થનામાળા” અને “દિડી અભંગ” એ જેના મમયના વચમાંના સમયમાં પણ નવા નવા સરકાર લીધા હતા. બાબુ સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોરની સહાયતાથી ‘કેટલાક મુકવિત્વયુક્ત બગાળી બજારો વગેરેનાં બાપાન્તર આ વચલા સમયમાં એમણે કર્યા હતાં. અને તેના અર્થની નહિ પણ કવિત્વની છાયા સરકારરૂપે એમના પાછળનાં કાવ્યોમાં પડી હોવી જોઈએ એમ લાગે છે. “આદિ કારણ પરબ્રહ્મ દેવદેવા, પ્રકૃતિ સર્વ સદાકાળ કરે સેવા,” એમ આરભ થતી દિડી ૨૯ મી જેવાથી ઉપરના દિડિયો વિશેના અભિપ્રાયને ઉદાહરણ મળશે. તેમજ ૨૫ મો અભંગ પણ સુંદર કવિત્વનો નમૂનો છે. માત્ર સૂચના આપવાથી સતોષ નહિ થાય માટે એ આખો આ રથજે ઉતારીને થોડીક ચર્ચા એ ઉપર કરિયે:—

પ્રકૃતિ મળીને ગાય પ્રભુગાન,
આપે સદા માન, માને નીમ.	૧.
રવિ રાશી તારા શુભ ગુણ ગાય,
દિનનિશ જાય અધિષ્ઠાને.	૨.
વન વૃક્ષ વેલી ગધપ્રુષ્પમાલ,
તમને કૃપાલ અપે સદા.	૩.
સમુદ્રના ધ્વનિ ગીત નિલ ગાય,
પ્રભુ પ્રતે ધાય તરંગોથી.	૪.
એવું મહત્તર સખળ સમર્થ,
પૂર્ણ કરે અર્થ યોગ્ય મર્થ.	૫.

આ પદ્યમાં સુંદર સાદી ગભીર બાપાશૈલીથી પ્રતિધ્વનિત થતો તેવોજ સુંદર માદો પણ ગભીર અર્થ, સમુદ્રના ગભીર ધ્વનિ જેવોજ, ગાન ગજની

* “જયજય પરબ્રહ્મ, અપાર તમે અમરજય,” “રહો ના રહો ના દૂર નાથ,” “માઠય તમારુ નામ, રચ્યું છે જેણે વિશ્વધામ,” ઇત્યાદિ પ્રાર્થનામાળામાં દાખલ થયેલાં તથા ન થયેલાં પણ છૂટક છૂટક મસગે કામળિયા ઉપર છપાઈ સમાજમાં ગવાયલાં પદો તેનાં બાપાન્તરમાં ઉત્તમમાના ઉ

રહેડે, અને જે મહાન પગમાત્મતત્ત્વનું સ્તુતિગાન કરતી પ્રકૃતિ દેખાડી છે, તે તત્ત્વનું લક્ષ્યમા ઊંડુ દર્શન માની શાંતિની રેલ રેનેડે આ ગભીર ઉન્નત અર્થમા કાષ્ઠક ક્ષતિ એક છેલ્લી પકિતથી થઈ જાય છે સ્તુતિગાનથી ઉત્પન્ન થયેલા શાન્ત ગભીર યોગાનદમા એકાએક—“પૂર્ણ કરે અર્થ યોગ્ય સર્વ” એ પ્રાર્થનવચન આવીને કાષ્ઠક ઔન્નત્યમાથી અધ પતન થાય છે કેમકે ગમે તેની યોગ્ય અર્થની પણ પ્રાર્થના તે આધ્યાત્મિક યોગાનદના પ્રતા ઉત્ગતી જ ગણાય, અને આ અભગના બાખીના ભાગની અસર એના પરમ આનદમા મનને વીન કરવા તરફ જ છે

પગતુ આ ઉપરથી એમ કહેવાની મતલબ નથી કે તિડિયોના પહેલા એના મળમા પ્રવિત્ત નથી જ અથવા હવકા વર્ગનું પ્રવિત્ત છે પ્રાર્થનામાળામા એના અનેક ઉદાહરણ મળશે કે તેથી પણ ઉત્તમ કવિત્વ માળિત થઈ સદે એમ તો શુ, પણ ઉપર કહ્યું છે તેમ એમના જના મ યો—હેમી મૂર્તિપૂજની સ્થિતિમાના કા—યો—મા પણ પ્રાભાવિક પ્રવિત્ત મુરી આપતુ પ્રત્યક્ષ જણાય છે તદ્દન ઉદાહરણ વિના આમ બોલ્યે જતુ સશયજનક જણાશે, મારે એક એમનું જીનું કા ય તપાગિયે “અો અખીલ બ્રહ્માડ ખીરાજે છે” એ ઘોળ પાછળ આપેલા પદોમાથી લખ્યે પ્રત્યેક કડીમા—શશુદિની બાનતમા મૂકો છે તે બાદ કરતા—સાપાતુ, પવરચનાતુ અને ગતિનું માધુર્ય, અદ્ભુતજ છે એ સદજ જણાઈ આવશે

“મનપત્રને શ્રધાની લેખણી

લક્તીરમે લખે તારો દાસ

રાખા વીશ્વાસ પધારો આ અવસરે ”

અંબાહને એક લગ્નને પ્રમગે આ પ્રાતરી છે સોગાનાય મૂર્તિપૂજક હતા તોપણ એમની મૂર્તિપૂજ પણ ઉત્તમ પ્રતિની હતી, “અમે અખીન બ્રહ્માડ ખીરાજે છે” એમ સર્વ યાપિતનું નિશેષણ આપ્યું છે તે ઉપરથી જ એ જણાશે એમ સર્વ યાપિની અંમા કદી એકાદ બે અજમા ભાનના દ્વારા મૂર્તિમતી કરી ચાપી, તથાપિ મહૈશ્વર્યયુક્ત તત્ત્વ મધ્ય અનતજ એમની મૂર્તિપૂજમા હોતુ જોઈયે મૂર્તિ હને તોપણ પારિત મૂર્તિમત્ત નાનું નાો તેથી જ પ્રીને એના તત્ત્વની રૂપકભૂત દેવીને પારિત વસ્તુ ની મામત્રીથી લખેની કડોત્રી અનુચિતજ થાય હવે આ પમગરડે આ કડી તપામતા રૂપ આપેના કેટલા ઉચિત છે તે જુવો કડોત્રી લખવી દિવા મગળ ઉપગ

મન—એ સિંચાય બીજને આ ઠેકાણે ઉચિત કાગળ કિયો મળે? તેને ઉચિતજ લેખાણુ શ્રદ્ધા છે. મનકપર છાપ મારનારી દૃઢ શ્રદ્ધા તે યથાર્થજ લેખણી છે. કોકોનો લખવામા બાકી ગ્રહેલું સાધન—વાયશાદી—તે આ રચને ભક્તિ છે. શ્વેતવાર્ણમા કોઈ પણ ઝગ પડે તે એક વિદ્યુતિ છે. તેમ નિર્મળ આત્મામા ભક્તિનો રંગ લાગવો એ પણ એક વિદ્યુતિ છે—મદ્વિદ્યુતિ, પણ નિદ્યુતિ ખરી. સારે શ્વેત કાગળ ઉપર વિદ્યુતિ કરનાર લાલ રંગ (પ્રેમ, ઉસાહ, શુભનો મૂલ્યક) તેને પ્રતિરૂપ આદિ શુભ આત્મા ઉપર મદ્વિદ્યુતિ કરનારી પ્રેમભાવાભિક્ષા ભક્તિ મૂખી એમા કેટલું ગૂઢ સસ રહ્યું ઠી મ્વિતા તે તો ગૂઢ ગરખોના તરંગ, એમ સામાન્ય જનોની બઢવા છે. પણ—એક અગ્રેજી કવિત્વવિવેચકે કહ્યું છે તેમ—મ્વિતા તે અસપ્રતિપાદિ છે, માન પ્રતિપાદનપ્રમર ગૂઢો છે; મનજનક યઈ પ્રતિપા ન કરે છે. જે સસનું શુષ્ક ગાત્ર નીરમ પ્રમાત્ર પ્રતિપાન કરે છે, તેજ સસનું પ્રતિપાદન મ્વિત્વ તે રસમય ગીતે અને પ્રકારાન્તરે કરે છે, એ કરવામા અનેક સાધનો મ્વિત્વ વાપરે છે. સાસ્ત્ર સસને વિવેચનની ઉપવાની પદ્ધતિથી મોધી મઢે છે, કવિત્વ માક્ષાત્મજ, એકદમજે, કલ્પનાદૃષ્ટિથી, સસને પૂણ્ણપમાત્ર પ્રત્યક્ષાત્મ જુવે છે, અને પોતાને અનુદૂળ પ્રદારે દર્શાવે છે. આ પ્રમાણે તપાસતા જણાશે કે ઉપર જે “ભક્તિરંગ” વિશે દૃષ્ટી ચર્ચા કરી તેના તે ક્રમથીજ કાંઈ આ અગ્રેજી કવિના મનમા સસનો આસ નહિજ થયેનો, પરંતુ કલ્પનાના બજે સદસાજ એ રૂપકમા ગર્ભિત ગ્રેહું સસ કવિયે દીઠું અને દર્શાવ્યું.

“દીન દાસ તમારો છુડું માણું

એનું કહેતા આવ્યા આકુમાન અમે સાક્ષાત

પધારા આ અવમરે ”

આ અવમાનની કડીમા કાવ્યમમાપનની ઉત્તમ કાવ્યકળા સમાર્થ રહી છે. જેમ આ કડીમા શ્રદ્ધા તથા ભક્તિનું ત્રીજ બળ જણાવું એટલું બધું છે કે તેથી કરી કલ્પનાનળ પૂર્ણજે સચલિત યઈ, અમા એટલે મૂર્ત સ્ત્રી નહિ પણ એક અમૂર્ત પપુ કલ્પનાદૃશ્ય આદર્શ—ત્રીજભક્તિનું વિધયભૂત તત્ત્વ—અમૂર્ત છતા પ્રસન્નવત્ જણાય છે, તેમજ કાવ્યનું સમાપન કરવામા રચનાચાતુર્ય પણ ઘણું મનોરજક તથા કવિત્વસૂચક જણાય છે. અમૂર્ત આદૃશ્ય દેવીને વળી મૂર્ત પદાર્થથીજ બની સકે એનું કામ કરવાને—લક્ષ્યપ્રમગે પધારવાને—નિમત્રણ કરવું એ તે શુ? બમપા અથવા મૂર્ખાઈ શિવાય બીજું શું કહેવાય? આમ સદજ સતય યાય, અ વિત્વયુક્ત દૃષ્ટિથી યાય

એમજ નહિ; પણ કવિત્વવિવેચનની દૃષ્ટિએ પણ આમ દોષ કઢાય. એમ કોઇ શંકા કરે કે લક્ષમાં ન આવી સકે એવા અમૂર્ત તત્ત્વને (અંધતમ મૂર્તિપૂજક પણ એમ નહિ કહે કે આમ અંખા પધારી સકે, તેથી તેટલે અંશે અમૂર્તજ તત્ત્વને) નિમંત્રણ કરવું એ અર્થજ સારહીન છે; અને તેજ અર્થ આખા ધોળનું ખીજ છે, અને તેથી આખું ધોળ સલજીવહીન થઈ ભાગી પડે છે. આ દોષનું નિવારણ કરનાર સંતોષકારક રીતે સમાધાયક ઉત્તર અવસાનની ઉપર લખેલી કડી આપે છે, અને તે—“અમે ભક્ત તો ભક્તિના જોસમાં પ્રલક્ષવત્ અંખાને જોનારા તે નિમંત્રણ કરિયે તો યથાર્થ છે.”—એમ અચતુર અકાવ્યાતુ-કૂલ શબ્દોમાં નહિ—પણ માત્ર એથી અડધા પણ સખળતર ગર્ભિતતર શબ્દોમાં ચતુર લેખનીરૂપર્શવડે તે ઉત્તર આપે છે. “ગાઢભક્તિનો પ્રભાવ ન જાણનારા ગમે તેમ ખોલો, પણ અમે તો ભક્તિવિષયભૂત અગોચર તત્ત્વને કલ્પનાખજે જોઈ સકિયે છિયે, એટલું તો શું પણ—જીવો! આ નિમંત્રણ કર્યું તે ભક્તવત્સલાએ સ્વીકાર્યું! આ આખાં, દીનયાચના કરતામાં તો આ અંખે સાક્ષાત્ અકરમાત્ આખ્યાંજ! તમે નથી જોઈ સકતા? શોચનીય દશા તમારી છે. હું તો આ પ્રલક્ષ નયનસંગીપ જીભેલાં અંખાજીને જોઉં છું! મ્હારું નિમંત્રણ બ્યર્થ નથી ગયું!”—આવો ગાઢ, પ્રેમજ્ઞ, શ્રદ્ધાપૂર્ણ, ભાવ આ કડીમાં ગર્ભિત રહ્યો છે. પછી કોઇ અકાવ્યપ્રિય અચેતન આત્મા આ ભાવને વખતે અંધતા, બ્રમણ, અસલ, ગમે તે કહે. પણ કાવ્યનું હાર્દ સમજનાર જનો આમાંનો સલાંશ જોઈ આ કવિત્વચાતુર્યની ખૂબી જોઈ સકશે એ નિઃસંદેહ છે. તેમજ ધ્રુવપદના શબ્દો “પધારો આ અવસરે” એમાં છેલ્લી કડીમાં “પધાર્યો” (પધારાં) કરીને આ અદ્ભુત ભાવ દર્શાવવાની સખળતા કાયમ રાખી કાવ્યકળાનું ચાતુર્ય પણ સંપૂર્ણ ખતાવ્યું છે.

આટલું દિગ્દર્શન કર્યા પછી હવે લોખાનાયનાં પદોમાં કવિત્વ છે એ સાબિત કરવાની વિશેષ આવશ્યકતા રહી નથી. ઉપર આરંભમાંજ કહ્યું છે કે ધર્મવિષયનાં કાવ્યને જે જે મર્યાદા છે તેમાં રહીનેજ આ કાવ્યો તપાસવાનાં છે. એકજ વિષય ઉપર “પ્રાર્થનામાળા” “દિંડી અર્ભગ” વગેરેથી જેટલી જગા રોકાઈ છે તેટલી જરીને લખે તેમાં પુનરુક્તિ (એકજ કડી અથવા પંક્તિમાં નહિ પણ સર્વ કાવ્યસમૂહમાં પુનરુક્તિ) આવવાનો સંભવ છેજ. અનેક વિષયનાં કાવ્યોના સમૂહમાં શેલી, વર્ણવર્થ, જેવા મહાકવિઓને અંગે પણ આ દોષ—દોષ કહિયે તો—આવ્યો છે. દોષ કહેતાં શંકા આવાનું કારણ એજ કે કવિના મનને કેટલાક પ્રિયતમ થઈ પડેલા એવા લાઝકવાયા વિચારનું

સ્વાભાવિક રીતેજ એ કવિએ અનુશીલન કરેજ, અને યોગ્ય રીતે વારંવાર (જૂદાં જૂદાં કાવ્યોમાં) આવે તો તેને પુનઃસ્કૃત દોષ ગણવો એ મહાસાદસ છે. આવી તરેહનોજ કાંઇક દોષાભાસ ભોળાનાથનાં કાવ્યોમાં આવેછે ખરો. કેટલાક ક્ષુદ્ર દોષ પણ ખીન્ન જણાયછે જેમકે ઈશ્વરને સંબોધવામાં ‘તું’ ‘તમે,’ તથા એના સંબંધમાં એકવચન અનેકવચન નિર્વિશેષ રીતે વાપર્યાંછે. તેમજ કેટલાંક પદ્યોમાં મૂળ એક ભક્તને લાગૂ પડે એવાં વચનો પાછળથી સામાજિક ઉપાસનામાં ભક્તસમુદાયને ઉપયુક્ત કરવાને અર્થે કરેલા દ્વેરદ્વારમાં કોઇ કોઇ સ્થળે વિષમતા આવી ગઈછે. તેમ કેટલાંક પદ્યો જોઇએ તે કરતાં વધારે લંબાણમાં આવી ગયાંછે. આ છેલ્લો કલ્પો તે જરા દોષ તો છે, -અવ્યયિત્વ. તે શિવાયના ઉપરના ખીન્ન દોષો સ્વાતન્ત્ર્યસ્વરૂપ વિશેષ હોઈને સર્વથા દોષજ છે એમ નાહિ કહેવાય.

ખીન્ને એક દોષ-દોષાભાસ-એમના કાવ્યોમાં કોઇ સ્થળે કેટલાકને જણાશે. તે જે અંગ્રેજીમાં Plagiarism ના શબ્દથી ઓળખાય છે અને જેનું શુન્દરાતીમાં કાવ્યચૈર્ય અથવા ગ્રંથચૈર્ય એમ ભાષાન્તર થાય તે. આ દોષ ભોળાનાથના લખાણમાં નથીજ તે એ દોષનું સ્વરૂપ અને એમનાં લખાણનું સ્વરૂપ સરખાવવાથી જણાઈ આવશે. કિયે સ્થળે એ દોષાભાસ જણાય એમ છે તેનાં એક બે ઉદાહરણ જોઈએ.

પ્રભુપરમકૃપાથી મૂક વાણી વહેછે,

પ્રભુપરમકૃપાથી પંચુ ગીરે ચઢેછે;

(પ્રાર્થનામાળા-અંક ૭ મો.)

આ શ્લોકાર્થના ભાવનું મૂળ નીચેના સંસ્કૃત શ્લોકના કંઠકામાં છે:—

મૂકં કરોતિ વાચાલં પંચુ લહ્યતે ગિરિમ્ । યત્કૃપા * * *

ખીન્નું ઉદાહરણ, “ પ્રાર્થનામાળા ” અંક ૨ જામાં છે:—

અપાદ છો તોય ગતી કરોછો,

કરો નથી તોય કરે ગ્રહોછો;

અચક્ષુ છો તોય તમે જુવોછો,

અકર્ણુ છો તોય તમે સુણોછો.

આનું મૂળ નીચેના સંસ્કૃતમાં છે:—

અપાણિપાદો જવનો ગ્રહીતા

પશ્યત્તચક્ષુઃ સ શૃણોત્યકર્ણઃ ।

આ ભાવાર્થની ખીન્ન કેટલાંક પદ્યોમાં પણ આવૃત્તિ થઈ દશે. અ

શિવાય ખીજને ઉદાહરણો વખતે ક્વચિત્ હશે. પણ આપણી ચર્ચા માટે આટલાં બસ છે, શાથી કે જે હશે તે આ પ્રકારનાંજ.

હવે કાવ્યચોર્ય અથવા ગ્રંથચોર્યનું સ્વરૂપ શું તે જોઈએ. ગ્રંથચોર્ય એટલે ખીજની કૃતિ પોતાની તરીકે લોકોમાં જણાય એમ પ્રસિદ્ધ કરવી. અને કૃતિમાં માત્ર લાવાર્યજ ન આવતાં યથાવત્ અર્થ શબ્દ અને સઘળી રચના આવવી જોઈએ. આ સ્વરૂપ ઉપરનાં લોચાનાથના કાવ્યમાંનાં ઉદાહરણમાં બિલકુલ છે ? માત્ર તે ભાવાર્થ લઈ પોતે તે ઉપર કાંઈક ભાષાન્તરરૂપે વિસ્તાર કરીને પોતાની રચના કરીછે. એ રીતે તો ભાષાન્તરેને પણ ગ્રંથચોર્ય કહેવું પડશે. જેમ ચોર્યના ગુન્દામાં ઉદેશ એ મુખ્ય અંશછે, તેમ આમાં પણ એ અંશ મુખ્ય છે. અપ્રમાણિક ઉદેશ આમાં જરા પણ નથી. હા, એ ખરું કે કેટલીક વાર અર્થનું પણ ચોર્ય એવું થાયછે કે તે ગ્રંથચોર્યમાંજ ગણાય. પણ તે ક્યારે કે એ અર્થ પણ સમગ્ર પૂર્વકર્તાનો હોઈ આખી કૃતિની કૃતિ સમગ્રમાંબધો અર્થ પરજીયજ બને, અને પોતાનું કાંઈ પણ ન હોય, અને જે હોય તે પરજીયપણું છાતું રાખવાના ઉદેશથી કરેલી ટાપટીપ તેજ હોય;—જેમ વ્યાવહારિક ચોર્યમાં એકાદ સૂનાતું કંડું ચોરી તેને બદલે તેનું વાંકડું કરી નાંખે તોપણ તે ચોર્યજ તેમજ. આ પ્રસ્તુત ઉદાહરણોમાં તેમાંનું કાંઈજ નથી. મૂળ ક્રિયા સંસ્કૃત શ્લોકમાંથી ભાવાર્થ લીધોછે તે સમાજના બજનવિધિના પુસ્તકમાં ટીપરૂપે પણ આપવું અનુચિત જેવું લાગ્યાથી ન જણાવ્યું તેટલા ઉપરથી કાંઈ અપ્રમાણિક ઉદેશ કદપી નહિજ સકાય. અને લોચાનાથના રોજકામમાં તે તે પદના મૂળ સંસ્કૃત શ્લોકનાં આદ્યપદ લખ્યાંછે તેથી સ્પષ્ટ થાયછે. આટલું આ દોષાભાસ વિશે બોલવું ધણું છે. શાથી કે કોઈ દોષ કાઢે એટલી કદપના ઉપરજ આટલી બધી ચર્ચા ચલાવીછે.

કવિત્વ વિશે બોલતાં પ્રસંગવશાત્ દોષ વિશે કહ્યું. ધર્મવિષયક કાવ્યની મર્યાદાઓમાં ઉપર કહી તે એક. તેમજ ખીજ મર્યાદાઓ છે. ખીજ રસનો છાંટો પણ ન આવવાને લીધે કદપનાને યથેચ્છ વિશ્વાસ કરવાનો પ્રસંગ આવાં કાવ્યમાં ન મળવાનો. બહુધા જનમંડળની વૃત્તિ ધર્મવિષયજ હોવાથી, અન્યરસમય કાવ્યનેજ કાવ્ય માનવાનો પરિચય હોવાથી, તેમજ આ ભક્તિરસમય કાવ્યના ગુણનું ગ્રહણ કરવાને એ રસની જોડે તાદાત્મ્ય રાખવાનો અભાવ હોવાને લીધે—સદુક્તા આવાં કાવ્યોના કવિત્વની છાપ અભ્યાસ વિના પડવી કંડણ. આ બધા વિચારોની મર્યાદાથી નિયંત્રિત ધર્મવિષયક કાવ્ય સહજજ હોયછે. ધર્મવિષયક કાવ્ય એટલે આ ઠેકાણે—પ્રાર્થના, સ્તવન, વગેરે દર્શાવનારાં બજન. તેનેજ આ

મર્યાદાલાગૂ પડેછે. બાકી ધર્મના વિશાળ અર્થમાં અંતર્ગત વિષયને તો એ મર્યાદાનું નિયંત્રણ નડતું નથી. ઉદાહરણાર્થ. — જીવનની અસ્થિરતા, વિપત્તિ સંપત્તિના રંગ, પરકાળનું અનંત સૌન્દર્ય, ઇલાદિવિષયો ઉપર સ્વતન્ત્ર સંગીતકાવ્યો અથવા છતર રચના કવિ કરે તો તે માટે કવિની કલ્પના સમીપ વિસ્તીર્ણુ વિજ્ઞાસભૂમિ છે, અને એ મર્યાદાઓ સાં આડે આવવાની નાહિજ. પરંતુ આજ વિષયો કાંઈ બજનમાં અથવા બજનસમુદાયમાં ઉપકારક વિષયરૂપે છેકાય, તો એકદમ એ વિસ્તીર્ણુ ભૂમિ સંકોચ પામી પેલી મર્યાદાઓની વાડય બંધાઈ જવાની. આ મર્યાદાની અંદર પણ જેટલું જની સકે તેટલું ભોજાનાયની કલ્પનાએ બળ વાપર્યુંછે અને તેનું ફળ હલકા પ્રકારનું સૌન્દર્ય નથી એ ઉપરની ચર્ચામાંથી કાંઈક જણાશે. અને તેથીજ કરીને રા. નવલરામના નીચે આપેલા અભિપ્રાયને સર્યથા અનુમોદન આપવું કઠણ છે. ઇ. સ. ૧૮૮૩ ના મે માસના શાળાપત્રના અક્રમાં “સંસ્કૃતમય ગુજરાતી” ના વિષયમાં પ્રસંગવશાત્ ભોજાનાયની ભાષાની સ્તુતિના વચનનો ઉતારો પાછળ* આપ્યોછે. તે સંબંધે પૃષ્ઠ નીચે દીપ આ પ્રમાણે છે —

“તે ઠેકાણે જે વિચાર દર્શાવ્યાછે તેનો ભાવાર્થ મુખોધચિતામણિના હોંસીલા કવિ કાંઈ જોધો સમજ્યા જણાયછે. અમે સાં એ પુસ્તકની પ્રીઠ ભાષા વખાણીછે. પણ હલપતરામ વગેરે કવિઓને કવિતાના વિષયમાં હરાવ્યા એમ અમારો લખવાનો હેતુ નથી. અમારી વિવેચનદૃષ્ટિ તો પ્રીઠ ભાષાથી તેટલીજ વ્યવહારી ભાષાથી રાજી થાય છે—જો વિષયને અનુકૂળ હોય તો, અને કવિત્વ એતો ભાષાથી વસ્તુતઃ જૂદોજ વિષય છે.”

આ ઉપરથી અનુમાન થાયછે કે ઇ. સ. ૧૮૭૬ ના જન્યુઆરીના શાળાપત્રમાં જે સ્તુતિ રા. નવલરામે કરી હતી તે ભાષાને વિશેજ નિયંત્રિત છે, અને એ સ્તુતિનો ઉપર ઉતારો આવ્યો છો તે ભાષારીતીને સંબંધેજ. પરંતુ જે વિશે એ સ્તુતિમાં મૌન ધારણ કર્યું હતું, અને જે વિશે આ દીપમાં કાંઈક ઇશારો કર્યોછે, તે કવિત્વના વિષયમાં રા. નવલરામનો અભિપ્રાય ભોજાનાયનાં કાવ્ય વિશે કાંઈક સસંદેહ જણાયછે. ૨૫૪ નથી જણાવ્યું તેથી ખાતરીથી કાંઈ કહી સકાય નહિ. પરંતુ ઉપરની ચર્ચા એમને દૃષ્ટિગોચર થાત તો એ પોતાનો અભિપ્રાય ફેરવત એમ માનવું અયોગ્ય નહિ ગણાય. વસ્તુતઃ જોતાં આધુનિક કાવ્યકારોએ ભજનોમાં પ્રવૃત્તિ ધણી રાખીજ નથી. એટલે ભોજા-

નાથનું કવિત્વ સરખાવવાને સમાનભૂમિજ નથી. તોપણ દલપતરામ અને નર્મદાશંકર જે એ મુખ્ય કવિયો ગણાય છે તેમણે જેટલાં બજન વિષયક કાવ્ય કર્યાં છે તેટલાં લઈને સરખાવતાં પણ જણ્યારો કે તેટલી સમાનભૂમિમાં ભોળાનાથ જયવાન નીકળી આવ્યા છે. કવિ દલપતરામ અથવા નર્મદાશંકરનાં આ જાતનાં કાવ્ય આવા કવિત્વવાળાં હોય નથી. “દલપતરામ વગેરે કવિયોને કવિતાના વિષયમાં હરાવ્યા” કે નહિ એ ખરો પ્રશ્ન આ સ્થળે નથી. કવિતાનો સર્વ વિષય તો વિશાળ છે. તે વિષયમાં યુદ્ધ યયુંજ નથી. પરંતુ ઈશ્વરપરાયણ બજનકવિતાના વિષયમાં ઇતર કવિયોને હરાવ્યા છે કે નહિ એ પ્રશ્ન આ સ્થળે પ્રસંગોપપન્ન છે. અને એમાં ખીજને ભોળાનાથે હરાવ્યા એમ કહેતાં આચક્ર ખાવા જેવું કાંઈ જણાતું નથી. પ્રાચીન અર્વાચીન ગુર્જર કવિયોએ જે બજનકવિતા કરી છે તેમાં આ “પ્રાર્થનામાળા” ઇત્યાદિક ગ્રંથોનું કવિત્વ નથીજ આવ્યું. પ્રાચીન કવિયોના કેટલાક આબખા, બજન, પદ વગેરે સખળ રસમય છે; પરંતુ વાણીની શ્રૌઠ મધુરતા તેમાં નથી, તેમ આ પ્રકારનું કવિત્વ પણ કોઈમાંજ હશે. કવિત્વ તેવું હશે તેમાં ભાષાપ્રૌઢિ તથા માધુર્ય આવું નહિ હોય. અર્વાચીન કવિમાંથી તો કોઈકેજ બજનકવિતા કરી છે. અને જે છે તેમાં તો ભાષાગુણ તથા કવિત્વગુણ બંને નિઃસંશય ઉતરતી પંક્તિનાજ છે. એટલે એકંદર રીતે ઉપર કહેલું વાક્ય—બજનકવિતામાં ભોળાનાથે પ્રાચીન અર્વાચીન કવિયોને હરાવ્યા છે—એ ખરુંજ રહેશે એમ લાગે છે. ઉદાહરણ આપી સવિસ્તર ચર્ચા કરીને આ સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન કરવામાં વિસ્તાર બહુ થાય એજ કારણથી આ સ્થળે તેમ કરવું બંધ રાખવું પડ્યું છે. ઉપર કાંઈક દિગ્દર્શન કર્યું છે, અને વળી આ સ્થળે એટલું કહીશું તો બસ છે કે વાણીની ગંભીર ગતિને અનુકૂળજ બનતો ગંભીર ભાવ અને અર્થનો પ્રવાહ જોવો હોય તો “પ્રાર્થનામાળા” ના ૧૨ મા અંકના આરંભમાંનું “અહો વિશ્વનિયંતા નાથરે નમું નમું” એ પદ શ્રુવો; નૃસ કરતી જેવી પદરચનામાં ઉતારેલું, અમૂર્ત ઇશ્વરને કલ્પનાગમ્ય કરી ક્ષણભર મૂર્તવત્ કરી દેખાડનારું, અદ્ભુત આનંદ, ભક્તિ, ઇત્યાદિ ભાવથી ભરેલું ભાવનૃસ જેવું હોય તો અક ૨ જામાં “નમું નમું અદ્ભુત કર્મ કર્તા” એ ઉપેદ્રવગ્રાનું પદ શ્રુવો; શાન્ત મન્દ ગતિ પદમાં, તેવીજ ગતિથી જતી અર્થ-વર્ણન, ભક્તિભાવચલન આદિની પરંપરા જોવાને માટે અંક ૬ કામાં “કરુણા કરો રે કૃપાલ” એ પદ ગાઈ શ્રુવો; લલિત ગતિથી જતા પદમાં સમાવેલા

લલિત સુંદર પદાર્થના ઉપકારક વર્ણન તથા કાંઈક છાંટાથી ચોપિત લલિત ભક્તિ-ભાવ વગેરેનો અનુભવ કરવો હોય તો આ ૧૪ મામાંનું તોટકનું ભજન વાંચો. આ શિવાય દિંડી, અભંગ, ઈશ્વરોપાસના તથા છૂટક છપાયલા પદ્યોમાં તો વિશેષ જનગરક કવિત્વ છેજ તે ઉપર સૂચ્યું છે. તેમજ જૂની મૂર્તિપૂજના વખતની કવિતાનું કવિત્વ પણ ઉપર તપાસ્યું છે. આ માત્ર અનેકમાથી યોડાંનું નિદર્શન છે. આટલું પણ તપાસ્યા પછી ભજનકવિતાના વિષયમાં ભોળાનાથના કવિત્વને અત્યાર સુધીમાં એકદર રીતે સર્વોત્તમ ગણતાં કોઈ સુઝ ભાગ્યેજ આવશે ખાશે એમ આશા છે.

ભોળાનાથની ‘ પ્રાર્થનામાળા ’ તથા એમના બીજા તે પછીનાં કાવ્યોની મોહકશક્તિનું મુખ્ય બીજ આજ છે. એ મોહકશક્તિના બીજ પણ અપ્રધાન કારણો છે ખરા. પ્રથમ તો એજ કે કવિત્વને અને અર્થને અનુકૂળ એવી પ્રૌઢ મંડુર વાણીમા એ પદ્યો લખાયાછે અતરનું તત્ત્વ ગમે એટલું ઉત્તમ હોય પણ બાણીની સામગ્રીની સુદરતા વિના જનમંડળના મનને વશ કરવાની શક્તિ એમા નાજ આવવાની. બીજું કારણ એ છે કે “ પ્રાર્થનામાળા ” માં બહુધા સર્વસામાન્ય સાર્વજનિક ધર્મમતોનોજ ઉલ્લેખ છે. ૨૧ નવસરામે ૧૮૭૬ ના જન્મચુઆરીના શાળાપત્રમા કહ્યુંછે તેમ એ પુસ્તક “ સધળા માર્ગીઓને ફાવતું આવે એવું ” છે. અમુક માર્ગનું પ્રચારક નથી, કોઈ પણ પ્રાર્થનાસમાજથી ભિન્ન માર્ગની નિંદા કરનારુ નથી. અને આ વાત બહુ અશે ખરી છે. પ્રાર્થનાસમાજ માટે જૂના મતના લોકોનો ન્યૂનાધિક અશે વિકલ્પમત છે, તથાપિ “ પ્રાર્થનામાળા ” વિશે તો એ લોકોમા પણ એકમતે સ્તુલાત્મકજ અભિપ્રાય છે, એટલુંજ નહિ પણ એવા લોકોમાથી કેટલાક તો પોતાની પ્રાચીન પદ્ધતિની નિત્યોપાસનામા આ “ પ્રાર્થનામાળા ” માનાં સ્તોત્ર તથા ભજનોનો પણ પાઠ કરેછે, અને સર્વે જણા હોંસે હોંમે વાચેછે. ત્રીજું કારણ વળી એક એ છે કે જૂના મત ઉપરથી શ્રદ્ધા ઉડી ગયેલા તરુણ વર્ગને જેમ નવા મતને અનુકૂળ ભજનોનાં પુસ્તકોનું સાધન નહોતું તેમજ જૂના મત ઉપર આસ્થા રાખી રહેલા વર્ગને પણ એ મત માટે બહુધા અનણી સંસ્કૃત ભાષામાજ ધર્મપુસ્તકો હોવાને લીધે, તથા ગુજરાતીમા જે ભજનિયા વગેરે પ્રચરિત છે તે આવી સ્તોત્રપદ્ધતિમા ન હોવાને લીધે એક એવા સાધનની ન્યૂનતાજ હતી, એ ન્યૂનતા આ “ પ્રાર્થનામાળા ” એ ટાળી, અને તેથી સહસા ખોટ અણધારી પૂરી પડવાથી જે આનંદજનિત મોહ-પ્રીતિ થાય, તે જનમંડળમાં થઈ.

આ સર્વ ઉપકારણો છે ખરા. તોપણ-કેવળ વાણીના સૌન્દર્યની બાજુ સામગ્રી-અતરના શુદ્ધરસતત્ત્વવિના-કાળે કરીને કટાણજ આપવાની; શાસ્ત્રીય ત્રિવેચનરાક્તિહીન, પણ ઈશ્વરદત્ત પરીક્ષણશક્તિ ટ્રેસણારૂપે ધારણ કરનાર સામાન્ય જનમણેને પણ કંટાળો આપવાનીજ, તકલ્લદી માતની ટાપટીપથી જનસમૂહની વ્યાવહારિક દૃષ્ટિ જે ગુણે કરીને છેતરાતી નથી તેજ તત્ત્વગોષ્ઠક ગુણે કરીને આમા પણ તેમની માદી રમટત્તિ ન છેતરાવાની,--આ વાત ધ્યાન-મા લેવાની છે. તેમજ “ઈશ્વરપ્રાર્થનામાળા”મા પરમાર્ગિની અનિષ્ટમતોતુ પ્રતિપાદન નથી કર્યું એમ છેક નથી, “નયિ ધરતા અવતાર નયિ પ્રભુની પ્રતિમા,” એ ૧૫ મા અંકની આરતિમાનો ભાગ, તેમજ,

“પ્રભુ અમૃતની મૂર્તિભાવના
ભમિત હવની કિવદ કલ્પના,
અખિવ વિશ્વનો આદિ એક જે
નવ કદી ધરો વ્યક્ત માત્ર તે.”

એ એજ અંકના આરંભના લખિતમાંનો શ્લોક, એ મૂર્તિપૂજકો વિરુદ્ધ અપદ્ધ અવિસંવાદી સખદોમાજ પ્રાર્થનાસમાજના મતનું પ્રતિપાદન છે વળી દિંડી અભગમા તો આથી પણ ઉઘાડી રીતે આ મતોના પ્રતિપાદન છે, અને દિંડી અભગ પણ એવાંજ લોકપ્રિય છે આ વાત પણ વિચારવાની છે તેમ એ પણ ધ્યાનમા લેવાનું છે કે ઉપર જે બજનસાધનની ન્યૂનતા પૂરી પડવાથી આનંદ યઈ થતી મોહપ્રીત કહી તે પણ વાસ્તવિક ગુણનું તત્ત્વ ન દોષ તો ચાર દિવસ ટકી ક્ષીણ થાયજ. આ સર્વ વાતો ધ્યાનમા લઈશુ તો જણાશે કે અવગ્રેય રહેલું જે પ્રધાન કારણ--એ કાબોમાનું શુદ્ધ કવિત્વ--એજ એ લોકપ્રિયતાનું સપાદક છે એણેજ કરીને તત્કાલ ઉત્પલ થયેનો મોહ લોક પ્રિયતાના ચિરંધ્યાયિ સ્વરૂપમાં પરિણામ પામ્યોછે એ લોકપ્રિયતાનું એક મનન પ્રમાણ અભાર સૂધીમા થયેની એ ગ્રથની આવૃત્તિયો પુનરાવૃત્તિયો છે* તેમજ બાળબોધ લીધી અને સસ્કૃતમય ગુજરાતી જેને વિષમ પડે એવા જે પારસી લોક તેમના મૃદમંડળમા તથા મિજલસો વગેરેમા પણ પ્રાર્થનામાળાના ભજનો ઉસાહભેર ગવાય ગવડાવાયછે એ ઉપરથી વળી લોકપ્રિયતા સ્પષ્ટતર જણાઈ આવશે.

* ત્રણમાર આવૃત્તિયો એ અગ્રેલ જેવી અદ્ભુત પ્રચાર પામેલી ભાષાના ગ્રંથો માટે કાંઈ જ નથી પણ ગુજરાતી ભાષાની અને ગુજરાતી વાચકવર્ગની હાલની સ્થિતિમાં આ પ્રમાણ સબળ છે.

લલિત સુંદર પદાર્થના ઉપકારક વર્ણન તથા કાષ્ઠક છાંટાથી પોષિત લલિત ભક્તિ-
ભાવ વગેરેનો અનુભવ કરવો હોય તો આ ૧૪ મામાનું તોટકનું ભજન વાચો. આ
શિવાય દિંડી, અભગ, ઈશ્વરોપાસના તથા જૂટક છપાયલા પદોમા તો વિગેષ
નગરક કવિત્વ છેજ તે ઉપર સૂચ્યુજ છે તેમજ જૂની મૂર્તિપૂજના વખતની
કવિતાનું કવિત્વ પણ ઉપર તપારયુજ છે. આ માત્ર અનેકમાથી ચોડાનું
નિદર્શન છે. આટલું પણ તપારયા પછી ભજનકવિતાના વિષયમા લોજાનાથ-
ના કવિત્વને આત્માર સુધીમા એકદર રીતે સર્વાત્તમ ગણુતા કોઇ સુઝ ભાગ્યેજ
આચકો ખાશે એમ આશા છે.

લોજાનાથની “પ્રાર્થનામાળા” તથા એમના ખીજ તે પછીના કાવ્યોની
મોહકશક્તિનું મુખ્ય ખીજ આજ છે એ મોહકશક્તિના ખીજ પણ અપ્રધાન
કારણો છે ખરા. પ્રથમ તો એજ કે કવિત્વને અને અર્થને અનુકૂળ એવી
પ્રોઠ મધુર વાણીમા એ પદો લખાયાછે. અતરનું તત્ત્વ ગમે એટલું ઉત્તમ
હોય પણ બાહ્યની સામગ્રીની સુંદરતા વિના જનમડગના મનને વશ કરવાની
શક્તિ એમા નાજ આવવાની ખીજી કારણ એ છે કે “પ્રાર્થનામાળા”મા
બહુધા સર્વસામાન્ય સાર્વજનિક ધર્મમતોનોજ ઉલ્લેખ છે. રા. નવનરામે
૧૮૭૯ ના જન્યુઆરીના શાળાપત્રમા કહ્યુંછે તેમ એ પુસ્તક “સઘળ
માર્ગિઓને ફાવતું આવે એવું” છે. અમુક માર્ગનું પ્રચારક નથી, કોઇ પણ
પ્રાર્થનાસમાજથી ભિન્ન માર્ગની નિંદા કરનાર નથી. અને આ નાત બહુ
અશે ખરી છે. પ્રાર્થનાસમાજ માટે જૂના મતના લોકોનો ન્યૂનાધિક અશે
વિરુદ્ધમત છે, તથાપિ “પ્રાર્થનામાળા” વિશે તો એ લોકોમા પણ એકમતે
સ્તુલાત્મકજ અભિપ્રાય છે, એટલુંજ નહિ પણ એવા લોકોમાથી કેટલાક તો
પોતાની પ્રાચીન પદ્ધતિની નિત્યોપાસનામા આ “પ્રાર્થનામાળા” માના
સ્તોત્ર તથા ભજનોનો પણ પાઠ કરેછે, અને સર્વે જણા હોંસે હોંસે વાચેછે
ત્રીજી કારણ વળી એક એ છે કે જૂના મત ઉપરથી શ્રદ્ધા ઉડી ગયેલા તરુણ
વર્ગને જેમ નવા મતને અનુકૂળ ભજનોના પુસ્તકોનું સાધન ન્હોતું તેમજ
જૂના મત ઉપર આસ્થા રાખી રહેલા વર્ગને પણ એ મત માટે બહુધા અ-
જાણી સંસ્કૃત ભાષામાજ ધર્મપુસ્તકો લેવાને લીધે, તથા ગુજરાતીમા જે
ભજનિયા વગેરે પ્રચરિત છે તે આવી સ્તોત્રપદ્ધતિમા ન હોવાને લીધે એક
એવા સાધનની ન્યૂનતાજ હતી, એ ન્યૂનતા આ “પ્રાર્થનામાળા” એ ટાળી,
અને તેથી સહસા ખોટ અણુધારી પૂરી પડવાથી જે આનંદજનિત મોહ-
નીતિ થાય, તે જનમડગમા યર્થ

આ સર્વ ઉપકારણો છે ખરાં. તોપણ—કેવળ વાણીના સૌન્દર્યની બાહ્ય સામગ્રી—અતરના શુદ્ધરસતત્ત્વવિના—કાળે કરીને કંટાળોજ આપવાની; શાસ્ત્રીય વિવેચનશક્તિહીન, પણ ઈશ્વરદત્ત પરીક્ષણશક્તિ ત્રેરણારૂપે ધારણ કરનાર સામાન્ય જનમંડળને પણ કંટાળો આપવાનીજ; તકલ્લી માલની ટાપટીપથી જનસમૂહની વ્યાવહારિક દૃષ્ટિ જે ગુણે કરીને છેતરાતી નથી તેજ તત્ત્વશોધક ગુણે કરીને આમાં પણ તેમની સાદી રસવૃત્તિ ન છેતરાવાની;—આ વાત ધ્યાનમાં લેવાની છે. તેમજ “ઈશ્વરપ્રાર્થનામાળા”માં પરમાર્ગિને અનિષ્ટમતોનું પ્રતિપાદન નથી કર્યું એમ છેક નથી; “નયિ ધરતા અવતાર નંયિ પ્રભુની પ્રતિમા,” એ ૧૫ મા અંકની આરતિમાંનો ભાગ, તેમજ,

“પ્રભુ અમૂર્તની મૂર્તિભાવના
અમિત જીવની કિલ્લ કલ્પના,
અભિલ્લ વિશ્વનો આદિ એક જે
નવ કદી યશે વ્યક્ત માત્ર તે.”

એ એજ અંકના આરંભના લક્ષિતમાંનો શ્લોક, એ મૂર્તિપૂજકો વિરુદ્ધ સ્પષ્ટ અવિસંવાદી શબ્દોમાંજ પ્રાર્થનાસમાજના મતનું પ્રતિપાદન છે. વળી દિંડી અભંગમાં તો આવી પણ ઉઘાડી રીતે આ મતોનાં પ્રતિપાદન છે, અને દિંડી અભંગ પણ એવાંજ લોકપ્રિય છે. આ વાત પણ વિચારવાની છે. તેમ એ પણ ધ્યાનમાં લેવાનું છે કે ઉપર જે ભજનસાધનની ન્યૂનતા પૂરી પડવાથી આનંદ ઘટી યતી મોહપ્રીત કહી તે પણ વાસ્તવિક ગુણનું તત્ત્વ ન હોય તો ચાર દિવસ ટકી ક્ષીણ થાયજ. આ સર્વ વાતો ધ્યાનમાં લઈશું તો જણાશે કે અવશ્ય રહેલું જે પ્રધાન કારણ—એ કાવ્યોમાંનું શુદ્ધ કવિત્વ—એજ એ લોકપ્રિયતાનું સંપાદક છે. એણેજ કરીને તત્કાળ ઉત્પન્ન થયેલો મોહ લોકપ્રિયતાના ચિરસ્થાયિ સ્વરૂપમાં પરિણામ પામ્યોછે. એ લોકપ્રિયતાનું એક સખળ પ્રમાણ અસાર સૂધીમાં થયેલી એ ગ્રંથની આવૃત્તિયો પુનરાવૃત્તિયો છે.” તેમજ બાળબોધ લીખી અને સંસ્કૃતમય ગુજરાતી જેને વિષય પડે એવા જે પારસી લોક તેમનાં ગૃહમંડળમાં તથા મિજલસો વગેરેમાં પણ પ્રાર્થનામાળાનાં ભજનો ઉત્સાહભરે ગવાય ગવડાવાયછે એ ઉપરથી વળી લોકપ્રિયતા સ્પષ્ટતર જણાઈ આવશે.

* ત્રણમાર આવૃત્તિયો એ અંગ્રેજ જેનો અદ્યુત પ્રચાર પામેલી ભાષાના ગ્રંથો માટે કાંડે જ નથી. પણ ગુજરાતી ભાષાની અને ગુજરાતી વાચકવર્ગની હાલની સ્થિતિમાં આ પ્રમાણ સખળ છે.

ઉપર કહ્યું છે કે ભોજાનાથના કવિત્વની પ્રવૃત્તિ બહુધા ધર્મવિષયમાંજ ચાલી હતી. તોપણ બીજા વિષયમાં જે ચલાવી હોત તો તેમાં પણ પોતાની સખળ છાપ પાડતજ એમ માનવાને આધાર છે. “યથો જય સસનો” — એ જ્નેસલયું ધોળ ઉપર આપીજ ગયા છિયે તે આ અનુમાનને આધાર આપેછે; તેમજ નીચેના વસંતતિલકાના શ્લોક, જે “સલવિવેક” નામથી રા. સા. મહીપતરામને નાલમાં લેવાની ભારે તકરારના વખતમાં ભોજાનાથની તરફથી પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું હતું તેને અંતે મૂક્યાછે, તે ઉપરથી પણ આધાર મળશે.—

હે વૃદ્ધ નાગર વડા વડિ બુદ્ધિવાન.

રાખો પરાક્રમ કરી નિજ જાતિમાન.

દેશાદૃતો કરિ શિખો સધળી કળાઓ.

વિદ્યા વિશેષ બહુ સત્વર શૂર થાઓ. ૧.

પૂર્વે હતા વડિલ વૃદ્ધ ધણા પ્રતાપી.

સદ્ધર્મ કર્મ કરિને વડિ નાલ થાપી.

બાપ્પો સ્વદેશભુમિમાં બય ત્રાસ જારે.

મ્હેઝાદિના જુલમ જોર તણોજ ભારે. ૨.

ઉત્કૃષ્ટ કાર્ય કરિને નિજ ટેક રાખ્યો.

તે કીર્તિની સકલ અંથ પુરેજ સાખ્યો.

છે ધન્ય ધન્ય બહુ તે પુરુષો મહાન.

સ્વાતંત્ર કર્મધિ થયા અતિ કીર્તિવાન. ૩.

આ કાલમાં કૃતિ દિસે સધળી વિરુદ્ધ.

ખોઈ દિધું સરસ નાગર નામ શુદ્ધ.

અજ્ઞાનમંડલતણો સહવાસ કીધો.

કલેશો કુસંપ કરિને વિપવાદ લીધો. ૪.

દુશ્ચિન્હ દેખિ સ્વજનો ચિતમાં વિચારે.

વિધ્વંસ નાગરતણો અતિ શીઘ્ર ધારે.

મિત્રો હવે કદિ હઠી હતપીર્ય થાશે.

શ્રેષ્ઠત્વથી ઉતરિ નેષ્ટ પદે ગણાશે. ૫.

હે આર્ય નાગર સુણો વિનતી અમારી.

આવે દયા અતિધણી ચિતમાં તમારી.

સંગંધિ મિત્ર મહિ સંપ સલા વધારો.

વૃદ્ધોત્પન્ના વયન બદ યકી ન હારો.

૬.

સંકલ્પ સત્યકરિ સત્ય નિશાન આલો.

દાસત્વ કર્મ મુક્તિ ધર્મ સ્વતંત્ર પાલો.

અંતે સ્વતંત્ર જનનો જયકાર થાશે,

અક્ષય કીર્તિ યશના શુભ તો ગવાશે.

૭.

સ્નેહે સુણી સ્વજન મિત્રતણો સુબોધ.

મિથ્યા પરસ્પર મહી ન કરો વિરોધ.

ધર્મા વિપાદ વિપદ્ધિ તજી વિકારો.

નિષ્પક્ષપાત યદ્ય “સત્યવિવેક” ધારો.

૮.

આ પદ્ય ઇ. સ. ૧૮૭૦ માં જનાવેલું છે; “યથો જય સત્યનો” એના કરતાં એક વર્ષ પહેલાં, અને પ્રાર્થનાસમાજ સ્થપાયાના પશુ દોઢેક વર્ષ પહેલાં. આ પછી ૧૮૭૨ માં રચેલો વસંતતિલકા આપણે તપાસ્યો છે, પણ તેમાં કયાંય વિશેષ જણાઈ છે. એ વસંતતિલકા અક્ષરમેળ છંદમાં એમનો પ્રથમ પ્રયાસ હશે એ કલ્પના ૧૮૭૦ ના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી ખોટીજ પડે છે. એ ૧૮૭૧ નું કાવ્ય કોઈ અનનુકૂળ ક્ષણમાંજ રચાયેલું હોતું જોઈએ. પ્રાર્થના-સમાજ સ્થપાઈ તે વખતે ભજનપદ્ધતિને ઉપયોગમાં આવે એટલો પદ્યનો સમુદાય હતોજ. તેજ સંસ્કાર, પુનઃસંસ્કાર, પામી પામી હાલની પ્રાર્થના-માળાના આકારમાં આવ્યો છે. આ બધા વિચાર એકલા મૂકી જેવાથી એમ કાગે છે કે ૧૮૭૦ માં તો લોખાનાથની ભાષા સંસ્કાર સારી પેઠે પામી હતી. વસ્તુતઃ એમની ભાષામાં સંસ્કાર અને એમના ધર્મમતમાં સંસ્કાર-એ જે જોઈ પરસ્પર વિશેષ સંબંધ રાખતા નથી તોપણ-એ જે જાણની સડક ઉપર સમાનાન્તર પંક્તિયેજ ચાલતા આવ્યા છે.

ઉપરનું પદ્ય “સત્યવિવેક” માં છપાયું હતું. નાત્યમાં ભારે તકરાર અને મતભેદનું પૂર જોસભરે ચાલતું હતું તે સમયે અને પક્ષમાં પાદ ચાલતાં પ્રસિદ્ધ કરેલું આ પક્ષવાદી પુસ્તક હવે સર્વત્ર ભાગ્યેજ જાણ્યામાં હશે. પ્રાસંગિક વિષયનું હોવાથી ચિરસ્થાયી થવાનો એનામાં હક નાહો હોય. પણ એમાં અંતર્ગત આ એક પદ્ય ચિરસ્થાયી ગુણવાળુંજ આવેલું છે તેનો એમાંથી ઉદ્ધાર કરવો યોગ્ય છે. આ પક્ષવાદી લખાણમાં આવ્યા છતાં, સત્યનો અંશ વિશેષ હોવાને લીધે નિષ્પક્ષવદ છે. તેમ પક્ષવાદી લખાણમાં જે જુરસો હોય તે આમાં

સપૂર્ણ રીતે આવેલો છે તે વખતના સક્રિય નિપય તિવાય સામાન્ય રીતે પણ આ ગુસ્સાદાર સંબોધન કાવ્ય-ઉદ્બોધન કાવ્ય-સર્વ સમયે લાગૂ પડી સકે એવું છે ગુસ્સાદાર ટોવાથીજ જાણે, બાપા અસ્થવિત, ૩૯, અગ્રામ્ય, સખળ, આવી છે

“મિત્રો હવે કદિ હડી હતવીયં થાશે,
એકત્વથી ઉતરિ નેષ્ટ પદે ગણાતો.”

આ શબ્દો તો જાણે ૧૮૮૪ મા લખનાર જોનાનાથના જેવા જ પ્રૌઢિ-યુક્ત છે. તેવાજ પ્રૌઢત્વવાળો ૭ મો શ્લોક આપો છે

આ ઉપરથી ધર્મેતર વિષયમાં પણ જોનાનાથની કવિત્વશક્તિ સખળ રીતે પ્રવૃત્ત થઈ સકે એમ હતું એટલું સિદ્ધ સારી રીતે થઈ સકશે તેમજ શાકુન્તલના બાપાન્તરના શ્લોક પાછળ આપ્યા છે તે પણ આ વાતમાં સાક્ષી પૂરશે એજ “સત્યવિવેક” ના આરંભમાં ગીતિ છે તે કાવ્ય “પ્રાર્થના માળા” માં બ્રહ્મને અનુકૂળ ફેરફાર કરી નિબદ્ધ કરી છે એ ગીતિ મૂળ સંસ્કૃત શ્લોક શાસ્ત્રી યજ્ઞેશ્વર ચિમણાજીએ કરેલો તેનું બાપાન્તર છે એમ લાગે છે

યત્ર ન માતિ શુભર્ણિર્ન શક્તી મગજો ન માતિ વદિરપિ ।

માતિ સદા સર્વેન હિ સત્ય જ્ઞાન તત્તોઽસ્તિત્ત્વિત્ત્વં ત્રિશ્વમ્ ॥ ૧ ॥

જ્યાં નવ બાસે દિનમણિ નિરામણિ અહગણ હુતાશ નવ બાસે ॥

બાસે સત્ય સદા ત્યાં તેથી ત્રિભુવન પ્રદિત્ત અતિ બાસે ॥ ૧ ॥

આમાં ‘સત્ય’ને સ્થળે ‘બ્રહ્મ’ એજ મુખ્ય ફેરફાર કરી “પ્રાર્થનામાળા” ના છઠ્ઠા અકમાં ગીતિ મૂકી છે સુરતના શાસ્ત્રી દિનમણિશંકર જે રા સા મહીપતરામની નિરુદ્ધ પક્ષમાં મુખ્ય આગ્રહી હતા તેમના ઉપર ઉપરની ગીતિમાં “દિનમણિ” શબ્દ પ્રિનષ્ટ આણી કટાક્ષ કરેલો છે એમ જોનાનાથના જોલવામાં હતું. અનેક વર્ષ વીતી ગયા તે સમયનો મમત પણ જતો રહી શુંજેલી વાતોની ક્ષમાઓ પણ થઈ, પછી એ શ્લોકમાંનો કટાક્ષ પણ ભૂલી ગયા જેવો થયા પછી, જાતે એ શ્લોક સુખદ્ધ ટોવાથી “પ્રાર્થના-માળા” માં નાખી દીધો તેમાં નાષ અનુચિત થયું નથી

જોનાનાથની બાપા તથા કવિત્વની ૧૮૭૦ ની લગભગમાં સ્થિતિ વિશે ઉપર વિચાર જણાવ્યા છે. તેના પુરાવામાં વળી એક પદ્ય ૧૮૬૯ ની સાતનું નીચેનું મૂકવું યોગ્ય છે “સત્યવિવેક” ના જેવાજ વિષયનું (એટલે રા મહીપતરામના કૃતિનાડના પ્રવાસની ચર્ચા ઉપરથીજ ઉત્પન્ન થયેલું), પણ

એના કરતાં વધારે ગંભીર, કેટલાક ચિરસ્થાયી લખાણને લાયક ભાગવાળું, તથા અનુત્તર સખળ વાદકોટિયોથી ભરપૂર, સખળ ભાષામાં લખાયેલું “નાગરમિત્ર” નામનું એક ન્હાનું પુસ્તક લોખાનાયના હસ્તાક્ષરનું છે. એ પૂર્વે છપાયું હતું કે નાદિ તેની ખાત્રી નથી. “સલવિવેક”ને અંતે જેમ ઉપરવાળું વસંત-તિલકાનું પદ સંબોધનાર્ય મૂક્યું છે, તેમ આ “નાગરમિત્ર” ને અંતે પણ એક લલિતછંદમાં અધૂરા જેવું જણાવું, અપૂર્ણ રીતે સુધરેલું, કાવ્ય છે; તે નીચે યથાવત મૂક્યું છે:—

લલિત છંદ.

વિનતિ નાગરા સાગરા મુણે ।
 સુદ્રદ બંધુને બિજ ના ગણે ।
 સુખ ધણું યશે સંપમાં સદા ।
 નથી કુસંપમાં જંપ તો કદા ॥ ૧ ॥
 વિહિત માર્ગને મુખ્ય માનીને ।
 મનુષ્યધર્મને સલ જણીને ।
 અસત કાર્યથી નિલ તો ડરે ।
 વચન સલથી ના કદી દરે ॥ ૨ ॥
 યદુકુલે કિંધો નારા ક્યેસથી.
 પરસ્પરે લગ્યા બહુજ દ્વેષથી.
 થઈ ધણી ખરાબિ હાની તેહની.
 હજી સુધી રહી નિશાની જેહની.
 નહીંડું * * * આ શ્રેષ્ઠ નાગરે.
 કુટુંબકલેશ છે ઝેરનો ઝરે.

આટલેથી આ પદ અટકી અપૂર્ણ રહ્યું છે. આમાં લલિતના માપને સખ્તીથી વાપરી તપાસતાં પદદોષ આવે છે;—એકે તેજ ગુરુલધુક્રમે વાંચતાં કાંઈ પદવૃત્તમાં હાનિ નથીજ થતી. દ્રુસ્વદીર્ઘની ખાત્રી પણ પદના સખન્ધમાં કાંઈક છે. પણ તેની સામે એ વિચારવાનું છે કે છેક કાવ્યી સ્થિતિમાં આ કાવ્ય છે; પુનઃસ્પર્શ એને થયોજ જણાતો નથી.

આટલા દોષ બાદ કરતાં કવિત્વમાં—એટલે આદિ એ સંબોધનના ભાવની સખળતામાં—તથા ભાષામાં આ કાવ્ય કોઈ પણ રીતે જિતરે એમ નથી. ભાષા

સાદી સરલ છતાં મધુર, અગ્રામ્ય હોઈ, તેમાં કવિતામાં આવતાં વાદકોટિ
ને શુષ્ક તાર્કિકરૂપ તજી દઈ રસમય ભાવસંબોધિ રૂપ ધારણ કરેછે, તે રૂપ
યથેષ્ટ આબંધુંછે; અને તેથીજ

एकोऽपि दोषो गुणसंनिपाते

निमज्जतीन्द्रोः किरणेष्विवाङ्कः ।

એ સામાન્ય સલને અનુસરી દોષ બૂલી જવાઈને એ કાવ્યની સુંદરતાનીજ
છાપ મન ઉપર પરિણામે રહેછે.

ભોજાનાથનાં કાવ્યો વિશે મનમર ચર્ચા થઈ. ખરે અભ્યાસ ગુજરાતી
ભાષાનોજ એમનો હોવાથી એમનાં બધાં કાવ્યો એ ભાષામાંજ છે. અને ગમે
એટલું પરભાષાનું જ્ઞાન કોઈ મેળવે પણ જો તે પરભાષા પોતાની ભાષાથી
વિલક્ષણ હોય તો તેમાં કવિતા સફળ રીતે કરી સકવી એ અશક્યપ્રાય છે.
ભોજાનાથે એવો કોઈ પણ મૃગજલગ્રહણપ્રયાસ કર્યોજ નથી. સંસ્કૃત ભાષા
એ હવે મૃતભાષા થઈ હોવાથી એમાં કવિતા રચાવી પણ કંઠણ જેવીજ થઈ
છે. ખરા વિદ્વાન અને કવિ હોયછે તેજ એ પ્રયાસમાં સફળ થાયછે. અને તે
થવાયછે તેનું કારણ એજ કે આપણી ભાષાઓ તન્નન્ય હોવાથી સંસ્કૃત ભાષા
સંધ્યા વિલક્ષણ નથી. ભોજાનાથનું સંસ્કૃતનું જ્ઞાન પંડિત જેવું નહોતું,
સાધારણ અર્થગ્રહણ કરી સકવા જેટલું હતું એમ પાછળ કહ્યુંજ છે.* અને
તેથી એમણે સંસ્કૃતમાં કવિતા કરવાનો વિશેષ પ્રયાસ કર્યોજ નથી. છતાં એક
બે એમના પ્રયાસ કેટલાક કારણને લીધે આ ઠેકાણે નોંધવા લાયક છે.
ઈશ્વરનામસ્મરણનો એક દંડક એમણે કરેલો છે તે નીચે પ્રમાણે:—

अच्युतं निर्मलं निर्विकारं विभुं

निश्चलं निर्विकल्पं जगत्कारणम् ।

विश्ववंशं महामंगलं पावनं

पूर्णरूपं परब्रह्मदेवं भजे ॥ ૧ ॥

अक्षरं शाश्वतं सर्वलोकाययं

देवदेवं दयासिंधुमाद्यं हरिम् ।

सर्वगं सर्वदेवं सदा शंकरं

विश्वराजं परब्रह्मदेवं भजे ॥ ૨ ॥

સ્વપ્રક્તાશં ચિદાનંદદેવં ગુરુ
પાપસંહારિણં રાજરાજેશ્વરમ્ ।
મક્તિદં મુક્તિદં નિત્યમાંગત્યદં
પ્રાણનાથં પરબ્રહ્મદેવં મજે ॥ ૩ ॥

ચિન્મયં ચિદ્ધનં સત્યમેકં શિવં
વિશ્વનાથં પરેશં પવિત્રં પરમ્ ।
ચેતનં ચેતનાનાં જગદ્દુષાપિનં
પૂજ્યમીશં પરબ્રહ્મદેવં મજે ॥ ૪ ॥

અદ્વિતીયં ચરેણ્યં શરણ્યં ધ્રુવં
પુણ્યરાશિ કૃપાસાગરં સુંદરમ્ ।
અવ્યયં નિત્યમારાધ્યદેવં વરં
પૂર્ણકામપ્રદં બ્રહ્મદેવં મજે ॥ ૫ ॥

આમાં વ્યાકરણદોષ જણાતો નથી, અને પદદોષ પણ નથી. સામાન્ય નામકીર્તન છે એટલે વિશેષ આ વિશે કહેવાનું કંઈ નથી.

ખીન્ને પ્રયત્ન એક શ્લોકનો છે. સંસ્કૃતનું પરિમિત જ્ઞાન છતાં એમણે એ શ્લોકમાં જે ચાતુર્ય વાપર્યું છે તે પ્રશંસનીય છે. ખીન્ન સ્થળનું એકાદ ચરણ ખીન્ન સ્થળમાં ઉચિત રીતે વાપરવાનો પ્રકાર એ છે. બાબૂ સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર ઇંગ્લાંડ મુસાફરી કરવા ગયા તે વખત મુંબાઈથી નીકળતાં હોળાનાથે એમના ઉપર એ શ્લોક લખી મોકલ્યો હતો. એમના રાજકામમાં એ બાબત આ પ્રમાણે નોંધ છે:—

“ 17th September 1878 બાદરવા વહી ૬ બોમબાર.

સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોરને કાગળ મુંબાઈ લખ્યો તેમાં નીચે લખેલો આશીર્વાદશ્લોક લખ્યો:—

સદ્ધર્મચત્તિરસિલેશ્વરમક્તિરસ્તુ
દીર્ઘાયુરસ્તુ ઘનધાન્યસમૃદ્ધિરસ્તુ ।
મૂયાત્પ્રયાણસમયે મગવત્પ્રસાદાત્
શાન્તાનુકૂલપથનશ્ચ શિવશ્ચપન્થ્યાઃ ॥

આ છેલ્લું ચરણ કાલિદાસકૃત અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમાં કવન શકુન્તલા-
ને વિદાય કરતે આશીર્વાચન કરેછે તે શ્લોકનું અતિમ ચરણજ છે તે એટલું
ઉપાડી લઈ બાકીના ત્રણ ચરણ નવા બનાવી આ પ્રસંગાન્તરને અનુકૂળ રીતે
સર્વ શ્લોક કરી માહિ વાપરી દીધું એ મનોરંજક ચાતુર્ય છે જમીનને માર્ગે
જનાર શકુન્તલાને જોઈએ તે કરતા પણ વિશેષ અવશ્ય રીતે સમુદ્રમાર્ગે
જનાર ટાંગોરને જોઈએ એવો “શાન્તાનુકૂલ પવન” એ અશ આ ઠેકાણે વિશેષ
ઉપપન્ન થશે એ વાત બુદ્ધિએ પકડી લીધી તેમા ધણી સુસુક્તિ સુખોપયમ્બ
થઈ આવી ગઈછે વ્યાકરણદોષ પણ કાંઈ આવ્યો જણાતો નથી. માત્ર
ત્રીજા અને ચોથા ચરણ વચ્ચે સધિ ક્યો જણાતો નથી એટલું છે, પ્રસાદાચ
છાન્તા—એમ જોઈતું હતું પણ એ સધિ કરવાથી પણ હદોભગ થવાનો
નહોતો એટલે એટલું રહી ગયું તે બહુ ચૂક નથી તેમ સધિપ્રકરણ આપ્ત
સહિતાયમ્ એ અધિકારસ્મૃતને તાળે છે અને સહિતા (સાધેલાગુ બોલવું)
તે વાક્યમા વિવક્ષાધીન છે, અને આ રથજે વિવક્ષા ન હોવાનું એક સભવનીય
કારણ છે તે એ કે સધિ ન કરવાથી અતિમ ચરણ યથાવત રહી શાકુન્તલના
શ્લોકનું કાંઈક વિશેષ સરલ રીતે સ્મરણ કરાવેછે અને તે ધૃષ્ટ છે, આ દૃષ્ટિથી
જોતા પણ આ સધિદોષ તે દોષાભાસજ છે એમ કહેવાને અડચણ નથી.

પરબાધમા એક બીજો પ્રયત્ન જોવાનાથનો અપવાદરૂપે છે. એ
હિન્દી બાધમા છે “નાચત નર્તકી વે” એ ટપ્પાને મળતો ઈશ્વરપરાયણ
અર્ધનો એક ટપ્પો એમણે રચ્યોછે એ ટૂંકો હોવાથી, અને એ જોવાથી
એમની પદ રચવાની ચતુરાઈ, સરળ હથોળી, તથા કવિત્વ પણ જણાઈ
આવશે, તેથી એ પદજ નીચે મૂકવું ઉચિત ગણ્યું છે —

‘જાનત ચિત્તકી વે

પ્રમુરે પ્રમુરે

નિઘડિન નમુ સિર નાઈ વે જાનતઃ

સત્ત્વગુણધારો વે

મૃપતિ વિમૃતિ મુગતિ મુરતિ મુમતિ દે મતિ વિનતિ,

* રાગ માઝ, તાલ—ત્રિતાલ—ટાપી આ શિવાય, “માર્ધનામાળા” અંક ૨૭ મા
‘જમકર્તાએ જમરથનામાં’ એમ આરભાતું પદ છે તેની મૂળ રચના જોવાનાથે હિંદીમાં
સરી હતી પરંતુ “માર્ધનામાળા”મા મૂકવાને વાસ્તે એનું સુચારાત્મક કર્યું હતું

વિધાતા તુ વે

રાહત નિત અસંગ સવચિદ્ધન શુભફલદા

જાનત ચિત્તકી વે

આમાં કેટલેક રચને જરા અર્થ સ્પષ્ટપણે નથી જણાતો. પણ એ પદને પુનઃસંસ્કાર કરવાને જો લોગાનાથને પ્રસંગ મળ્યો હોત તો તેટલી ખામી દૂર થાત એમ સંભવેછે.

આ ટપ્પો ગાવો જરાક વિષમ છે; પણ જે ગાઈ સકે તેને મુખેથી સાંભળતાં આની ખરેખરી ખુબી વિશેષ ખિલી આવશે. તેમજ મૂળ ટપ્પો “ નાચત નર્તકી વે ” એની સાથે સરખાવતાં જણાઈ આવશે કે શૃંગારરસની છાપવાળા કાવ્યમાંથી તેથી તદ્દન પ્રતિકૂળ એવા શાન્તરસમાં તેજ ઢળતું કાવ્ય કરવામાં શબ્દોના ફેરફાર કરતાં મૂળ પદના શબ્દોનો પ્રતિધ્વનિ રાખવામાં પણ કેવી નૈસર્ગિક ચતુરાઈ વપરાઈછે.*

નમૂનાના પદના શબ્દરવનું અનુકરણ કરવાની લોગાનાથની આ કળાનાં ખીન્ન ખેચાર ઉદાહરણુ આ રચને આપવાં અનુચિત નહિં ગણાય.

સુંદર શિવ મંગલ ગુણ ગાઈ ઈશ્વરા,

વિભુવર ભવભયહારક

નમું મહેશ્વરા. સુંદર૦

મરાઠીમાં હાલમાં નવીન રચાયેલું પણ ઘણું લોકપ્રચલિત થયેલું પદ સુંદરમુલ્લ તુલિતનુ નદિકેશ્વરા એમ આરંભાતું છે. તે ઉપરથી આ રચવાનો આરંભ કરી લોગાનાથે આટલેજ અધૂરું મૂક્યુંછે. પણ આટલું પણ નમૂનાના તેટલાજ અંશ જોડે શબ્દરવના અનુકરણુ માટે સરખાવવા જેવુંછે.

* આ સરખામણીનું કામ સુલભ થવાને અર્થે મૂળનો ટપ્પો નીચે મુક્યોછે:—

નાચત નર્તકી વે.

સ્થિરરે સ્થિરરે

સવદિલ હેત ચુરાઈ (વે)—નાચત.—

સપ્તમુર લેદિ વે

સુનદી લોકદી લેદી દેદી પ્રસદી ગંધદી રસદી;

સધાતાનિ વે,

શાજત મૃદંગ તક્તક ધિગિતક દધિકતધા

નાચત નર્તકી વે.

સુંદરમુલ તુંદિલતનુ નંદિકેશ્વરા
ગિરિવર દિમનગજાપવ
ફન્દુશેસરા સુંદર૦

આ બે સરખાવતાં 'ગિરિવર'—'વિભુવર', 'તુંદિલ'—'મંગલ', તથા
ખીન્ન જીણાં જીણાં રવસાદૃશ્યનાં રથબો—મગત્ર શ્રવણને સહજ જણાઈ
આવશે.

ખીન્નું એક પદ આ છે:—

સત્વર ધાઓ સખા જગરાયા.—સત્વર૦
અતિ દુર્ઘટ દુર્ગમ દુસ્તર છે તુજ માયા.—સત્વર૦
મંગલનિધિ મંગલમદ્ધિમાગ્રુણુ
વેદશાસ્ત્રે ગવાયા. સત્વર૦ ૧
દીન કિંકર પર કરશે નિરંતર
પ્રભુ કરણાદ્રુમછાયા. સત્વર૦ ૨

આ પદનો મૂળ નમૂનો મરાઠીમાં નીચે પ્રમાણે છે:—

લવકરીં ધાવ સહ્યા યદુરાયા, લવકરીં૦
અતિ દુર્ઘટ સંકટ કોળ સમર્થ હરાયા. લવકરીં૦
મીં ઘુહલો મવસાગરદોહીં
વેર્ગીં પાર તરાયા. લવકરીં૦

આ બે પદમાં આરંભના ઉદાહરણ રવાનુકરણ વિશેષ છે.

વળી એક ખીન્નું ઉદાહરણ:—

†ગાઓરે ગાઓરે પ્રભુશુભયશયણુ, લદે ધરિયે કરિયે હરિ સાથે
હેત, રાખિયે પ્રભુનો બંડસો. ગાઓરે૦

સકલ ઋષિ મુનિ નામ જપેછે
તું મંગલરૂપ તારું પ્રેમમુખ નિશદિન
નિરખે છે, તવ પદ પ્રતે ધાપ્યે. ગાઓરે૦

આ પદનો મૂળ નમૂનો હિંદીમાં આ છે:—

સાંવરે સાંવરે મેરો ગુન અવગુન જિય ધરિયે
કરિયે નેહનજર રાખિયે અપનો સનેહ. સાંવરે૦

* રાગ—મૂખ. તાલ—જેતમાલ. માર્ચનામાળા અંક ૩૦ પ્રે. જુલો.

† રાગ—છાયાનાદ; તાલ—ત્રિતાલ; માર્ચનામાળા અંક ૨૮ પ્રે. જુલો.

સગરો ગાંવ તોરો નામ રટતહે
તુ હે મોહની મુરત સુંદર મુરત
છપ નિરસ્ત કેતે મયે બાવરે. સાંવરે.

૬૭ ખીલું એક ઉદાહરણ નોંધવે:—

“તારવા તમે પ્રભુ સમર્થ છો જેવો છું તેવો. તારવા૦
અવગુણ દોષો અપાર નાથ છે અમારા,
દયા કરી તારો તો તારવા સમર્થ છો. તારવા૦ ૧
યોગ્યતા નથી તથાપિ આશ રાખુંછું તમારી,
દીન જાણી પાળો તો પાળવા સમર્થ છો. તારવા૦ ૨
મુક્તિપદ માગવાની હાથ કેમ આલે મારી,
કૃપા કરી આપો તો આપવા સમર્થ છો. તારવા૦ ૩
કરુણાનિધાન નામ નાથ છે તમારું માટે,
પાપતાપ કાપો તો કાપવા સમર્થ છો. તારવા૦ ૪

આ પદનું મૂળ હિંદીમાં આ પ્રમાણે છે:—

તારવો તિહારો અદ્યારહે તારો ના તારો—તારવો૦
મક્ત જન તારે જિને તારવેકો કામ કીનો,
વિના મક્તિ તારો તો તારવો તિહારો હે. તારવો૦

આમાં કેટલાંક સ્થળોમાં અર્થનું પણ અનુકરણ કર્યું છે. આમ કરવામાં
મનપૂર્વતાનો દોષાભાસ માથે બેઠારી લઈને પણ અનુકાર્ય પદના મધુરતા આદિ
ગુણો જાળવી રાખ્યા છે એ સારું કર્યું છે.

“મારી જૂમાં યારે કારણે મેવાડો રે મલીર” એ આખા ગુજરાત
મારવાડમાં અને પ્રસિદ્ધ—“મેવાડો” એ નામથી ઓળખાતું—પદ છે, તે નમ્રતા
પર નીચેનું પદ લોભાનાથનું ધણી રીતે ધ્યાન ખેંચે એવું છે.

‘દયાસિંધુ તારે બારણે પુકારું દીન જાળ, કૃપાસિંધુ—દીનજંધુ—તારે બારણે.

દિન હોગે વળી સાંજ પડે રે

વેગે વીતી જાય કાળ,

અગાની સમજું નહિ રે,

કરો તમે પ્રભુ પ્રતિપાળ. દયાસિંધુ૦

૧

* ૨૧૫—કાફી; તાલ—એકતાલ; મારવાનામાં અંક ૨૭ એ જુવો.

* ૨૧૫—મહાક; તાલ—એકતાલ. મારવાનામાં અંક ૨૯ એ જુવો.

શું કરવાને જન્મ દીધો રે
 તેનો કરુંછું વિચાર,
 કરવાનું તે કીધું નથી રે
 જૂઠી પડખો અવતાર. દયાસિંધુ ૨

માતપિતા લાડી લાડી માગું રે
 નવ કરો કદી રીસ,
 પતિતપાવન છે તમે રે
 સદા સાલ્ય કરો જગદીશ. દયાસિંધુ ૩

ક્ષમા કરો પાપની પ્રભુ રે
 કીધાં જે આજ પર્યંત,
 હવે ફરી ફરી નહિં કરુ રે
 તારો મને ભગવત. દયાસિંધુ ૪

તારો તારો પ્રભુ તારો મને રે
 તારો ત્રિભુવનનાથ,
 ભવસાગર માંહિં બમુંછું
 કૃપા કરી શ્રેષ્ઠો હાથ. દયાસિંધુ ૫

આ પદમાં રવાનુકરણ મુખભાગમાંજ છે.

‘દયાસિંધુ તારે બારણે’

‘મારી જૂમાં થારે કારણે’

અર્થ—‘બારણે’—‘કારણે’—એમાં પણ રવસાદૃશ્ય આપયુંછે તેમાં ગૂઢ હાર્દ રહ્યુંછે.—‘એમ જરાક નજીવા અંશમાં પણ એમ શું કરવા આણવું જોઈએ ? એ ઉપર લક્ષજ શું કરવા જોઈએ ?’ એમ કોઈ કહે. તો ઉત્તર એ છે કે એ ઉપર ખાસ કરીને લક્ષ રાખેલું એમ જાણવું નહિં. પરંતુ કાવ્ય-કળાનું હાર્દ સમજવાની સ્વાભાવિક પ્રેરણાથીજ એ ઉપર અનાયાસ લક્ષ રહી રચના થયેલી. અને તેમ થવું ચોગ્યજે. મૂળપદમાં જે રવની આનુપૂર્વા ગોઠવાયલી તે તે પદના બાંધાને ધણું કરીને ગોઠતીજ હોયછે; અથવા આવાં લોકપરિચિત પદોમાં જનમંડળના શ્રવણને નિરંતરનો પરિચય ધણા કાળનો હોવાથી, તે સ્થળે જે રવરચનાનો સંબંધ ગાઢ યર્ષજર્ષ અનુકૂળતા ઉત્પન્ન થઈ હોયછે; તેથી આ સ્થળે જે ‘બારણે’ ને બદલે કોઈ બીજો શબ્દ કર્યો હોત તો નમૂનાના પદથી પરિચિત કાનને કાંઈક ઉદ્ભ્રમ લાગત, અથવા

આ શબ્દ જોટલી અને જેવી ગ્રવણસુખતા તો નજ યાત. આ પદરવતું
દસ્ય સ્વાભાવિક રીતે સમજાવાથીજ નકલનાં પદોમાં ભોજનાનાય અપૂર્વ
માધુર્ય આણી સક્યાછે. આ ટીકા ઉપરનાં સર્વ ઉદાહરણમાં યથાઘટિત
લાગૂ પાડવાનીછે.

“દિન ઉગે વળી સાંઝ પડેરે

વેગે વીતીજાય કાળ.”

મૂળના પદમાં આ કડી છે:—

સાંઝ પડે દિન આથમેરે

માત્રણુ લાવે ફૂલ

શું કરું તારા ફૂલને

મારો પિયુ ગયો મને બૂલ-ભારી જૂમાં.

આ બે શબ્દના અનુકરણવાળી કડિયોમાં કાંઈ પણ સમાન નથી. મૂળ
વિપ્રસંગશૃંગારપર છે, અને નકલ તેથી વિરુદ્ધ શાન્તરસમય છે. પરંતુ તે-
માંનાંજ શબ્દરૂપ અને અર્થરૂપ પણ ઉપાદાન લઈને—તેજ ઉપાદાનથી શૃંગાર-
વિરોધી શાન્તરસનો ઉદ્ભોધ કરવામાં કળા સારી વપરાઈછે, અને ચતુરાઈ
સદગ પણ સારી આવી ગઈછે.

આ પદ ભોજનાનાયની કાવ્યકળાના ખીજ એક સ્વરૂપનું પણ નિદર્શન છે.
જેમ નમૂનાના પદના રવતું અનુકરણ કરવાનું ચાતુર્ય એમનામાં જણાયછે, તેમજ
નમૂનાને અતુકૂળ ભાષા કરવામાં પણ ધણું જાંડુ સ્દાપણ જણાયછે. આજ
ઠેકાણે આ સાધારણ જનસમુદાયને પરિચિત ઢાળમાં પદ રચતાં “લેખની-
નૃસાલથી” ભાષા તો કદીજ ના ચાલવાની; (તેવી ભાષા બણી તો ભોજનાનાય
ઉપદાસયુક્ત તિરસ્કારથીજ જ્ઞેતા;.) પણ ભોજનાનાયનાં ખીજ સંસ્કૃત વૃત્તનાં
તથા તેવાં પદોમાં જેવી છે તેવી પણ પ્રાંઢ ભાષા ભરી હોત તો જરૂર અ-
યોગ્ય સંમેલન યાત અને સુરચિમાં ક્ષતિ યાત. કોઈ કડેશે કે આ તો
કૃત્રિમ અને કાલ્પનિકજ ટીકા છે. પણ સુરચિનું તત્ત્વ તપાસતાં તથા મનુષ્ય-
મનના બંધારણ સાથે એ તત્ત્વના સંબંધનું અન્વીક્ષણ કરતાં જણાઈ આવશે
કે તેમ છેક નથી. અમુક ભાવને અમુકજ રાગરાગિણી અનુકૂળ લાગેછે;
અમુક સમયે અમુકજ રાગરાગિણી મનને રચેછે; અમુક ભાવ, રસ, અર્થને
અમુક પદબંધ સુઘટિત રીતે બેસેછે,—એ સર્વ વાતોમાં પરિચયજન્ય સં-
સ્કારસંબંધનું ખીજ છે ખરું, પણ તેની સાથે એ સંસ્કારનો આરંભ પણ કોઈ

રસિક કલ્પનાથી અનાયાસ ઉદ્ભવત યથેલી સુરચિમાંજ હોવો જોઈએ. અને તે પરિચયજન્ય સંસ્કારસંબંધને આદર આપવો, તેને ક્ષોભ પમાડે એવી રચનાથી દૂર રહેવું, એમાં પણ એક સુરચિનું વિશુદ્ધ સ્વરૂપ તથા હૃદયપણી ગંભીરતા આવી છે. આવી સુરચિને કાલ્પનિક ગણે તો પછી જગતમાંથી યોગ્યાયોગ્યતાના ખીજનોજ ઉચ્છેદ થઈ જાય. લક્ષ્યસમયે પરજિયા ગાય, અથવા મરણપ્રસંગે મંગલગીત ગાય, તો એમાં કાંઈ વાસ્તવિક બાધ છે ? પણ સુરચિનો, યોગ્યાયોગ્યતાનો, બાધ મરપૂર છે. માટે યોગ્યાયોગ્યતાનું તત્ત્વ તો માન્ય હોયુંજ જોઈએ. અને તે થયું તો પછી ઉપરની પદ્યબંધ અને ભાષાના આનુકૂલ્યની ચર્ચા યથા-યાયજ જણાશે.

નમૂનાના પદ્યને આનુકૂળ ભાષા કરવાનું આ એકજ ઉદાહરણ નથી. અન્ય રથે ચર્ચાવિષય થયેલું ધીરાના પદના નમૂનાનું* “અગ્નિની અવિચારી રે પ્રભુની પ્રતિમા માને” એ મથાળાનું પદ પણ સરસ ઉદાહરણ છે. તેમજ પ્રાર્થનામાળાના અંક ૨૧ મામાં દાખલ થયેલું—દયારામના “ચાલ જોલી અલમેલી પ્યારી રાધે” એ પદની ચાલનું—“દયાસિંધુ દીનગંધુ દાસ તારો” એ પદ, તથા તેજ અંકમાં દાખલ કરેલું—દયારામના “કાનુડો કામણુગારો” એ ખીજ પદના દાળનું—“કરણાનજર કરોરે” એમ આદર્ભાતું પદ,—એ પણ ભોજાનાયની કાલ્પકળાના આ સ્વરૂપનાં યોગ્ય ઉદાહરણ છે. એ સ્વરૂપમાં ખીજે અંશ એક એ છે કે સામાન્ય લોકમાં પરિચિત પદ્યબંધમાં મૂકતાં સાદી ભાષા રાખવા જતાં જે ગ્રામ્યતાના ખીજ છેડા તરફ જતા રહેવાનો ભય છે, તે પરિણામ ભોજાનાયે નથી થવા દીધું. સાદાપણું રાખવા છતાં યોગ્ય ગાંભીર્યને અર્થે રહામું વજન રાખનાર કાંઈક ગ્રીહતા અને સાદાઈની વચ્ચે રહેતા શબ્દો,—ગ્રીહ છતાં લોકપરિચિત શબ્દો—લોકને અપરિચિત અને ગ્રીહ છતાં એકવાર દૃષ્ટિ પડતાં અર્થ સુગમ થાય એવા શબ્દો—તથા ધર્મ જેવા વિષયમાં આપ્યા વિના ન ચાલે એવા ગ્રીહ શબ્દો, દાખલ કરી ભાષાને સમતોલ રાખી છે. એ ઉપર કહેલાં ઉદાહરણો તંપાશીને જોવાથી તરત જણાઈ આવશે.

ભોજાનાયનાં કાવ્યો ગ્રીહ શૈલીમાંજ છે, તે ઉપરથી સદજ આનુમાન થાય કે એમને એવી શૈલી તરફજ રુચિ હશે. બહુ અંશે આ વાત ખરી છે. પરંતુ એમનાં જે જે કાવ્યો છે તે ધર્મવિષયક હોવાથી એ વિષયમાં અવશ્યની એવી એ શૈલી આવવીજ જોઈએ, તેથી કરીને એટલા ઉપરથીજ એ રુચિનું

અનુમાન ખાંધવું કોઈકવાર સાહસયુક્ત થાય. પરંતુ એઓના બોલવા વગેરે ઉપરથી માત્રમ પડચુંછે કે ભોળાનાથની રુચિ અગ્રીહ શૈલી તરફ ખડું ન્હોતી. તેમ “દલપતશાળા” ની પદ્યશૈલી તરફ તો એમની સર્વથા અરુચિજ હતી. કવિ દલપતરામને આશરે ચાળીસ વર્ષની પૂર્વે મરહૂમ એ. કે. ટ્રોર્સની સાથે પ્રથમ ઓગખાણ કરાવી એમની ભલામણ કરનાર ભોળાનાથ પોતેજ હતા. તે ઉપરથી આ કાવ્યરુચિમાં વિરોધ આવ્યો એમ સમજવાનું નથી. તે જૂના સમયમાં ભોળાનાથને એ તરેહની શૈલી કદાચ પસંદ હશે, અને એમની વૃદ્ધિશીલ વૃત્તિને અનુસરીને પાછળથી એમની રુચિ સંસ્કાર પામી, એમ થવું અશક્ય નથી.

કવિત્વસંબન્ધી એમની રુચિ ઉત્તમ પંક્તિની હતી તે હવે ઉપર એમનું કવિત્વ દરોઝા પછી વિશેષ કહેવાની જરૂર રહીજ નથી. હાલનાં સખ્યાબંધ “ચીથરિયાં” કાવ્યનાટકાદિક નામધારી લખાણોથી તો ભોળાનાથ કંટાળેજ ખાતા. એવાં લખાણને ઉત્તેજન પોતે સ્વતન્ત્ર રહીને બાગ્યેજ આપ્યું હશે, અને એવું ઉત્તેજન આપનારને એ હસતા. ગુજરાતી યુક્કમિટ્રીના મેમ્બર એ સાત વર્ષ સુધી હતા તે અરસામાં એમણે જે જે પુસ્તકો ઉપર પ્રસંગવશાત્ અભિપ્રાયો આપ્યાછે, તથા ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની વ્યવસ્થાપક મંડળીના સભાસદ તરીકે તથા તે સખ્યા સોસાયટી તરફથી પરીક્ષાએ આવતાં પુસ્તકો વિશે જે અભિપ્રાયો એમણે આપેલાછે, તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાયછે કે એમની સાહિત્યસંબન્ધી રુચિયો કેવી જિયા પ્રકારની હતી. એ સંબન્ધમાં એવાં ચીથરિયાં લખાણોમાથી કોઈને એમણે સ્તુતિનું માન આપ્યું નથી. આના પુરાવામાં છુલાખીરામ ચક્રબાહકૃત “કાવ્યકીસ્તુભ” ઉપરનો એમનો યુક્કમિટ્રીના મેમ્બર તરીકે અભિપ્રાય આપેલો છે તે મૂકીએ તો બસ થાય. પરંતુ એ બધો લાંબો અભિપ્રાય આદિ ઉતારી જગા રોકવા કરતાં એટલુંજ કહીનું તો બસ યરો કે એ પુસ્તકમાં કાંઈ પણ સસ કવિત્વ નથી, ભાષા પણ શિષ્ટ નથી, કવિ દલપતરામનું અનુકરણ કરતાં તેમના ગુણ ન આવતાં દોષજ આવ્યાછે, અને સર્વથા કવિતાપદને લાયક એમાંનાં પદ નથી એવો મત જરા સખ્ત શબ્દોમાં એમણે આપ્યો હતો. આ મતના વાજખી જેરવાજખીપણા વિશે આદિ બોલવું યોગ્ય નથી, પણ એટલું તો કહા વગર નહિ ચાલે કે જિયા પ્રકારની કવિતાથીજ સંતુષ્ટ થનારને એ પદો કવિત્વહીન લાગવાંજ જોઈએ એમાં સંશય નથી.

એમની આ વિષયમાં રુચિના સબન્ધમાં એક ખીજી તરેહની કવિતા વિશે પણ એમનો અભિપ્રાય આ ઠેકાણે જણાવના લાયક છે “વિજયનાણી” નામનું એ જીએ કુદી નીચે પડવા જેવું કરનારું વિચિત્ર કાવ્યસમૂહનું પુસ્તક એમના અભિપ્રાય માટે આવેલું તે ઉપર નીચે પ્રમાણે મતપ્રદર્શન એમણે કર્યું છે —

“વિજયનાણી નામનું પુસ્તક મેં તપાસ્યું

“એ પુસ્તકને વાસ્તે નામાકિત વિદ્વાન શૃદ્ધસ્થાએ ઉત્તમ અભિપ્રાય બતાવ્યો છે એટલે મારા અભિપ્રાયનું વજન કેટલું પડશે તે દુ કહી શકતો નથી પરંતુ કોઈ પણ વિદ્વાન એ મરિતાની રચના ઉપર નિષ્પક્ષપાત રીતે વિચાર કરશે તો એ કવિતા રસિક છે એમ કહેશે નહિ મને યત્કિંચિત્ જ્ઞાન છે તે ઉપરથી મારા વિચારમાં આવે છે કે કવિતાનું ઉપરનું ડોન મોડું છે પણ અદરથી શુષ્ક અને રસ વગરની છે કવિતામાં જે માધુર્ય હોવું જોઈએ તે નથી.

“કવિએ શ્રમ ઘણો કર્યો છે પ્રકરણો ઘણા જ આ લીધા છે પણ તેને વાસ્તે લોકોના મન ઉપર અસર થાય એવી કાવ્યરચના દોવી જોઈએ, પણ તેમ નથી કવિતામાં પોતે પૂર્ણ છે એમ જેના મનમાં આવે તેને પોતાની ખોડ નજર આવતી નથી આ કવિના મનમાં પોતાની અપૂર્ણતા નહિ લાગવાથી પોતે પોતાની મેલેજ પ્રતિસાદપે કેટલુંક લખાણ કર્યું છે

“શૃંગાર રસનું એક પ્રકરણ કર્યું છે તેમાં સધાકૃષ્ણની જરખીતિની કવિતા કરી છે અલાર સુધી આવા હલકી જાતના તથા અનીતિને વધારનાર પુસ્તક કાંઈ થોડા થયા નથી—આ કવિએ પણ દંખાદેખી કરી છે આ પુસ્તકમાં થોડી ઘણી ખૂબી હશે તેને પણ ઢાકી નથી (નાખી ?) પાને (૧) જૂનણા છંદ પણ ચરણમાં માત્રાની ચૂક છે. આવી ચૂક આવા કવિના હાથથી થાય એ આશ્ચર્ય છે

“ખીજી મોગી નવાઈ એ છે કે પડિત ગદ્યનાલજી તા નર્મદાશંકર આદિ શૃદ્ધસ્થાએ એ કવિતા પસંદ કરી છે પણ મારે યથાર્થ મત આપવું જોઈએ મને એ કવિતા ઘણી ફીકી લાગે છે ભાવમાં અલગ્યરમાં ગૌરવમાં ધણીજ અપૂર્ણ છે એટલા બધાની સાથે એની કીમત હદ ઉપરાંત રાખી છે ઉપરના કારણોથી દિલ્લગીર છું કે એ પુસ્તકને ઉત્તેજન આપવાને તથા તેની પ્રત ખરીદ કરવાને મારી સમતિ આપી શકતો નથી ”

તેમજ ખીજી તરફ જેતા ધર્મપરાયણવૃત્તિ પોતાની હતી, નિર્ધનજ શૃંગારને ભોળાનાથ અત કરણથી ધિક્કારતા હતા, તથા દુરાચારને તો સર્વવત

ગણુતા, છતાં સાહિત્યની બાબતમાં યોગ્ય રચને યોગ્ય રસ 'અવશ્યનો' છે, ગ્રામીન ગ્રંથોનું અક્ષત સૌન્દર્ય જાળવવાને માટે વૃથા સદાચારદંભથી તણાઈ જઈ તે ગ્રંથોમાંથી શૃંગારાંશ ઉખેડી કાઢી ગ્રંથોને ફીંદી નાંખવા એ દોષ છે, એ વાત પોતે સંપૂર્ણ રીતે જાણી પોતાના મનમાં એ વિશે દૃઢ આગ્રહ રાખી, પ્રસંગ આવ્યે એવા દંભસદાચારનાં પરિણામો ન થવા એ મયતા; 'પ્રેમ', 'શૃંગાર', ઇત્યાદિક શબ્દોનેજ શત્રુવત્ ગણુનારાઓના સાહિત્યવિનાશક પ્રયત્નોના સામા યુક્તક્રિયા અને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના સંબંધમાં આવતા પ્રસંગોમાં યુદ્ધ કરતા. આ ઉપરથી સાહિત્યમાં એમની ઉત્તમ રચિ જણાયછે તેમજ સર્વ બાબતમાં નિષ્પક્ષપાતપણું પણ જણાયછે. થોડી મુદત ઉપરજ વેણીસંહાર નાટકનું ગુજરાતી ભાષાન્તર ડાયરેક્ટર ઓફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન તરફથી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને હસ્તગત કરવામાં આવ્યું, સારે, મૂળમાંના મૂર્તિપૂજા, શૃંગાર વગેરેના સર્વ અંશ યથાવત્ રાખીને ભાષાન્તર સ્વીકારવું, નહિં તો નહિં એ નિશ્ચય ઉપર સોસાયટીની વ્યવસ્થાપક મંડળીને આજુવામાં જોળાનાયનો સખળ ભાગ હતો. આ માત્ર ધણાંમાંનું એક ઉદાહરણ છે. મૂર્તિપૂજાવિરુદ્ધ પોતાનો મત છતાં,—સાહિત્યનું રહસ્ય જાણવાનું સામર્થ્ય આપનારી સુરચિ તથા શુદ્ધ ન્યાયયુક્તિને લીધેજ આ એમનું આચરણ સંભવી સકયું. અને આ આચરણ બિન મત ધારનાર ઇષ્ટમિત્રોની ક્ષણિક અપ્રીતિ થવાનું જોખમ માથે લઈને પણ એ પકડી રાખતા. એમની સાહિત્યસંબંધે ઉત્તમ રચિનું એક ખીન્નું ઉદાહરણ છે. "God save the Queen" એ ગીતનું તેની તેજ ગીતચાત્રમાં ભાષાન્તર કરવું વગેરે કેટલીક અશક્ય મર્યાદામાં ગુજરાતી ભાષાન્તર કરવાનું દુઃસાહસ રાસત ગોઠતારના અધિપતિ શેઠ કેપુશરો કાબરાજીએ આરંભ્યું અને ભાષાન્તર કર્યું, સારે એ ગીતનું "રક્ષ દેવ કૃપાળ કેસર" એમ આરંભાતું એ ભાષાન્તર શેઠ ખેડુરામજી મલ્લખારીએ જોળાનાય ઉપર અભિપ્રાયને માટે મોકલ્યું. અંગ્રેજી ગાનપદ્ધતિ અને ભારતીય ગાનપદ્ધતિ એ બે વચ્ચે ગમે એટલું સાદૃશ્ય હશે તોપણ બેદના અંશ એટલા બધા છે કે એ પદ્ધતિ પ્રમાણેનું આ ગીત ગુજરાતીમાં પણ તેજ પદ્ધતિમાં રાખી બનાવવું એ હવામાં બાચકા બરવા જેવું છે, તેમ એવી એવી અશક્ય મર્યાદામાં રહીને પણ કરેલું "રક્ષ દેવ કૃપાળ કેસર" એ ગીત અનેક ભાષાદોષોથી તથા રસદોષોથી ભરેલું છે, એ સર્વ વાત જોળાનાયે જોઈ તેને અનુસરીને પોતાનો અભિપ્રાય એમણે લખી મોકલ્યો. અને એમને અભિપ્રાય તત્ત્વદૃષ્ટિએ જોતાં સુરચિને અનુસરીનેજ હતો એ, એ ગીતની

લોકપ્રિય થવામાં નિષ્ફળતાથી અને હાલ એ ગીત બાળેજ કોઈ જાણતું પણ હશે એ વાતથી સપ્રમાણ થાય છે. એમના અભિપ્રાયવાળો પત્ર પરિશિષ્ટ (જ) માં મૂક્યો છે.

લોજાનાથની સાહિત્યસંબંધી રચિ વિશે બોલતાં આટલું એક દહેતું ઉચિત છે. શબ્દાલંકાર વિશેષ, અને અર્થાલંકાર કવિત્વદર્શક એવા નહિ— એ ગુણોથી ભરેલી વ્રજભાષાની કવિતાનો બહુ અંશે સમુદાય છે. તે તરફ લોજાનાથ એક સમયે પ્રીતિથી જોતા હતા. પરંતુ એમની સ્વભાવશુદ્ધ સુરચિત્તે એ અંદરથી પ્રતિકૂળ હોવાથી, બાળપણના અભ્યાસકાળમાં પડેલી મોહની છાપ કાળે કરીને જતી રહી હતી. પોતાને પ્રિય આદર્શનું પોતાના કાર્યમાં મનુષ્ય અનુકરણ કરે છે એ ન્યાયથી તપાસતાં, લોજાનાથે પોતાનાં એકે કાવ્યમાં ભાષાકાવ્યના ખાસ દોષો જે છે તે નથી આપ્યા એજ એમની રચિ એ વિરુદ્ધ હોવાનું સબળ પ્રમાણ છે.

લોજાનાથની સાહિત્યરુચિયોનું મૂળ સ્વભાવલક્ષ્ય સુરચિત્તમાં તો છે જ. પરંતુ સંસ્કારક સાધનોથી એ રુચિયો વધારે દીપ્તિ પામેલી હતી. સંસ્કૃત ક્ષારસી ભાષાના ઉત્તમ કાવ્યગ્રંથોનો અભ્યાસ એ એ સાધનમાંનું એક હતું. તેમજ સાહિત્યશાસ્ત્રના ગ્રંથોનું પણ એમણે સારું અવલોકન કર્યું જણાય છે. ઈ. સ. ૧૮૬૮ ના અરસામાં “રસતરંગિણી”નું ભાષાન્તર ગુજરાતીમાં કરવાનો આરંભ લોજાનાથે કર્યો જણાય છે. એ યોડો આરંભ યઈ અપૂર્ણ રહ્યું છે તેથી તેના ગુણદોષનું તોલ કરવું અશક્ય છે, પણ એ ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે આ સાહિત્યશાસ્ત્રના ગ્રંથાદિનું અવલોકન તે પણ એમની સુરચિત્તના બંધારણમાં ઉપકારક સાધન હતું.

અત્યાર સુધી લોજાનાથનાં પદ વિશેજ ચર્ચા ચલાવી. એમનાં ગદ્ય લખાણો વિશે પણ થોડુંએક બોલવું યોગ્ય છે. ગદ્યનાં લખાણ એમનાં પદ જેટલાં નથી. પણ જેટલાં છે તેટલાં પણ એમની નિરંતરની ગંભીર, પ્રૌઢ, મધુર શૈલીમાંજ લખાયેલાં છે. એમનું જૂના સમયનું ગદ્ય પછે ભાગે એમનાં રોજકામમાં છે. એ સમયનાં એમનાં લખાણની શબ્દશુદ્ધિસંબંધી ખામી વિશે ઉપર કહ્યું છે. તે બાદ કરતાં બાપા સરળ, સાદી, બહુધા વ્યાકરણદોષરહિત, આકર્ષકરહિત,—રોજકામમાં જેની સ્વાભાવિક સંભવે તેવી—છે. પાછલાં પ્રકરણોમાં એ રોજકામમાંથી અગત્યના ઉતારા આપેલા છે તે ઉપરથી આ વાત જણાશે. પરંતુ ગંભીર વિષયો ઉપર વિધિપૂર્વક લખાણ એમણે કર્યું છે તેમાં તો વિષયાનુકૂલ પ્રૌઢયુક્તજ શૈલી છે. “પ્રાર્થનામાળા” માં પ્રત્યેક અંકમાં ગદ્યાત્મક

પ્રાર્થનાઓ છે તે સર્વે-એ ચાર બાદ કરતા-એમની કલમથી લખાયલી છે એ જોવાથી જણાશે કે એ સરકૃતમય સૈની છતા કિનારા-વચથી મુક્ત, પ્રૌઢ છતા આડમરરહિત-ટૂકામાં “તશ્યુમિયા” સૈની લખનારા કેટલાક આધુનિક લેખકોની “અગ્રેહ-સરકૃત-ગુજગતી” થી વિરહ-એમના નિર્મન, સાદા, પણ બળ્ય શરીરના દેખાવને પ્રતિરૂપજ, -ભાષાસૈની છે

છ સ ૧૮૮૪-૮૫ ની સાનમાનું એમનું એક ગદ્ય આ છે:—

“રાવ બહાદુર ગોપાળરાવ હરિ તથા રાજશ્રી સવિતાનારાયણની વચ્ચે ચાતેલા વાદમાં કોનો પક્ષ સત્ય છે એ વિષે આત્માર સુધિ કોઈ બોલ્યું નથી. નવીન વિચારના સુશિક્ષિત લોકો આ બાબત બેદરકાર રહેતા હોય એમ જણાય છે દેશનું કલ્યાણ થાય, લોકોની સ્થિતિ સુધરે અને અબલા દુખિત સ્ત્રીઓના દુખનું નિવારણ થાય, એવા ઉપદેશ કરીને લોકોને સન્માર્ગે વાગે એવા દયાનુ મહાત્માનો પ્રાદુર્ભાવ થાય ત્યારે જ આ ભારતવર્ષવાસી આર્યપ્રજાનો ઉત્કર્ષ થાય પરંતુ ત્યા સુધી વાટ જોવી તે અને યથાર્થ વિચાર સમજનામાં હોય તે બહાર ન પાડતા મુગા બેશી રહેવું એ ઘટિત નથી. માટે ચાતેલા વાદ વિષે મારો યથામતિ વિચાર બતાવું છું”

પુનર્વિવાહ સશાસ્ત્ર કે અશાસ્ત્ર છે એ વિષય ઉપર આ બે ગૃહસ્થો વચ્ચે ચાતેલો વાદ આર્યજ્ઞાનવર્ધક માસિક પત્રમાં છપાયેો હતો તે ઉપર રા ગોપાળરાન તરફથી માગણી થવાથી સોજાનાયે પોતાનો અભિપ્રાય લખે તેનો હસ્તનેખ છે તેમાંથી આ ઉતારો છે આખો લેખ આખીને આ સ્થળ રોકવું ઉચિત નથી તેથી આટલો ઉતારો જ આખીને વધારે ઉતારો પાછળ પરિશિષ્ટ (સ) માં આપ્યો છે તે ઉપરથી એમની વાણીની પ્રૌઢિ અને સરળ અશ અદ્ભુત રીતે સમિશ્ર કરવાની ખૂબી જણાશે

બ્લેર (Blair) ના ઉપદેશ (Sermons) માંથી એક “વિપત્તિ ઉપર ધર્મની અસર” એ વિષયના ઉપદેશનું ભાવાન્તર સોજાનાયનું કરેલું છે તેનો હસ્તનેખ છે તેની નકલ પાછળ પરિશિષ્ટ (ટ) માં મૂકી છે. એમાંથી માત્ર એક ઉતારો તમૂના તરીકે નીચે મૂક્યો છે તે ઉપરથી ભાષા વિશે કાંઈક અનુ-માન થશે

“ધર્મનિષ્ઠાની આટલી બધી પ્રશસા કરી છે તે વાજબી છે કિંવા ધી રીતે તેનો આપણે વિચાર કરીયે. ને તે સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે માટે સકટ સમયે ધર્મનિષ્ઠ તથા સદાચારી માણુમ અને તેથી ઉનટા એટલે દુરાચારી માણુસના

મનની સ્થિતિની તુલના કરીયે. સંકટ સમયે ધર્મનિષ્ઠ માણસને સમાધાન એટલા ઉપરથી થાયછે કે તેમનું પાછલું આચરણ શુદ્ધ તથા દોષરહિત હતું એવો તેના મનમાં વિચાર ઉત્પન્ન થઈને મન શાંત રહેછે; પરંતુ તેથી વિપરીત માણસોનો જુદોજ પ્રકાર થાયછે. પોતાના પૂરા દોરના વખતમાં વૈભવના મદમાં તથા સંપત્તિથી પ્રાપ્ત થનારા સૌખ્યાનંદમાં જુડેલા હોયછે તેથી અંતર્દોષ (conscience) ના સૌમ્ય ઉપદેશ તરફ તેટલો લક્ષ આપતો (તા?) નથી. કામધંધામાં ચકચૂર અથવા એશઆરામમાં જરપૂર ઝૂંપી ગયેલા હોવાથી ગંભીર વિચાર અને અંતઃસ્ફોર્તિનો અંતઃકરણમાં બોધ મળી શકતો નથી. ”

આ ભાષાન્તર એમણે રાખ્દશઃ કર્યું નથી. પરંતુ તાત્પર્યાનુસાર કર્યુંછે. અને આખા ઉપદેશનું પુરું પણું કર્યું નથી. એનું મથાળું “ધર્મનિષ્ઠ થકી સમાધાન” એનું રાખ્યુંછે. ભોજાનાથની ગદ્ય કૃતિઓમાં કેટલીક વિશે કહેવું રહી ગયુંછે. ઈ. સ. ૧૮૭૦ માં રા. સા. મહીપતરામના ઇંગ્લાડના પ્રવાસ-થી ઉત્પન્ન થયેલી નાગરી નાલની તકરારને સંબંધે “સસવિવેક” નામે એક પુસ્તક શિક્ષાછાપમાં અમદાવાદમાં છપાયું હતું. આમાં ભોજાનાથનો હાથ હતો એમ માનવાને કારણ છે. પરંતુ ગદ્યભાગમાં કોઇ પર્યાયનો પણ વિશેષ હાથ છે એમ એ ભાષા ઉપરથી જણાયછે. પદ્મવાદી પુસ્તક છતાં વાસ્તવિક સસ એ પદ્મ તરફ હોવાને લીધે, તથા વિષયનું ચાલન સખળ રીતે કરવાથી, એમાંની તકરારો સસુક્તિક, અનુત્તર, અને સખળ રીતે, લખાઈછે.

ઈ. સ. ૧૮૭૪ માં “એકેશ્વરી અનુદાનપદ્ધતિ” — એટલે મૂર્તિપૂજા વગેરે બહેમી ક્રિયાઓ ન માનનારાઓને અનુકૂળ લગાદિક સર્વ વિધિની પદ્ધતિ અમદાવાદપ્રાર્થનાસમાજ તરફથી સંસ્કૃતમાં છપાઈ હતી તેમાં આરંભમાં ઉપોદ્ધાતગુજરાતીમાં લખેલો ભોજાનાથની કૃતિ છે. પુસ્તક છપાતાં છાપનારની ચૂકો મુદ્દલ સુધરાઈ જણાતી નથી, અને ૧૮૭૪ ની એમની બીજી રથજે ભાષા સારી જોવામાં આવીછે તેથી આ ઉપોદ્ધાતમાં ભાષાદોષનો ઘણો ભાગ છાપનારના ઉપરજ નશે. આ પદ્ધતિનું પ્રયોજન માત્ર એમાં બતાવ્યું છે.

ઈ. સ. ૧૮૭૫ માં — રા. દાદોળા પાંડુરંગે મરાઠીમાં રચેલા “ધર્મ-વિવેચન” નામના પુસ્તકનું ભાષાન્તર ભોજાનાથે કરેલું પ્રગટ થયેલુંછે. ભાષાન્તર કરનાર “એક જગજ્જનહિતેચ્છુ” એમજ રાખ્યુંછે. નામ પોતાનું આપ્યું નથી. પણ ભોજાનાથનીજ કૃતિ એ છે એમાં સંશય નથી. એમના કાગળો અને એમનું કુટુંબમંડળ તથા મિત્રમંડળ, એજ પુરાવો કરેછે. મૂળ

મરાઠીનું ભાષાન્તર ધણીજ ઉત્તમ ભાષાશૈલીમાં થયું છે. હાલ એ પુસ્તકની પ્રતો થોડીજ રહી હશે. સલધર્મના નિર્ણયો વિશે સખળ ચર્ચા જોવી હોય તે પુરુષે આ પુસ્તક અવશ્ય વાંચવા લાયક છે.

ઉપર કહેલું “સલવિવેક” નું પુસ્તક લખાયું તે પહેલાં આશરે એક વર્ષ ઉપર એટલે ઈ. સ. ૧૮૬૯ માં .સોળાનાયે એજ વિષયને સંબંધે “નાગરમિત્ર” નામે પુસ્તક લખ્યું છે. એમની ગદ્યશૈલી આ ન્હાના પુસ્તકમાં સખળ રીતે દીપી નીકળી છે. એ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું છે કે નહિ તે વિશે સંશય છે. પણ અંતેલએલો લલિતછંદ અપૂર્ણ છે તેથી તથા એની પ્રસ્તાવના-માંના કેટલાક શબ્દો ઉપરથી જણાય છે કે એ પ્રગટ થવું કરીને નહિ થયું હોય. પ્રસ્તાવના ઉપરથી જણાય છે કે એને એક કરતાં વધારે અંકમાં પ્રગટ કરવાનો મૂળ ધરાદો હતો. એ પુસ્તકનો ઉદ્દેશ તથા તેની રચના એ પ્રસ્તાવના જોવાથી જણાઈ આવશે, તેથી એ પ્રસ્તાવના પરિશિષ્ટ (ઠ) માં મૂકી છે. પ્રથમ આ ઠેકાણે આ ન્હાના પુસ્તકમાંથી એક બે ઉતારા આપ્યાથી એ શૈલીનું યથાર્થ જ્ઞાન થશે.

“ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે કે સમયાનુસાર નિયમોનો ફેરફાર થતો આવે છે. મનુ યાગવલ્ક્ય આદિ સ્મૃતિયોમાં, સિંધ દેશમાં તથા મ્હેલ દેશમાં જવાનો નિષેધ ઠર્યો નથી. યાગવલ્ક્યસ્મૃતિની મિતાક્ષર ટીકામાં દેવલ-ઋષિનું વચન લખ્યું છે. પણ તે મૂળ સ્મૃતિકારે એ વાત કોઇ ઠેકાણે લખી નથી. સ્મૃતિકાર કોઇ વાંતનો નિષેધ કરે છે તેમાં કોઇ કારણુ તો હોય છે. દેવલ ઋષિયે આજ્ઞા કીધી કે આટલા દેશમાં જવું નહી. હવે તે સમયે તે આજ્ઞા નિષ્કારણિક ન્હોતી. આ દેશમાં મુસલમાન લોકોનો મોટો જુલમ હતો. હિંદુઓને બળાત્કારે વટલાવતા હતા. તેમની જીવોને પકડી જઈને ધર્મબ્રહ્મ કરતા હતા. એ વાત એ સ્મૃતિ ઉપરથી પણ સ્પષ્ટ જણાય છે. બ્રાહ્મણોની જીને મ્હેલ બળાત્કારથી પકડી બંધ અને તેની સાથે સંભોગ તથા મોજન-વ્યવહાર કરે તો અમુક પ્રાવશિત કરવાથી તેઓની શુદ્ધિ થાય છે, એવાં ધણાં વચનો એ સ્મૃતિમાં લખ્યાં છે. એ ઉપરથી એમ અતુમાન થઈ સકે છે કે આ દેશમાં યવનોનો પહેલ વહેલો પ્રવેશ થયો તે સમયે દેશની સ્થિતિ એવી હતી કે એ સ્મૃતિની અગત્ય હતી, પણ હવડાનો સમય બદલાઈ ગયો, ઇંગ્લેન્ડ રાજ્યના ન્યાયછત્ર નીચે જે દેશો છે ત્યાં જવાથી ધર્મબ્રહ્મ થવાનો બંધ મુદ્દલ રહ્યો નથી, માટે યદપિ એ સ્મૃતિના માત્ર વાચ્યાર્થ ઉપરથી તો ઇંગ્લાંડને મ્હેલ

દેશ કહીયે તો કહેનાય, અને સાહા જનારને પુનઃ સરખાર ગ્રામ થાય પરંતુ એ વચનના હેતુ ઉપર લક્ષ્યપૂર્વક નિચાર કરીયે તો હવડાના સમયમા ઇંગ્લાડ દેશમા જનારને પુનઃ સરકાર કરાવવાની માગ રીતે અગત્ય જણાતી નથી નિષિદ્ધ દેશમા જવાનો અટકાવ કરવાનો સ્મૃતિકારનો મુખ્ય હેતુ મેલેલો સોડો જીલમથી ધર્મભ્રષ્ટ કરતા હતા તેટલા માટે હતો. પણ તે હવે ભય રહ્યો નથી કેવન ક્રાપિરે નિષિદ્ધ કરેલા દેશમા જવાની સૈકડો વર્ષથી રૂઢી પડી ગઈ છે, માટે ધર્મ, ન્યાય, અને રૂઢી પ્રમાણે ઇંગ્લાડ જનાર પ્રાયશ્ચિત્ત કરે તો પણ જાતિભ્રષ્ટ થતો નથી. સોડોનું મેલું અજ્ઞાન તથા અવિચારપણું છે સ્મૃતિ નિષિદ્ધ ખીજ દેશમા જનાર દૂષિત ન થાય અને માત્ર ઇંગ્લાડને માથેજ બધું પાપ ઢોલી પાડયું છે એ ઇંગ્લાડ જનાર જાતિભ્રષ્ટ થાય તો સિંધ આદિ નિષિદ્ધ દેશમા જનાર પણ જરૂર જાતિભ્રષ્ટ થાય અને તે પુનઃ સરખાર કીધા વીના ન્યાતમા આવી સકે નહી, પણ ઘણી દીનગીરીની વાત છે કે આ વિવેક નાગરોમા નીતિમાન મનુષ્યો પણ બૂલી ગયા છે.”

એક ખીજ સ્થળમાથી ઉતારો લખ્યે —

“હે નાગર મિત્રો, કુસપથી કતેશ વધે છે કતેશ વધવાથી બુદ્ધિભ્રમ થાય છે બુદ્ધિભ્રમ થવાથી મોહોટો વિનાશ થાય છે —

“હે નાગર મિત્રો, તમે પોતાની હાનિ પોતાને હાથે શા વાસ્તે કરો છો ? જેઓની સાથે કાંઈ રનેહ સગપણુ નથી, જેઓની સાથે કન્યાવ્યવહાર નથી, જેઓ તમારા શુભેચ્છુ તથા સુખદુઃખના ભાગી નથી, તેઓની સાથે સબધ રાખી રહ્યા છો અને સગાસબધીનો ત્યાગ કરો છો.

“હે નાગર મિત્રો, હજી વિચાર કરવાનો સમય છે—ગયેલો સમય કદી હાથ આવવાનો નથી—હે પ્રિયમિત્રો, ભાઈઓ, તથા રનેહીયો—ઈશ્વર ન કરે ને ને આ કલેશરૂપી વૃક્ષનું મૂળ મોહયયુ તો તેની ડાનીઓ વશપરપરા વૃદ્ધી પામી પરિણામે રનેહપાશ છૂંતી જશે માટે એ નાશકારક પરિણામનો અટકાવ કરવાનો સુચ તથા વિવેકી જનોએ ધણો ઉતાવળથી વિચાર કરવો ધટે છે.

“હે નાગર મિત્રો આ સસાર સ્વપ્નવત્ છે આપણો દેહ નાગવત તથા કાણુમયુર છે આપણે મિથ્યા મોહ મમત, તથા અભિમાન રાખી, કેવન કર્મનધન થઈયે છીયે મનુષ્યજાતિ ઉપર એક ખીજએ પરસ્પર પ્રીતી રાખી અન્યોઅન્ય સહાય થવું એજ આપણો મુખ્ય ધર્મ છે તેથી વિરુદ્ધ આવરણુ ચાલવાથી આપણે ઈશ્વરની આગ્રા તોડીયે છીયે કાન્યક માથે બમે છે સસારમા સારી કે ખોટી કીર્તિ રહેવાની છે, આ દુનીયામા આપણે યોગ

દીવસના મુસાફર છીએ, પશુઓને પણ પોતાના સ્વભાવિ ઉપર પ્રીતી હોય છે. માટે આપણે આપણા સ્વભાવિ ઉપરથી પ્રીતી ઉઠાવી દેઇએ તો પશુ કરતાં પણ આપણે નીચ કહેવાઇએ; અને ઈશ્વરના મોટા અપરાધી થઈએ છીએ, દુષ્કર્મનાં માઠાં ફલ ભોગવવા પીળું કોષ આપણી સાથે આવનાર નથી, આપણે પોતાનેજ ભોગવવાં પડશે.—

“માટે હે આર્યવર્થ્ય નાગર મિત્રો, અંતે એટલીજ વિનયપૂર્વક વિનમિ છે કે, તમે ધર્મશાસ્ત્રને તથા તમારા વૃદ્ધોના નામને તથા પ્રાચીન રીતોને માન આપી તમારામાંથી કુસંપના વૃક્ષને જડથી ઉખેડી નાંખો. તમારા ન્યાતીલાને તમારા બાંકુવત્ ગણો. કોષ મનુષ્યને જન્મ સુધી અરાખ કરવાના દુષ્ટ સંકલ્પે મનમાંથી કાઢાડી નાંખો—આપણા ન્યાતભાઈઓના એક બીજાના સુખદુઃખના ભાગી થાઓ. દવડાં તથા આગલ ઉપર આપણી પ્રજાનું કલ્યાણ તથા અભ્યુદય થવાના રૂઢ તથા ઉત્તમ માર્ગનો વિચાર કરી તે સિદ્ધ થવાનો સુઉદ્યોગ તથા સદુપાય કરવામાં તત્પર થાઓ.—

“શેવટ ઈશ્વર પાસે એટલું માગવું છે કે નાગર મિત્રોના મન ઉપર અંધકાર તથા અજ્ઞાન વ્યાપ્ત થયું છે તે દૂર થઈ તેઓનાં ચિત્તમાં સદ્વિચારના પ્રકાશકીર્ણો ઉદય પામે. તથાસ્તુ.”

આ ઉતારાઓ ઉપરથી આ પુસ્તકની સોલસાઢ વાણી તથા સંખ્યા શૈલીનું ઠાંઠું સ્વરૂપ જણાશે. જીજ્ઞવા શબ્દદોષ બાદ કરતાં આ લખાણ એ એક સરલ પ્રૌઢ શૈલીનો, અનુત્તર વાદ્યુક્તિનો, અને ભાવભેર કરેલી સંબોધનવાણીનો, અસાધારણ નમૂનો છે. “સલવિવેક” માં જે કોષ કોષ સ્થળે ઉપદાસની તોછઠાઈ આવી છે (જેને માટે ભોળાનાથને જવાબદાર ગણતાં આચકો ખાવાનું છે, શાથી કે એમાં એવાં વચનના શૌકીન સુરતી ગૃહસ્થોનો પણ હાથ હતો),—તે તોછઠાઈનો આ “નાગરમિત્ર” માં કોષ પણ સ્થળે છાંટો પણ નથી અને ગંભીરતા સર્વત્ર પસરી રહેલી છે. કેટલેક સ્થળે કટુ વચનો છે પણ તે કોષ ગંભીર, સલપ્રિય, દિતૈષી, મદ્દાપુરુષના મુખમાંથી નિકળે એવાં છે. “સલવિવેક” માં જે વાદકોટિયો છે તેવીજ આમાં છે, પણ વધારે સંખળ, વધારે સવિસ્તર, વધારે અસર થાય એમ લખાયલી છે. તેમજ આ પુસ્તક ઉપરથી ભોળાનાથનાં ધર્મશાસ્ત્રની જૂમિમાં વિશાળ અવલોકન તથા શોધ જણાઈ આવે છે, તેમજ સારાસારનું તોલન કરી તેના નિર્ણયને હસ્તામલકવત્ દેખાડી આપવાની અદ્ભુત શક્તિ જણાઈ આવે છે. તેની સાથે

આમાં એ મહાપુરુષની ઉદાર બુદ્ધિ રચે રચે બાસિત થાયછે. દ્રુકમાં એટલુંજ કે કાગલિશેષપર વિષયનું છનાં, ચિરસ્થાયી ગુણોવાળું આ પુસ્તક એકલુંજ ભોજાનાથને ગદના એક સળગ અને અસાધારણ લેખકની પદવી આપી સકે એવુંછે, અને તેથીજ એ પુસ્તક પ્રગટ થતું વિશેષ ઘટ છે.

અસાર સૂધી સુખ્યત્વે કરીને ભોજાનાથનાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં લખાણો વિશે આપણે તપાસ કરી. માત્ર એમાં અપવાદ થોડાક આવ્યાછે. ઉપર કેટલાંક જૂની વખતનાં અંગ્રાની સ્તુતિ વગેરેનાં પદો, ઈશ્વરપ્રાર્થનાનાં એ ચાર પદો, તથા હમણાંજ ઉપર ગયેલાં ગદ્યો—એ અપ્રસિદ્ધમાંનાં છે. આ શિવાય ઉપર એક રચણે “સૂચવેલાં બંગાળી બજનોનાં ભાષાન્તરાદિક જો કે પ્રસંગે પ્રસંગે છૂટક છપાયાંછે, તોપણ એકત્ર થઈ પુસ્તકાકારમાં હજી પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યાંજ નથી. તેમજ “અભંગમાળા” કરીને ૨૫૧ અભંગ (પ્રત્યેકમાં આશરે સરાસરી ૮ કડીવાળા) ધર્મવિષયના તથા ખીજ વિષયના પણ હસ્તલિખિત રૂપમાં હજી છે. તે શિવાય “પ્રાર્થનામાળા” માં ન સમાવેલાં પણ કેટલાંક પદ હશે. વળી નાગરોનો ઇતિહાસ લખવાને ઈ. સ. ૧૮૭૧ માં સામગ્રી સચિત કરીને ટિપ્પણ કરી રાખેલાછે, પણ તે પરિપૂર્ણ રૂપમાં નથી આવ્યું એટલે તે વિશે બોલતું કંઠણ છે. તેમજ પોતાના પિતા સારાભાઈનું જીવનચરિત્ર, છપાવવાના ઇરાદાથી લખી તૈયાર કરેલું, હસ્તલેખમાં હજી છે. પ્રાર્થનાસમાજમાં આપેલા ઉપદેશો, તથા ત્યાંજ વાચેલાં વ્રતાદિકની કથા તથા વિધિનાં ભાષાંતરો,— તે વિશે પોતાના અભિપ્રાયસહિત, હસ્તલેખમાં હજી છે. એમનાં ગદ્યપદાત્મક લખાણો પ્રગટ થયેલાં અને ન થયેલાંની એક યાદી પરિશિષ્ટ (ક) માં આપીછે. પણ તેમાંનાં કેટલાંક વિશે આ ટેકાણે થોડુંક કહેવું ઉચિત જણાયછે. નિશ્ચયાત્મક તારીખ જણાતી નથી, પણ ૧૮૬૦ પૂર્વે લાંબી મુદત ઉપર “વિદ્યાપ્રકાશ” નામે કાંઈક પુસ્તક લખવાનો એમણે આરંભ કર્યો હતો. એ ગ્રંથનાં વિભાગ તથા રચનાની પૂર્વકલ્પના એક કાગળ ઉપર કરીને લખેલાં હાલ છે. એ ગ્રંથ થયો નહિ એટલે એ વિશે એટલુંજ કહેવું બસ છે કે એ વાત શોચનીય છે. તેમજ લાંચ વિશે નિબંધ પણ એમણે આરંભેલો જણાયછે. વળી “વિદ્યા તથા અક્ષરશાસ્ત્ર” એ મથાળાથી કોઈક કેગવણી વિશેના અંગ્રેજી પુસ્તકનું ભાષાન્તર કરવાનો પણ પ્રયત્ન જણાયછે. આ સર્વ અદ્યાપિ અપ્રસિદ્ધ લખાણોનો સમુદાય વાચકવર્ગની આગળ મૂર્તરૂપમાં મુકાયા

પટેના કાઠ પણ સરિસ્તર વિવેચન આપી નીરસતા કરવી ઉચિત નથી, અને તેથી ફળ પણ નથી; પરંતુ આ ઉપરથી એટલું જણાઈ આવશે કે ભોજાનાયની પ્રવૃત્તિ અસક્તથીજ વિધાવિનોદતરફ ઘણી હતી અને ઉપરની ચર્ચામા પ્રસંગવશાત્ જે જે લખાણો આપી ભાષા કવિત્વ વગેરે વિશે કહ્યું છે તે બસ છે.

આટલું ચિરસ્થાથી ગુણનું લખાણ તથા પ્રાચીન નવીન વિદ્યાના સમ્ભર સુપરિસ્કૃટ દર્શાવનારી ગદ્યપદ્યાત્મક રચનાઓ કેવળ સ્વાભાવિક બુદ્ધિદાનને બળેજ ઉત્પન્ન થયેલા એમ મનાવજ નહિ. નૈસર્ગિકી પ્રતિભા તો મલ્લમા અવસ્થજ છે અને તે ભોજાનાયમા હતી તે ઉપરની ચર્ચાથી સુઘ જનોને જણાશે અને તે પ્રતિભાનું માનમગ્નાસ્માનુકૂલ કારણ પણ એમના પૂર્વજની વિદ્વતામા આપણે ઉપર જોયું પરંતુ કાવ્યોદ્ભવના દેવ-વપમાના બાકીના બે—બહુ નિર્ભર શ્રુત, તથા અભ્યાસ—તે પણ ભોજાનાયમા હતા. અંગ્રેજી, સંસ્કૃત, હારસી, મરાઠી, એ ભાષાઓનું એમના જમાનાના પુરોને પ્રસસનીય જ્ઞાન એમણે સપાદન કર્યું હતું એમ પાછળ કહ્યું છે. આ સ્થળે વિશેષ એટલું કહેવાનું છે કે ફારસી સિવાય એ બધી ભાષાઓમા મુખ્યત્વે કરીને ધર્મસખની પુસ્તકોનું વિશેષ પશ્ચિમી નન એમણે કર્યું હતું તે એમને અનુકૂળ કાવ્ય રચનામા વિશેષ ઉપયોગી થઈ પડ્યું આખી જિંદગીમા એમણે જ્ઞાનવૃદ્ધિને અર્થે એવા એવા પુસ્તકોનો અભ્યાસ નિરતર ચાલુ રાખ્યો હતો અને તેથીજ કરીને એક પણ શાળા નહિ એવા વખતમા જન્મ પામ્યા છતાં નવા જમાનામા આ નવીન ઉત્કર્ષના પ્રકાશથી અજાણ ન બન્ય એવી જ્ઞાનસપ્તિ એમણે સિદ્ધ કરી.

એ સપ્તિનું ફળ—ચિરસ્થામિની કીર્તિ રાખનાર એટલુંજ નહિ, પણ અનેક પ્રજાપરપરાને સન્માર્ગસૂચક શુદ્ધ કવિત્વનો બહાર—આ મહાપુરુષ એમની પાછળ મૂકી ગયા છે અને એવી આશા રાખવી અનુચિત નહિ ગણાય કે—ટેટલાક લઘુદૃષ્ટિવાળા ધારે છે ને ધ્રુવે છે તેમ દેશી ભાષાઓના લઘુ ઓત દેશાભિમાની વિદ્વાનોના મેદમડળથી નિરતર વૃદ્ધિ પામી સખગ નદીરૂપ ધારણ ન કરતા પાશ્ચાત્ય ભાષાના નિશાળ મહાનદમા નિમમ્ન થઈ હુમ્મ થઈ જવાના એમ જો નહિ બને (આ બનવું બહુ અશક્યજ છે),—તો બધા સૂધી મધુર ગુર્જર ભાષા જીવત રહેશે ત્યાં સૂધી પ્રાર્થનાસમાજના સ્થાપક, પ્રવર્તક, પ્રચાતક, અને તેને મન શક્તિ સમર્પણ કરતા અદ્વૈત કવિતાના ઉત્પાદક ભોજાનાય સારાભાઈના શુદ્ધ, પ્રૌઢ, મધુરવાણીમા આવિભાવ પામેના, ગભીર અર્થવિચારથી ગર્ભિત કાવ્યો લોકપ્રિય રહી લોકોના આનંદમા, સુખમા, આસ્વાસનમા વૃદ્ધિ કરતા રહેશે.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

અવસાન.

ભોજાનાથના જીવનચરિતના આ અંત્યપ્રકરણમાં એમના અમૂલ્ય જીવિતના અંતનું વર્ણન થશે.

ભોજાનાથના મૃત્યુથી ગુજરાત સમસ્તને એક પ્રકારનું મોટું નુકસાન થયું છે એ વિશે પરિશિષ્ટ (ક) નું અવલોકન કર્યાંથી ખાતરી થશે. એમણે જે જે મહા કૃત્યનો આરંભ કર્યો છે તે સર્વના પ્રવાહમાં એમના મરણથી સ્તબ્ધતા થઈ છે. અમદાવાદમાં દેશોત્થિતનું મોટું કાર્ય, જેમાં એ અગ્રેસર હતા, તે હાલ નિરસ્ત જેવું લાગે છે. એમના મરણથી અમદાવાદની ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને તથા અમદાવાદપ્રાર્થનાસમાજને જેટલી હાનિ છે તેટલી બીજા કોઈને નથી.

વિશેષે કરીને પ્રાર્થનાસમાજના પક્ષનો તો એક મહાન સ્તંભ તૂટી પડ્યો છે. મુંબાઈ અને અમદાવાદની પ્રાર્થનાસમાજોએ આ શોચનીય પ્રસંગે વિશેષ સભામાં આ મહાપુરુષના આત્માના કલ્યાણાર્થે પ્રાર્થનાઓ કરી હતી. અમદાવાદની સમાજે એમનાં સંતાનોને અનુશોચનપત્ર* લખીને ભોજાનાથે સમાજને કરેલી અપૂર્વ સેવાની કૃતજ્ઞતા વિશેષ રીતે દર્શાવી હતી. શ્રીશિક્ષણના વિષયને એમની તર્ફનું ઉત્તેજન બંધ થયાથી નુકસાન છે. તેમજ બાળવિવાહપ્રતિબંધ તથા વિધવાવિવાહપ્રચારનાં મહાકૃત્યો વિશે અર્થ તથા તે સભાઓને ઉત્તમ દશામાં લાવવાના પ્રયત્ન વગેરે સર્વ કાર્ય હાલમાં મંદ થઈ ગયાં છે. તે સર્વ જડતા એમના મરણથીજ થઈ છે એમ નથી;—તોફાનું સાંસારિક બાબતો કરતાં હાલમાં રાજકીય પ્રકરણ ઉપર વધારે લક્ષ લાગ્યું છે તે પણ એક કારણ છે. પરંતુ આવે સમયે પણ એ ઉત્સાહશીલ મહાપુરુષ હયાત હોત તો સાંસારિક તથા ધાર્મિક સુધારા જેવા દેખીતા નીરસ વિષયોને પણ રસમય કરી સકત. પૃથ્વી ઉપર એ એક દસકો વધારે રહ્યા હોત તો અમદાવાદને તથા ગુર્જર પ્રાંતને વધારે લાભ થાત એમ લાગે છે. એમના મૃત્યુથી ધાર્મિક સુધારણાને અને પ્રાર્થનાસમાજને સર્વથા હાનિ છે. પ્રાર્થનામંદિર એમના વિનાનું નિસ્તેજ અને નિર્જન લાગે છે. એમનો પગ

* પરિશિષ્ટ (જ) જુઓ.

પ્રાર્થનામંદિરમાં મુકાતો કે સર્વેન ઉત્સાહ અને આનંદ વ્યાપી રહેતો. એમના ઉત્સાહથી ખીજા સર્વેના મનમાં તેનો અંશ ઉત્પન્ન થતો અને ઉપાસનાનું કાર્ય આનંદદાયક અને રસમય થઈ જતું. આખા ગુજરાતમાં એમના જીવિતનાશના પરિણામ જણાય છે. સહ ધર્મનો પ્રચાર કરવાનો માર્ગ એમણે સ્થાપ્યો. તેને એમના જોડના પરિશ્રમ તથા ઉત્સાહથી ચલાવનાર ટાઈ નહિ મિકળે તો તેનો પ્રવાહ ધણે મદ થઈ જવાની ભીતિ છે. તેમજ સાસારિક મુધારણા જેના ઉપર આપણા દેશની ખીજા સર્વ પ્રકારની ઉન્નતિનો આધાર છે, તે પણ અમદાવાદમાં અસ્તમાન થયા જેવી છે. તેને સાગુ પરિશ્રમ તો ટાઈ કરનાર નથી, પણ કોઈ એવું ખૂણે જોયરેથી નીચે તો તેની નિંદા સર્વત્ર કરનારા ઝડા ગણાતા પુરોમાંથી નીકળી આવે છે. અદ્વૈતો. દેશના જાતિના સત્યમાર્ગ અધાપિ યોગનેજ સૂચ્યા છે, અને મિથ્યાદેશાભિમાનનું ડોળ ધાલી રાજકીય પ્રકરણમાં વ્યર્થ ફાફા લોઝ મારે છે. આપણી સાસારિક સ્થિતિ મુધાર્યા વિના આપણી રાજકીય અવસ્થા કદી પણ સુધરવાની નથી એ સ્વદેશવત્તન લોખના અત્યુત્સાહી વગ નિરતર ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

જ્યેષ્ઠ પુત્રના મૃત્યુ પછી લોખનાથની શરીરાવગ્યામાં ધણો ફેરફાર થવા લાગ્યો. એમનું સ્થૂલ અને જર્જસ્વલ શરીર ત્યાર પછી કૃશ અને રાધિન થઈ ગયું. ચિત્તની વ્યથાએ શરીર ઉપર સારી પેડે અસર કરી. જ્ઞાનબળથી તથા ઈશ્વરસહવાસથી પોતાની મનોવ્યથા ધણે અંશે ખી કરી હતી, પરંતુ મનોધર્મપ્રમાણે એમના હૃદયનું દુઃખ સર્વથા દૂર થયું નહિ. સહન શીલતા સારું જ્ઞાનવૃદ્ધિ જોઈએ તે એમનામાં હતી, પરંતુ આ સમયે તેની સામે વગોષ્ઠિની અસર બલવત્તર થઈ અને જ્ઞાનમળથી દબાયના શોખબળે અતરમાં પુરાઈ શરીરસ્થિતિ ઉપર દબાણના પ્રમાણમાં વિશેષ પ્રત્યાસત મ્યો અન્યપ્રસંગે રામચંદ્રના કરુણરસવત્ લોખનાથનો કરુણરસ અનિર્મિતો ગમીરત્વાદતર્કગૂઢઘનવ્યય બન્યો. પોતાના શરીરની સ્વસ્થતા સારું એમણે ધણા પ્રયત્ન મ્યો મહાબલેશ્વરનું પ્રયાણ પણ તેજ અર્થે તથા સ્થલાતરથી ચિત્તના ઉદ્દેગનું સાત્વન કરવાના દેતુથી મ્યું હતું. એ મુસાફરીથી એમના ચિત્તને શાંતિ કાઢક મળી પરંતુ શરીરની દશાને બહુ લાભ થયો જણાયો નહિ. ત્યારપછી એમણે યોગક માસ પ્રાર્થનામાંના ભાગ ખીજામાં ખૂટતા અંક પૂરા કરવામાં ગાળ્યા. એટલામાં ૧૮૮૬ ના જન્મુઆરી મહિનામાં ધેનબળથી અલવાદી સત્યાનંદ અગિહોત્રી અમલવાદમાં ગાળ્યા. તેમના સહવાસથી એ મણે ઈશ્વરોપાસના તથા ઈશ્વરસયોગનો લાભ ધણો લીધો. આ મુનાકાતથી

એમના આત્માને નવું પોપણ મળ્યું. તે પછી ચોડીકજ મુદતે કલકત્તાની આદિ બ્રાહ્મસમાજના પૂર્વ પ્રધાનાચાર્ય મહર્ષિ શ્રીદેવેન્દ્રનાથ દાકુરનું અમદાવાદમાં આવવું થયું. તે સમયે એ મહર્ષિએ પ્રાર્થનાસમાજમાં એક ઉત્કૃષ્ટ વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. એ વ્યાખ્યાન કરતાં એમનીજ ઇચ્છાથી ભોજાનાથ એમની સાથે વેદી ઉપર બેઠા હતા. આ પ્રસંગે આ બે મહાપુરુષ એકજ વેદી ઉપર બેઠેલા જોતાં સર્વનાં નેત્રને કાંઈક અપૂર્વ આનંદ થયો હતો. બંનેનાં શ્વેતવસ્ત્રથી એમનાં કૃત્યની તથા વૃત્તિઓની પવિત્રતાની સૂચના થતી હતી. આ પ્રસંગે આ મહર્ષિના સગથી ભોજાનાથનો ભક્તિભાવ વધારે સુદૃઢ થયો. મહર્ષિ અમદાવાદથી તા. ૧ લી ફેબ્રુઆરીને દિવસે મુંબાઈ તરફ સિધાવ્યા. ત્યારપછી ભોજાનાથના ચિત્ત તથા શરીરમાં કાંઈક વિશેષ આનંદવિશુભતા અને શિથિલતા દેખાવા લાગી. તા. ૪ થી ફેબ્રુઆરીએ એમને ઘેર માર્શિયોનેસ ઑફ ઈલાઈ મુલાકાતે આવી હતી; તે વખતે ભોજાનાથનો સ્વાભાવિક ઉત્સાહ મદ પડી ગયેલો જણાયો. કોઈ મહેન્ટું માણસ પોતાની મુલાકાતે આવે તે વખતે એમની હમેશની ચંચલતા તથા ઉમંગ જોઈને સર્વને આશ્ચર્ય લાગ્યા વિના રહે નહિ; પરંતુ આ વખતે તો કાંઈક વિશેષ માંઘ જોવામા આવ્યું. એવાજ મંદોત્સાહથી બીજો દિવસે એજ માર્શિયોનેસને વિદાય કરવા સવારે દસ વાગ્યે અમદાવાદના રેલવે સ્ટેશન ઉપર એ ગયા હતા. ત્યાંથી અગિયાર વાગ્યે પાછા આવીને ભોજન સારું બેઠા. આ સમયે એમના ચિત્ત ઉપર કાંઈ અપૂર્વ હ્રોમ લાગતો હતો; તેથી કોઈ પ્રકારની પૂર્વવૃત્તિ જણાતી હતી. સાદા અગિયાર વાગ્યે જન્મતે જન્મતે એમનો જીવ દરવા માંડ્યો અને ઠામ ઉપરથી બીડી અબોટિયું બદલતાં ચક્કર આવ્યા. તેની સાથે બેશુદ્ધિ થઈ અને પડતાં પડતાં એકદમ પુષ્કળ રધિરનું વમન થયું. બે સત્સેવકોના આશ્રયે એમના શરીરને જમીન ઉપર પડવા તો દીધું નહિ; અને સદ્ભાગ્યે તે વખતે એમનાં પુત્રપુત્રીઓ સમીપ હોવાથી સર્વ પ્રકારની સહાયતા તુરત મળી આવી; અને હુશિયાર ઘટતરોના હપચાર ચમકાવે ફરીથી જાન આવ્યું; નહિ તો તેજ પળે એમના જીવિતનો અંત આવત. તે પછી ફરીથી રાત્રિયે બેવાર રધિરવમન ચવાથી પાછી બેશુદ્ધિ અવસ્થા થઈ. તે બે દિવસ રહીને ફરીથી શુદ્ધિ આવી. ત્યારપછી ક્રમે ક્રમે દોઢ મહિના મુંઘી શરીરાવસ્થા ઈશ્વરકૃપાથી સુધરતી ગઈ અને મરણથી નિર્ભયતા આવવા લાગી; તોપણ પ્લેક્ષાંની માફક સર્વ કાર્ય પરિશ્રમથી અને ઉત્સાહથી એ કરી સકશે એવી તો આશા થઈજ નહિ.

તેમ છતાં આવી અશક્ત સ્થિતિમાં એ અમદાવાદમાં કન્યાઓને અંગ્રેજી શીખવવાના વર્ગ સંબંધે વિચાર કરવાને તેની વ્યવસ્થાપક મંડળી ખાસ પોતાના મકાનમાં મેળવીને તેમાં પોતે ઉત્સાહથી ભાગ લીધો હતો. તેમજ પોતાના દોહિત્રનું લગ્ન ત્યારપછી તરત આવ્યું તે પ્રસંગે પણ વધુવરને અર્થે ઈશ્વરપાસે આશીર્વાદચામક પદ્ય જાતે રચવાની એમને ઘણી ઉત્કંઠા થઈ હતી. પરંતુ એમની શરીરાવસ્થા એટલી ક્ષીણ હતી કે એટલો પણ પ્રયાસ કરવા દેવામાં ભય જણાવાથી તેમ કરતાં એમને રોક્યા હતા. તેજ વર્ષની હુતાશનીથી એમના શરીરમાં જ્વરોત્પત્તિ થઈ. અને તેની સાથે જલોદરનાં ચિન્હ દેખાયાં. આવી ભયયુક્ત દશા છતાં એમના ચિત્તમાં બિલકુલ ભીતિનો અંશ નહોતો, કારણ કે મરણભય એમણે કદી અનુભવ્યું નથી. અસહ્ય પીડાથી દુઃખી થઈ ઘણુંખરું ઈશ્વરનીપાસે એ દુઃખમુક્તિ માગતા અને ભક્તિ-ભાવ દર્શાવતા. એવી શરીરની અવસ્થામાં પણ કુટુંબની કેટલીક વ્યવસ્થા કરવાની ઉત્સુકતા રાખી હતી. એપ્રિલ મહિનામાં બાળુ પ્રતાપચંદ્ર આવ્યા તેમનું આતિથ્ય કરી ન સક્યાથી ભોજાનાથે ખેદ જતાવ્યો. પ્રતાપચંદ્રે એ ત્રણવાર એમની સમીપ ઈશ્વરોપાસના કરી તે વખતે એમનો આત્મા પરમાત્મામાં લીન થઈ ગયો જણાયો. ત્યારપછી એમને સ્થલાંતર કરવાની ઇચ્છા થઈ પરંતુ શરીરઅવસ્થા વધારે બયાનક થવાથી તે ઈરાદો પડતો મૂકવો પડ્યો. હુશિયાર દાકતરોની ચિકિત્સાથી અને આસપાસના ખીજા ઉપચારોથી ભોજાનાથનું દુઃખ જોમ અને તેમ આંધું કરવામાં ધન, ધ્યાન અને પરિશ્રમની ન્યૂનતા થઈ નહોતી; તેમ છતાં આ સર્વ પ્રયત્ન નિષ્ફળ થવાનું નિર્માણ થયું હશે, શુજરાતમાં સાંસારિક તથા ધાર્મિક સુધારાના માર્ગમાં સ્તબ્ધતા થવાની હશે, અને પૃથ્વી ઉપરની એમની દુરજ પુરી થવાથી ઈશ્વરના ઉત્તમ સ્થાનમાં એમના આત્માનો ખપ પડ્યો હશે; તેથી આખરે તા. ૧૧ મે ૧૮૮૬ સંવત ૧૯૪૨ ના વૈશાખ સુદ ૮ વાર મંગળને શાંત સંધ્યાસમયે ભોજાનાથે સાદાત્રણ માસની સમ્પત્તિ બિમારી ભોગવી અંતના ત્રણ દિવસ બેશુદ્ધ રહી પોતાના પવિત્ર આત્માને પોતાના પરમ પ્રિય પિતા પરમેશ્વરને સમર્પણ કરીને અપૂર્વ શાંતિથી દેહત્યાગ કર્યો.

(વસંતતિલકા.)

ફેંક્યું ઉછાળિ અમૃતોદધિના પ્રવાહે
કાલોપકંઠચલવાલુપ્રદેશ માંહે,

લાવણ્ય એક ક્ષણ દાખવતું મુરેખ,
છે માનવીહૃવન સંખલું એવું એક.

૧.

આણ્યું કિનારપર નેહ તરંગરાજે
છે તે મહાન, ભળિયો નિજ તરવમાં ને;
ખીન્ને તરંગ ઉપકંઠ પુણે પખાળે,
ને જો ! વિયુભ થયું સખલું તેજ કાળે !

૨.

સમાપ્ત.

द्वितीयराय.

गोपाणराय.

शुश्रूत.

यशवतराय.

पुत्री रेवु

न्दिना.

શાર્દૂલવિક્રીડિત વૃત્ત.

વારિ પુત્રવિયોગનાં નયનથી, પાડે પિતાઓ ધણા;
પામે પાત્ર વિના પછી પ્રલયતા, બિંદુ બધા તે તણા;
આપારાવ સુપુત્રના સ્મરણનાં, જે નીર નેત્રે ઝરે;
આ શાળાસ્થળથી હમેશ રહશે, પ્રખ્યાત પૃથ્વી પરે. ૧૩

કુંડળિયો.

લૂખાં લાડ કરે ધણાં, પિતા પુત્રને કામ;
આપારાવ લડાવિયો, દશ હજાર દે દામ;
દશ હજાર દે દામ, નામ નિશ્ચળ કરિ રાખ્યું;
ધન્ય પિતાનો પ્રેમ, લલા જન સીએ બાખ્યું;
બિન્ન માત ને તાત, જામે થોડા દિન ભૂખ્યાં;
કુટે કરે કલ્પાંત, લાડ તે તો સૌ લૂખાં. ૧૪

પરિશિષ્ટ (ગ) (પૃ. ૮૮ જુઓ.)

રા. રાજેશ્રીઓ લીમરાવ તથા નરસિંહરાવ તથા કૃષ્ણરાવ.

અમદાવાદ.

વિશેષ આપના પિતા રા. બા. બોળાનાથ સારાભાઈ પરલોકવાસી થયાની ખબર સાંભળીને ગૂંજરાત વર્નાકુલર સોસાઈટી અત્યંત દિલગીર થઈ છે. આ બાબત સોસાઈટીની મેનેજિંગ કમિટીએ દુઃખપ્રદર્શિત કરાવ કર્યો છે તેની નકલ આપને દિલાસાભાટે આ સાથે મોકલી છે.

આપના કુટુંબમાં આ મહા દુઃખદાયક બનાવ બન્યો છે, પણ ઈશ્વરકૃત આગળ આપણે ઇલાજ નથી માટે ઈશ્વર ઉપર બરોસો રાખી દિલાસો માની લેવો એજ આપણું કર્તવ્ય છે.

ગૂ. વ. સોસાઈટીની ઝોરીસ } સહી. પ્રેમાલાભ હેમાલાભ.
અમદાવાદ તા. ૨૬ મી મે સને ૧૮૮૬. } ગૂ. વ. સોસાઈટીના પ્રમુખ.

૪. આ સોસાઈટીના લાઇફ મેમ્બર અને વ્યવસ્થાપક મંડળીના સલાસદ સ્વર્ગવાસી સરદાર રાવબહાદુર બોળાનાથ સારાભાઈનું ખેદકારક મૃત્યુ આ

વરસમાં મેં માસમાં થયું તેની નોંધ ધણી દિલગીરી સાથે અત્રે કરવામાં આવેછે. સોસાઇટી સ્થાપન થઈ ત્યારથી તે પોતે સ્વર્ગવાસી થયા લાંસૂધી એ મહાપુરૂષે ધણી પ્રકારે સોસાઇટીની સેવા બજાવી છે. એમના સ્વર્ગવાસની ખબર જાણી નીચેપ્રમાણે ઠરાવ સોસાઇટીના દફતરે કરવામાં આવ્યો છે:—

આ સોસાઇટીના લાઘવ મેમ્બર અને વ્યવસ્થાપક મંડળીના સભાસદ રા. બા. ભોળાનાથ સારાભાઈનો પરલોકવાસ થયાની ખબર સાંભળીને કમિટી અત્યંત દિલગીર થાયછે. ગૂજરાતી ભાષા સુધારવામાં, ગૂજરાતી પુસ્તકોની વૃદ્ધિ કરવામાં, અને સોસાઇટીના હેતુ પાર પાડવામાં તેહ ખરા અંતઃકરણથી અને હૌસથી પ્રયત્ન કરતા હતા. ગૂજરાતી, સંસ્કૃત, અંગ્રેજી અને ફારસી ભાષામાં તેમની કુશળતાને લીધે તેમનાથી સોસાઇટીના કામને ધણી મદદ મળેલી છે. તેમના પરલોકવાસથી સોસાઇટીને મોટી ખોટ પડીછે.

આ ઠરાવની એક નકલ દિલાસાપત્ર સાથે રા. બા. ભોળાનાથભાઈના પુત્રોને મોકલવી.

તા. ૨૬ મી મે સને ૧૮૮૬.

પરિશિષ્ટ (ઘ) (પૃ. ૯૧ જુઓ.)

રાવ બહાદુર ભોળાનાથ સારાભાઈ વિષે.

“ તા. ૨૭ મી માર્ચ સન ૧૮૭૫ ને ચેજ તેમને રાવબહાદુરનો ઇલકાળ આપવા સાઈ કલેક્ટર સાહેબને બંગલે સભા ભરાઈ હતી તે વખતે કલેક્ટર સાહેબની ફરમાશથી કહેલી કવિતા. ”

મનહર છંદ.

રાવ બહાદુર તણું પદ રૂડી રીતે લીધું,
કાધું કમજોર ગેબી વેરી વિકરાળનું;
શીપારશ શા હીસાબે પક્ષપાત પણ દાખો,
જરી એ ન ચાલ્યું જોર, લોભની નંજાળનું;
સુવિચારૂં શસ્ત્ર સજીને સંગ્રામ સજ્યો,
સંભાળ્યું સદૈવ કામ આપની સંભાળનું;
સારાભાઈના સપૂત બવા ભાઈ ભોળાનાથ,
પૂરા યરાપણે માન પામ્યા મહીપાળનું.

શીખરણી વૃત્ત.

ધનુર્વિદ્યાધારી, સરસ જન શરા બદ્ધ થયા;
 પડે જેખી જોળા, પલ્લુ તરત લાં તે ડરિ ગયા;
 બલા બોળાનાયે, અધિક કરિ કીર્તિ અવિચળા,
 દૂખાચાંચે ક્યારે, શિખરિ રવવેધી શુભ કળા. ૨

દોહરા.

નિર્ભળ કારક ન્યાયની, પર્મ તીર્થ પ્રખ્યાત;
 કર્મમુક્ત રણુમુક્ત જ્યાં, જીઓ યાય જન જાત. ૩
 તીર્થાધીશ કૈક તે, નિચાં કરાવે નેણ;
 બોળાનાયે સ્વજનમુખ, ઉચાં કર્યો સુખદેણ. ૪

પરિશિષ્ટ (ચ) (પૃ. ૧૨૯ તથા ૧૬૪ જીઓ.)

૫૬.

રાગ ધીરાનો.

અગ્નિ અવિચારીરે, પ્રભુની પ્રતિમા માને;
 પ્રભુતા એની પૂરીરે, પામર છવ નવ જાણે. ૧
 અગમ્ય અગોચર તત્ત્વ છે મોહું, એની તુલના કોયડી ન કરાય;
 વિવેકથી વિચારી જીવો તમે, અદ્યતે સદ ક્રમ યાય;
 ન્યાય એ છે મોટારે શ્રુતિ શાસ્ત્ર પરમાણે. અગ્નિની ૧
 જન્મ મરણ જેનું થતું નથી, એવો એક અખંડ અનંત;
 જેની સત્તાથી જગત્તંત્ર ચાલેછે, પૂર્ણાત્મા ભગવંત;
 અંત એનો પૂરારે, ઋષિ મુનિ નવ જાણે. અગ્નિની ૨
 અવયવ નથી તોએ કાર્ય કરેછે, એવો સત્તાધીશ સમર્થ;
 ભક્તજનોની સાચી ભક્તિ યજી પ્રભુ, પૂર્ણ કરેછે શુભ અર્થ;
 વ્યર્થ તેની સેવારે, જડને જગદીશ જાણે. અગ્નિની ૩
 અમૂર્ત તત્ત્વનો ચત્તિ વિશે તમે, મિથ્યા કરોછો આરોપ;
 એ બાલએણથી મુખ્ય ધર્મતત્ત્વનો, ચાયછે ખરેખરો લોપ,
 કોપ કરશે કર્તારે, અવિહિતવિધિવિધાને. અગ્નિની ૪

- અતુલ પરાક્રમી છે પ્રભુ મોટા, એતુ માપ કોયકી ન મપાય;
 અવિકૃત તત્ત્વ કેમ નિરૂતિ પામે, ચિદ્ધન જડ કેમ થાય,
 કેમ તે આવી બેસેરે, ધાતુકાષ્ઠપાપાણે અગ્નિનીં ૫
- દેવ દેવીઓની તુમિ કગ્વા માટે, આપેછે હવિ બલિદાન,
 નેદધાગીને ઈગ કરી પૂજેછે, પામર જીવ નાદાન,
 બાન ભુલી જઈનેરે, મતિ અવળી તાણે અગ્નિનીં ૬
- તીર્થયાત્રાથી પ્રભુ નર મળગે ને, મળશે ન કર્યે અપવામ;
 નાચ્યે કુલેથી તે નર રિઝારો, જ્વરો તે મિથ્યા પ્રયાસ;
 પાપ નહિ ધોવાગેરે, ગગાયમુનાગ્નિને. અગ્નિનીં ૭
- પાત- કરીને દ્રવ્ય નિપ્રતે આપે ને ભટકે છે દેવદરાન;
 માળા ઝાલીને મોટા મણકા તાણેછે, જાણે યશે પ્રભુજી પ્રસન્ન;
 પણ ધણી નહિ હેતરાશેરે, મિથ્યાજપતપદાને. અગ્નિનીં ૮
- કુતર્ક કરીને સવળો માર્ગ ભૂલ્યા, સધળા નાસ્તિક મત રચનાર;
 મિથ્યાવાદી ને વળી વૃથા વેદાતી, જીવ શિવ એક કે'નાર,
 બુઢ્યા મોટા મોટારે, ખોટા બ્રહ્મજ્ઞાને. અગ્નિનીં ૯
- જાણે નહિ પણ જાણુ કે'વરાવે ને, બેસેછે ઊંચે આસન.
 ઈશ્વર બની પોતે પાદ પુજવે, ધૂતી લેછે બહુ ધન,
 પાખડી પ્રપચીરે, કૃત્તી ગયા અભિમાને. અગ્નિનીં ૧૦
- એવા પાખડીની પાછળ ભટકી, લોક વૃથા ગુમાવેછે જન્મ,
 ગ્વાર્થ પરમાર્થની હાનિ કરેછે, નવ જાણે નિજ ધર્મ,
 મર્મને ન પામીરે, ભૂલ્યા ભમે અગ્નિને. અગ્નિનીં ૧૧
- અનીતિને નીતિ મનાવીને, બગાડ્યો જનસમુદાય,
 ધર્મગુરુ ખોટા ધર્મ બતાવી, વિપરીત માર્ગે જાય,
 કૂડા કૃત્ત કરેરે, કટિપત અથને બાને. અગ્નિનીં ૧૨
- કર્તા હતાં જર્તા સ્વામી છે મોટા, તેને શરણે રહી સુખી થાઓ;
 લોકનિંદાનો તમે ડર ન રાખો, સલને સદા તમે સાહો,
 લાગ્યો લેધ આ દેહનોરે, ચડે પુણ્યસોપાને. અગ્નિનીં ૧૩
- પુણ્યરાહી પ્રાણી હશે તે કરશે સલ તણો અગ્નીકાર,
 સદાચારથી ચાલીને સદા, તજશે સર્વે દુરાચાર,
 માર સમજી બજગેરે, પ્રભુને અતરંગ્યાને અગ્નિનીં ૧૪

- તારી કૃપા સદા સર્વદા દીસે, શકાદિ સ્તુતિ તારી ગાય,
નમી તુજ પાવ; અંબે તને વંદીએ. ૪
- સર્વ હાય દોરીછે દેવિ તારે, તારી ઇચ્છાથી ચાલે આ યંત્ર, .
તમે છો સ્વતંત્ર; અંબે તને વંદીએ. ૫
- સદ્દિગ્ધર્મ કીર્તિછે તમે લારે, નવ જાણે કોઇ તારો મંત્ર,
શુભ છે એ તંત્ર; અંબે તને વંદીએ. ૬
- સર્વ સંકટ વિઘ્નને નિવારો, કરો સેવકની સંભાળ,
તમે સર્વ કાળ; અંબે તને વંદીએ. ૭
- દયા દીનદયાળી દીસે ધારો, અમે અદ્વય તારાં જાળ,
કરો પ્રતિપાળ; અંબે તને વંદીએ. ૮
- ભાત તાત ત્રિભુવનની રાણી, તારું કૃત્ય કોથી નવ થાય,
સ્તુતી શી કરાય; અંબે તને વંદીએ. ૯
- વેદશાસ્ત્ર વીણે શક્તિ (વખાણી !), શુભ કાર્ય કરાવો સદાય,
તમે મહંભાય; અંબે તને વંદીએ. ૧૦
- તારા ચરણુતણું શરણુ ધારીએ, રાખો ભક્તજનતણી લાજ,
કરો શુભકાજ; અંબે તને વંદીએ. ૧૧
- અનુમોહો સદા સંભારિયે, સર્વ મિત્રકુટુંબસમાજ,
મંગલ ગણિ આજ; અંબે તને વંદીએ. ૧૨
- ભુવનેશ્વરી ભવસિંધુ અધરો, તારી કૃપા વિના ન તરાય,
કરો સર્વ સહાય; અંબે તને વંદીએ. ૧૩
- તમે જરા નજર ને નવકરો કાર્ય દ્વિચિત્ અમથી ન થાય,
દૃષ્ટા શ્રમ જાય; અંબે તને વંદીએ. ૧૪
- શુદ્ધ ભક્તિ દેવિ તમને ગમે, નવ ગમે જૂઠો તને દંભ,
સદા જગદંભ; અંબે તને વંદીએ. ૧૫
- મનવ્રાંછિન કાર્ય કરો તમે, તારો સસજ છે અવર્જન,
કરો ન વિલંબ; અંબે તને વંદીએ. ૧૬
- સસ્ય પદ્મ તને છે અતી વહાલો, ઝળકાવો સસનાં નિશાન,
રાખો ભક્તમાન; અંબે તને વંદીએ. ૧૭
- તારે દારથી નવજાય કોઇ ઠાલો, તમે કરો સદા કલ્યાણ,
કૃપાનાં નિધાન; અંબે તને વંદીએ. ૧૮

ધન્ય ધન્ય ઈશ્વરી આજનો દિન, કીવો કડલાતણો વિન્તા,	
તમે તો અપાર; અમે તને વદીએ.	૧૯
કાયે સર્વ રહ્યું છે કૃપાધીન, તમે કરો મદા ઉપકાર,	
અમે વારંવાર; અમે તને વદીએ.	૨૦
સૌભાગ્ય સપત્તિ સદા આપો, ક્ષમા કરી તમે અપરાધ.	
દો આશીર્વાદ; અમે તને વદીએ.	૨૧
દુ ખ દારિદ્ર્ય સકટ ભય કાપો, નવ પાય દ્વિચિત વિવાદ,	
તારો છે પ્રસાદ; અમે તને વદીએ	૨૨
કુકુભાક્ષત પુષ્પ વધાવીએ, સર્વ અર્ચનના ઉપચાર,	
કરો અગીકાર, અમે તને વદીએ	૨૩
અભિવદન કરી આરાધીએ, મુખી રાખો સતતિ પગિવાર,	
જગતઆધાર; અમે તને વદીએ	૨૪
પ્રતિપાવન ધર્મ દેવિ તારો, વિના તુજ નથી દા વિનમ,	
તારી ધરી હામ; અમે તને વદીએ	૨૫
વિનતિ અમારી ચિતે ધારો, સદા ચગલું ડરીએ પ્રણામ,	
પૂરો મનકામ, અમે તને વદીએ	૨૬

પરિચિદ્ર (જ) (૫. ૧૯૨ જુઓ)

Reply to Mr. Malabari on Mr. Kabraji's translation of the National Anthem

Dear Sir,

In reply to your letter dated _____ I beg to offer the following few remarks on Mr. Kabraji's translation of the National Anthem:

The first and greatest blot in the way of the translation's growing popular in the Gujarati community—Hindus, Mussalmans and Parsis—is the preservation of the original English tune, which bears no resemblance to any of the numerous *Deshi Jugas*. Mr. Kabraji, it seems, could not change the tune, for to preserve it was one of the conditions of the committee, but I do not think this condition was laid down only for the Gujaratis. The Marathas, Bengalis

We must have been bound in a similar condition, but in these cases I find that the condition has not been attended to and for this very reason these versions are much better than Mr Kabraji's. Mr Kabraji could have also done the same thing and thereby made his version in one respect a better one, and I think, it would have been recognised as the others. But as it is in the same tune it loses all its beauty when laid before us. The translation, therefore, in my opinion has no musical merit.

Nor has it much of true poetry in it. By making a close translation Mr Kabraji has brought in his version defects of poetry and language. The word *સતિ* in the first line is not used in the sense in which Mr Kabraji has used it, for, it is a Sanskrit root and hardly used with such a meaning in Gujarati. But I do not raise any objection against the word *સતિ* as you do, for, to a Hindu mind *સતિ* does convey the idea of God. *સતિ* I think, is not an agreeable rendering of the word *noble* — *સતિ* does not sound well, and *સતિ* is not at all a word for poetry. None can understand what Mr Kabraji means by *સુખ સિદ્ધિની સતિ સિદ્ધિ* and *સતિ* coming together produce a tautology. 'Happy and glorious' simply mean *સુખ* and *સિદ્ધિ*. But I do not find fault with the word *સતિ* for it is popularly understood to mean God. *સતિ* is not a word for expressing humility and therefore should not be used in connection with God who deserves reverence rather than insolence as expressed by it.

સતિ સિદ્ધિ &c also sounds unpoetical, I cannot find any word in the original which Mr Kabraji has translated by *સતિ સિદ્ધિ સિદ્ધિ* is certainly a faulty translation of 'make them fall'. 'Fall' does not mean *સિદ્ધિ* (death) but it means 'defeat', and all who are defeated do not always fall victims to death, any sovereign can humble down his enemy by causing his fall without sending him away from this world. It is really mean and cowardly to ask God to kill our enemies. *સતિ સિદ્ધિ* is not at all Gujarati. We never use such phrases. *સતિ* (still) is not a word for poetry. *સતિ સિદ્ધિ* is not Gujarati. We never say *સતિ સિદ્ધિ* &c, but *સતિ સિદ્ધિ* is. I cannot find any verb with which the 11th line can be correctly construed. It is *સતિ સિદ્ધિ* that properly conveys the idea of Almighty and not merely *સિદ્ધિ*. *સિદ્ધિ* is not a popular word. Mr

Kal raji could have substituted કાલવિજય for it. Any man who knows something of Gujarati and English can boldly say that 'unseen' can never mean અનુસરી. I hope it is oversight which has carried away Mr. Kabraji to commit such a blunder. અથ શુભસિદ્ધિ is not a good translation of 'be blest' and in the next line hardly means any thing sensible. The last line શ્રીગણેશ કાવ્ય cannot be understood. I cannot say whether the next eight lines are a correct translation, for the original is not given. But even as they are, they have nothing of poetry or music in them. Thus it seems to me that the language used by Mr. Kabraji throughout the piece is not at all natural and easy Gujarati and hence the piece loses all its pathos and sentiment which is contained in the original.

The object of those who have started the scheme for translations of the National Anthem into the vernaculars is, I think, to make it popular among the natives, and thereby awaken their enthusiastic loyalty. But this object is altogether frustrated when Mr. Kabraji's translation is accepted by the committee.

Verses of other Gujarati poets on the same subject such as Mr. Dulatram's ભાઈ ભિંડીયા have been more popular, and to expect that Mr. Kabraji's version will ever approach their popularity is hoping against hope. There are two chief reasons why I apprehend such a fate of the translation. 1. The tune is English. 2. The language is not popular Gujarati. I believe that one who knows both English and Gujarati can more easily understand the original than the translation. It is not necessary for me to say that I would not recommend such a composition for Gujarati schools, for it has no merits of its own to recommend itself. Wanting as it is in poetic, literary and musical merits it will of itself fall down. I am very thankful to you for your consulting me although I do not profess to be an expert in such matters. I believe you will do well to consult Mr. Navatram on this subject, for he is known to be a very good critic.

In giving my opinion I have given it frankly and independently, for when speaking about the merits or demerits of a thing one should unhesitatingly say what he conscientiously thinks of it if he is an advocate of justice.

I remain,

Yours faithfully

Bholanath Sarabhai

પરિશિષ્ટ (ક્ષ) (પ. ૧૯૩ શુબો.)

વિધવાવિવાહ સશાસ્ત્ર કે અશાસ્ત્ર એ વિષય ઉપર રાવ બાહાદુર ગોપાલરાવ હરિ દેશમુખ તથા રાજેશ્રી સવિતાનારાયણ ગણપતિનારાયણ એ બન્ને વચ્ચે ચાલેલો વાદવિવાદ આર્યજ્ઞાનવર્ધક ચોપાનિયામાં પ્રગટ થયેલો છે. આ બે પક્ષમાં કોનો પક્ષ સ્વરો છે એનો સિદ્ધાન્ત કરવો એ કામ ધર્માચાર્યો તથા વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણોનું છે. પરંતુ તેમનો એ બાબત ઘણો દુર્લક્ષ છે. ચાલતી રૂઢી અશાસ્ત્ર હોય તોપણ તે રૂઢીના સામું બોલવાની હિમ્મત ચાલતી નથી, એટલુંજ નહીં પણ તે રૂઢીને પુષ્ટિ આપે છે. રૂઢીનું એટલું વધું પ્રચલ છે કે લોકો એ રૂઢીનેજ ધર્મ સમજે છે. આ દેશમાં ઘણા ધર્મ તથા સંપ્રદાય થવાથી ધર્માચાર્યોમાં એક્ય રહ્યું નથી. પોતાના સેવકો પાસેથી ગમે તે પ્રકારે દ્રવ્યહરણ કરવા ઉપર તેમનું લક્ષ છે. એ વર્ગમાં વિદ્વાન્ ઘણા ઓછા છે. કદિ હશે તો ચાલતી રૂઢીના સામું બોલવાથી પોતાને દ્રવ્યપ્રાપ્તિમાં હાનિ થાય એ ભયથી તે સત્યવાત લોકોને કહી સકતા નથી. શાસ્ત્રના વચન ઉપર યથાર્થ વિચાર કરીને દેશકાલ પ્રમાણે રૂઢી ફેરફાર કરવાનો ચાલ આપણા દેશમાંથી જતો રહેવાથી દેશની દુર્દશા થઈ છે. પ્રાચીન કાલમાં લોકોને સુખ તથા ધર્મનું રક્ષણ થવા વિદ્વાન્ લોકો ચાલતી રીતમાં ફેરફાર કરતા હતા. તથા તેને વાસ્તે પોતાનો નિષ્પક્ષપાત વિચાર બતાવી શાસ્ત્રાર્થ કરતા હતા. પણ હવે એ વાત નથી. પોતાનો સ્વાર્થ સધાય એટલોજ શાસ્ત્રામ્યામ કરી સંપૂર્ણ રીતે તેનું અવલોકન કરતા નથી. અને દુરાભિમાનથી શાસ્ત્રવચનના અર્થ ફેરવી સ્વોદો પક્ષ પકડીને પોતાનો જય કરવો એમાંજ પોતાની પ્રતિષ્ઠા માને છે. સ્વરૂં જોતાં સારા વિદ્વજ્ઞનોમાં તેમને કાંઈ માન મળતું નથી. આ દેશમાં પુરાણનું બલ ઘણું ચાલે છે. સ્ત્રીઓને હલકી પાડવામાં તથા તેમના ઉપર ક્રૂરતા કરવામાં પુરાણકર્તાએ કાંઈ પણ વાકી મુકી નથી. રૂઢીને અનુસરતાં શાસ્ત્રવચનો એટલાં વધાં લેવાયાં છે કે

સાધારણ લોકો તેને ધર્મની આજ્ઞા સમજી તે રૂઢી તોડી સકતા નથી. શાસ્ત્રનું સંપૂર્ણ અવલોકન કરી તેમાં સત્યાંશ હોય તે લોકોને યથાર્થ સમજાવે એવા નિષ્ણાત પંડિત ઘણા થોડા છે. ઘણો ભાગ કેવલ નામ-ધારી પંડિત છે. ચાલતી રૂઢી અશાસ્ત્ર હોય તોપણ તેના સામું બોલ-વાની તેમની હિમત ચાલતી નથી. એવા લોકો ઉલ્ટો ઘણો અનર્થ કરેછે. તાળી ઝેંઝીને શાસ્ત્રવચનના સ્વોટા અર્થ કરીને અજ્ઞાની લોકને રૂઢી પ્રમાણે ચાલવામાં પુષ્ટિ આપેછે. માટે હવડાંના ધર્માચાર્યો તથા પંડિતો તથા શાસ્ત્રી આ શાસ્ત્રવચનનું યથાર્થ તોલ કરીને પોતાનો નિષ્પક્ષપાત મત આપે એવી તેમનાથી આશા રાખવી નિષ્ફલ છે.

રાવ બાહાદુર ગોપાલરાવ હરિ દેશમુખ તથા રાજશ્રી સવિતાનારાયણ-ની વચે ચાલેલા વાદમાં કોનો પક્ષ સત્ય છે એ વિષે અત્યાર સુધી કોઈ બોલ્યું નથી. નવીન વિચારના સુશિક્ષિત લોકો આ વાતે વેદરકાર રહેલા હોય એમ જણાયછે. દેશનું કલ્યાણ થાય, લોકોની સ્થિતિ સુધરે, અને અબલા દુઃખિત સ્ત્રીઓના દુઃખનું નિવારણ થાય, એવા ઉપદેશ કરીને લોકોને સન્માર્ગે વાળે એવા દયાલુ મહાત્માનો પ્રાદુર્ભાવ થાય ત્યારેજ આ ભારતવર્ષવાસી આર્ય પ્રજાનો ઉત્કર્ષ થાય. પરંતુ ત્યાં સુધી વાટ જોવી અને યથાર્થ વિચાર સમજવામાં હોય તે વાહાર ના પાડતાં મુંગા બેસી રહેવું એ ઘટિત નથી. માટે ચાલેલા વાદ વિષે મારો યથામતિ વિચાર વતાવું.

હું સમજું કે આ વિષય ઉપર મારું મત વજનદાર નહીં ગણાય. જનસમુદાય રૂઢીને માન આપી તે પ્રમાણે ચાલેછે. તેના વિરુદ્ધ કોઈ બોલે તેનું બોલીને કે લખીને અપમાન કરેછે. તોપણ આ કાઠ એવો નથી કે નિષ્પક્ષપાત વિચાર કરી સકે એવા કોઈ પણ ન હોય. જે-ઓને ईશ્વરે વિવેકબુદ્ધિ આપીછે, જેઓ પાપभीરુ છે, જેઓ ईશ્વર-દત્ત બુદ્ધિનો સદ્-ઉપયોગ કરેછે, જેઓના હૃદયમાં ભૂતદયા છે, તથા દેશનું કલ્યાણ કરવા ઉપર જેમની પ્રીતિ છે, તેઓ મારા વિચાર ઉપર યથાર્થ લક્ષ આપશે એવી આશા રાખવામાં આવેછે.

પરિશિષ્ટ (ટ) (પૃ. ૧૯૩ જીવો.)

ધર્મનિષ્ઠાથકી સમાધાન.

માણસોની સ્થિતિ એવી તો કાંઈ વિચારણુ છે કે તેમાં કાંઈ એક પણ સ્થિતિની શાશ્વતી નથી. કાલગચ્છ પ્રમાણે તેના મુખદુઃખનું બ્રમણુ ચાલુ રહેછે. તેમનું ચિત્ત નિરંતર ચિંતા તથા બીતિથી વ્યાપ્ત રહેછે. એક ચિંતા મરી તો બીજી અને બીજી મરી તો ત્રીજી એ પ્રમાણે સતત એક પછી એક ચિંતા કાળજી અને બચમાં માણસ રહેછે. કાંઈ પણ ટોળી ન્હાની કે મોટી હોય તેમાં માણસ બેઢિંકર તથા મુખી ઘણું ઘોડાં જણાયછે અને તેમના ઉપર ક્યારે સંકટ આવી પડશે તે કાંઈ કહી શકતું નથી. આ ભૂમંડળ ઉપર કાંઈનું પાત્ર ઐશ્વર્ય ચિરકાલ રહેતું નથી. જેઓ આજ મોટા મીમંત તથા ઐશ્વર્યવાન દેખાયછે તેના ઉપર કાલે એવી આકત તથા સંકટ આવી પડેછે કે તેમનાથી માત્રુ જાંચુ કરી સકાય નહિ.

આવી આપણુ સર્વ મનુષ્ય પ્રાણીની સ્થિતિછે. માટે આપણા ઉપર આવવાનાં સંકટો ને વાસ્તે કાંઈ પણ ઉપાય કરી મુકવો અથવા તે આવે તો તેથી નહીં ગમરાતાં તે સંકટ કેમ સહેતું તેને વાસ્તે વિચાર કરવો એ ઘણું જરૂરનું કામ છે તે વિચારવાનુ પુરોને જણાયા વિના રહેનાર નથી. આપણી ચાલતી સ્થિતિમાં દુઃખ કમી કરી સકાય તેટલું કરવાનો યત્ન પ્રત્યેક દેશમાં તથા યુગમાં ભેદ કરતા આવ્યાછે. કેટલાક આજનું સંકટ કામ ઉપર નાંખી દેવાનો યત્ન કરેછે. જેમને સપત્તિ અનુકૂલછે તે ચૈત્ર ભોગવીને આવેલા સંકટને વિસારે પાડેછે. પરંતુ એ સર્વ પ્રયત્ન બ્યર્થ થાયછે તેનાથી મનને કાંઈ શાંતિ થતી નથી. કાંઈ પણ પ્રસંગે ન ખીલીતાં આવેલો વખત હરી રમીને કાઢવાનું સામર્થ્ય ઈશ્વરે ધર્મનિષ્ઠ મનુષ્યોનેજ આપેલુંછે. સવારથી સધ્યાકાલ સુધી પોતાનો કાળ કર્મમાર્ગની ખટપટમાં કાઢનાર મનુષ્યને અથવા કાંઈ પણ અમુકજ પંથનું અવલંબન કરનારને અહીં ધર્મનિષ્ઠ માણસ કહેવામાં આવ્યા છે એમ નથી. જેનો નિરાકાર નિષ્કલ્પક સર્વશક્તિમાન વિશ્વંબર ઉપર ભરસો છે, જે તે પરમ દયાલુ વિશ્વનાથને અનન્યભાવથી શરણુ ગયાછે, આ જગતની ઉપત્તિ સ્થિતિ તથા લયનો નિચતા તેજછે, આપણે જે અનેક સુખ ભોગવીએ છીએ તે તેની કૃપાનાં ફલછે, એવો જેમનો ભાવ છે તેમને અહીં ધર્મનિષ્ઠ કહેલાછે-પછી તે કાંઈ પણ પંથનો અગર દેશનો અથવા જાતિનો હો.

સાધુજન કહે છે કે સમ્રાટસમયે એવા મનુષ્યનું રક્ષણ ઈશ્વર પોતે કરે છે તે કહેતું જોડું નથી

પણ ઈશ્વર ઉપર નિશ્ચય રાખીને રતેનારના સરક્ષણાર્થે ઈશ્વર ક્રીયા ઉપાયોની યોજના કરે છે, એ આપણે જોતું જોઈએ. હું જ્યાં હું ખતો વાપરો મુઠા લાગતો નથી એવો મજાનું ધંદા અથવા કિલ્લો વ્યાધીને તેમના સંજ્ઞાન બંધોતો રાખે છે ને બીજાને માન દુખ દુખરૂપ વાવટોળીયાને વ્યાધીન કરે છે? તેમ તો કાંઈના જોયામાં આવતું નથી. આ મમારમાં દુરાચારી લોક પ્રમાણે અને વખતે તેમના કૃતા પપુ વધારે દુખ ધર્મનિષ્ઠ માણસને ભોગવતું પડે એવા આપણે ધણા દૃષ્ટાંતો જોઈએ છીએ. સારે કાંઈ મહેતો ધર્મનિષ્ઠ માણસનું ઈશ્વર રક્ષણ કરે છે એમ કહેતું તે સી રીતે? આવી ધણા લોકોને શમ આવે છે અને વળી જ્યારે દુષ્ટનો ઉત્કર્ષ ને મજાન બંધોતો અપકર્ષ થતા આપણે જોઈએ છીએ. સારે તો વળી તે શમ ધણી બગવતર થાય, એવે પ્રસંગે વિચારશક્તિ ટેવળ મદ થઈ જાય છે અને ક્ષણભંગ આપણે ધણુ વિસ્મયમાં પડીએ છીએ. પણ એ શમનું યોગ્યમાન સમાધાન થાય એવું છે ધર્મનિષ્ઠાને લીધે આપણા સમ્રાટથી રક્ષણ થાય છે, એટલે ઈશ્વર ખરૂં પડીને આપણો બચાવ કરવા આવે છે અને કરે છે એવો અર્થ નથી. આવેલું સકટ તો આપણે ભોગવતું જોઈએ, તેનો ઉપાય નથી. પરંતુ ધર્મનિષ્ઠાથી આપણા મનને સમાધાન થાય છે. ધર્મનિષ્ઠ માણસોને ઈશ્વર ઉપર દૃઢ ભાવ હોય છે ઈશ્વર આપણો નાતા છે, અને આપણે તેના પરમસમર્થ આશ્રય નીચે છીએ એમ સંપૂર્ણ તેમના મનમાં ઠસેલું હોય છે. તેણે મરીને તેમને હું ખતી બીતિ લાગતી નથી. આપણે હું ખમા હોઈએ તે વખતે આપણી આકરી કરવાને આપણા માતાપિતા આપણી પામે હોય તો આપણને કંટાળુ સમાધાન તથા નિરાત રહે છે. તેનો આપણને પ્રત્યેકને અનુભવ છે. આ આપણા અહીંના અદ્યપશક્તિ માતાપિતા વિષયે છે તો પછી અનાવિસિદ્ધ સર્વેશ્વર પિતા આપણા સુખને વાસ્તે શ્રમ કરે છે એવું જેના મનમાં આવે છે તે સમ્રાટસમયે આનંદ સાગરમાં શા માટે તરી સકે નહિ અને તેના ચિત્તને સમાધાન તથા શાંતિ શા વાસ્તે રહે નહિ?

ધર્મનિષ્ઠાની આટલી બધી પ્રશંસા કરી છે તે વાજબી છે કેવા સી ગીતે તેનો આપણે વિચાર કરીએ, ને તે સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે. માટે સકટસમયે ધર્મનિષ્ઠ તથા સત્ચારી માણસની અને તેથી ઉત્કર્ષ દુરાચારી માણસ-

ના મનની સ્થિતિની તુલના કરીએ સકટસમયે ધર્મનિષ્ઠ માણસને સમાધાન
 એટલા ઉપરથી થાય છે કે તેમનું પાઠશુ આચરણ શુદ્ધ તથા દોષરહિત હતું
 એવો તેના મનમાં વિચાર ઉત્પન્ન થઈને મન શાંત રહે છે પરંતુ તેથી
 વિપરીત માણસોનો જીવદોષ પ્રખર થાય છે પોતાના પુરા દોરના વખતમાં
 વૈભવના મદમાં તથા સપત્તિથી પ્રાપ્ત થનારા સૌખ્યાનદમાં ખુડેલા ટોચે, તેથી
 અતર્દીપ (conscience) ના સૌમ્ય ઉપદેશ તરફ તેટલો લક્ષ આપતા નથી
 કામધંધામાં ચક્રચુર અથવા એશઆરામમાં ભરપૂર ડૂબી ગયેના ટોવાથી
 ગભીર વિચાર અને તે અતર્દીપનો અંત કરણમાં બોધ મળી સકતો નથી
 તોપણ તે અતર્દીપની શક્તિ તેનાથી સમૂલગી નાશ થી સકાતી નથી તે
 કદાપી ક્રેટલાક કાળ સુધી દબાઈ જાય છે પણ કોઈ વખત પણ એવો દિનસ
 આવે છે કે તેના અમનમાંથી કાંઈ ચુકી સકતું નથી, કોઈ વખત પણ તે
 અતર્દીપ આપણા સર્વ કૃલ રપટ અક્ષરથી લખીને આપણી સમક્ષ મૂકે છે એ
 વાતનો થોડોધણો પ્રયેકને અનુભવ છે આવે સમયે દુરાચારી માણસોની
 સ્થિતિનું કોણ વર્ણન કરશે ? પ્રથમ તો તે પોતાની વિપત્તિના બોળથી દબા-
 યતો હોય છે તે તે વખતમાં જ્યારે પોતાનું મન પણ તેને કપાત્ર દે છે ત્યારે તેના
 હૃદયનું શુ પૂછતું ? પોતાના કૃલ સામર્થ્યથી અગ ઉપર રોમાચ ઠેલા થાય છે.
 પોતાનું સર્વ આયુષ્ય જનાવર પ્રમાણે કેવળ ધ્રુવિયગ્ન્ય સુખમાં તથા અન્યાયા-
 ચરણમાં ક્રહાડયુ અને પોતાને હાથે પોતાનું કર્તવ્ય કર્મ થઈ સકયુ નહિ એ
 સાભરીને તેમને ક્રેટલુ હૃદય થતું હશે વાર ? જેવેણા તેના હાથથી દુષ્ટ કર્મો
 થયા તે સમયે ઐશ્વર્યાવધિ હોનાને લીધે ક્રેટલા બધા ઘોર અને નિંદ્ય હતા તે
 તેને સમજાયુ નહીં. પણ હવે તો તે સમય ગયો, પોતાના દુષ્ટકર્મોનું મૂર્તિમત
 પુતલું પોતાની સમક્ષ ઊભુ રહીને કહે છે ‘લાઈ સાહેબ હવે જાઓઠો ક્યા,
 હું જન્મ સુધી તમને છોડનાર નથી’ એમ જાણે તેને કહે છે એવું બાસે છે
 આવે પ્રસંગે ‘હે ઈશ્વર આ સકટથી મને છોડાવ’ એમ તેમનાથી હિંમતથી
 કહી સકાતું નથી કારણ જન્મ થકીજ આ સસારમાં ક્ષણિક સુખની આગળ
 બીજી કાંઈ શ્રેષ્ઠ છે એમ કદી તેમના મનમાં આવેલું નહોતું આપણો આ
 ક્ષણિક ક્રમ પુરો થયા પછે આપણી બીજી સ્થિતિ છે ને આ સૃષ્ટિનો કાંઈ
 પણ નિયત છે એ તેના મનમાં તાદૃશ લાગતું નોતું એટલે પછી તેને શરણ
 તો કોને જવાને રહ્યું ? આ રીતે સકટસમયે દુરાચારી લોકોની સ્થિતિ થાય છે

હવે આપણે ધર્મનિષ્ઠ મનુષ્ય તરફ નજર કરીને જોઈએ તે નિરતર
 પોતાના માનદીપની પ્રેરણા પ્રમાણે ચાલે છે તેણે કરીને ગમે એવા ભારે

પ્રસંગ આવે તોપણ તે શાંત તથા સ્થિર રહે છે. તેનું મન તેને ઘણી સફતું નથી. તેની ખાતરી હોય છે કે ઈશ્વરને ક્રોધ ચઢે એવું કામ જાણી જોઈને કદી તેણે કરેલું નથી, માટે આપણે કોઈ પણ અવસ્થામાં હોય તથાપિ ઈશ્વર આપણો લાગ કરનાર નથી. એ સંકટોને પ્રસંગે આપણને આપણા મિત્ર સગા ને પેટનાં છોકરાંઓ છોડી દે તોપણ શું થયું ? સર્વ જગતની સંભાળ કરનાર મારૂ રક્ષણ કરવાને તૈયાર છે, હું તેને બોધાવીશ ને તે મારી દીન વાણી સાંભળી ને મારી વારે ચઢશે, જે જે આપણને અરિષ્ટ યાય છે તે આપણા અજ્ઞાનનું તથા દોષનું ફળ છે, અથવા કદાચિત્ આપણા કલ્યાણને માટે તેવા પ્રસંગની અવશ્યકતાજ હશે કેમકે પરમ દયાળુ પિતા આપણને નકામો ત્રાસ આપનાર નથી, એમ તેની ખાતરી યાય છે, તેણે કરીને એવા વિચારોથી દુઃખમાં પણ તેમને સમાધાન રહે છે અને આવેલા સંકટના પ્રસંગને શાંતતાથી ડોઈ નાંખે છે.

પરિશિષ્ટ (ઠ) (૫. ૧૯૫ જીઓ.).

નાગરમિત્રની પ્રસ્તાવના.

નાગરમિત્ર એવા નામથી એક પુસ્તક રચવાનો વિચાર છે. તેમાં ત્રણ ખંડ થશે. પહેલા ખંડમાં નાગરોની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ—ખ્રીસ્ત ખંડમાં નગરખંડ ઉપર યોગ્ય વિચાર—ત્રીજા ખંડમાં ગ્રામીનના તથા હવડાંના નાગરોની સ્થિતિમાં અંતર તથા તેઓની હવે પછીની હાલત સુધારવાના યોગ્ય ઉપાય.

પેહેલો તથા ખીજો ખંડ કરવાને વિલગ લાગશે, કારણ કે તેને વાસ્તે કેટલાંક પુસ્તકો તથા જીના દાખલા મેળવવાની અગત્ય છે. ત્રીજા ખંડમાંના કેટલાક વિચાર બહાર પાડવા એમ હવડાંની સ્થિતિ ઉપરથી વધારે અગત્ય જણાયથી તે વિષયના કેટલાક સંક્ષિપ્ત વિચાર લખી આ નિબંધ લખવામાં આવ્યો છે. તેમાં હવડાં નાગરી ન્યાતમાં પેઠેલા ટંકોનો ઉદ્ભવ તથા તેને નિર્મૂલ કરવાના ઉપાયની સૂચના કરવી એ પણ એ પ્રકરણોનો ભાગ છે એમ જાણી એ વિષે કેટલીક વાત લખવામાં આવી છે. તેનું હવડાં કદિ તાત્કાલિક ફલ નહીં થાય તો કોઈ સમયે પણ ઈશ્વરકૃપાથી નાગરોને સદ્વિચારની પ્રેરણા થશે સારે આ વિચારોનો ઘટતો ઉપયોગ કરશે.

પરિશિષ્ટ (ઢ). (પૃષ્ઠ. ૧૯૮ જુલો.)

લોજાનાથ સારાભાઈની ગદ્યપદ્ધત્તમક કૃતિયો.

સંખ્યા.	નામ.	ગદ્ય કે પદ્ય.	અસલ કે ભાષા- ન્તર; ભાષાન્તર હોય તો શેનું.	પ્રગટ થયેલું કે નહિ.	પ્રગટ થયાની સાલ (ઇ.સ.)	વિશેષ હકીકત.
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭
૧	મિતાહરના અણુદાન પ્રકરણનો તરજુમો.	ગદ્ય.	સંસ્કૃતમાંથી ભાષાન્તર.	પ્રગટ.	૧૮૫૭.	વિષય—કાયદો. (શિક્ષાછાપ.)
૨	સસનિરપણ.	ગદ્ય.	અસલ.	પ્રગટ.	૧૮૬૮.	સમુદ્રપ્રવાણુ નિષિદ્ધ નથી તે વિશે.
૩	સસવિવેક.	”	”	”	૧૮૭૦.	” (શિક્ષાછાપ.)
૪	ઈશ્વરપ્રાર્થનામાળા ભાગ ૧ લો.	પદ્ય	”	”	૧૮૭૨.	પ્રથમ આદૃતિ; છૂટક અંક ૧ થી ૧૨ સુધી.
૫	ગાયન ભાગ ૧ લો.	”	”	”	”	
૬	મંગલસ્તોત્ર.	”	”	”	૧૮૭૩.	

નંબર	નામ.	ગણ કે પણ.	અમલ કે આલ- તર; આલ-તર દોષ નો મેજ.	પ્રમદ મણેજ કે નોલ.	પ્રમદ પાણી મલ (કમ)	વિશેષ લખાવ.
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭
૭	ઉમર પાળનામાળા આમ ૧ લો.	ગણ તથા પણ.	અમલ.	પ્રમદ.	૧૯૦૧-૦૨ ૧૯૮૫	વિશેષ આ પાણી-નૂતનીય આપવનિ, અનુરૂપ આપવનિ.
૮	વારતનિમિત્ત પાળના.	"	"	"	૧૯૦૧.	
૯	પાંચંબનિમિત્ત પાળના.	"	"	"	"	
૧૦	પર્મચિનેમન.	ગણ.	મરાઠીમાળા આલ-તર.	"	૧૯૦૨	
૧૧	રદિપાળના.	ગણ તથા પણ.	અમલ.	"	"	
૧૨	અમલ ઉમર વિશેષ ૫૬.	પણ.	"	"	"	
૧૩	વિદી તથા અમલ.	"	"	"	૧૯૦૮. ૧૯૮૫.	પ્રથમ આપવનિ. મરાઠી ૧૬. વિનીય આપવનિ.
૧૪	કુનારાની અમલ દોષો.	મણ.	"	"	૧૯૦૮.	

સંખ્યા	નામ	ગદ્ય કે પદ્ય	અગ્ર-૧ કે ભાષા- ન્તર, ભાષાન્તર સેય તો રોનું	પ્રગટ થયેલ કે નહિ	પ્રગટ થયાની સાલ (ઇ.સ.)	વિશેષ હકીકત
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭
૧૫	સૌગતાન્યર્થ પ્રાર્થના	ગદ્ય તથા પદ્ય	અસલ	પ્રગટ	૧૮૭૮	
૧૬	ઈશ્વરપ્રાર્થનાભાળા ભાગ ૨ જો	"	"	"	૧૮૮૦.	પ્રથમ આવૃત્તિ બ્લક ૧૬ વી ૨૦
૧૭	આશીર્વાદાર્થ પ્રાર્થના	ગદ્ય તથા પદ્ય	"	"	૧૮૮૦ ૧૮૮૬	પ્રથમ આવૃત્તિ દ્વિતીય આવૃત્તિ
૧૮	ઈશ્વરોપાસના	"	"	"	૧૮૮૦	
૧૯	બાગસંધ્યોપાસના	"	"	"	"	
૨૦	ગાયત્રી મંત્ર	"	સરકૃતમાર્થી ભાષાન્તર	"	"	
૨૧	વિવાહસમયે મગનાદક	પદ્ય	અસલ.	"	"	
૨૨	આઈસ બ્યાખ્યાન	ગદ્ય	મહાવિદ્યેન્દ્રનાથકૃત બાળી વ્યાખ્યાનના હિંદી તંબુમા ઉપર થી ભાષાન્તર	"	૧૮૮૫	

क्र.सं.	नाम.	मार्ग ३ पृ.	अध्याय के अ. १-१ अ. २: अ. ११-१२, ३ न. २ २५ तो ३५	अध्याय १०५ अ. १५, १६, १७, १८	दिनांक १९११.
२१	२	३	४	५	६
२३	उत्तरप्रदेश (भाग भाग २ को)	अध्याय पृ.	अध्याय १०	१८८	१८८८
२४	पञ्जाब १८८८	पृ.	"	"	"
२५	अध्याय १८८८	पृ.	"	"	"
२६	गान्धिविभाग	अध्याय पृ.	अध्याय १०	"	"
२७	उत्तरप्रदेश (भाग भाग २ को)	"	"	"	"
२८	अध्याय १८८८	"	"	"	"
२९	नागरिक भाग १ को	अध्याय पृ.	"	१८८८	१८८८
३०	नागरिक भाग २ को.	"	"	"	"

१८८८ को १८८८ में
१८८८ को १८८८ में
१८८८ को १८८८ में
१८८८ को १८८८ में

१८८८ को १८८८ में
१८८८ को १८८८ में
१८८८ को १८८८ में
१८८८ को १८८८ में

સંખ્યા.	નામ.	ગદ્ય કે પદ્ય.	અસલ કે ભાષાન્તર; ભાષાન્તર હોય તો શેનું.	પ્રગટ થયેલું કે નહિ.	પ્રગટ થયાની સાલ (ઇ.સ.)	વિશેષ હકીકત.
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭
૩૧	અભંગમાલા.	પદ્ય	"	પ્રગટ નથી થઈ.	*	અપૂર્ણ ૧૮૮૧ થી ૧૮૮૬ સુધીમાં રચેલી.
૩૨	સારાભાઈ બાપાભાઈનું જીવનચરિત.	ગદ્ય.	"	પ્રગટ નથી થયું.	*	" પિતાનું જીવનચરિત.
૩૩	હૂદક ઉપદેશો.	"	અસલ તથા ભાષાન્તર અંગ્રેજી, સંસ્કૃતભાષી.	આપ્રગટ.	*	પ્રાર્થનાસમાજમાં તથા બીજાં સ્થળે વ્યાખ્યાન આપેલાં તથા બોલાયેલાં.
૩૪	હૂદક પદ્ય, છંદ છલાદિ.	પદ્ય.	અસલ તથા બંગાળી છલાદિમાંથી ભાષાન્તર.	પ્રગટ તથા આપ્રગટ.	'	પ્રાર્થનાસમાજમાં તથા બીજાં પ્રસંગે ગવાયેલાં તથા નહિ ગવાયેલાં એવાં.

પરિસિદ્ધ (દ્વ) (૫ ૨૦૦ શુભો)

ભોજાનાથ મારાભાઈના મરણ વિષે જૂદાં જૂદાં
વર્તમાનપત્રો વગેરેએ લીધેલી નોંધ.

૧

(THE HERALD Calcutta June 1886)

“ * * * Every thing has depended upon the personal exertions of men like Mr Bholanath Sarabhoj, who, with a few friends, bore both the pecuniary and moral responsibility of the movement. What then is my regret to hear since I left Ahmedabad for Simla that my beloved and honored friend Rao Bahadur Bholanath Sarabhoj died on the 11th May? His loss is irreparable in Ahmedabad and though I have great respect and confidence in Mr Mahipatram Rupram his natural successor and intimate friend, yet I cannot but feel that the most strenuous efforts will have to be made to keep the Samaj aloft. Rao Bahadur Bholanath Sarabhoj was a Brahmin of the highest caste in Guzerat he was a retired Government officer high in social position and affluent in worldly circumstances. The simplicity of his life, the genial serenity of his disposition, made his presence welcome to every community where he went. His love of God was so true so devout was his bearing that when he took up the cause of the Prarthana Samaj, it became a really popular movement in the highly orthodox city of Ahmedabad. By careful and judicious conduct that popularity he maintained to the last. By his exertions mainly, the Prarthana Mandir was built, and the building is a gem of its kind, superior in style and taste to any similar structure in any other part of the presidency. He composed hymns, and organized services which were attractive to every theist who visited the local Samaj. His liberality was unstinted and his enthusiasm unflinching. Every Brahmo missionary of whatever section, who went to Ahmedabad, was greeted by the venerable Bholanath with a cordiality which can never be forgotten. Lying on his last bed of illness when I was with him in April, he repeatedly requested me to offer prayers at his bedside, and devoutly joined in the little services held. His son, who was attending upon him, sang the hymns so well known he had composed, and altogether the dying man seemed to be at peace with God and with man. Now he has passed away to his

rest The record of righteousness, if it belongs to any body, belongs to him Let the whole Brahmo community join in praying for the peace of his spirit, and the continued prosperity of the cause he had so much at heart "

2

(THE INDIAN MESSENGER Calcutta 23rd May 1886)

"Those who knew the late Bholanath Sarabhai, the revered President of the Ahmedabad Prarthana Samaj during life, will be sincerely sorry to hear of his death, which mournful event took place on Tuesday the 11th of May last We counted it as one of our privileges to have been personally acquainted with him during life He was a deeply pious old man, venerated with age, and loved and esteemed by all for his great piety and excellence of character He was a poet by nature, and has kindled a new spiritual life in many hearts by sweet hymns that he composed on different occasions His Gujarati hymn book is very popular in that part of the country He was a great friend of Babu Satyendranath Tagore and was bound with the family of Maharshi Devendranath Tagore by ties of mutual regard and sympathy To the Editor of the *Indian Messenger* his death is a personal loss, for he has been one of those loved and revered names, whom it has been his privilege in life to admire The city of Ahmedabad has lost in him one of its ornaments, and the cause of the reform in Western India one of its worthy champions We publish in another column an extract from the Bombay Gazette which will give our readers some idea of the many services that he had rendered to his country "

3

(THE BOMBAY GAZETTE, Bombay 15th May 1886)

"A GUJARAT WORKMAN "

"We much regret to hear of the death on Tuesday from heart disease and dropsy, of Rao Pahladur Bholanath Sarabhai, a prominent citizen of Ahmedabad and one highly respected throughout the Gujarat and the Bombay Presidency by all who knew him The deceased belonged to one of the most ancient and respectable families of Nagar Brahmans in Gujarat * * * * *

* After his retirement from service in 1875 the activities

of Rao Bahadur Bholanath were found to be enlisted in the cause of social and religious reform among his countrymen. He was the founder of the Prarthana Samaj at Ahmedabad, and continued as its president till his death. He was the author of a book of prayers in Gujarati, composed for the use of the Samaj on the most approved Sanskrit models. Hereafter Mr Bholanath will be known best by his zeal, his earnestness and his devotion to the cause of religious and social reform. His appearance in this character lent a special grace to all that he said and preached from the high social status that he occupied in the circle of earnest thinking men, whose character and conduct as elders and leaders of important movements largely influence native society. Mr. Bholanath died at the age of 63. He leaves a large family and numerous friends by whom his loss as a kind and sympathetic well-wisher will be deeply felt. * * *

Y

(ADVOCATE OF INDIA *Bombay* 13 May 1886)

OBITUARY

"We regret to have to record the death of Rao Bahadur Bholanath Sarabhai, at Ahmedabad, on the evening of Tuesday last. The deceased belonged to a well-known Nagar family. * * *

* * * Though not a member of the Municipality, he was known for the genuine interest he took in all questions affecting the general welfare of the people. He was the founder of the Prarthana Samaj at Ahmedabad and that body will long remember him as their guiding spirit and an earnest worker in the cause of religion. In his death Gujarat has lost a useful and enlightened citizen, and his numerous friends, European and Native, will not easily forget the warm and sympathetic heart which was concealed behind a graceful and dignified exterior. * * *

Y

(THE HINDU PRAKASHA, *17th May* 1886 *Bombay*)

THE LATE RAO BAHADUR BHOLANATH SARABHAI

The death of Rao Bahadur Bholanath Sarabhai leaves a gap in the society of Gujarat which will not be easily filled up. Born of a respectable family, he had early in his life the ambition of

rising to distinction in Government service Accordingly after finishing up his elementary education in a private English School, then existing in the city of Ahmedabad, he passed the Munsiff's examination by individual effort and in the course of 30 years' meritorious service, rose to one of the highest offices then available to natives He had a respectable knowledge of Gujarati, Sanskrit, Persian, Hindi, Marathi and English Naturally of a quick intelligence and with energy almost extraordinary, he could take in new ideas and expressions with a celerity of apprehension, which surprised the plodding and overburdened intellects of a younger generation Thus at a time when his compeers were labouring in the routine of daily life, he formed with some of his distinguished friends, the nuclei of that religious and social reform which were afterwards, and under more favourable circumstances, destined to spread over the whole of Western India His devotion and earnestness in the field he had chosen after his retirement from Government service in 1875 were such as to command respect and admiration of both young and old, high and low The estimation in which his long and honourable service, integrity and nobility of character were held by Government was evinced in the personal distinction of a *Mhlat* and second class sirdarship which it bestowed upon him at the time of his retirement But he had become dead to all worldly honours and distinctions, after the death of his second son who had given promise of a very successful career He retired from the world, as he retired from the service and passed the latter portion of his life in the cultivation of that piety and devotion to religious reform which gave birth to so much of the spiritual poetry and prose in the native language of his country He breathed a pure spirit of religion with now and then strictures against the dark superstition rampant over the land, and the prose which he wrote will always remain a model of a perfect and a highly finished Gujarati style Great as was his zeal for the general wellbeing of the people he thought that running too much ahead over political reform was not possible and sought to put the axe at the root of all social evil viz., early marriage He had profound sympathy for the lonesome condition of widowhood but foresaw with his practical good sense the danger and inexpediency of a hasty step by stray and individual efforts Put the field of religion was the field of his choice as he thought all progress impeded by the hampering shackles of superstition and custom, and was anxious till the end of his days

for the upholding of the institution which owed its origin and existence to his endeavour and the co-operation of his friends. He died carrying with him the respect and love not only of his friends and countrymen, but of distinguished native statesmen from the far south and the patriarchs and pioneers of religious reform in the north of Bengal."

૬

હિતેચ્છુ, તા. ૧૩ મે સન ૧૮૮૬ અમદાવાદ.

૨૧. બા. ભોળાનાથ સારાભાઈનું દુઃખદાયક મૃત્યુ.

ગયે મગજવારે માંગરે સાડા છ કલાકે આ મહાન પુરુષે પોતાનો અમર આત્મા પરમાત્માને સ્વાધીન કર્યો છે. * * * *

અગાઉ અત્રે ધર્મસભા હતી તેની અદર તેઓ સામિલ હતા અને તેમાં ધર્મસંબંધી વારે વારે વિચાર ચવાવતા, અને વ્યાખ્યાન આપતા. બાદ સને ૧૮૭૧ માં અતરે એમની ગ્રેગ્યુઆરી પ્રાર્થનાસમાજ સ્થાપવામાં આવી હતી. એ સમાજમાં એજ પોતાના અતસુધી અધ્યક્ષ હતા. એની અદર એમણે ઘણા વ્યાખ્યાનો આપ્યાં છે અને તે મમાજના પુસ્તકોમાં જે સરસ અને જીવી કવિતા છે તે એમણે રચેલી છે. એમનું મન સદાકાળ એક ઈશ્વર સાથે સક્ષમ હતું તેઓ દેવ દેવીઓને માનતા નહિ. * એમનું અંત કરણ સદા સ્વચ્છ અને કોઈનું પણ રૂકુ થાય એમ સદા વિચાર કરતું. એમણે એમની જીવિતો પાછો ભાગ રાજ્યપ્રકરણી વિષય કરતાં ધર્મ-સંબંધી વિષયમાં વધારે જોડેલો હતો. * * *

એમના જે પુત્રોના મરણથી એમના અતઃકરણમાં કારી જખમ લાગ્યો હતો તોપણ ગાનદૃષ્ટિથી તેમણે તે દુઃખ વીસારી દીધું હતું. * * *

* * એમની સખાવત કોઈ પણ સારા કામમાં યથાશક્તિ જણાયા વગર રહી નથી. * * *

આવા એક ગૃહસ્થનું મૃત્યુ ચવાથી અમે અમલવાદને એક મોટી જોટ ગણેલી સમજીએ છીએ. ઘણા કામમાં એમની સલાહ લેવાતી તેથી પ્રજાને તેમની મોટી જોટ પડશે. તેમના વિચાર શુદ્ધ અને નિષ્કલક હોવાથી તેમના મૃત્યુથી હમે ઘણા દિવગીર છીએ અને મહાપ્રભુને વિનંતી કરીએ છીએ કે એમના અમર આત્માને તારા આક્ષય ધામમાં સદા આક્ષય સુખમાં રાખજે એજ અમારી પ્રાર્થના છે. શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ

(SUBODHA PATRIKA, 17th May 1886 Bombay)

We deeply regret to notice the death of Rao Bahadur Bhola Nath Sirabhu which sad event occurred on the evening of Tuesday last. In him Ahmedabad loses a prominent citizen, Gujarat a worthy son and the Presidency an elderly, influential and earnest friend of religious and social reform. The high position of his family in that city began with its very foundation and has continued through. He inherited it from his fathers and transmits it to his sons. The two eldest of these unhappily had preceded him, the second only last year, which loss he bore manfully, but three younger ones survive, one employed in the Baroda state, another a Statutory Civilian, the third completing his studies—all members of the Prarthana Samaj like their father who almost passed an ideal Hindu life, devoted to education in youth, serious and honest work in manhood, religious meditation and an active benevolence after retirement from worldly labours, and goodness all along.

The Prarthana Samaj at Ahmedabad owed much to his labours and his liberality and the theistic cause has suffered a severe loss in his death. May his spirit rest in peace and his sons follow the example of his noble life and continue that combination of hereditary position and fortune with sound education and liberality of sentiment and faith which is so rare among us at present.

૮

શુદ્ધિ-૧૨૧ વ્રત, ૧૮૮૬ અમદાવાદ

(હજીસાથે)

સરદાર રા. બા. ભોળાનાથ સારાભાઈનું દુ ખદાયક મૃત્યુ.

આ મહાપુરુષના મૃત્યુના દુ ખદાયક સમાચારની નોંધ લેતા અમે આપણા અત કરણની દિવંગીરી બહેર કરીએ છીએ

+

+

+

ગયા મે માસની તા. ૧૧ મી મંગળવારને રોજ સાંજના ૬૫ વાગતાં એમનો પવિત્ર આત્મા પોતાના પેદા કરનારની હસ્તુરમા ચાલિશુખ બોગ-વવા માટે નાશવત દેહનો ત્યાગ કરી ગયો છે!! નામ તેનો નાશ છેજ તોપણ ને માણસ ધણા માણસોના રક્ષક તથા માર્ગસૂચક અને મુરખમી તરીકે સ્વદેશીજનસમૂહને ઉપયોગી હોય તેના મૃત્યુથી સ્વાભાવિક રીતે સર્વને દિવ-

ગીરી યાત્રા. એજ પ્રમાણે રા. બા. બોળાનાથભાઈના મૃત્યુના સંબંધમાં બન્યું છે. ગુજરાતીઓના ભૂપણુરૂપ એ સદ્ગૃહસ્થના ગુજરવાથી તમામ સમગ્ર માણસોને ઘણો શોક થયો છે. એમના કુટુંબ અને મિત્રમંડળમાં એવી ભારે દિલગીરી ફેલાઈ છે તેમાં અમે અંતઃકરણથી લાગ લધ્યે છીએ. અને પરમ કૃપાળુ પ્રભુ પાસે માગીએ છીએ કે અમારા એ શુભચિંતક મહા-પુરૂષના આત્માને તારા પવિત્ર ધામમાં સદા શાંતિ આપજે.

રા. બા. બોળાનાથભાઈ અમદાવાદના વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ જ્ઞાતિના જાંઘા કુળના આનંદાન ગૃહસ્થ હતા. વંશપરંપરાથી તેમના કુટુંબની મહત્તા ચાલી આવે છે. અમદાવાદ વસ્તુ સ્વારથી આજ સૂધીમાં તેમના વડીલોએ સરકારની સેવા ઉત્તમ પ્રકારે બજાવી ધણું સાફ માન અને પ્રતિષ્ઠા મેળવેલાં છે.

સરકારી નોકરીની સાથે સ્વદેશસેવા પણ તેમણે સારી બજાવી છે. પેન્શન લીધા પછી કેટલાક માણસો દેશી રજવાડામાં નોકરી કરે છે તે પ્રમાણે એમણે કર્યું નથી. પણ પોતાની ઉત્તરાવસ્થાનો બધો કાળ ધર્મસુધારણાના સર્વોત્કૃષ્ટ કામમાં તથા દેશનું અને દેશી ભાઈઓનું કલ્યાણ યાચ એવાં પરમાર્થના કૃત્યોમાં ગાળ્યા છે. અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજની સ્થાપના એમની પ્રેરણા અને આગેવાનીથી થઈ છે તથા હાલની તેની આબાદ થતી સ્થિતિનું સુખ્ય કારણ પણ એ ધર્મિષ્ઠ નરની અંતઃકરણપૂર્વક આગેવાની છે. શરૂઆતથી તે એ સમાજના અધ્યક્ષ હતા. અને તેના કામમાં તન મન અને ધનથી મદદ કરતા. ધણું કરીને ગુજરાતના દરેક નાના ગામડામાં પણ હોંસધી વંચાનું પ્રાર્થનામાળાનું પુસ્તક એ મહાપુરૂષે રચેલું છે. એ પુસ્તકની રચના એવી સરળ ને કવિતા એવી રસિક તથા મનોરંજક છે કે સર્વ ક્ષેત્ર અતિ ઉમંગથી તેનો આદર કરે છે. એમની કવિતાશક્તિનું અનુમાન કરવાને એ પ્રાર્થના-માળાની કૃતિ એક નમુનો છે. જ્યાં સુધી એ પુસ્તકની હયાતી હશે ત્યાં સુધી એના કર્તાની કીર્તિ પણ રહેશે જ. એશિયાઈ બીજાં પણ ધર્મસંબંધી પુસ્તકો એમણે રચીને સમાજને નામે પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે. * * *

વિદ્યાવૃદ્ધિને માટે તે બહુ કાળજી રાખતા અને એ કામમાં પોતાનાથી બને તેટલી મદદ કરતા. * * * સને ૧૮૪૯ માં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી સ્થપાઈ સ્વારથી તેમણે એના ઉત્કર્ષને માટે ઘણી મહેનત કરેલી છે. એમના જેવા ઉત્સાહી અને વિદ્વાન કામદારની સોસાયટીને ઘણી ખોટ પડી છે !

કેટલાક માણસો સંસારસુધારા વગેરેનાં ઠેરઠેર લાંબાં લાંબાં બાપણે

કરી તથા ચોપાનીયાં છપાવી દેશસુધારકમાં ગણાયછે તેમ સ. બા. ભોળા-
નાથભાઈએ કર્યું નથી. પણ તમામ સુધારાનો મૂળ યાચો જે ધર્મસુધારણા
તેને માટે એમણે પોતાનાથી બની શક્યો તેટલો પ્રયત્ન કર્યોછે અને તેથી ખરે-
ખરા સુધારાના આગેવાનની શ્રેષ્ઠ પદવીને યોગ્યછે. જ્યાં સુધી ધર્મનો સુધારો
યોગ્ય નથી ત્યાં સુધી બીજા સુધારા આગળ વધવા મુશ્કેલ બદકે અશક્ય છે.
માટે તે મહાન સુધારાના કામની શુભસતમાં સ્થાપના કરી તેને આગળ
અક્ષાવનાર પુરુષનું નામ હવે પછી પ્રજામાં માનપૂર્વક કાયમ રહે એવી કાંઈ
ગોઠવણ તેમના અનુયાયી અને સ્નેહી મળધીઓએ અવશ્ય કરવી જોઈએ.

૯

(રાસત ગોક્તાર, મુંબઈ ૧૬ મે ૧૮૮૬.)

IN MEMORIAM.

મી. ભોળાનાથ સારાભાઈના દુઃખદાયક મરણસમાચાર અમદાવાદથી
અમે મોટા ખેદ અને અફસોસ સાથ જાણ્યાછે. એ બુઝર્ગ નાગર બ્રાહ્મણના
મરણથી શુભરાત અને અવશ્ય અમદાવાદનો એક સેતારો જખવાઈ ગયોછે
અને શુભરાતી આલમે, પોતાના બલારને માટે ખરા દિલના ખતી એક શુભે-
ચ્છકને ખોયોછે. * * * *

એટલુંજ કહીશું કે મી. ભોળાનાથની પેઢી બાપદાદેથી રાજકુમારી કામે
અને સરકારી નોકરીમાં નામ કાઢાડતી આવીછે તે નામ મરનારે શોભા સાથ
જાળવી રાખ્યુંછે અને તેમના દીકરા જે સરકારી નોકરીમાંજ છે તેમનાથી
એ કુટુંબની કીર્તિ હજી જારી રહેશે એવી આશાછે. પણ વળી, મરનાર
કેળવણી અને સુધારાને પ્રથમથી આહવાર હતા. અમદાવાદની પ્રાર્થના
સમાજના એઓ પ્રથમ સ્થાપક હતા. અને આજ સુધી તેના પ્રમુખ હતા
જે સમાજમાં સંગીત રૂપી પ્રાર્થનાઓનું એક પુસ્તક એઓએ જોડ્યું હતું,
અને એઓના વ્યાખ્યાનો સદા અસરકારક હતાં, તે વીશે મુંબઈના શ્રોતા-
જણોને મુંબઈની પ્રાર્થનાસમાજના ધર્માસન ઉપરથી ખ્યાલ આપવાને એઓ
બૂલ્યા નહિ હતા. * * *

કેટલાક પુનર્વિવાદમાં એમણે મદદ કરેલી અમે જાણીએ છીએ. એઓ
કેળવણીના મદદગાર હતા. તે શુભરાતકોલેજના ફંડમાં રૂ. ૩૦૦૦) બર્ધા-
થીજ માત્ર નહિ પણ અમદાવાદમાં એમના મરનાર જીવાન પુત્રની યાદગીરી-
માં એઓએ રૂ. ૧૦,૦૦૦ ખરચીને બધાવેલી આખારાવ ક્ષાયઝેરીથી માવમ

પડેછે. સ્વભાવે તેઓ ધબ્બાજ શાંત તથા માદા દતા અને મનની પ્રવૃત્તિમાં એઓ બચ્ચાંના સરખા મીઠા અને પોતાના નામ પ્રમાણે ખરેખર ભોળા દતા એમની પ્રમત્તવદન મુખમુદ્રા ઉપરની પ્રકાશિત પેશાનીજ એમને માટે દરેક જોનારના મનમાં માન પેદા કરે એવી હતી, અને એમનો દમનો મુખરો તથા માયાળુ દેખાવ એમના બોહોળા પરિવાર તથા મિત્રમંડળથી એકાએક બુલાવ એવો નહિ હતો.

(ગુજરાતમિત્ર, સુરત ૧૬ મે ૧૮૮૬)

રાવબાહાદુર ભોળાનાથ સારાભાઈનું શોકજનક મૃત્યુ.

Sad death of R. B Bholanath Sarabhai.

અમદાવાદ અને આખા ગુજરાતમાં પ્રખ્યાત થયેલા રાવબહાદુર ભોળાનાથ સારાભાઈના શોકજનક મૃત્યુના સમાચાર જાણી તેમના કામોની ખુબ જાણનારાઓમાં ખચીત દવગીરી ફેલાઈ છે. રા. બા ભોળાનાથ ગયા ભોમવારે તેમના વતન અમદાવાદમાં દેવલોક પામ્યાં. એમની જીવગીતો હુંક હેવાલ હમો નીચે મુજબ આપીએ છીએ. * * *

રાવબહાદુર ભોળાનાથે સરકારી નોકરીમાંથી મોકળા થયા પછી રાજકુવારી જગજોને બદલે ધર્મસંબંધી આસતા વધારે રાખી પ્રાર્થનાસમાજ નામની મળા આજ સોળવરસ થયા સ્થાપી તેના પ્રમુખ દાખવ જીવગીત સુધી રહ્યા હતા. વારવાર તેઓ ધર્મસંબંધી વ્યાખ્યાનો આપતા. વળી સુરતની પ્રાર્થના-સમાજ ઉભી થઈ તે વેળા જે ઉમગથી કામ ચાલતું હતું તે વખતે પણ એ રાવબહાદુરે સુરતમાં આવી એ સમાજની વરસગાઠપર વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં. એઓ મૂર્તિપૂજકના વિરુદ્ધ હતા અને એક ઈશ્વરને માનતા હતા. તથા સુધારાવાળા કહેવાતા હતા. * * *

આ રાવબહાદુરના મરણથી અમદાવાદને એક મોટી ખોટ ગયલી હમો માનીએ છીએ. ”

૧૧

પ્રજમત, અમદાવાદ ૧૫ મે ૧૮૮૬.

રા. બા. ભોળાનાથ સારાભાઈનું દુઃખદ મૃત્યુ.

ગયા મગજવારની સાંજરે એઓના રાવબહાદુરના જંગમમાં થયું.

આ મહાન પુરુષનો જન્મ સંવત ૧૮૭૮ માં થયો હતો. એમના પિતા સારાભાઈ, વડોદરાની એન્જન્સીમાં દફતરદારની માનભરેલી પદવીપર હતા. એમની નોકરીની ખુબ તરીકે સરકારે એમને અમદાવાદની પાસેનું નીકોલ નામનું ગામ વંશપરંપરા બક્ષીસ આપ્યું હતું. તેમજ રાધનપુરના બાબી નવાબ તરફથી ધનોરા નામનું ગામ મળ્યું હતું. તે સમયના ગ્રહસ્થને છાંચે એવી કુળવણી એમને મળી હતી. એ કુલીન ગ્રહસ્થની ગુજરાતી ભાશાની વિદ્વતાને માટે અમે કાંઈ બોલતાજ નથી. એ તો સ્વતઃસિદ્ધ છે. તેમજ સંસ્કૃત, ફારસી, ઇંગ્લેજ અને દક્ષિણી ઇસાદિ બાપાઓ એમને સારી આવડતી હતી. એમણે પેતાની નોકરી મુનસરીથી શરૂ કરી હતી. સને ૧૮૪૪ માં એઓ કપડવણુજના મુનસફ થયા હતા. ત્યારથી તે સને ૧૮૭૪ ની સાલ સુધી ઉત્તરોત્તર ચઢતી પદવી ભોગવીને મજકુર સાલમાં એમણે પેનશન લીધું હતું. તે વખતે એઓ ખેડાના ફ. ક. સર્વોર્ડિનેટ જડજ હતા. નામદાર સરકારે એમની એકનિષ્ઠા ને વગળ વગરની નોકરીના બદલામાં દરબાર ભરીને એક ઇંચો દુશાલો અને જન્મપર્યંત “રાવબહાદુર” નો ઇત્કાબ આપ્યો હતો. એઓને સરકારે ખીબ વર્ગના સરદાર બનાવ્યા હતા. તેમજ નામદાર મહારાણીએ ફેસરેહિંદનો ખીતાબ ધારણ કર્યો ત્યારે એમને ત્યાં નિમંત્રણ કરવામાં આવ્યું હતું અને વફાદારીનું સરટીફિકેટ આપ્યું હતું. થોડા વરસ ઉપર એમના એક પુત્ર નરસિંહરાવને સરકારે રટેઅ્યુટરી સીવીલ સરવંટ નિમ્યાણે. પરંતુ આ બધું આ દુનિયાનું માન હતું. અમે એમના પરમાર્થી કૃત્યથી એમનું વિશેષ માન ગણીએ છીએ. વૃદ્ધાવસ્થા સમીપ આવતાં પેનશન લીધા પછી જેમ ધણા કરેછે તેમ-ખીબ રાજ્યોમાં નોકરી ન કરતાં એમણે પોતાનો કાળ દેશની ધર્મપડતીની ઉજતી કરવામાં ગાળ્યો હતો. પોતે પોતાનો સ્વાર્થ વિસારીને લોકનિંદાનો ભય ન ગણીને, ધર્મબોધ કર્યો હતો. આ એક એમના સત્તના પ્રેમનો મોટો દાખલો છે.

સને ૧૮૭૧ ની સાલમાં એમના પુત્ર આપારાવ નિર્વશ મરી જવાથી એમણે રૂ. ૧૦૦૦૦ ખરચીને એમના નામની એક લાવચેરી સ્થાપી હતી. સને ૧૮૭૦ માં ઈશ્વરપ્રાર્થનાસમાજનો આરંભ કર્યો હતો. બેશક પ્રથમતો આ સમાજ નાના પાયાપર હતો પણ હાલ તેની સ્થિતિ કેવી છે તે કહેવાની જરૂર નથી. ઠેકાણે ઠેકાણે મોટા શહેરથી માંડીને તે નાના દસ જુપડાના ગામમાં પણ ઈશ્વરપ્રાર્થનામાળાની પ્રત નીકળેજ આ એક એમના સર્વ સદ્ગુણથી ઉદાવેલા કામની મોટી ફતેહ છે. નાના છોકરાં, સ્ત્રીઓ, પુરુષો, બધાં

પ્રાર્થનામાળાની મોહક કવિતાથી રાજી રાજી જણાય છે. એ પુસ્તકની ત્રણ ચાર આવૃત્તિ થઈ એ એનો વિજય સુચવે છે કાળ ફરે છે અને નિરતર પોતાનું કામ કર્યો જાય છે એમ એમના ધર્મમતને માટે અમારૂં મત આપતાં નથી સંસારિક ફરજોમા પણ આ મહાન પુરૂષ નિષ્કલક હતા. એમની સદ્વૃત્તિ, સદ્બુદ્ધિ, બીજાનું બહુ કરવાની ધારણા એટલી તો હતી કે દુનિયા દારીના પુતળા-સ્વાર્થ એજ ઉદ્દેશ માની બેઠેલા અધમો લગીરેક દાસ્યારૂપ રીતે એમને બોળાનાય કહેતા હતા આવાએને એમ માત્ર એટલું જ યાદ આપીશું કે હુમ્મ્યા થવા કરતા બોળા થવું એ વધારે સારું છે પ્રાર્થનામાળાની કૃતેહ એ એમની કવિતાની શૃતેહ છે અને જ્યાંસુધી શુભરાતી લાપા ગહેરો ત્યાંસુધી પ્રાર્થનામાળા એમના વિજયસ્તંભની પેઠે પ્રકાસમે પુનર્દિનાહને એઓ ઉત્તેજન આપતા હતા બાળરક્ષનિષેધક મડળીના એઓ અધ્યક્ષ હતા એમના પુત્ર આપારાવનો ધા જેમ તેમ વિસાચો હતો એટલામા એમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર બાગારાવનું અકાળ મૃત્યુ થયું વૃદ્ધાવસ્થામા આવે કારી ધા એમને ગ્રહસ્થને લક્ષ્મીને જાળે તેવી રીતે વેઠ્યો હતો પરંતુ એમની તપ્તીયત લારથીજ બગડતી ચાલી હતી ચાર પાંચ મહીના બિપર એઓ એકદમ માદા થઈ ગયા હતા પણ વળી વચમા ઠીક થયાથી બધાને એમની આશા રહી હતી પણ આ દુષ્ટ ગેગે ફરી બિપરો બાધો અને એઓ એના ભોગ થઈ પડ્યા આ સદ્ગ્રહસ્થના મોતથી એમના કુટુંબને ગયેલી ખોટ માન નહીં પણ શુભરાતી પ્રજાને ગયેલી ખોટ પણ પુરી પડે એમ નથી આવા પારમાર્થિક ભક્તિવાળા, સ્વદેશોત્થતિ ચાહનારા, સધર્મ પ્રવર્તાનનારા, ખરેખરા કુલીન ગ્રહસ્થ, સુધારાના એક આગેવાન, બાળકોને વિધવાઓના શુભ ચિંતક, દેશભક્ત અને અમારા શહેરના એક સ્થભરૂપ ગ્રહસ્થના મૃત્યુથી થયેલા ધાનું વર્ણન કરવાને અમારી કલમ અશક્ત છે અતિશય શોકગ્રસ્ત થવાથી કાંઈ લખી શકાતું નથી ઈશ્વર એમના અમર આત્માને શાંતિ આપે ”

૧૨

(સુવોધપત્રિકા, ૩૦ મે ૧૮૮૬, મુર્દ)

(સચિત્ર)

રાવરહાદૂર મોલનાથ સારામર્ડ

દેહ ત્યાગિતા વીત માગે ડગવા ।

મના સજ્જના હેચિ વ્રીયા ધરાવી ॥

मना धरनाचे परी त्यां शिक्षाने ।

परी अंतरीं सज्जना नीरगां ॥ १ ॥

रामदास.

आहो आपल्या तारीरा १६ मिनहूच्या अंकांत आमचे लोक-
प्रिय व स्वदेशहितेच्छु बंधु रा. व. भोलानाथ साराभाई वारल्यानें
दुःखकारक वर्तमान चानकांस कळविलें. त्यांनवर त्या दुःखप्रसंगा-
च्या संबंधानें येथील प्रार्थनासमानमंदिरांत उपासना झाली व
त्याप्रमाणें इतर ठिकाणांहो झाल्या असतील. आज त्यांचें एकंदर
चरित्र एका प्रेमळ मित्रानें लिहून आह्मांकडे पाठविलें आहे तें साद्यंत
जसेंच्या तसेंन त्यांच्या तसविरीसह प्रसिद्ध करित आहों.

महात्म्यांचें चरित्र वाचणारे, ऐकणारे आणि त्याविषयीं विचार
करणारे यांच्या मनांत महात्म्याविषयीं सद्बुद्धि आणि सद्दिनार
उत्पन्न होतात आणि सदानार आणि ईश्वरभक्ति अधिकाधिक प्रिय
वाटू लागतात. सारांश जे अनेक अप्रतिम फायदे सत्समागमापासून
होतात तेच फायदे सत्पुरुषनरित्रावलोकनापासूनही होतात. ह्मणून
शिरोमार्गी ज्या महापुरुषांचें नांव लिहिलें आहे त्यांचें थोडेंसें
आज जन्मचरित्र देण्याचा आमचा विचार आहे. पहिल्यांदा त्यांची
थोडीशी माहिती देऊन नंतर ईश्वरभक्ति आणि परोपकार यांकडे
त्यांचें मन कसें वळतें हें सांगायें असा आमचा नेत आहे. * * * *
* * * ते मोठ्या घराण्यांतील होते; श्रीमान् होते, विद्वान् होते,
यांची बुद्धि फार तीव्र व सत्यशोधक होती या सर्व गोष्टी आह्मांस
अभिनंदनीय आहेत खऱ्या, परंतु त्यांची ईश्वरभक्तिपरायणता आणि
लोकांच्या खऱ्या हिताविषयींचें प्रेम आणि तें हित साधण्याकरितां
त्यांना निरंतरचा उद्योग याच्यामुळे ते आमच्या प्रेमास अधिक
पात्र आहेत, आणि यामुळेच आहो त्यांस महापुरुष, सत्पुरुष
ह्मणतां. लहानपणापासूनच ते मोठे ईश्वरभक्त होते परंतु त्यांची

भक्ति पूर्णपणे विशुद्ध नव्हती. मूर्तिपूजा, पात्रापात्र विचारांवाचून दान ह्मणजे ब्राह्मणांसच अन्न, वस्त्र, धनादिकांचे दान देण्याची जी जुनी रीत आहे तीचेंच अवलंबन होत असे. आमचें ह्मणणें असें नाहीं की, ब्राह्मणांस दान देऊं नये व त्यांत पुण्य नाहीं. पण वंश-परंपरेच्या योगानें (पण गुणाच्या योगानें नव्हते) असे जे ब्राह्मण त्यांस दान दिल्याच्या योगानें ईश्वर प्रसन्न होतो आणि आत्म्याचें श्रेय होतें असें नाहीं. हेच विचार त्यांच्या मनांत येऊन त्यांनीं सन १८५८ सालीं धर्मसभा या नांवाची मंडळी स्थापन केली. ह्या सभे-चा मुख्य हेतु हा होता कीं, सद्धर्माचें शोधन होऊन असद्धर्माचा नाश व्हावा. रावबहादूर भोलानाथभाईचा असा दृढ निश्चय झाले-ला होता कीं, सद्धर्मज्ञान व सद्धर्मावलंबन झाल्यावाचून सामाजिक स्थिति सुधारण्याची आशा नाही. ही सभा स्थापन झाल्यानंतर त्यांच्या मनाचें वळण एकेश्वरमताकडे अधिक अधिक लागूं लागलें. आणि सन १८६१-६२ सालापासून त्यांनीं स्वतः मानसिक ईश्वर-भक्तीचा मार्ग स्वीकारला; पुढें थोड्या वर्षांनीं त्यांचे मोठे बुद्धिमान् आणि होतकरू द्वितीय पुत्र आपाराव मरण पावले. त्या पुत्रशोका-च्या योगानें त्यांच्या मनांत ऐहिकमुखाच्या नश्वरतेविषयीं इतकें धिबून गेलें की त्या वेळापासून त्यांच्या आत्म्यास खरी शांति आणि खरें समाधान ईश्वराच्या सेवेत आहे असें वादूं लागलें. पुढें जें सद्धर्मा-पासून होणारें सुख आणि शांति आपणास मिळत आहे, तें सुख आणि ती शांति दुसऱ्यासही मिळावी अशा हेतूनें त्यांनीं १८७१ त प्रार्थनासमाज अहमदाबाद येथें स्थापन केला.

परमेश्वरानें ह्या महात्म्यास जणु गुजराथच्या लोकांस सद्धर्माचा मार्ग दाखविण्याकरितांच पाठविलें. दिवसानुदिवस अज्ञानांधकारा-च्या योगानें आणि स्वार्थी गुरूंच्या सद्धर्मद्वेषक उपदेशाच्या योगानें गुजराथेमध्ये धर्मसंबंधी जी निरुष्टावस्था येत चालली होती तिच्या

मधून लोकांना उद्धार करण्याकरितां या पवित्र पुरुषाच्या अंगांत तो विलक्षण उत्साह असें अलौकिक धैर्य आणि ते अप्रतिम प्रेम ईश्वरानें दिलें होतें. असें नसतें तर सर्व चालत आलेल्या गुजराथें-तील धर्मपंथांमधील सन्या भक्तीचा नाश झालेला पाहून ईश्वराविषयी-चे लोकांच्या मनांत खरोखर प्रेम उत्पन्न करण्याच्या हेतूनें त्यांनीं इतके परिश्रम केले नसते.

निःस्वार्थ बुद्धि, सत्यपरता, सद्गुपदेश, आणि सर्वांवर सारखें प्रेम हे गुण या महात्म्यामध्ये वसत असत. ह्मणून ते आपणा सर्वास सन्माननीय आणि अनुकरणीय आहेत. त्यांनीं अहमदाबाद प्रार्थनासमाजाच्या संबंधानें जीं भक्तिरसानें पूर्ण अशीं गद्यपद्यात्मक पुस्तकें रचून ठेविलीं आहेत त्याच्या योगानें त्यांनीं गुजराथच्या लोकांवर महदुपकार केले आहेत. त्यांनीं केलेलीं दुसरी सर्व कृत्यें जरी लोक विसरले तरी त्यांच्या भक्तिरसपरिपूर्ण कविता पुष्कळ लोक नित्यनेमानें वाचूं लागले आहेत.

परमेश्वरानें ज्या कामाकरितां या महापुरुषाचा या जगतांत उदय केला होता तें काम पुरें होतांच त्यांस आपणाकडे परत बोलावून नेलें. त्यांच्या वियोगामुळे त्यांच्या मोठ्या कुटुंबास व त्यांच्या मित्रमंडळांस अतिशय दुःख झालें आहे आणि असें होणें स्वाभाविकच आहे तथापि ते आपलें येथील कर्तव्यकर्म योग्य रीतीनें बजावून ह्या दुःखमय जगतांतून अनंत सुख आणि शांति यांचा उपभोग घेण्याकरितां परमेश्वरापाशीं गेले आहेत हा विचार मनांत आणिला ह्मणजे तें दुःख पुष्कळ अंशीं कमी होतें.

मंगलमय परमेश्वर या सत्पुरुषाच्या आत्म्यास चिरकाल सुख-शांति देवो अशी नम्रभावानें त्याचो प्रार्थना करून आम्ही हा लेख पुरा करितों.

પરિશિષ્ટ (જ) (પૃ. ૨૦૦ જીવો.)

અમદાવાદપ્રાર્થનાસમાજની જનરલ કમિટી તરફથી
અનુશોચનપત્ર.

રા. રા. બીમરાવ આદિક રા. બા. બોળાનાથ સારાભાઈના સર્વ પરિવાર જોમ—

લખવાનું કે આ સમાજના સ્થાપનાર અને અગ્રેસર હોઈ મહુમ રા. બા. બોળાનાથભાઈએ તન, મન અને ધનથી અનેક પ્રકારે સમાજને અમૂલ્ય આશ્રય આપ્યો છે. જગત્કર્તા પરમેશ્વર ઉપર દૃઢ શ્રદ્ધા રાખનારા અને તેની સાચી અચળ ભક્તિ કરનારા મહાપુરુષ એમના જેવા થોડાજ જેવામાં આવે છે. લોકનિદાનો ભય ન રાખી તથા તેથી ખેદ ન પામી વેહેમને દૂર રાખવામાં જે દૃઢ હીમત એમણે બતાવી છે તેથી સાનંદશ્ર્વ પામ્યા છીએ. વળી એમની ખીછા વિશેષ ખુબી એ હતી કે જે નિર્ભળ ભક્તિભાવ એમના શુદ્ધ અતઃકરણમાં સદા વસેલો ને સ્થાપિત થએલો હતો તે મનોહર કવિતાની સુંદર ભાષામાં દર્શાવી શક્યા છે. એમની રચેલી પ્રાર્થનામાળા, દિંદી અબંગાદિક, સલ્લ ભક્તિરસથી ભરપૂર કાવ્યોએ એમનું નામ અમર કર્યું છે. એ પુસ્તકોવડે શુજરાતી ભાષામાં એમની સુક્રીતિ સદા ગાજતી રહેશે. એ પુસ્તકો આ સમાજનું પુષ્ટિકારક અને કલ્યાણકારી માનસિક બોજન છે. સમાજના જીવનનો મોટો આધાર એ પવિત્ર ગ્રંથો છે. એ માટે તથા આરંભથી તે અંતગામી સમાજના અધ્યક્ષ રહી જે જે મોટી સેવા એ સલ્લજાની મહાપુરુષે બજાવી છે તે કદી બૂલાય તેવી નથી. એમનો ઉપકાર સમાજ ઉપર ભારે છે. એમના પરલોકવાસથી સમાજને અતિશે શોક ઉત્પન્ન થયો છે. એવા પરમ પવિત્ર પિતાના મૃત્યુથી આપને મહાકલેશ પ્રાપ્ત થાય તેમાં શી નવાઈ? તથાપિ આ જગત્ ક્ષણિક છે. આ પૃથ્વીપર કોઈ અનંતકાળ રહ્યું નથી અને રહેવાનું નથી. માટે ઈશ્વરી ઇચ્છાને આધીન થઈ શોકને સમાવવો એ આપણું કર્તવ્ય છે. સર્વશક્તિમાન પરબ્રહ્મની આરાધના કરનારા અમારા અધ્યક્ષનો પવિત્ર આત્મા તે પ્રભુને શરણે નિરંતર રહી અનંતકાળ તેની સેવામાં મુક્તિ પામે. શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ:

અમદાવાદ, પ્રાર્થનાસમાજ }
તા. ૧૫ મી જુન સન ૧૮૮૬. }

મહીપતરામ રૂપરામ.
મંત્રી.

ERRATA IN THE ENGLISH CHAPTER

Page	Line	Incorrect	Correct
2	21	ancestors	ancestors
"	"	servant	officer
"	22	of	under
"	23	father	father,
"	24	son	son,
"	25	Shankar	Shankar,
"	"	<i>Palkhi Nasheen</i>	<i>Palkhi Nasheen</i>
"	11	house	house,
3	6	ability	ability,
"	8 9	{ on his retirement granting him	{ granting him on his retirement
5	13	friend	friend,
"	"	Chhotalal	Chhotalal,
8	last	Siddhântas	Siddhântas,
"	"	principles	principles,
12	9	Soul—be witching	Soul bewitching
14	15	an other	another
15	18	Babarao	Babarao,
16	22	Caste dispute	Caste-dispute
17	last but one	causes of of	causes of
21	18,	Poona,	Poona

શુદ્ધિપત્રક.

પૃષ્ઠ.	પંક્તિ.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ
મુખપૃષ્ઠ	૧૨	things	things
અનુક્રમણિકા	૪		1
૧૩	૫	૧૮૨૩	૧૮૨૨
"	"	૨૨	૨૩
૩૦	૩૦	અરસામ	અરસામાં
૩૮	૧૦	૧૮૫૬	૧૮૬૬
૩૯	૧૯	ઉદીચ્ચ	ઉદીચ્ચ
૪૦	૧૭	સાથેન	સાથેના
૪૫	૫	સારુ	સારું.
૪૯	૨૭	well	Well
"	"	church	Church
૬૬	૧૩	મમતાથી	મમતથી
૬૯	૫	દુર્ગુણને રિપુસમાન	દુર્ગુણને એ રિપુસમાન
"	૧૯	શુભિકા	ગણિકા
૭૩	૬	હોય	હોય.
૭૬	૨૧	મોડી	મોડી
૮૦	૩૨	somes	some
૮૭	૧૪	આરંભ કરતા	આરંભ એ કરતા
"	"	અંગ્રેજી ભાષા	સ્ત્રીએ અંગ્રેજી ભાષા
૮૯	૩૩	educatian	education
૧૦૯	૮	કરનારા	કરનારા છે
૧૧૨	૧	પોતે	પોતાને
"	૨	આપી	દઈ
૧૧૬	૧	આહસમાગ્ન	આહસમાગ્ના
૧૧૭	૨૮	ઠચિત્ત	ઠચિત
૧૧૮	૭	અચાનતા	અચાતતા
"	૧૦	ગણેછે	ગણેછે.
"	૧૨	લોકને	લોકને
"	૧૪	લોક	લોક

પૃષ્ઠ.	પાત્રિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૧૮	૨૧	ભંગાળા	ભંગાળા
૧૧૯	૧૯	જવાતુભૂત	જવાતુભૂત
"	૨૮	બને	બને
૧૩૦	૧	કહેવાય	કહેવાય.
૧૩૧	૯	મુલાકાત	મુલાકાત
"	૩૦	હવેન	હવેના
૧૩૪	૨૬	પધારો	પધારાં
૧૩૭	૨૮	rarities	verities
૧૪૫	૧	ગુજરાતમ	ગુજરાતમાં
૧૫૩	૧	સપૂર્ણ	સપૂર્ણ
૧૫૮	૨૫	તેને	તે તે
૧૬૫	૫	નવ થાય	ન પમાય
૧૭૦	છેત્રી	અ	આ
૧૭૩	૨	ભજન વિષયક	ભજનવિષયક
૧૭૪	૨	૧૪	૧૫
"	૧૬	સધળ	સધળા
૧૭૭	૧૬	૧૮૭૧	૧૮૭૨
"	૨૫	જોરભરે	જોસભરે
૧૮૧	૭	જગદ્ધાપિન	જગદ્ધાપિન
૧૮૨	૯	પ્રસાદાચ	પ્રસાદચ્
"	૨૬	મુમતિ	મુનીતિ
૧૮૬	૨૫	આનુપૂર્વી	આનુપૂર્વી
૧૯૧	૩૦	એમને	એમનો
૧૯૮	૧૫	આબ્યું	આબ્યાં
૧૯૯	છેલ્લેથી ત્રીજી	આવિભાવ	આવિર્ભાવ
"	છેલ્લેથી બીજી	ગભીર	ગભીર
પરિશિષ્ટ (ક) ૨	૨	નરસિંહરાવ	નરસિંહરાવડું
" ૫	૪	ન્દાનકી	પુત્રી ન્દાનકી
પરિશિષ્ટ (ઠ) ૨૦	૧૩	ધણુ	ધણા
પરિશિષ્ટ (ઢ) ૨૯	છેલ્લી	activities	activities